

83.3(44ср)58
Х94

ХРОНІКА 2000

Пантелеймон

КУЛІШ:

письменник,

філософ,

громадянин

Український
культурологічний альманах
Видається з 1992 року.
Виходить 4 рази на рік
Випуск 78.
Рік видання XVIII

Державна обласна
універсальна
наукова бібліотека

ProLiza 2000

ВКЛ

м. Суми

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛШ: письменник, філософ, громадянин

До 190-річчя від дня народження П. О. Кулша

До 190-річчя від дня народження П. О. Кулша

Автор проекту

А. В. Толстоухов

(за підтримки депутатської групи
Верховної Ради України "Спадицина")

РЕДКОЛЕГІЯ:

Юрій БУРЯК

(головний редактор)

Ігор ГИРИЧ

(заст. головного редактора)

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ

Володимир ЗАГОРІЙ

Юрій КОЧУБЕЙ

Анатолій МАКАРОВ

Олександр МЕЛЬНИК

Дмитро НАЛИВАЙКО

Володимир ПАНЧЕНКО

Михайло СЛАБОШПИЦЬКИЙ

Євген СТАНКОВИЧ

Анатолій ТОЛСТОУХОВ

Андрій ЧЕБИКІН

Василь ЧЕРНЕЦЬ

Науковий консультант,
упорядник ілюстративного
матеріалу:

Олесь ФЕДУРУК

Художнє оформлення:

Сергій АЛІЄВ

Текстолог:

В'ячеслав ВИШНЕВИЙ

Верстка:

Олеся УРБАНСЬКА

ЗМІСТ

ХРОНОГРАФ

Анатолій Толстоухов. Один із пророків України3

ТВОРИ КУЛША

**Літературознавство,
театрознавство,
публіцистика**

«Кочубей, генеральний судья». Историческая повесть Николая Сементовского ...6

Об игре г. Артемовского в малороссийской опере «Москаль-чаривныйк»8

Дві мові: книжня і народня12

«Хохлацькі співки» Крутоярченка. СПб., 1858 г.24

Взгляд русского на польский журнал «Слово» («Słowo»)28

Обзор украинской словесности

Котляревский32

Артемовский-Гулак61

Ответ московскому «Дню»97

Украинофилам102

До Щасного Саламона, прочитавши його «Коломийки і шумки»121

937169

ВКЛ

Фонд
сприяння
розвитку
містечтв

КИЇВ
2009

Нарис історії словесності русько-української. Погляд на занедбаня народньої мови	125
Герценів «Дзвін»	135
Гадки при святкуванні осьмих роковин Шевченкової смерті	139
Зазивний лист до української інтелігенції	148
Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року	163

Спогади

Воспоминание русского о польском археологе Константине Свидзинском	183
Как у нас гибнут горячие люди. Воспоминания о Петре Яковлевиче С***	188
Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове	205
Брошенный из-за угла камень	230

Листи

<i>Олександр Лотоцький</i> . П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні	231
--	-----

СПОГАДИ ПРО КУЛІША

<i>Михаил Чалый</i> . Юные годы П. А. Кулиша	252
<i>Лев Жемчужников</i> . Мои воспоминания из прошлого (<i>Уривки</i>)	261
<i>Іван Нечуй-Левицький</i> . [Спогади]	278
<i>Николай Стороженко</i> . Мое знакомство с П. А. Кулишем	285
<i>Мусій Кононенко</i> . Пантелеймон Куліш	291
<i>Александра Слинко, Анна Половина</i> . Воспоминания детства о дяде П. Кулише	293

ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Орест Левицький</i> . «Украинофилам» (Невідомий твір П. Куліша)	299
<i>Євген Маланок</i> . В Кулішеву річницю	306
<i>Микола Глобенко</i> . В дисгармонії	316
<i>Василь Івашків</i> . Український фольклор у записах і дослідженнях Куліша	329
<i>Володимир Яцюк</i> . Шевченко і Куліш: Художницькі діалоги	370
<i>Олесь Федорук</i> . Куліш і Забіла: До історії особистих взаємин та літературних взаємооцінок	411
<i>Віктор Дудко</i> . Куліш і Тургенев	431
<i>Олексій Ясь</i> . Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних трансформацій	459
<i>Олесь Федорук</i> . Післямова	529

ХРОНОГРАФ

Один із пророків України

Пантелеймон Куліш — один з трійці пророків Нової України, кирило-мефодіївців, що провістили постання модерної української нації. Проте нащадки не віддали і половинний борг шани цьому суспільному і культурному діячеві. Так, П. Куліш фігурує в літературі як один з класиків і зачинателів історичної прози, та у мовознавстві місце П. Куліша серед засновників українського сучасного літературного правопису не викликає жодних заперечень. І досі іноді ми називаємо нашу правописну систему кулішівкою. Останніми роками віддаємо шану Пантелеймону Олександровичу як перекладачеві Біблії українською. Але в іншому П. Куліш донині, кажучи словами М. Грушевського, залишається «за флагом» нашої історії.

Як мислитель — для нас він насамперед автор мало оціненої і зрозумілої «Хуторної філософії». Його суспільні писання і праці не йшли мейнстрімом українського громадського життя і опинилися на його маргінесі. Забуті й відкинуті нащадками як помилкові, його історичні твори знову ж йшли врозріз із панівною течією, і такі книжки, як «История воссоединения Руси», однозначно, але незаслужено сприймалася як апологія російського централізму. І це при тому, що М. Грушевський вважав П. Куліша одним з найталановитіших істориків другої половини XIX ст.

П. Кулішеві не поталанило з часом і трактувальниками свого таланту. Його постійно протиставляли Т. Шевченкові, хоч вони і були близькими друзями, доповнювали один одного, але амбітна вдача П. Куліша призводила після смерті Кобзаря до появи різких інвектив на адресу останнього і це пошкодило з часом і самому Кулішеві. Тривалий час він був «буржуазним націоналістом» на протигагу Т. Шевченкові — «революціонеріві-демократу».

Пантелеймон Олександрович у другу половину життя не щадив чорних фарб для оцінки історичної ролі козацтва, і цьо-

го йому не забули. П. Куліш постійно плив проти течії, виламувався із загального річища ідей українського руху. Він не знайшов спільної мови зі Старою Громадою і вона виломила його з рядів діячів, що будують нову українську культуру. Винен був у цьому й незлагідний та скандальний характер самого П. Куліша. Він бачив себе лише на перших ролях і не погоджувався бути другим.

Його несподівані витівки зі зміною політичної орієнтації: то української, то російської, то польської, то знову російської, — також не додали йому популярності. Натомість він ставав мішенню для постійних нападок, перебував у ролі зрадника національних інтересів. С. Єфремов скваліфікував П. Куліша як людину «без синтезу», що ніколи не доводив до кінця жодне зі своїх громадських починань.

Куліш став суспільно актуальним у 1920-ті роки, в часи пошуку різних суспільно-культурних альтернатив різночинсько-демократичному розвитку України. Саме тоді виходять блискучі праці-дослідження Віктора Петрова.

Цілком логічним є сучасний інтерес до постаті П. Куліша. Сьогодні Україні так само потрібна інша, не просто егалітаристська перспектива.

А якщо дивитися на наше минуле крізь перспективу консервативної думки, під кутом зору цивілізаційної вартості культурних здобутків вогнищ культури, що купчилися навколо маєтків визначних шляхетсько-старшинських родин; коли мислити категоріями постання в нинішніх умовах нової еліти, яка, крім набуття грошей, підносить і культуру свого регіону, — постать і труди П. Куліша освітлюються для нас зовсім новим світлом. Його думки актуалізуються для нащадків.

Він одним із перших провістив, що збройна революція несе руїну, що лише еволюція і соціальний спокій дають гарантію для економічного і суспільного прогресу. Цікаво, що сучасні історики школи Н. Яковенко часто повторюють думки П. Куліша, коли бачать у козацьких діях передусім руйнацію державного порядку і культурних здобутків, що були власністю не лише Польщі, але й України. З цими думками можна полемізувати. Але найбільша проблема суспільного розвитку — це одностайність і наслідування «єдиної історичної істини», якої насправді ніколи не було.

На жаль, представити у цілості всю розмаїту творчість П. Куліша ми не можемо. Є цікаві й докладні монографії Євгена Нахліка, видано вже два томи «Листів» П. Куліша. Видавництво «Критика» планує повне зібрання творів одного з титанів української суспільної думки і відродження середини — другої половини ХІХ ст., але за браком коштів і відповідних кадрів текстологів та археографів здійснити цю справу в короткому часі буде неможливо. Тому ми видаємо цей том «Хроніки-2000», де друкуємо речі малознані, а то й невідомі широкому загалові. Один із найкращих знавців спадщини П. Куліша Олесь Федорук зібрав призабуті праці П. Куліша, малодоступні публікації видатних кулішевознавців і дослідження сучасних істориків та літературознавців. Сподіваємося, ця книжка стане нехай і незначним, але гідним внеском у дослідження життя та діяльності видатного українця.

*Анатолій Толстоухов,
доктор філософських наук*

ТВОРИ КУЛІЩА

**Літературознавство,
театрознавство, публіцистика**

«Кочубей, генеральный судья». Историческая повесть Николая Сементовского

Романа и повести нельзя составить из одних исторических происшествий. Картина какого-нибудь важного исторического события от прибавления к ней слабо сочиненной романической интриги не только ничего не выигрывает, напротив становится мелочною и затемняется. Гораздо уже лучше представить эту картину серьезно, с важностью историка, живописною манерою Баранта и других; ибо форма романа, лишив историческое событие его достоверности, отнимает у него тот интерес, какой заключает сама в себе всякая правда. А потому для исторического романиста нужно, во-первых, частное, свежее и занимательное событие, которое бы возбуждало в читателе сильное сочувствие и любопытство; во-вторых, он должен уметь при изображении своих характеров списывать натуру; в этом будет заключаться секрет их новости и привлекательности, ибо глядеть на живую природу нам никогда не наскучит; наконец уже в-третьих, ему нужна историческая эпоха, которая только при первых двух условиях оживет и возвратится из лона минувшего пред взоры читателя.

Повесть, напротив, вся составлена из описания известных исторических происшествий, так что кажется рядом выписок из Бантыш-Каменского и Маркевича, переделанных в разгово-

Публікується за виданням:

Москвитянин. — 1846. — №2. — С. 224—225. — Підп.: К.

ры Лизогубов, Раичей, Кочубеев и других. Лица эти не привязывают к себе читателя, потому что в них нет художественной истины, нет натуральной индивидуальности; они различаются между собою только именами, костюмами да неправдоподобными внешними своими обстоятельствами; ими не управляют внутренние побуждения; они движутся, как куклы на пружинах, будучи бесчувственны ко всему тому, что автор влагает им в уста. От этого разыгранная ими драма гетьманствования Мазепы в книге автора теряет даже и ту жизнь, какою в состоянии был оживить ее, в своей *Истории Малороссии*, Г. Маркевич.

Второстепенные условия исторической повести все выполнены так же плохо. Слога у него нет никакого, ибо слог образуется по мере развития личности писателя, а автор руководствуется общими взглядами на человека, общими идеями историческими; рисунок фигур и пейзажей у него везде слаб, везде видна в них неловкая ученическая рука; а в исторических частностях, которыми автор старается охарактеризовать народ и эпоху, есть грубые ошибки. Напр., у него поют песню о Саве Чалом в то время, когда героя этой песни не было еще и на свете.

Имя автора известно нам по одной весьма любопытной журнальной статье о малороссийских народных праздниках и верованиях. Прекрасно сделал бы он, если б вместо повестей, искажающих историю Украины и физиономию украинского народа, продолжал заниматься собиранием всего, что сохранилось еще от забвения в поэтической его родине.

Об игре г. Артемовского в малороссийской опере «Москаль-чаривныйк»

Между повседневными событиями русской сцены бывают явления, далеко выступающие из ряда явлений обыкновенных, но о которых, однако ж, в печати почему-то умалчивается. Одна из причин такого молчания заключается в том, что каждое периодическое издание имеет у себя, по предмету сценического искусства, известный авторитет, который и объявляет публике свое мнение о том или другом актере, о том или другом представлении. Странно сказать, а ведь истина, что в этих отзывах важную роль играют личные отношения пишущего, или его кружка к артисту, а не меньше того и местные, так сказать столичные, предубеждения против известного разряда пиес.

Например, вот 3 ноября в петербургском театре-цирке давали малороссийскую оперу Котляревского «Москаль-чаривныйк», в которой, как это давно известно публике, г. Артемовский играет роль чумака с неподражаемым искусством. Театр был полон, и не «Волшебный стрелок» (другая опера, которую давали в тот же вечер) привлек зрителей; ибо, прослушав «Волшебного стрелка» довольно равнодушно, публика приняла старую заигранную пьесу Котляревского со свежим, оживленным вниманием, и несколько раз останавливала игру громкими, восторженными рукоплесканиями. Когда представление кончилось, начали вызывать г. Артемовского. По своей деликатности, он три раза являлся вместе со своими соучастниками в игре; но публика желала выразить свой восторг собственно ему, и после этого вызвала *еще четыре раза* его одного. Всякий согласится, что такие явления редки, что так приветствуют только величайших артистов; а посмотрите, что сказано после об игре г. Артемовского в петербургских газетах и журналах. Ничего!.. Никто не взял на себя труда объяснить причину явления истинно *необыкновенного*... Это — род того неправосудия, в котором на свидетелей наложено молчание, в котором дано право суда нескольким привилегированным лицам и против которо-

Публикуется за виданням:

Русский вестник. — 1857. — Дек. — Кн. 2. — С. 224—227.

го негде апеллювать. Вот почему пишущий эти строки избрал своим органом журнал, издающийся в другой столице, — в уверенности, что там некому присвоивать себе исключительно право мнения о петербургской сцене.

Надобно сказать правду, что постановка «Москаля-чаривныкка» в театре-цирке вовсе не соответствует местному характеру пьесы, что действие происходит не в малороссийской хате, а в какой-то польской или немецкой корчме, запущенной жильцами, и что Малороссию напоминает в ней один г. Артемовский. До появления его на сцене, пьеса шла вяло и натянута. Велико-русский выговор казачки (г-жи Горшенковой), ее вовсе не малороссийский костюм и утрированное пенье с надоевшими каждому, заученными школьным образом, театральными грасами производили на зрителей-малороссиян впечатление неудачного передразнивания. Остальная часть публики, видевшая в этой опере не более, как смешной фарс, рукоплескала г-же Горшенковой довольно усердно. Но передние ряды кресел молчали. Когда же вышел на сцену г. Артемовский в роли чумака, возвратившегося с дороги, его встретили единодушные рукоплескания всего театра. Долго они не умолкали: игра его в этой роли давно уже приобрела заслуженную популярность. Она действительно превосходна! Это не ужимки, подмеченные у мужика чело-веком сравнительно высшего слоя общества и переданные на сцене, с целью рассмешить зрителя, совсем нет! Это — полное олицетворение малороссийского простолюдина, простодушно-го, веселого и совершенно довольного своим положением. Вы видите перед собой вовсе не дурака, над которым смеетесь. Этот человек простодушен по своему положению в жизни: в своем немногосложном быту, в своей ограниченной сфере действий, он многого не видел, о многом не слышал, он между своею братьей поселянами встречал слишком мало коварства и предательства, и дожил до седых волос, судя о людях по себе. Он смешит вас, и в то же время нравится вам как личность. Этому человеку вы вверили бы свои деньги, свою безопасность, хотя вы помираете со смеху над его наивностью, над его неповоротливыми и вместе какими-то величавыми движениями.

Таков Михайло Чупрун, казак по сословию, чумак по ремеслу, созданный г. Артемовским. Для артиста эта роль очень опасна: он может в ней легко съехать на малороссийского олуха, то

есть недоумка, которого жена дурачит, потому что он глуповат от природы. В игре г. Артемовского выходит напротив. Муж, при всем своем простодушии, является натурою крепкою, цельною, даровитою; он стоит далеко выше окружающих его лиц, и вся вина шаткости жены происходит от общества, которое, в его отсутствие, втирается к ней в хату: с одной стороны, безнравственные подьячие, с другой — падкие на скоромное солдаты. Михайло Чупрун, представленный г. Артемовским, есть тип, наиболее распространенный в малороссийском простонародьи. Добродушие, веселость и в то же время насмешливость, прикрываемая маскою непониманья в чем дело, — эти свойства оставляют малороссиянина-простолюдина только под гнетом внешних пагубных влияний и заменяются апатиею и угрюмостью.

Редко случалось видеть нам на русской сцене что-нибудь столь совершенное в своем роде, как игра г. Артемовского в «Москаль-чаривныйке». Смело скажем, что сценическое искусство, в его небольшой роли, достигло своей цели — заменить собою действительность и заставить зрителя позабыть, что он сидит в театре. Г. Артемовский так натурален, так обаятельно истинен в своей игре, что не веришь глазам своим, дивясь, как может человек его сферы до такой степени воплотиться в малороссийского поселянина! Ни одним жестом, ни одним малейшим движением он себе не изменяет. Его игра, от начала до конца, исполнена высокого художественного интереса, потому что перед вами является из далеких южных степей живой представитель своего племени, со всеми особенностями языка, манеры, обычая, способа понимания вещей, и кроме всего этого с глубиною чувства, скрытого под наружною беззаботностью и простодушием. Ибо и эта струна слышится в игре г. Артемовского. Изредка, но с большою выразительностью, дает он зрителям понять, что этот подгулявший чумак способен и не к смехотворству, что из глубокого внутреннего источника вытекает его, по-видимому, спокойный и флегматический характер, что этот балагур и насмешник способен перейти из одной крайности в другую и заговорить с вами таким языком, от которого содрогнется ваше сердце. Чумак г. Артемовского полный, сильно почувствованный характер, в котором сквозь забавную, наивную внешность проглядывает несокрушимая энергия духа, состоящая в поэтической, увековеченной народною музою связи с тою энергиею, какую выказали южные

руссы в борьбе с поляками за свои гражданские и человеческие права. Эта черта выдавалась в особенности ярко и своеобразно, когда г. Артемовский, в прежних представлениях, пел спяна народную песню:

Ішли ляхи на три шляхи,
А татари на чотири,
Козаченьки поле вкрили... —

и под конец вдруг одушевлялся, и уже не пьяный, а восторженный человек, сознающий, к какому народу он принадлежит, доканчивал песню:

Козак в лузі обернувся —
Лях, татарин стрепенувся,
В дугу всякий ізогнувся!

Не понимаем, зачем на этот раз г. Артемовский заменил это вечно дорогое украинской думе воспоминание пустою песенкою недавнего сочинения:

Гуде вітер вельми в полі...

Странно слышать из уст чумака песню, сочиненную плохим малороссийским стихотворцем Забилою, понимающим как-то уродливо свой народ и его поэзию, а вдобавок положенную на голос москвичем Глинкою!.. В Малороссии такое множество превосходных народных песен, которые и исторически шли бы больше к пиесе, и выражали бы натуру малороссийского козака, тогда как эта ничтожная и по языку, и по содержанию песенка вставлена г. Артемовским в его игру, что называется, *ни к селу, ни к городу*. В Петербурге одно время неистовствовали у Излера так называемые малороссийские певцы, под предводительством какого-то г. Карпенко. Много нашлось людей, которые им рукоплескали: досужие щелкоперы хвалили их даже в газетах; но истинные знатоки бежали от них, зажав уши. Вероятно, и г. Артемовский заметил, что в то время, когда сзади раздавались рукоплескания на его песню о ветре, в передних рядах ее не одобряли. Ценя высоко сценический талант его и находя его игру в «Москале-чаривныке» истинно художественною, мы просим его, от лица всех знатоков малороссийской национальности, не вводить в оперу Котляревского подобной дисгармонии и оставит гуляющий ветер г. Забилы для тех, кто не знает ничего лучшего в малороссийской народной и литературной поэзии.

Дві мові: книжня і народня

Історія нашого слова южного руського, чи (як навпослі його названо) українського, сягає в старовину глибше нашої пам'яті літописної. Не записав чернець Нестор Печерський, як жили, як розмовляли й співали по своїх хатах найдавніші предки наші, бо вважав він, по своєму вікові, найголовнішим ділом військової чвари та походи варяго-руські, та й самі походи, для поваги, він оповідав словом церковним, занедбавши язик народній, яко мову люду темного, що виріс у болвохвальстві чи язичестві, яко ту мову, котрою чарівники-жерці народні вселяли в темний люд свої болвохвальські забубони. Письменство болгарське прийшло в наш край з попами-християнами, котрі силкувались вигнати з простого миру старосвітські химери про слов'янських богів: тим і не сквернили своїх писаних споминками про їх чарівничі звичаї і про їх пісні, котрі вважали вони, по своєму вікові, скверною перед Господом. Не багато ж ми й довідалися із їх писаних про те, що зовемо тепер жизнью народньою. Довідалися ми тільки про печенігів, половців і інші орди, котрі на Русь набігали і на котрі князьки під своїми корогвами оружно Русь водили; довідалися про торги і війни з греками, про спосіб, яким греки свою віру по Україні розпростерли, і про діла церковні, котрі, як тепер вбачаємо, чинилися людьми духовними та великими панамі без поради народньої.

Отож уже і в ті давні часи було на Україні дві мові: одна викувалася на кшталт церковної чи болгарської і велася між попами й вельможними мирянами; друга держалася нерушимо в темній простоті. Коли б же було не так, коли б увесь люд прийняв єдину мову, ту, котрою писав Нестор Печерський, то хутко позабував би він своїх богів слов'янських і всі пісні про їх. А то ні: не покинув він тих пісень, ходячи до церков християнських — перше з примусу, а далі батьківським звичаєм; не всі він їх поперезабував іще й за нашого часу. Не за батьків же бо, не за дідів і прадідів наших схаменувся він і згадав, що в його колись були боги слов'янські, не недавно поскладав він про них свої чарівничі пісні. Певне діло, що ведуться вони в його ще з тих давніх-давен, як споминав сільський люд богів слов'янських не по самих тільки прізвищах. Тим то й кажу, що історія нашого слова сягає в старовину глибше нашої літописної пам'яті.

Публікується за виданням:

Україна. — 1914. — Кн. III. — С. 22–34.

Ще не було й чутки про тих варягів, про тих Оскольдів і Дирів, а вже наші дівчата скакали чарівничими скоками кругом Купалової голлі і співали, може, так само, як і тепер співають:

Місяць світить, гілка сяє,
А Купало скрізь вітає...

Ще не знав наш край, чи єсть на світі Візантія, а вже купались дівчата у зачарованій слов'янським богом воді (sic), ніби змиваючи з себе нечисть щоденну, ніби через ту таємничу чистоту сподіваючись проглянути у свою долю або сподобитись од Купала якоїсь прикмети веселої, чи й смутної, — як-от і в пісні показано:

Ой вечором на Купала
Пішли дівчата до става
Купатися, плескатися
Та з долею змовлятися...

Коли ж і в давню старовину слово наше було вже голосне і доладне, то чому б же йому, здається, не ширшати не рости вгору, не вибратись із мови усної в мову письменну? Тому, що письменні люде прийшли з землі чужої і принесли інший язик укупі з Божим словом, і привели темний люд до нової віри примусом княжим, як і сам Нестор Печерський описує. Ховавсь од їх темний люд із своїми богами, уганяли за ним княжі посланці по нетрях і пущах, руйнуючи стару віру і нахиляючи силоміць до нової; а все ж усіх повернути була не подоба, бо не щирим серцем молились недавні кумирники християнському Богові і потай од попів і княжої дружини справляли празники своїм Купалам, Посвистачам, Волосам, Перунам і іншим слов'янським предковичнім богам. Отож природна мова тинялась по лісових застумах укупі з давніми піснями і звичаями, жила з чабанами, з пахарями, з рибалками й пасічниками, а новокована, нібито вища, мова княжила у високих будинках і судила суд по городах і селах, і писала книжки і судні грамоти по монастирях. Як же було народній стародавній мові ширитись і рости вгору і вибратись із простоти в премудре письменство?

Прийшли татаре, перебили князів з дружинами, поруйнували монастирі, і не хутко після тої руїни піднялись ізнов пани на панування, а монастирі на науку віри християнської. Криючись од татар по нетрях і пущах, прості миряне прихилились ізнов до своїх давніх богів, хоч були й геть то занедбали їх ради Бога християнського. Татари багато шкоди наробили князям, панам, городам і монастирям, а простий люд мало про

них пам'ятає. Літописна історія тяжко сумує про те лихоліття, а простому людові байдуже було, кому давати дань, щоб не займали хати або куреня, — татарам чи варягам.

І жив простий люд по своїх нивах, по гаях і по оселях, не багато вважаючи, що починається нова вже держава на Україні, не Варязька, а Литовська. Все ж і литвини, опанувавши Київ і всю южну Русь, пустили віру, городські звичаї, писане право і увесь земський порядок по-старосвітському; і як було за варягів, так велось і за Гедимина, за його синів і внуків на Україні, з малими одмінами. У городах і по монастирях учила, радила, судила й писала новокована нібито краща мова, а по селах і хуторах співала й розмовляла річ стародавня, правдиво рідна.

Прилучилась Литва до Польщі, прилучилась і Україна з нею. Позаводила в себе Польща академії, — завелась академія й на Україні, в Києві. Поляки ж вибитись помалу-малу із-під мови латинської і почали вчитись у школах, судити й писати по-польськи, а русини, вважаючи письменну свою мову за якусь поважнішу од простої і всякому розумну, занедбали в київських і всяких інших школах співучу мову народну. Училися діти по школах Письма Святого, училися церковних гласів, училися і граматики, й риторики, і філософії на всіх язиках, тільки байдуже було учителям про ті речі, котрі в простих хатах миряни один до одного промовляють, байдуже було про народні співи, котрими простий чоловік бесіду або себе самого звеселяє й розважає. Бо вчили в тих школах ченці та духовні люде, котрі просту мову вважали недостойною про божественне діло глаголити, об високих науках правити, а піснословіє народне, як суету мирську, зневажали.

Тим часом наше просте, правдиво рідне слово не замовкало, бо скільки не випускали школи в мир людей учених, були ті учені — що капля в морі, і як там між собою не базікали по-письменськи, а не змогли всього великого миру українського до свого смаку словесного навернути. Велика бо сила в простому народному слові і в простій народній пісні, і тайна тої сили — в людських серцях, а не в людському розумі. Те слово серцем люде вимовили, як були ще зовсім темними, як не знали ще ніякого бога, опріч сонця, місяця, огню, води і тим подобних божих див. Те слово розлилось по Україні піснею про радість і горе, про зоряне небо, про любі гаї й лути зелені, іще тоді, як не знали люди, що то за письменство і чи єсть де воно на світі. Прийшовши до нас, письменство з чужого краю, з чужою мовою, оповістило мирові, що не гаразд бездушного куми-

ра за бога вважати і од його щасливої долі бажати. Пойняв їм віри темний люд, бо й справді німі кумири не промовляли до їх через своїх чарівників-жерців такої правди, як Святе Письмо, котре невидимий Бог — сказано їм — через святих людей дарував усім народам. Тільки не пойняв віри наставникам, котрі вмовлювали його, що не рідною простою, а якоюсь ніби поважнішою мовою треба в тузі і в радості серцем до серця озиватись або свій розум перед людьми виявляти. Не вмовили його й академіки київські, а не то прості дяки по школах. Скільки не обернулось простих мирян у письменників через ту чужоземну науку, — все те никло в народі, як у морі капля. Писались новокованою мовою книжки по школах, писалось право й папери по судах, промовляли тою мовою вельможні пани на своїх радах; простий мир кланявся усім їм, як розумним своїм главам, а в серці, сам того не знаючи, був од усіх їх розумніший: тим і не кидав свого рідного слова, не забував рідної пісні і од найдавніших давен додержав у пам'яті деякі пісні нерушимо аж до нашого часу.

Школи наші раділи мирові щирим серцем і приводили багато людей до пізнання Письма Святого через чужоземну мову. Шанував їх за це і городський, і сільський люд, і хто що зміг од свого достатку давав на церкви, при котрих звичайно велись ті школи. Смиренно приймав простий люд од наставників науку письменства і не давав собі права розбирати, чи так чи інше б треба письменним книжки писати, суд укладати, до простих мирян промовляти. Коли чого не розумів у їх писаннях і в глаголі, то вважав себе за недорослого, і помислу ні в одній голові не було, що вина в тому наставників, а не учнів. Тільки серцем був він од тих премудрих книжників розумніший, бо не вабило його серце розмовляти в своїй сім'ї по-письменськи або зложити пісню письменною мовою. Коли ж хто заносив із бурси в село чи на хутір премудрий кант схоластичний, то слухали його селяни і хуторяни, дивуючись простою своєю головою, як-то воно розумно скомпоновано, а проте канта не переймали, бо серце їх од того канта не билось — серцем вони були розумніші од письменного співаки. Покидав село письменний співак, — покидав село й кант його; ні одна пам'ять не волила схоластичного співу між своїми сільськими співами вмістити.

Отож за князів варягів було дві мови на Україні: одна церковна, судова, панська; друга сільська, хуторська, щира народня. Настало панування литовське, — те ж саме виявилось на Україні, бо,

визвавши варяги, чужих наставників з чужим письменством, помогли їм викувати якийсь середній язик між болгарським і українським народнім, і те письменство, уложивши стародавнє руське право на записах, перейшло до *беззаконної*¹ Литви, наче який клад. Настало панування польське, — і вже дві мові було на Україні, бо писане право ще більш утяглося у ту химерну, суху, ненародню мову, а схоластика по школах розуміла речі тільки головою, а серцем їх не розуміла. Повалили козаки Польщу, та не змогли повалити мертвої польської схоластики на Україні, і самі свої універсали академічним складом, для більшої ніби поваги, писали. А проте пісня, не будши в школі, правдивою поезією по хуторах і селах розлягалась; а проте дума, вирвавшись із-під письменства, у козацьких таборах до найвищої гомеричної краси піднімалась.

Отже, як прилучилась Україна до Московського царства, то схоластична письменна мова перейшла в московські духовні і мирські товариства. Знайшла вона там собі давній підготовок у чернечих писаннях і вкоренилась потім у російських книжках, як молочай або степова зіновать², котрої ніякими плугами з землі не видереш. Що більше шкіл споруджувано по всьому царству, що більш книжок друквано, то ширше вона розросталась, і як колись не вважала у нас дома на щиру народню мову, так занедбала й там живе слово, котре в народніх піснях голосило і в народньому гомоні грало. На Україні ся мертва, протинародня мова не дуже-то зміцнилась, бо її голубили тільки ченці по монастирях та законники по судах, а там приголубили її царедворці, котрі за довгого жіноцького панування орудували самохить всіма землями між чотирма морями в Європі і до кінцеь Камчатки в Азії. Тут підпустила в неї Польща свого слова, а там Москва піддала свого акання — і виріс потай народу у палахах язик, котрого ні Польща своїм, ні Україна своїм, ні простий русько-московський люд своїми не називає, — виріс язик російський. Поки він гніздивсь на Україні, не появляв він голосних пісень мирові, бо нікому було б гаразд їх слухати. Наші бо великі лицарі — Серпяга, чи Самійло Кішка, чи Сомко Мушкет, чи хто інший — були герої народні, прославлялись серед оружного народу — козаків, і од того народу воспівались їм голосні славословія-думи живим народнім, а не глухим і мертвим академічним словом. У Петровому ж царстві прославлялись герої серед солдат, тріумфували серед столиць за очима у великого

сільського миру, і не знав сільський мир, як їх славити піснею і за що славити. Тим і випало се діло на людей письменних, котрі їх мало не за богів уважали, і понаписували їм письменні люди велегласні гімни, про котрі байдуже було простому народові. Од тих-то писаних гімнів хвалебних пішов даліше і даліше розростатись і глибше та глибше коренитись по городах язик російський, що та зіновать у степу, котрого прості люде одбігли. Переймали той язик і наші земляки письменні, бо тим язиком по школах їх учено, тим язиком по судах їх суджено, і понаписували теж немало всяких книжок, котрих ні простий українець, ні простий москаль не вважає родичами пісням своїм. Інший бо в них склад, інший тон, інше й слово саме.

І довго, довго російська словесність, по розуму й толку письменного люду, здавалась усякому, хто її відав, рідною, чи як-то її величали, отечественною; і недавно тільки почали деякі голови її початку й зросту доглядатись і з народньою мовою, з народньою піснею рівняти. Недавно почали постерігати, що чого ж вона тільки до письменного, до ученого, до городського, до спанілого люду промовляє, і чом її проста людина, хоч би й найрозумніша, не розуміє, а зрозумівши, чому в їй не смакує, чому до серця її не приймає! Недавно почали дивуватись, чому писані вірші, хоч сто раз їх люде чули, не вкоріняються в голові так, як неписана пісня, котру іноді раз тільки чоловік почує, та й до віку не забуде!.. Чому? Чому? Та й кінця нема питанням. А вона, ота словесність, колись монастирська болгарська, підправлена трошки, ніби нехотя, українським словом, потім академічна, помазана польщизною, а далі пересаджена до столиць і московською мовою круто замішана — пише собі та й пише, друкує та й друкує, радить та й радить, учить та й учить, судить та й судить, мало вважаючи або й зовсім не вважаючи на мужиків і на їх здорове, голосне, чисте слово. Гарно її привітають по городах і по сільських будинках; а що по хатах її не знають та й знати не бажають, то на те хатні люди — темнота, на те вони злидні, і розум у їх невеличкий, і слово в їх до землі поникле.

Отже найшлись такі люде, що, не вдовольнившись книжками, почали пильно до тої сільської темноти придивлятись, як вона в світі живе, як вона своїм невеличким розумом усяке діло розбирає, як вона тим до землі пониклим словом свою душу в пісні й розмові виявляє, і **вдивуватись непомалу**, що та темнота, ні в кого не

691169

вчившись, правду й неправду, Бога й людей якнайглибше розуміє і розум свій не в книжках записує, а в піснях виспівує. Непомалу здивувались розумні голови, почувши душею в простому і невченому слові селян свіжу силу, мов непочату воду, і, занедбавши мову письменну, приникли з жадобою до тої віковичної криниці. Тим-то способом виявились у письменному мирі оті чудовні пісні, оті думи народні, посписувані в миру неписьменного.

Помиляються ті, котрі думають, що наша словесність українська пішла од «Енеїди» Котляревського. Котляревський був панський писатель, і для панів скомпонував «Енеїду». Одрізнившись од простих людей одежею й звичаями, сміючись поглядавав він на чумацтво, на бурлацтво, на пахарське життя, сміючись і глузуючи показав усе те в давніх велеліпних богах і славних героях, — і зареготало над «Енеїдою» панство, зареготали і всі, хто відрізнивсь од народу сільського, зареготали в гурті й селяни, не второпавши, що се їх передражнено; бо віковичні заморозки, почавшись за князів варягів, прибили все на Україні, і вже простий селянин не знав або не вмів за себе сказати, що він — теж чоловік, та ще, може, й кращий од тих, що з його мови й звичаїв глузують. Та й усім письменним очі затуманено; ніхто і поміж ними не добравсь до глибини історичної і не вважав, що ті нові звичаї чужі, що та недавня мова чужа не одним українцям та й усім селянам на руському сівері. Байдуже було премудрим сучасникам Котляревського, що тими новомодними звичаями завдано солодкої отрути всякому добру душевному, що тою чужоземною модою хижка пиха розпустила крила по всьому руському мирові і сараною насила на простий темний люд, з'їдаючи з його увесь цвіт до кореня. Ніхто не домислявся, що та ніби делікатна мова віщує смерть рідній словесності і силкується — не то в нас, та й на сівері — із людей руських зробити людей російських. Не будучи бо всенародною, та новокована мова заводить по городах грядки, а по селах грядочки та й сіє на тих грядках і грядочках які хоча чувства і мислі. Щороку ширшають ті посіви, а не з народу беруться для того зернята. Нехай же збагне, хто здужає, чим воно пахне оте протинародне розумове господарство і до якого кінця воно простує, розростаючись по руському мирові і беручи для себе зерня та не з народнього животворного слова! Темний люд працює над своїм мозолявим ділом, не роздивляючись гаразд, що в його рідному краю чиниться; темний люд думає-гадає

про свою долю своїм руським розумом, чує правду й неправду своїм руським серцем, і співає свою руську пісню про руську жизнь, яка б не була вона — славна чи безславна; а письменна словесність зве вже свої російські химери руським толком, свої російські восторги і печалі — руським словом. Збагни ж тепер, хто здужає, до якого кінця простує те смертоносне схоластичне зілля, котре всіялось не знати коли в живий і співучий руський мир та й корениться на Руській землі, що та зіновать на степу.

Може, вже й нема рятунку народньому руському слову на сівері, а в нас на Україні рятунок іще буде. Може, темний руський сіверний люд, навчившись колісь письменства, прийме російську словесність за свою рідну, бо в тій словесності є голосні поети, а в його народній нема ні одного. Ми ж опріч рідної пісні маємо рідних поетів, котрі вже роблять міцну реакцію тій академічній і городській словесності, беручи зернята для своєї мислі і чувства з народу сільського, самостійного духом. Не од «Енеїди» ж Котляревського ведуть свій рід наші поети. І сама «Наталка-Полтавка» — не прабаба їх поетичнім жінкам і дівчатам. Котляревський тільки розумом скомпонував «Наталку», а серце його було з тими, що мали нею втішатись. Не глибоко проглянув він у душу селянина, і серце наше не б'ється так до Наталки, як до Квітчиної Марусі або до Шевченкової Катерини. Актриса його Наталка, а не щира поетична селянка. Чи такі ж дівчата виступають перед нас у «Народних оповіданнях» Марка Вовчка? Чи такі вони в наших піснях?

Котляревський мав одного тільки учня, Гулака-Артемовського. Заткнув сей учень за пояс учителя і почав був сміхотворством добиратись до тих узликів, котрі ще й досі не порозв'язувані, та рано ізнемігсь на силах, стоячи один серед славословних або солоденьких російських поетів, котрих і в нас на Україні немало позаходило. Кинув об землю свою козацьку кобзу Гулак, і вже не нахилився її з землі підняти. Іншої слави досяг він своїми силкуваннями, та про ту славу дзвонять солом'яні дзвони.

Квітка один на своїх плечах вивіз нашу селянську жизнь і нахилив усякого свого читача до поважного рахування, що воно єсть той простий люд, про котрий байдуже людям письменним! Квітка — істинний батько нашої словесності книжної. Так його звав Шевченко, так певно його зватимуть і грядущі поети наші.

Отже Шевченко, звучи Квітку батьком і отаманом своїм, глибше його увійшов — не в звичаї, не в жизнь народну, а в народню душу. Поставив він перед собою не сільську темноту, яка вона єсть тепер, а той духовний образ, котрий ся темнота з давніх-давен виявляє в пісні, і дивлячись на той великий образ душі народньої, плачем оплакав його упадок або зневагу, сміхом обсмівав перевертнів, котрі багном той образ на собі осквернили, гірким докором збив з речі протинародніх славословників і грізно пригрозив недолюдам грядущою лихою годиною. Простий люд виступає в його співах увесь у сонячному промені посеред густих хмар, котрі зверху над ним і округи його насупились, виступає убогий і до землі пониклий; отже сіяє злиденне рам'я його в тому божественному промені якоюсь святою славою, і здається він у своїй смирній богобоязливості, паном над панамми... Дивна наша народна пісня! Дивна ж своєю силою й невчена поезія Шевченка посеред словословлящих солодкомовних учених поетів. Гучно і весело було в будинках, тихо і сумно по хатах, як заgrimів його співучий голос. Примовкли трохи будинкові і стрепенулись хатні люде, зачувши його пісню. І чудуються вже геть давно ті, і прислухаються радіючи ці; а пісня ллється чарами, і ширшає, ширшає круг кобзаря громада, смакуючи в рідному слові. Живе слово — не порошина, марне воно не гине в живих душах. На що вже той схоластичний терен, та шкільна зіновать непроходима, невикоренима, та й то задержалось воно в народі через тисячу років. Ні одного поета не дали наші протинародні школи; глушили вони своїми науками й книжками всяку поезію в народі; отже до кінця не заглушили, і із пониклої до землі словесності співаної піднялась угору словесність писана, і вже нема на світі такої сили, котра змогла б її заглушити.

Наступив уже двадцятий рік, як умер Квітка, і має вже він собі преємника в картинах селянського життя. Шевченко не має нікого до себе близького, в високій думі народній, не то посеред рідного миру руського, а й по всій Слов'янщині ні між живими, ні між мертвими. Таких бо поетів народи віками дожидаються (все одно, що Дантів, Шекспірів, Байронів). Такий поет становить сам собою народ — у одній своїй одиниці. Колись польські пани метикували в сенаті, чи не лучче б було знести до остатку люд козако-руський і всю Україну іноплеменним людом заселити³. Нехай би воля Божа допустила яку-небудь дику силу до такого

беззаконня; то й тоді Шевченкова поезія не зникла б. От ми як **важимо** його безсмертні, щиро народні думи і пісні! Нема й не **буде**, може, йому рівного між слов'янськими поетами. З безоднього джерела б'є його слово.

Напуває ж воно здоровим розумом і чувством найбільш земляків Шевченкових, виганяючи з них схоластичний і всякий чужонародний чад. Отже, як до Шевченка появлялись книжечки віршованої прози української, так і після його первоцвіту випускав дехто пісеньки рідним словом зложені, та не рідним духом натхнені. В тих віршах панує часом тупий сміх Котляревського, часом угловате глузування Гулакове, без його стихотворної поезії; часом голосили ті пісні наче по мертвому, та самі не знали, чого плакали, — все в їх мовби туманом якимся покривалось, — не видно було крізь плач поетичного образу. А були й такі, що, почавши пісню ніби по-шевченківськи, зводили її на цапиний лад і воспівали славословіє путам, котрими їх у школі спутано. Не кастальської води ці поети напилися, наїлись блекоти десь у болоті і гидким одуром свої книжечки наповняли. Вхопили замість тридцятиструнної бандури троєструнну брянчанку, і своїми співами справді поважну й голосну музу народну перевернули на якусь полкову швендялку. Гіркою ганьбою, а не хвалою рідній матері Вкраїні, були їх божевільні вірші. Слухали ми їх, самі свої мови соромлячись. Отже вся та гидота тільки під темну добу була наяв показала, а тепер знов по своїх щілках, що ті цвіркуни, поховалась, і тільки деколи хто-небудь з них цвірінькне, даючи ознаку, що не очистилась іще, ради свята, рідна наша хата українська. Ніхто ж бо, oprіч мене, не прикладав до того праці, щоб витравить ту погань із рідного письменства. Та й на мене напустилось чимало добродіїв, чого я таким жорстоким словом тих письменних співак зневажаю! Дарма: я знаю, яке діло роблю, до якої словесної цілі⁴ простую; не збочу я з свого манівця, не смутьять мене легкодушні нарікання. В кого є праведний поетичний дар, тому не страшне моє жорстоке слово. Кому ж не повелів Господь серцем до серця промовляти і людям щиру правду як на долоні показувати, той нехай не псує рідної мови нісенітницями. Отже⁵ бо й справді на мій суд не один з України писатель свої компонування шле до столиці, не вважаючи на ту жорстокість, котрою мені деякі добродії дорікали. Багато їх перечитав я, та не багато для печаті вибрав. Що з того за користь буде, що ми українських книжок наплодимо,

та вкраїнського духу з книжок не розпустимо? Не честь нам, не подоба чужими тропами ходити; треба нам свій путь до Парнасу прокладувати. Тим-то все мляве, все солomodзвінне й недоумкувате треба нам геть одкидати, і не тільки свого кошту на ту словесну потерть не трачу, та і охочих зупиняю, щоб лучче старцю в селі милостиню сотворили, аніж ні те ні се друком оглашати.

Недавно впали мені в руки вірші якогось пана Щоголева⁶. Зрадив я, їх перечитавши. Прочитав пану Шевченкові — і Шевченко слухав їх смакуючи. І звеселились ми обоє, що таки хоть одна струна по-людськи на рідній бандурі бринькнула. Не багато тих віршів та чистий же мед, а не перга словесна. Не до Шевченкових їх прирівняти, а все ж і те — щира рідна поезія. Се так як іноді весною соловей у саду голосно та любо виспівує, а тут коло тебе золота бджілка над квіткою в'ється. Слухаєш солов'я з великою вподобою, а не скажеш же й бджілці: «Лети собі геть, не гуди коло мене!» Склад у того пана Щоголева¹⁰ правдиво рідний. Не Шевченків голос він переймає, переймає голос народної пісні, і з пісні бере основу свого komponування. Тим часом як поет правдивий, а не підспівач, має він у своєму голосі щось праведно своє, — якусь власну повагу й красу, котрої ні в пісні народній не покажеш, ні в Шевченкових віршах, що от він чуже добро присвоїв. Се так як от іноді співають дівчата над водою і в'ється по воді їх чистий голос, і оддається в гаю мов чарівничі співи самої народної музи, — стиха, неясно, не так голосно, а любо слухати, і слухаєш його дивуючись!

Впали ж мені в руки й вірші іншого поета, пана Кузьменка¹¹. Сей не так сподобався нам, як пан Щоголів, а прочитавши його вірші, не змогли ми їх забути. Єсть у його віршах щось таке, що до душі доходить і в душу проситься. Так іноді стрінеш хлоп'я серед села; мізерне воно собі буде і не прибране, босе й простоволосе, а згляне на тебе таким любим поглядом, так обізветься до тебе приятенько, що вхопив би на руки та й поніс на руках, як своє рідне. Вірші пана Кузьменка не мають тої сили, що Щоголеві, а проте якась єсть у них тихість приємна, якась душевна задумливість, і пливуть його слова одно за другим не прудко а так, як маленькі утенята, вперше на воду пущені. Можна б де за що й зганити їх, що не так-то вони голосні і часом наче в прозу впадають; та й гонити не хочеться: так вони стиха тихесенько до душі твоєї про якісь дитські літа чи про якийсь молоде щастя промовляють.

Вважаючи їх тихий голосок, що не до всякої душі й дійде, просив я пана Шевченка, яко орла поетичного, прийняти їх під своє крило і не попустити дрібним кобчикам на поталу, і пан Шевченко, поділяючи серцем мої речі, приложив свою руку коло руки моєї. Первоцвітом сю книжечку ми прозвали, вважаючи вірші пана Щоголева і пана Кузьменка за пробу пера, котре, може, колись проявить щось голосне на всю Україну.

1858, декабря 17,
С.-Петербурґ

¹ Литва не мала таких розумних судніх прав, як наша прежня Русь Українська, котра з давніх-давен звикла громадським судом правуватись. Тим іще бозна коли прозвано Литву беззаконною, та й до нашого часу сільський мир не забув того слова.

² У Полтавщині єсть величєнні лани під зіноваттю. Ніхто й не зазнає, коли вони заглухли й заросли тим ледачим хвоцем. Не то що плугом не витеребиш її коріння, да й ніякими заступами не викорчуєш. Дике звір'я і птаство безпечно водиться в густих кущах зіноваті, бо ні чоловік, ні скотина не продереться в середину невисокої да густої нетри.

³ Так колись Чинґис-Хан радовав із своїми ханами, чи не знести б їм доценту весь Китай, щоб зробити з його безпечний пастовник для табунів своїх. Восточні селяне і досі переказують своїм дітям сю дику легенду. Не йметься віри, да чого не виробляють могуті люде й перед нашими очима.

⁴ *Дописано на берегах олівцем: мети.*

⁵ Починаючи з сього слова і до кінця все перекреслено олівцем (*прим. Д. Дорошенка. – Ред.*).

⁶ Певно, не того героя Щоголева, що стріляв з гармат під Одесою.

«Хохлацькі співки» Крутоярченка. СПб., 1858 г.

Кто видел брошюрку под этим заглавием, тот подумает, что пишущему эти строки, вероятно, нечего делать в наше деятельное время, если он не оставил без внимания такое ничтожное изделие стихосложения. Но оставить эту брошюрку без внимания не следовало именно по ее ничтожеству, выходящему из ряда всех ничтожеств и оскорбительному для каждого пишущего по-малороссийски. Можно было бы подумать, что это — произведение не малороссиянина, а одного из тех людей, которые говорят, что хохол заплачет от всякой чепухи, и вводят в свои повести образчики трогательных стихотворений, вроде следующего:

Сяде козачина Наливайко на кургані,
Грає, грає воропає,
Гоп! гоп!¹

Но нет, есть признаки, по которым стихотворения г. Крутоярченка мы должны признать произведением земляка, который хоть и не владеет украинским языком, но по крайней мере слышал, как говорят на нем. Если бы со времен «Энеиды» Котляревского не являлось ничего более на украинском языке, то эта брошюрка была бы печальным доказательством окончательного его падения в литературе. Но после Квитки, после Шевченко и Марка Вовчка она представляет явление почти невероятное. Ни одного звука, ни одной малейшей черточки не отыщете вы у г. Крутоярченка, которая обнаруживала бы в нем хотя бы самое поверхностное знакомство с этими писателями. Нет у него никакого признака, по которому можно бы было причислить его хотя бы к самым неловким, самым уродливым продолжателям определившегося уже стремленья малороссиян к выражению своей народности. Самое заглавие брошюрки неприятно поражает южного русина, украинца, малороссиянина, черноморца, или как бы он ни назывался по своему племенному и местному происхождению.

Публікується за виданням:

Парус. — 1859. — №2. — 10 янв. — С. 31–32.

Хохлацькі співки!.. Спрашуємо у г. Крутоярченка: где живет народ *хохол*? Где существует сословие или хотя артель *хохлов*? Кто из людей образованных примет на себя название *хохла*? Кто из простолюдинов не обидится подобным прозвищем? Это прозвище давали нашим предкам необразованные предки великорусского простого народа, по диковинной для них стрижке голов, и за то получали от них название *кацапа*, по диковинной для старинного усача-украинца бороде севернорусской. Но кто же из грамотных великороссиян издаст брошюрку под заглавием *Кацапские песни*? Поймите, г. Крутоярченко, кто бы вы ни были, куда вы зашли. Если вы, с вашей ближайшей братьей, составляете особую породу людей, то пожалуй называйтесь именем, которое для украинца так же приятно, как для всякого другого русского сословия прозвище *кацапа*; но не присвоивайте себе в ваших виршах предков-козаков, которые оскорблялись словом *хохол*. Вы можете вести свое происхождение от кого Вам угодно, только не от одних с нами, украинцами, предков. Имени *хохол* нет в народных наших песнях; имени *хохол* нет в письменных международных и юридических наших актах; ни один писатель не смотрел на него иначе, как на бранное слово. Вы одни употребили его в заглавии ваших стихотворений, во свидетельство вашего непонятного невежества не только в народных наших преданиях, но и в естественных чувствах человека. Были у нас примеры, что презрительное прозвище, данное врагами, козак обращали в почетное для себя наименование. Но то было единодушное дело всего козацкого общества; то был протест против слепой гордости польских панов, которые воображали, что человека может возвышать или унижать звание, в котором он родился и, по своему рождению, давали себе право распоряжаться деспотически подобными себе людьми. Так гетьмана Наливайко упрекали тем, что он сын *кравца* (портного), и вся дружина Наливайкова, сознавая достоинство своей оппозиции самовластию магнатов, единодушно назвала себя *Кравчиною*. Полагаю, что многим известна энергическая народная песня, сложенная в конце XVI века:

Славна стала та Кравчина,
Як на Польщу встала,
Вовкулакам-католикам
Мстячи, зраду дала.

В этих стихах замечательным образом придан иной смысл разным понятиям, по чувству оппозиции обществу, которое употребляло их в обыкновенном смысле. Презрительное в глазах польского аристократа прозвище *Кравчина* сочеталось с понятием о славе. И чем же *прославилась* Кравчина? Тем, что *дала зраду*, то есть совершила измену. Понятие об измене у всех народов и обществ одинаково; но когда нарушают обет зла во имя добра, тогда люди гордятся своим подвигом, что и выразили козаки в своей песне. Пока они были верны польским магнатам, до тех пор они были изменниками своего народа, и слава их в устах магнатов была позором во мнении народа. Они пренебрегли этой славой, они перенесли измену от одной стороны на другую; они приняли сторону угнетенных против угнетателей, и народ прославил их измену и сохранил благодарное о ней воспоминание в песне до наших дней. Обратим внимание еще на одно понятие, которому придан противоположный смысл в народной песне. Католичество было святынею для древней Польши; католичество было знаменем, под которым паны совершили свои доблестные, но также и свои корыстные подвиги: во имя католичества старые дворянские роды южнорусские подчинили национальные свои интересы интересам польского олигархического правительства: именем католичества освятили они отступничество от народного вероисповедания; смешавшись с католиками, пренебрегли они родным языком и обычаями; доброжелательствуя католичеству, позволяли они безнаказанно подчинять народ так называемому единому пастырю, папе, и брать с народа «десятину» для обогащения отступников и иноплеменников. Народ понимал истинный политический, финансовый и торговый смысл католичества относительно к благу своей огромной массы, и назвал в песне католиков, этих мнимых ратоборцев добра и истины, вовкулаками, то есть людьми, превращенными в волков. Видите, как разумна эта темная масса простолудинов, из которой, по-видимому, можно вылепить что угодно, но которая из века в век передает предание об истинном смысле каждого в ней прикосновения! Не помню, кто-то сказал об этом свойстве народа следующие слова: «Когда несведущая толпа пытается смотреть одними только глазами, она неимоверно способна ошибаться; но когда она судит по внушению своего великого, горячего сердца, то

заклучення, виводимые ею, всегда глубоки и верны, и носят отпечаток истины и откровения».

Я нарочно сделал это отступление, чтобы показать, как серьезно дело писателя, желающего выразить себя народным украинским языком. Против его погрешностей слишком много обличений представляют народные украинские песни, народные украинские предания и сочинения писателей, тесно связанных со своим народом. Кто берется за перо писателя малороссийского, тот должен доказать, что в нем сохранились черты нашей национальности, изгладившиеся в людях, воспитанных вне родной нравственной сферы; тот должен быть если не новым голосом, то по крайней мере отголоском идей, выработанных нашим прошедшим. Иначе — писать по-малороссийски значит представлять только разность в словах и оборотах против языка великорусского: занятие полезное, даже и при безукоризненной правильности речи. Ничего не проводя в душу посредством слова, подобные г. Крутоярченко писатели внушают справедливое презрение к языку, порождающему печатные, пустые и безобразные, как у него, словосплетения. Мы бы не обратили внимания на «*Хохляцькі співки*», если бы много таких брошюрок выходило на украинском языке; но г. Крутоярченко превзошел решительно все украинские бездарности отсутствием малороссийского вкуса в стихах своих и противоречием всему, что связывает малороссиянина с его прошедшим и настоящим. Если б эта брошюрка написана была по-татарски, и тогда она не была бы более чужда нам.

¹ См. повесть г. Тургенева «Рудин».

Взгляд русского на польский журнал «Слово» («Słowo»)

Несколько литературно образованных поляков, собранные, волею судеб, различными путями в приморской столице Русской империи, сознали необходимость нового литературного органа, посредством которого можно бы было воздействовать на развитие польской народности в направлении, указываемом самою силою вещей. В центре административной деятельности славянского севера зоркие умы могли определить себе это направление скорее, нежели в центре исторических воспоминаний Польши или посреди чужих, не славянских народов. Поляки, унесенные непреодолимыми обстоятельствами из родной среды своей в общество, образованное иными историческими влияниями, не перестали быть поляками по любви к родному краю, но приобрели преимущество перед более счастливыми своими земляками в том отношении, что узнали русский народ по многообразных его образцах и составили себе определенное понятие о Русском государстве. Живые и мертвящие начала русской жизни сделались им известны не по газетам и пересказам заезжих: они узнали Русь тем самым способом, каким узнаем ее мы, воспитавшиеся опытами жизни у себя дома. Не могли они не полюбить нас, по нашим лучшим представителям; не могли они не уразуметь нашего стремления к свету и добру. Они собственными глазами увидели, что здесь происходит та же самая драма жизни, что и в народе польском; они убедились, что желать ей благоприятного развития значит — желать и польскому народу лучшей будущности. Они, сойдясь, по естественному закону, в образе мыслей с просвещенными русскими людьми, увеличили собою их количество в России, так как человеческие интересы их оказались теми же самыми, что и интересы мыслящих русских людей. Все различие между ними и нами осталось в исторических воспоминаниях

Публикується за виданням:

Русская старина. — 1904. — Дек. — С. 700—703.

и в том, что разумеется под именем народности как результата бытовой истории. Если бы польский и русский языки были одно и то же, то наши журналы могли бы быть органами этих поляков, при деятельном их сотрудничестве. Но, как язык есть также результат бытовой истории народа и притом самый существенный, самый близкий к жизни каждой личности, то оказалась необходимость в отдельном органе, который бы глубже проникал в понятия и чувства польских читателей. Этим органом явилось «Słowo», газета и при ней, в виде приложения, журнал, обнимающий все современные интересы поляка как члена своей родной нации, как члена Русской империи и вместе с тем — великой семьи славянской. К участию в «Слове» призваны все польские писатели, но направление его будет зависеть от людей, знающих не одну Польшу и способных судить не по слухам обо всех явлениях политического и общественного русского мира. Преимущество этого издания перед всеми периодическими польскими изданиями — очевидно. Ничего лучшего по задаче его, объясненной в программах, и по характеру главных его деятелей, невозможно желать ни полякам, желающим сблизиться с нами путем просвещения чрез посредство искусенных жизнью земляков своих, ни нам, которые желаем слышать слово о польском мире от людей, знающих наш русский мир. Здесь не может быть той узости взгляда на Россию, которая неизбежна в людях, глядящих на нее издали. Здесь нельзя предположить тех односторонних увлечений своею народностью, которые столь естественны в журналистах, лишенных возможности взвешивать относительную важность того или другого явления народной жизни в его внутренней связи с явлениями соседнего родственного и вечно влияющего и влияемого мира. По-видимому, странно избрать полякам русскую столицу местом для издания журнала; но это именно та позиция, с которой виднее, нежели откуда-либо, истинное положение польской нации в политическом и моральном отношениях. Здесь слышно биение всех жизненных артерий славянских. Ошибочное, несообразное с ходом современной политики увлечение одного или нескольких литературных авторитетов — здесь ощутительнее. Редакция имеет полную возможность знать, какими идеями живут отдаленные лите-

ратурные кружки поляков; но они, эти кружки, не имея здесь общего для них литературного органа, оставалось бы в неведении о многом, что совершается в обществе, представляющем собою более или менее живую речь всего русского мира. Таким образом «Слово» заняло позицию очень важную, и от деятельности направляющих его людей будет зависеть многое, как в моральном развитии польского народа, так и во взаимных внутренних отношениях польского и русского просвещенного общества. Но кроме этой общей черты его влияния, представляется еще нам частная, с первого взгляда не очень заметная, но, по нашему убеждению, достойная полного внимания черта. Поляки рассеяны по всей России, не говоря уже об остальном мире. Получать газету и журнал из Вильны, из Варшавы для них приятно, но не столь необходимо, как из столицы империи. Поэтому многие из них или выписывают польские и русские периодические издания, или даже отказываются от польских и ограничиваются русскими, как более близкими к насущным их интересам. Таким образом они мало-помалу отстают от движения родной народности, а будучи католиками и сохраняя употребление польского языка в семейных беседах, не сродняются с народностью русскою. В них теряют, следовательно, не одна Польша, но и все человечество, для которого не то важно, сколько единиц служат развитию одной и сколько другой народности, а то, как велико число единиц, участвующих в развитии различных народностей. «Слово», издаваясь в Петербурге и издаваясь людьми, чуждыми односторонности и исключительности, естественно заинтересует множество лиц, знающих польский язык по семейному наследству, но отозванных силою обстоятельств от участия в общем деле поляков посредством духовного общения с ними. Эти люди, оставаясь, по своей нравственной инерции, ни поляками, ни русскими, охладевая более и более к интересам народности (идея, без которой не возможно ничто истинно великое в человечестве), пробудятся под влиянием «Слова» от онемения самых поэтических чувств своих, сознают себя членами великой польской семьи и увеличат собою не только число народа польского (это еще не столь важно), но и вообще число личностей, которые знаменуют истинную жизнь огром-

ных разнообразных семейств человеческих (что необъятно важно в моральном развитии человечества). И так вот причина, почему мы, русские люди, смотрим с восхищением на появление среди нашего общества иноязычного журнала, который будет развивать не наши, русские, начала и должен иметь стремления, по-видимому, противоположные нашим национальным стремлениям. Враждебны между собой могут быть только политические системы, но не народности. Успех какой бы то ни было народности в развитии человеческих начал, под своеобразными формами, есть успех всего мыслящего человечества, следовательно, достоинство каждой из народностей, составляющих великий, живущий огромными семьями народ — человечество.

1859, января 3. С.-Петербург

Обзор украинской словесности

КОТЛЯРЕВСКИЙ

История Польши и Южной Руси, или Украины обеих сторон Днепра, с XVI по XIX век похожа на судьбу двух братьев, из которых старший хотел заставить меньшого на себя работать, — от этого вспыхнула между ними непримиримая вражда, старший не хотел дать меньшому прав равенства, меньшой не хотел подчиниться старшему до покорности слуги, и кончилось тем, что они взаимно друг друга разорили, обессилили, довели до последнего упадка. Части этих двух наций сходны не в одном внешнем отношении. Конец их отдельной, хотя уже давно не самостоятельной, жизни в исходе XVIII столетия был временем упадка как польской, так и украинской народности. Но когда, по-видимому, погасла и последняя искра польского патриотизма и украинского козацкого духа, — в той и другой нации начали обнаруживаться признаки жизни более могучей и верной, нежели существование политическое, часто подчиняющееся нравственным достоинствам и недостаткам одного лица, — признаки своеобразной духовной жизни, определяющей, что вынес народ из своего прошедшего, счастливого и несчастного. Польская народность проявила себя в обширной энергической литературе, которая выразительнее всех Радзивиллов, Потоцких и Вишневецких сказала свету, что такое поляки разных сословий и состояний и что такое польская нация вообще, в своем прошедшем и настоящем. Что касается до украинцев, то у них также, вслед за уничтожением и последних остатков старинного своеобразного гражданского устройства, обнаружились попытки к выражению своей народности пред судом современного и будущего человечества. Мы говорим о начале письменной украинской словесности. Но, поставив ее в параллель со словесностью польскою, мы далеки от того, чтобы их сравнивать в могуществе и обширности развития. Два брата-славянина, лях и украинский русин, пан и козак, родные

Публикується за виданням:

Основа. — 1861. — Янв. — С. 235–262.

о происхождению, не похожи друг на друга религиозными и общественными убеждениями. Прошедшая жизнь украинца как демократа была постоянным противодействием жизни поляка как пана или же — молчаливым отрицанием этой жизни. Кроме того, ляхи жили поближе к старой Европе и вдались в цивилизацию, со всеми ее посягательствами на благоденствие массы. Украинцы, напротив, отрицая бессознательно, но неизменно идею Речи Посполитой в том виде, как она осуществлялась поляками, — держались главными своими силами в степях и противопоставляли панской роскоши непрехотливую суровость в помещении, в пище и в одежде, их утонченности нравов — естественную, доводимую иногда до грубости простоту, наконец, исключительности общественного устройства Польши — внушаемое самой природою понимание взаимных человеческих прав и отношений. Естественно, что и возродившаяся в новом виде словесность одного и другого народа не могли быть ни одинаковы по симпатиям, ни равны по обширности и разносторонности развития. Литература польская, возродясь в духе новых задач своих, опиралась на историю многовековой гражданственности. Литература украинская, уступая полякам то, что в летописях и думах наших называется *городами*, и отрекшись до поры до времени от своей доли связанных с ними гражданских преданий, вдохновлялась безлюдными, необозримыми степями, шумящими *лугами*¹ и убогими селами, убежавшими в глухие пустыни от польской гражданственности. Старший брат-славянин примкнул, таким образом, со своей словесностью к миру старой европейской гражданственности, меньшей — к миру еще свежему, полному юношеских великодушных стремлений, поэтических грез и недоверчиво взирающему на успехи человечности, каких возможно достигнуть путем известной доселе цивилизации...

Впрочем, эти слова относятся собственно к дальнейшему развитию письменной украинской словесности; первое же популярное ее произведение носит на себе признаки глубокого упадка народного чувства самосознания и самоуважения. Разумеем *Енеїду* Котляревского. Популярность этой пародии объясняется состоянием грамотной части украинского народа в конце XVIII века. В критическом разборе рукописной книги Климентия, украинского стихотворца времен Мазепы, показа-

но уже, как под покровительством ненародного гетмана и его креатур выделилось из козацкого, в то время еще непросто-народного сословия, сословие так называемых панов, ставивших ни во что простолюдина (что, впрочем, тогда было и во всей Европе) и взиравшего на посполитий люд с высоты своих выторгованных на счет поспольства привилегий. Это разбогатевшее военной добычей и займанщинами сословие уже и тогда пренебрегало простонародным бытом и языком, подражая, сколько было для него возможно, иноземцам, как это видно из той же книги, не говоря уж о других источниках.

Я не стану томить читателя повторением тяжелых, глухих семинарских вирш Климентия, который, точно подземный голос, вырвавшийся из молчаливых могил, засвидетельствовал перед потомством, как ужасно было положение простолюдина во времена мнимой самостоятельности нашего отечества. Я хочу только сказать, что, насмеявшись над простодушием украинского поспольства после развязки нежинской *Черной рады*, обманщики не остались на Украине без последователей.

Когда предан был Брюховецкий восторжествовавшему над ним Дорошенко, лукавая партия Брюховецкого, без сомнения, увеличилась не одним союзником. Когда предпочтен был Дорошенко ничтожный эгоист Многогрешный, — она еще больше усилилась. Когда Самойлович привлек ее к себе на гибель Многогрешному, — она вкоренилась на Украине еще глубже. Когда Мазепа составил между старшинами партию против гетмана Самойловича и, действуя с ней заодно, поделился с князем Голицыным национальным скарбом, — это была всё она же, та самая партия, которая вооружила против Сомко простой народ и потом горько над ним надругалась. Гетманство Мазепы было временем наибольшего процветания козацких панов, на счет низших классов украинского населения. Ни один гетман не возвышался до такого самовластия, как Мазепа, и, следовательно, ни один не мог позволить себе таких крупных злоупотреблений. Чем ниже клонил он голову перед царем Петром, тем надменнее держал ее перед тогдашнею украинскою нацією, этой простодушной толпою, столько раз уже проданною своими предводителями со времен знаменитого восстания Хмельницкого. Набожный без веры в распятого за слово истины, отважный без самопожертвования, он обманывал людей, для него опасных и передавался на сторону сильных. Так

поступали и его полковники и генеральные старшины, действовавшие с ним заодно, из личных выгод. Украина, с ее народонаселением, после падения Мазепы представила возмутительную картину дележа национальной собственности между последователями его системы, его непосредственными учениками и множеством их мелких подражателей, которые, увиваясь вокруг них, жилились их недоедками. Историю от Мазепы до Разумовского можно называть историей расхищения национальной собственности всеми благовидными и неблаговидными способами. Наконец, когда нечем было уже делиться, козацкие паны поделались подсоседками, которых еще мазепинский поэт Климентий называл, за вольный переход с одних земель на другие, *бунтовниками на своих панов*.

Да, козацкая старшина, при всем демократизме своего происхождения, была родным чадом польской аристократий XVII века, с которою, в благородной гордости и презрении к хлопам, не могла равняться ни одна аристократия в Европе. Главою поднятой в 1647 году на панов демократии украинской был прежний угодник магнатов, панский придворный и, вдобавок, питомец иезуитов. Неразборчивый в средствах для достижения своей цели, Богдан Хмельницкий первый пожертвовал простолюдинами для соблюдения собственных выгод и выгод воинственной части украинцев, обеспечивавшей его благосостояние. В сделках своих с поляками он не один управлял мнениями верховного козацкого совета: его правой рукой и совестью был такой же, как и он, шляхтич Выговский, а кроме Выговского, в козацкое войско передалось множество дворян, которые, при всяком удобном случае, поселяли в знатнейших козаках убеждения польских аристократов. Иезуиты, просвещавшие Польское королевство во времен Батория, вдохнули свой нечистый дух не в одних католических магнатов, не в одних окатоличенных русско-литовских князей, не в одних оставшихся верными греко-русскому обряду панов-богачей, но и во все то, что пользовалось правами шляхетства, или, что почти одно и то же по-тогдашнему, правами гражданства². Вот почему козацкая нация, отвергнув иезуитско-польское аристократическое начало во внешних формах, сохранила его в духе своих вельможных и ясновельможных представителей. Вот почему разыгралась в иезуитском вкусе нежинская Черная рада, имеющая значение столь же великого национального бедствия,

как и Зборовский договор, превознесенный всеми летописцами и историками (за исключением одного Костомарова). Вот почему Мазепа со своею панскою партией сумел заставить козаков выбрать себя гетманом, наперекор их нелюбви к нему. Вот почему он господствовал неограниченно в Украине до тех пор, пока, играя по-иезуитски обязательствами, ошибся в расчете и принужден был уступить свое место ничтожнейшему из своих полковников, Скоропадскому. Вот почему, наконец, Скоропадский, сознававший свое бессилие и не пренебрегавший никакими средствами для удержания за собой гетманства, подарил часть своей родины князю Меншикову, и этим актом, не встретившим ни малейшего протеста со стороны старшин, допустил на Украине первый пример обращения подсоседков в то состояние, в каком очутились они все с 1782 года. Климентиевский идеал обладания свободными подсоседками осуществился на Шептаковской волости и на примезеванных к ней, по воле всемогущего временщика, землях козацких; и это вовсе не было противно господствовавшему в Гетманщине взгляду на простолюдина. Лучшие из тогдашних вельможных панов наших охотно стали бы на место Меншикова и присвоили бы себе Шептаковскую волость по-меншиковски, если судить по Полуботку, который, по милости Кониского и сочиненной Кониским речи, прослыл героем украинского патриотизма, но которому патриотизм не мешал заниматься обманом и грабежом под прикрытием козацкого полковничества³. Без совершенной отрозненности от простолюдинов и без глубокого к ним презрения, наследованного нашими панами от их сановных прототипов, Вишневецких, Киселей, Радзивилов, невозможны были бы те ужасные дела, которые творились в Гетманщине от Мазепы до Разумовского. Сам Кониский, видевший в Полуботке и в других ему подобных панах героев вольности народной, написал о современных ему событиях несколько кровавых, глубоко потрясающих страниц, которые, будучи подтверждены часто наивными свидетельствами архивов, останутся вечным памятником на могилах наших вельможных прадедов, умевших процветать и благоденствовать посреди гибели всего того, что куплено столь дорогою ценою.

При таком обращении с общественными интересами страны могли ли наши новосотворенные из козацких старшин дво-

ряне уважать простонародные нравы, обычаи и язык? Chłopska wiara! — говорили католики о вероисповедании украинского простонародья. Psia krew! — говорили пань XVII века о своих подданных. Chłopi jesteście! — отвечали радные пань на требования прав гражданского равенства со стороны козаков. Мужицкие обычаи, мужицкая речь! — твердили в 1782 году наши дворяне, новопожалованные помещичьим правом. И как им было этого не говорить, когда столетие назад представитель письменного сословия иеромонах Климентий написал, что письменному человеку быть вместе с простым — все равно, что трезвому с пьяным,

бо в простого мужика простий есть обичай,
а в письменного особний, політичний, звичай.

Этот политический звичай, развиваясь по началам мазепинской аристократии, естественно должен был дойти до полного отчуждения от всего, что связывает любовно одно сословие с другим, кроме обрядов веры, как дела равно обязательного для всех.

Когда в Украине явилось таким образом два общества, непохожие друг на друга ни бытом, ни одеждою, ни обычаем, ни языком, и когда сами козаки спустились мало-помалу до уровня податного сословия наравне с новозакрепощенными крестьянами, тогда в сословии модное слово мужик сделалось словом укора⁴. Неловкое, смешное, странное и нелепое — все это относилось к низшим классам украинского населения, и няньки панских детей, желая пристыдить своих питомцев, еще тогда начали употреблять свою ходячую фразу: *Так только мужики делают*. На народные праздники и свадьбы начали пань смотреть со смехом, как на диковинные обычаи дикарей, и никому не приходило в голову, что в этих праздниках и свадьбах есть черты нравов истинно высоких, истинно человеческих.

Петр Первый, торопясь утвердить новую империю в немецком духе среди славянского населения, не знал ничего выше немца, с его уменьем рыться в рудниках, лить пушки, строить корабли, выламывать солдат и сочинять бумаги. Он до того обрадовался готовому на все, работающему наемнику, что принял его к себе, так сказать, в долю на своей обширной фабрике и поставил образцом для своего народа весь его обычай. Природными и искусственными немцами покрылось все про-

странство от Финского залива до Азова: их правило — жертвовать живою массою в пользу отвлеченной идеи государства пришлось по душе подготовленным поляками нашим украинским панам, и наследованные нами от предков одежды и весь быт, с его разумной дешевой простотою, очень скоро заменились у наших панов модными нарядами, искусственностью жизни и ее обстановкою не по средствам страны. Одеваться и жить по-старому — признано было мужичеством. Явился ложный стыд — быть похожим на простого поселянина в чем бы то ни было. Отделиться от других сословий чем только возможно — сделалось задачею нобилитованного украинского панства, и только люди отсталые, захолюстники, будучи отцами чиновных дворян, — несмотря на переименование из козацких почетных званий в класные чины, донашивали наследственные предковские жупаны и не стыдились походить языком и домашним бытом на людей податного звания, а вместе с тем и на козаков, понизившихся целою ступенью на общественной лестнице.

Когда таким образом две части одной и той же нации стали одна в виду другой, в новых для них отношениях, то, естественно, они показались одна другой странными и смешными. Простой народ выразил свои понятия о панах в пословицах и песнях, за недоступностию для него литературного способа высказывать свой взгляд на вещи. Что касается до высшего сословия, то оно, с самого того времени, как гетман козацкий явился в пудре, окруженный пудренным двором своим, — почувствовало в лице богатейших своих представителей неудержимый хохот от сравнения новомодного тогда, а в наше время перешедшего к лакеям костюма с одеждami старомодными, сохраненными до сих пор в простом народе. Не только жупаны, шаровары, чуприны, усы сделались смешны напудренным и гладко выбритым подражателям воспитанного за границей гетмана, но и самый обычай и язык родного края показались им чудовищно грубыми и смешными. Хохот их был родной брат того хохота, которым брюховцы провожали омороченных ими простолюдинов с Черной рады. Торжествующий пройдоха никогда не смешон в глазах так называемых практических людей, обдeldывающих свои делишки без дальних умствований: смешон, в их глазах, тот, кого надул он, обобрал и запряг в свое ярмо. Жестокий и бессмысленный смех! Но судьба казнит этим смехом народы за

их беззаботность о судьбе своей, за их неразумные внутренние раздоры, за их забвение равно для каждого святых обязанностей общественных, и, чтобы еще больше надругаться, в гневном своем, над разделившимся народом, она выбирает исполнителями казни своей тех именно людей, которые, в противном случае были бы опорой и честью родного края.

С того-то времени появились между украинцами эти юмористы, которых целые десятки, по преданию, выманили себе своими шутками чины и имения у знатных и могучих людей. Успехом у вельмож они были обязаны смелости — казаться тем, чем они в самом деле были, по своему воспитанию, то есть простолюдинами, или — искусству представлять простолюдина с его честным простодушием и природным затаенным умом. Весь их юмор вертелся на том, чтобы дать почувствовать офранцузенному и онемеченному русскому человеку, до какой степени не похож на него человек, оставленный им в простой хате, из которой он иногда и сам выходил в чиновные люди, как гетман Разумовский. Эти шуты не были люди ограниченных способностей. Напротив, их способности нередко были таковы, что если бы они шли по пути чести и истины, то могли бы поставить себя высоко во мнении потомства. Но эти господа разочли, что таким путем далеко не уедешь, при тогдашнем развитии протекторства, и решились лучше осмеять его в своем лицедействе перед пудреною публикою. Они смекнули, что путем чести и истины легко было, по тогдашним обстоятельствам, заехать, по следам Папия, в Сибирь, и благоразумно избрали девизом своим пословицу: *Скачи, враже, як пан каже!* Они, наконец, в трудных обстоятельствах жизни действовали по примеру юродивых смельчаков разных времен и народов, как, например, представители Запорожья перед разрушением Сечи (хотя эта устарелая хитрость не устояла против хитрости новейшей, возведенной в достоинство государственной науки, и запорожские братчики вдруг увидели себя *убранными в шоры*).

Гоголь, зная по преданию, как извивались мудрой змиею сечевики, как бы в предчувствии близкой гибели, — пытался представить их в художественной картине при дворе Екатерины Второй; но картина вышла бойким эскизом, который даст только чувствовать, что в самом деле *было* что-то этому подобное в нашей смешной и трагической истории. Другой известный нам

образчик юмора, от которого хочется плакать, принадлежит словесности изустной, потешавшей вельмож XVIII века. Я говорю о так названной мною «Очаковской беде», пересказанной мне в полуразоренном Мотренинском монастыре отставленным и убогим его настоятелем в 1843 году, со слов какого-то полковника Перепелицы⁵.

Вникнув в положение козаков, представленных в этом характеристическом рассказе, видишь ясно, что им ничего больше не осталось делать, как смеяться над самими собою. Но сколько жалобы и тоски в этом смехе! Судя по нынешним живым образчикам дворян-юмористов, получающих доступ в знатный круг за свои анекдоты о простолюдинах, — полковник Перепелица был, вероятно, рассказчик *ex professo*. Подобно актеру, которому без сцены скучно, он представил в монастыре на богомольи образчик-другой своего искусства, и едва ли сознавал, что, пародируя козацкую службу последних годов существования национального своего войска, он говорит так много горькой правды. Но как бы то ни было, только с упадком национальности в начальствовавших и богатейших украинцах, с появлением на вельможных козацких головах нелепой пудры, а на вельможных козацких женах нелепых фижм, нетитулованный козак, оставшийся при своем предковском жупане, сделался в высшем кругу так смешон, как был бы смешон в обществе хромоногих людей человек, ходящий прямо. Наши паны поклонились до земли сыну убогой козачки Розумихи из села Лемешей⁶, когда он сказочной игрой случая воротился к ним на Украину в виде французского маркиза, и поставили его особу и его двор образцом для себя в усовершенствовании своего общественно-го и домашнего быта. Иноземная роскошь, доступная прежде только немногим фамилиям, распространилась от сиятельного козацкого сына, как будто самой судьбою избранного на то, чтобы поддержать в окружавших его дух польского шляхетства. Шафонский в своем *Описании Черниговского наместничества* (с. 26) говорит: «До 1751 года, то есть до прибытия в Малую Россию графа Кирилла Григорьевича Разумовского на гетманство, ни у десяти самых первейших малороссийских вельмож не было карет, а ездили почетнейшие в четвероместных, а прочие в половинчатых колясках. Ныне во всяком почти городе и уезде несколько можно оных встретить». Вот почему тот же Ша-

фонский говорит далее: «Аллегорические обряды и церемонии при свадьбах, у простых и теперь употребляемые, у почетнейших вывелись».

И одни ли свадебные обряды вывелись у людей, назвавшихся почетнейшими? Сколько нового, чужеземного приняли они на веру от таких людей, как Разумовский, которые не могли себе представить ничего выше обычаев Версальского двора! Вывелся у них страх общественного суда, потому что общественный суд ограничивался небольшим числом панских родов, выделившихся из козацкого сословия, которое смеялось в своих семьях над пудрою, как над нелепостью, и гнушалось фижмами и открытыми до последней возможности лифами, как непристойностью. Вывелся у них обычай водить хлеб-соль, вступать в родство, свойство и кумовство с людьми, которые оставались верными здоровой простоте нравов, образовавшихся на родной почве действием родной истории. Вывелось правило при заключении брачных союзов ценить выше всего *честный род*, на место которого поставлен, по примеру гетмана Скоропадского, род знатный⁷. Изменился, наконец, и самый взгляд на все, что в простых формах имело прежде свое значение и вес. В то отдаленное от нас время, когда простолюдина называли *смердом*, и в то время, когда его стали называть *хлопом*, не было расстояния между ним и сословием привилегированным, как и в этот третий период его существования под именем *мужика*. На родной его почве, под влиянием чужой народности, в третий раз уже выделились из него люди, возгнушавшиеся коренными его нравами и обычаями. Но в первые два периода дело обошлось живым словом, которое лишь случайно попало под перо поклонившихся силе и богатству иноков, ученых схоластиков и важных государственных мужей; в третьем же периоде, под литературным влиянием, современного мира явился письменный и печатный орган презрительного взгляда на простонародье и на все, во что оно простодушно верует и чем держится в своей здоровой нравственности. Мы говорим о Котляревском. В его перелицованной *Енеїді* собрано все, что только могли найти пань карикатурного, смешного и нелепого в худших образчиках простолюдина.

Котляревский был человек добродушный, и среда, к которой он принадлежал, не состояла из людей жестокосердых. XVIII век, наделавший столько беды в нашей Украине, смотрел по-своему на свои деяния и не предвидел, как они отзовутся в

потомстве. Сохраненные преданием черты нравов общества, которое создало Котляревского, во многих случаях отличаются идиллическою мягкостью; но эта мягкость относилась не ко всем сословиям. Сфера заботливого внимания тогдашнего дворянина ограничивалась людьми его сословия и состояния. Он дорожил мнением себе подобных; он исполнял обязанности гостеприимства и дружелюбия к себе подобным; его катехизис озарял перед его совестью только равных ему и оставлял в густой тени ближних другого рода. Участие и помощь были оказываемы добрыми людьми того времени и простолюдинам, но это делалось между прочим и походило больше на прихоть доброты, чем было добротою в самом деле; Котляревский, по преданию, не раз вступался за обиженных сутягами козаков полтавских, и домик его в Полтаве был известен убогим челобитчикам; но посмотрите, как проводит он жизнь свою, к кому он льнет, перед кем рассыпается в угожденьях; послушайте его анекдотов в кружке приятелей — и для вас будет ясно, какая сторона жизни должна поражать его в простолюдинах.

Иван Петрович Котляревский воспитывался в Полтавской семинарии, был домашним учителем в помещичьих семействах, потом служил в армии, наконец вышел в отставку с чином капитана и поселился в отцовском домике своем, в Полтаве. Его воспитание совпало с эпохой протеста против деспотического классицизма — протеста, выразившегося в европейских литературах осмеянием богов и героев. По преданию, он еще в семинарии начал перелицовывать *Энеиду* Виргилия на карикатурно-украинский язык. Кому он подражал и был ли ему известен тогда Скаррон или Баумгартен, это занимает нас мало. Мы только знаем, что, поступя в военную службу, Котляревский прославился своей пародией не на шутку. Уже самая мысль — написать пародию на языке своего народа показывает отсутствие уважения к этому языку. Но Котляревский заплатил дань своему веку, будучи не в силах стать выше его понятий. Троянский герой в виде украинского бродяги, смешил товарищей Котляревского до слез, и рукопись его начала ходить по рукам. Помещики украинские расхохотались над *Енеїдою* не хуже офицеров; расхохотались над нею и их лакеи, уже непохожие на тех, от кого они отрознены дворовою жизнью и с кого списаны Кот-

ляревским карикатурные портреты. Одни простолюдины не смеялись: им было не до *Енеїди*.

В то время едва ли какой другой род украинской словесности мог быть встречен нашею украинскою публикою с сочувствием. Понятие о своей самобытной народности в ней не существовало. Семинарии и народные училища уверяли каждого школьника, посредством учебников, что Ломоносов и Державин одни должны служить образцами высокой мысли и высокой речи. Еще не умолкали оды к россу, которому будто бы ничего больше не оставалось делать, потому что его «великих дел полна все-ленна», а уже новый гений русского просвещения Карамзин, не всеми покамест признанный ради его новости, «в сладостном упоении обнимался с музами и мечтал для потомства». Что оставалось делать талантливому человеку, владеющему только языком простонародным, да еще и не тем, на котором говорят земляки Державина и Карамзина? Оставалось идти по следам украинцев-анекдотистов, которые черпали содержание своих рассказов чаще всего из простонародного быта. Нашего взгляда на этот быт Котляревский иметь не мог, по духу своего времени, а его время умело только смеяться над тою сферою жизни, которая была ему больше всего известна. Несмотря на множество дворян — подражателей Разумовского, в нашей Украине родной язык и родные обычаи не вывелись еще вообще между классом образованным, и могла бы, по-видимому, существовать симпатическая связь между различными сословиями; но школы и высшие по-тогдашнему круги общества представляли антинародные образцы вкуса и самих нравов; все стремилось отделиться от простонародной жизни, как от какого-то варварства, и, отделяясь более или менее, оглядывалось назад не иначе, как со смехом и пренебрежением. Котляревский, будучи, по своей поэтической природе, самым выразительным органом современного взгляда на вещи, высказал громче других, писанным и печатным словом, что такое для него был наш народ с его своеобразною, не-чужеземною жизнью. Тот век вообще был последнею пробой нашей народности, которая упала мало-помалу до бессознательного состояния; но ничто не подвергло ее столь опасному испытанию, как пародия Котляревского. Пока с человеком спорят, пока человека преследуют злоречием или клеветою, — он еще не погиб во мнении своих приверженцев: они еще

чуют в нем силы, вызывающие противодействие. Но когда его равнодушно осмеивают, — это последний приговор живой, деятельной массы над человеком отжившим. Так именно осмеивали во времена Котляревского украинскую народность, и только богатство скрытых от толпы ее сокровищ спасло ее от всеобщего и окончательного отвержения. Сам Котляревский как человек с талантом не мог быть совершенно слеп к этим сокровищам и заговорил впоследствии другим языком о том народе, который ему как семинаристу, как домашнему учителю в помещичьих семействах и армейскому офицеру представлялся только с карикатурной своей стороны. Когда сличите первые три книги *Енеиды* с остальными, вы увидите, что грубый, но искренний комизм изменяет автору более и более, и наконец переходит в насильственную карикатуру. Самый язык, в начале свободный и верный образцам кабачной украинской беседы, под конец делается неловким и смешивается с книжным великорусским. Можно это объяснять тем, что у автора не хватило комического дара на всю поэму; но едва ли не будет вернее предположение, что, войдя в жизнь народа посредством смехотворного исчисления ее принадлежностей, автор смутно почувствовал беззаконие своего смеха и под конец смеялся уж без искренности. Один раз он вовсе изменил своему тону и вдруг, посреди балаганного разглагольствования о войне пьяных царей и героев, мы слышим от него стихи вовсе не шуточные:

Так, вічної пам'яті, бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись!
Так, славної полки козацькі:
Лубенський, Гадяцький, Полтавський,
В шапках було, як мак цвітуть...
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлюю все метуть.

Котляревский был верен духу времени, и в этом состоят, как его литературная заслуга, так и вред, который он нанес украинской словесности. Его *Енеида* служит для нас призмой, сквозь которую мы видим украинское простонародье в том виде, в каком оно представлялось отцам и дедам нашим; но та

же самая поэма, концентрировав в себе тогдашние понятия о простонародном быте, заслонила перед глазами современников поэтические и моральные его стороны. Сам Котляревский, как уже сказано, освободился в некоторой степени от первоначального своего взгляда на дело, но, будучи созданием своего века и общества и не обладая способностями гениальными, он был не в силах возвыситься над ними так, чтобы творениями свежими и энергическими пересоздать общественный вкус и общественные понятия. Его песня *Віють вітри*, вероятно, не единственная сочиненная им песня, недалеко ушла внутренним содержанием от русских романсов его земляка Капниста, и только язык и голос провели ее через барышень и их прислугу в городской и подгородный народ полтавский, а потом распространили и по другим местам на Украине. Но и самая эта популярность ее свидетельствует, как далека была публика Котляревского от понимания песен народных, которые бесконечно изящнее по форме и глубже по содержанию этого произведения грамотного стихотворца. Будучи впоследствии частым гостем-анекдотистом у малороссийского военного губернатора, князя Репнина, Котляревский написал для его домашнего театра две пьесы: *Наталку-Полтавку* и *Москаля-чарівника*. Обе они говорят много в пользу его природного таланта, но очень мало в пользу его литературного вкуса. Автор знаменитой пародии, рассмешивший всю Украину, умел отыскать в украинской простонародной жизни трогательное рядом с комическим и до известной степени сообщить некоторым из своих действующих лиц художественную индивидуальность; но его герои и героини часто выражаются языком Добронравовых, Правдолюбовых, и терпимы до сих пор на сцене в исправленном виде больше за свои костюмы и напевы. Но вслушайтесь, что они поют рядом с куплетами из народных песен!.. В их песнях, сочиненных Котляревским, столько же народного духа и вкуса, как и в самих монологах. Всё-таки в этих пьесах Котляревский шагнул далее, чем в *Енеїді*, к верному изображению украинского народа и обнаружил уважение к его простым человеческим чувствам. Природное чутье сценических условий в авторе и несколько удачных черт простонародных нравов с комической стороны поставили *Наталку-Полтавку* и *Москаля-чарівника* выше многих, если не всех пьес тогдашнего театра. Но, освобождаясь от легкомысленного смеха над народом,

Котляревский впал тут в другую крайность — в аффектацию и сентиментальность, от которых в то время не был свободен ни один русский писатель.

Да, Котляревский служит печальным доказательством, в какой мере каждый природный талант зависит не только от требований века, но и от вкуса окружающего его общества. Это тем более печально, что каждый сильный талант, выражая в себе итог современных понятий о жизни, утверждает их надолго в своем обществе и дает законность господствующему в нем литературному вкусу. Сочинения Котляревского, при всей своей карикатурности, с одной стороны, и аффектации или сентиментальности, с другой, сильно подействовали в свое время на всех, кому доступен был язык украинский. Он был единственный писатель, воспроизведший всеми забытую или пренебреженную жизнь украинского простонародья. Он один отделился от хора писателей, твердивших на другом языке каждый по-своему: «О росс, о подвиг исполина!» или в сладостном упоении обнимавшихся с чужеземными музами. Это его заслуги. Но его стихи, его простонародные образы, врезываясь в память тогдашнего молодого поколения как единственные образцы украинской литературы, с одной стороны, приучали смотреть на народ как на предмет беззаботной шутки, с другой, — придавали его жизни чуждый ей, занесенный из другой сферы искусственный характер; и когда для этого молодого поколения наступила пора высказать свой взгляд на народ в свою очередь, — оно, в произведениях новых писателей своих, не могло вполне отделаться от того, что можно назвать одним словом *котляревщина*. Комически-карикатурное и идиллически-сентиментальное, эти две крайности произведений Котляревского, сделались Сциллою и Харибдою для живописцев украинской жизни, и только самые сильные из них не были поглощены тою или другою пропастью. На помощь одним явилось уразумение достоинства нашей простонародной жизни и поэзии, на помощь другим — строгое изучение нашего прошедшего. Тем не менее котляревщина с той или другой стороны отражается до сих пор во многих, по-видимому, совершенно независимых произведениях украинской словесности, не говоря уж о целой массе плохих стихов и прозы, появившихся в печати или не находящих для себя издателя.

Причиной этому — не одно литературное преемство авторов, неизбежно наследующих еще в нежном возрасте хорошее и дурное, верное и ошибочное от своих предшественников, не одно удаление от народа, обуславливающееся нашим воспитанием и городской, по большей части столичной, а не то — заграничной жизнью, но также и требования вкуса той части общества, которую составляют первые и самые влиятельные наши читатели. Большинство этих читателей, при всей своей литературной образованности, слишком мало знакомо с памятниками украинской народной словесности и получило первые понятия об украинском народе не от него самого, а от людей своего класса, изображавших народ, стоя на известных подмостках. Наше читающее общество украинское сосредоточивается большею частью в столицах; оно прямо или косвенно передает свои воззрения журналам; журналы, в свою очередь, распространяют его по направлению своих радиусов в массу грамотного городского народа, и таким образом деятели украинской словесности постоянно окружены особенною, не совсем здоровою атмосферою критических суждений, которая не может не отражаться и на их дальнейших произведениях. Между тем преемственное влияние котляревщины выветривается очень мало, по недостаточности указанных мною противодействий, и задерживается старыми и новыми литературными авторитетами, которых до сих пор еще не коснулась независимая критика, основанная на изучении современного населения Украины и ее прошедшей жизни. В свое время и в своем месте мы покажем влияние или отголоски котляревщины не в одном талантливом произведении украинской литературы; теперь же займемся самим Котляревским.

Вглядываясь глубже в его литературную личность, нельзя не заметить на ней отпечатка меценатства, которого искали вообще русские писатели его времени, которым они более или менее даже гордились перед людьми, не имеющими доступа в знатный круг, и которому охотно, с какой-то детской угодливостью подчиняли свои способности. Мы не входим здесь в насущные побуждения, управлявшие тогдашними писателями, для которых *общество* в нынешнем смысле слова еще не существовало, и обращаем внимание читателей на голый факт. Котляревский был принят как гость в домах князя Куракина,

князя Лобанова-Ростовского, князя Репнина, графа Кочубея, графа Ламберта и генерала Белухи-Кохановского; словом, его влекло всюду, где пахло знатностью и богатством, хотя, с другой стороны, его, конечно, привлекала туда и образованность домашних кругов (но какая!). Он не ограничивался чтением своей *Енеиды*, под веселый час, в кругу снисходительных своих меценатов. Он угощал их смешными анекдотами, которых основанием чаще всего было невежество простолюдина, говорившего, вместо *молебень* — *белебень*, воображавшего, что при освящении воды необходимо крикнуть на народ: *не товпнесь!* и т. п.⁸ Чтобы наполнить часы протекторского досуга иными развлечениями, он сочинил две театральные пьесы и, вероятно, сочинил бы их гораздо больше, если бы встретил больше поощрения. Но меценаты Котляревского, видно, зевали, смеясь курьезным выраженьям таких лиц, как Возный и Супрун, а серьезные части пьес, в которых выставлены достоинство убогой жизни и постоянство любви, не внушали им особенного сочувствия, — и Котляревский остановился на первых опытах своего драматизма, вызванных, очевидно, не потребностью самодельного творчества, не настоятельной нуждою деятельной среды, а случайным внушением небольшого кружка, искавшего в его пьесах легкой забавы. По духу своего времени, он не мог видеть в украинской литературе занятия столь же серьезного, как и служба, и, вероятно, смотрел на свой талант, как на одно из средств расположить в свою пользу первого человека в обществе, которого благосклонность возвышала его в глазах других отставных капитанов и могла увеличить, как и действительно случилось, его средства к существованию. Доказательством этому служит, между прочим, сочиненная им похвальная ода малороссийскому генерал-губернатору, князю Куракину, наполненная грубою лестью. Кстати поместим ее здесь, как неизвестную еще доселе в печати:

Гей, Орфію небораче!
 Де ти змандрував від нас?
 Як би тільки ти, козаче,
 Мні під сей згодився час!
 Кажуть про тебе издавна,
 Що у тебе кобза гарна,
 Кобза дивная така,

Що як забринчиш руками,
То і гори з байраками
Стануть бити гоцака.
Глянь, Орфію, глянь із неба,
Дай кобзури мні своїй:
Мні іграти пісню треба,
Пісню гарную на ній,
Треба голос піднімати,
З новим годом поздравляти
Пана милого того,
Що і паном быть уміє,
І, як батько, не жаліє
Живота для нас свого.
Олексію, любий пане!
Я про тебе річ почав,
Да боюсь, як слов не стане,
Щоб ти мні не накричав,
Бо я наперед признаюсь,
Що я з музами не знаюсь,
Тільки трохи чув про них.
Да і музи лоб нагріють,
Поки проспівать успіють
Половину діл твоїх.
Я про те мовчати буду,
Що стрічками скручен ти,
Що на тобі, мов на чуду,
Де не глянеш, все хрести;
Що нельзя зглянуть очами
На жупан твій за звіздами,
Як на сонце серед дня,
Що од стрічок шия гнеться,
Що іззаду ключ товчеться.
Все, мабуть, се не бридня!
Не Чернігів, не Полтава
Сеє все тобі дала:
Знать, давно, про тебе слава
В Петербурзі загула;
Знать, ти добре там труждався,
Не по запічку валявся,
Що попав царю під лад.
Знав і цар, з ким подружити,
На кого ярмо зложити;
Аж тепер і сам він рад.

Рад він, що ярмо ти тягнеш,
Не гнучись, як добрий віл;
День і ніч від поту м'якнеш,
Добре робиш, скільки сил.
Рад сказати правду-матку,
Що крутенькую загадку
Нашим ти задав панам;
Бо, щоб мали чисті душі,
Щоб держали строго уші,
Ти собою їх учиш сам.
І довіку не забуду,
Як раз я к тобі прийшов....
Ах, мій Боже, скільки люду
Всякого я тут найшов!
Повні сіни, повна хата
Нашого набита брата,
Аж нельзя пропхнутись мні,
А попів, купців да панства
І жидів, того плюгавства,
Мов на ярмарку в Ромни!
Всі ж не з балами стояли,
Всі були по ділу тут,
Папірки в руках держали,
Хто багацько, хто лоскут;
Хто чолом бив на сусіда,
Хто на пана-людоїда,
А попросту — на суддю,
Що за цукор да за гроші
Ізробив суд нехороший,
Цілу розорив сім'ю.
І таких було доволі,
Що прохали на панів,
Що пани, по їх злій волі,
Не дають пахати нив;
Що козацькими землями,
Сінокосом і полями
Вередують, мов своїм.
Суд у правду не вникає,
За панами потокає,
Щоб було йому і їм.
Не прогнівайсь, Олексію,
На нескладну річ мою,
Що я говорити смію,

Про писарню ще твою.
Раз мні будь там довелось...
Але ж, скільки там товклося
За столами писарів!
Там паперів кучі, кучі,
Писарів там тучі, тучі,
Мов в Петрівку косарів.
Пишуть, пишуть, да й несуться,
Щоб ти подививсь, чи так.
Треба ж тут тобі надуться,
Треба знать, підправить як;
Треба всякую папіру
Привести як раз до шніру,
Підвести все під закон!
Ніколи борщу сьорбнути,
Ніколи усмак заснути, —
Ти забув за хліб та сон.
А про жінку да про діти
Думати тобі коли,
Щоб обути і одіти
И не голодні були?
Ні, про се ти не згадаєш:
Жінку ти другу масц,
Дочки син тобою забут.
Жінка у тебе — Полтава,
Син — Чернігів, честь же, слава —
Дочки; от весь рід твій тут!
Мов тобі чернець од миру,
Одцуравсь ти од двора:
Знай в Полтаві мнеш папіру,
А додому не пора
Що ж тобі із той Полтави?
Ти і так добився слави,
Да якої — гай, гай, гай!
Одпочинь же, пане, трохи:
Ти уже притупав ноги, —
Тупає другий нехай.
Панство здай своє другому
І здоров'я не теряй,
Попильнуй під старість дому,
Бо у тебе дома рай.
Тут всі, як на батька діти,
Будуть на тебе глядіти.

Да ще чи не лучш, мабуть:
Тут, по правді як сказати,
Всі тобі, як Богу, раді,
Всі тебе, як Бога, ждуть.
Да біда моя! Я бачу,
Сей не по тобі совіт.
Ти таки свою удачу
І на той потягнеш світ.
Поки виб'єшся із сили,
Поки підеш до могили,
Будеш хлопцем на других.
Уродився ти на правду,
Улюбився так у славу,
Як у дівчину жених.
Ну, коли ж такий ти, пане,
Що для слави липи живеш,
То к тобі смерть не пристане,
Ти ніколи не умреш.
Хоть попи не забурмочуть,
Хоть співати не захочуть
Вічну пам'ять по тобі,
То прохати їх не треба,
Бо і так під саме небо
Пам'ять ти зробив собі.
Сее не умре ніколи,
Що ти робиш всім добро,
Да і робиш з доброї волі,
Не за гроші і срібло.
Скільки удовам ти бідним,
Скільки сиротам посліднім,
Скільки, скільки сліз утер!
Скільки взяв людей ти з грязі
І, як кажуть, аж у князі,
Аж у князі їх упер!
Не умре, хоть побожиться,
Слава не умре твоя:
Слава з тілом не ложиться
У могилу нічия.
Хоть же смерть к тобі прискоче,
Слави в землю не спинточе:
Загуде вона, як гром.
Тут і правда візьме силу,
Прийде на твою могилу

І напише так пером:
«Диво тут попи зробили,
Диво дивнее із див:
В землю мертвеця зарили,
А мертвець той і ожив.
Бачця, добре заривали,
Бачця, грімко всі співали
Пам'ять вічну над ним;
Оглянулись небораки,
Аж князь Олексій Куракин
Все жив по ділам своїм!»
Поки ж сеє диво буде,
Поживи хоч стільки ти,
Скільки жив, як кажуть люде,
В світі Мафусал святий.
Будь здоров із новим годом,
І над нашим ще народом,
Ще хоч трохи попануй.
Трохи!.. Ой, коли б багацько!
Бо ти наш і пан і батько.
А на більше не здивуй.

В этой оде выразилась confession de foi Котляревского. Высокое и великое было для него то самое, что и для безвестно исчезнувших современных ему льстецов и подлипал. Но в этих уродливых, антинародных виршах высказывается, однако ж, добрая душа стихотворца: он не позабыл напомнить князю Куракину о последнем расхищении козацких займанщин, купленных дорогою ценою у Вишневецких, Потоцких, Киселей и им подобных господ под Зборовом, Берестечком и пр., и пр. Он справедливо хвалит князя Куракина за помощь вдовам и сиротам. Он противопоставляет его нашим панамчиновникам, хотя, разумеется, ему и в голову при этом не приходило взвесить на одних и тех же весах наживу по мелочам от судопроизводства и получение закулисными средствами аренд с полумиллионными доходами или крупных сумм на уплату безумных долгов. Прибавим еще, что Котляревский в некоторой степени оправдывал свойственную его времени низкопоклонность перед знатными ходатайством у них в пользу полтавских козаков, о которых он упоминает в своей оде, что было бы для него невозможно, если б он шел по следам высокого духом, но, к сожалению, подавленного схоластикою украин-

ского философа Сквороды. Впрочем, одно ли стремление помогать притесненным влекло его в общество людей, подобных князю Куракину? Мы имеем основание в этом сомневаться. В то время на Украине еще не вывелось старое, наследованное от поляков прислуживанье знатному человеку в виде панского придворного, так называемого *дворянина* (dworzanin), который немногим отличался от лакея и вечно чаял от богача каких-то неопределенных благ и даяний. Наши мелкопоместные панки, отставные офицеры, как Котляревский, часто исправляли у богатых своих земляков должности вроде польского *маршалка двору* бескорыстно, за ласковое слово и за удовольствие участвовать в забавах людей так называемого высшего круга; но многие из них не упускали случая получить от своего милостивца подарок, которого ценность превышала их собственные средства. Так, в жизни Котляревского мы знаем факт, определяющий его место в домах, которые он, очевидно, предпочитал обществу людей своего сорта. Один из приятелей покойного автора *Енеиды* в воспоминаниях своих рассказывает, между прочим, следующее:

«Когда Виктор Павлович Кочубей, бывший еще графом и министром внутренних дел, приезжал в свое поместье Диканьку, Котляревский был очень ласково принимаем им. Граф нарочито присылал за ним и любил слушать его *рассказы*. Котляревскому *хотелось* выпросить у графа подгородный луг, принадлежавший графу, и вот за обедом он подучил одного из сыновей графа, бывших тогда детьми, сказать отцу: «Подари, папа, Ивану Петровичу *лук*». Но сынок не совсем понимал слово и просил отца подарить Ивану Петровичу *лук*. Граф догадался, в чем дело, и исполнил желание Котляревского. Рассказ этот я сам слышал от Котляревского».

Тем же, вероятно, способом получил Котляревский от малороссийского генерал-губернатора князя Лобанова-Ростовского место надзирателя Полтавского дома воспитания бедных дворян, через два года по выходе в отставку. Поступление на службу можно объяснять его рвением к общей пользе; но до нас дошло предание о его суровости к воспитанникам и мелочной придирчивости для улучшения внешнего их вида. Впрочем, зная Котляревского как человека доброго и благотворительного из других источников, мы готовы объяснять эту

суровость и придиричвость рутиною тогдашнего воспитания и наследственным убеждением Котляревского, что иначе и не следует поступать со школьниками. Как бы то ни было, только параллельно с преданием о суровом управлении дворянскою школою официальная хроника гласит, что в 1817 году Котляревский за улучшение этого заведения награжден чином майора (несмотря на то, что служба была штатская), бриллиантовым перстнем и пенсиею в 500 р. асс. Тут невольно вспомнишь и его забавные анекдоты в кругу знатных людей, и его похвальные оды. В 1827 году Котляревский получил место попечителя полтавского богоугодного заведения; в 1835 году ему дали полную пенсию сверх прежде пожалованной; в 1838-м он скончался, украшенный разными знаками отличий, в том числе и пряжкой за тридцатилетнюю беспорочную службу. Таким образом, все в жизни Котляревского обстояло благополучно, как и вообще у поэтов его времени и его разряда. Он относился к людям по общепринятому образцу; он сделал из своих способностей столько, сколько от него требовало его общество. Угодать знатным, по понятиям его века, было свидетельством отличного ума, умеющего обратить на себя внимание государственных мужей, которые тогда заправляли всем, не исключая и самой литературы. Выпрашивать у них подарки — этот акт освящался преданиями украинского дворянства, выросшего при дворах польской знати, ловко пересаженного на всероссийскую почву под сению козачества и продолжавшего житья от щедрот своих богатых представителей. Что касается до тридцатилетней беспорочной службы, засвидетельствованной пряжкой, то она объясняется двойною пенсиею, которая должна была обеспечить одинокую его старость. В те времена этот способ обеспечения старости был у небогатых дворян всеобщим, так как все находилось под непосредственной опекой государства, и *общество* в нынешнем смысле слова еще не существовало. Распространяться обо всем этом было бы неуместно в критике, если бы характер и обстановка жизни писателя не имели решительного влияния на его произведения. Подобно тому, как духовные академии и семинарии, отторгнутые от народа искусственностью своей морали, не дали живому обществу ни одного поэта, подобно тому и всякая искусственно созданная жизнь подавляет в своих питомцах здоровый поэтический дар, извращает его вну-

шения и придает плодам его отталкивающую мертвенность. Поэзия возвыщает свой голос в такой затхлой среде не иначе, как в виде жалобы или протеста, и поэтому-то сатирики в каждой искусственно заведенной литературе стоят, в глазах потомства, бесконечно выше тех писателей, которые брали ноты, согласные с общими убеждениями своей среды. Котляревский по своему природному таланту мог бы в сатире уйти далеко от своих драматических пьес; но, будучи постоянно в зависимом положении, он не смел, если бы и мог, бросить сатирический взгляд на существенные недостатки современного ему порядка вещей. Он, только прикинувшись юродивым мужиком в своей *Енеїді*, изредка осмеливается назвать пороки светских и духовных людей, тяготевшие над украинским народом; но карикатура простонародного быта, проведенная чрез всю его *Енеїду* (а *Енеїдою* не переставал он заниматься до конца жизни) уничтожает в нем и последнее достоинство сатиры. Между тем смех Котляревского был заразителен, так как в нем заключалась вся сила его таланта, и читатель его времени, чуждый нашего взгляда на простонародье, хохотал безразлично и над тем, что судья за новый мундир переиначил дело, рискуя Сибирью, и над стихами вроде следующих:

Чи бачиш, як ми обідрались!

Убрання, постолі порвались...

Подобная картина в наше время не рассмешит никого, потому что выяснены нами причины неестественной бедности народа посреди края, богатого естественными произведениями. В эпоху Котляревского смех был не очень разборчив в выборе предметов и преимущественно обращался на тех, кто не успел выкарабкаться из грязи и занять место посреди чистеньких господ, обеспечивших свою благоприличную жизнь сотнями таких людей, какими в приведенных стихах представлены троянцы. Вред *Енеїди* со стороны ее комизма очевиден: эта книга делала забавною жизнь простолюдина, осужденного на невежество самой нуждою и удаленного от близкого общения с классами более образованными. На беду, она имела еще успех, в те времена необыкновенный. Она как раз пришлась по вкусу грамотной части украинцев, известно какими способами выделившейся из темной массы народа, и долго ходила в рукописи. Потом ее напечатали одним, другим и третьим

изданием, и все это сделалось уже библиографическою редкостью. Этим объясняется, почему до сих пор у нас не переводятся писатели вроде г. Ващенко-Захарченко или г. Карпенко: все они — воспитанники Котляревского и исчадия уродливой народописи, которую разнесла его *Енеїда* между армейскими офицерами, чиновниками, помещиками, лакеями, писарями, семинаристами и всяким иным грамотным людом, возвышающимся над неграмотною частью украинского населения, над тою частью, которая своими песнями и обыденною своею речью дала нашим новым писателям истинно народный тон словесности как в комическом, так и в патетическом роде. Они-то мало-помалу остановили влияние котляревщины на литературный вкус публики; они отвергли искусственную юродивость речи, которою проникнута вся *Енеїда*, и, заговорив во имя своего народа, с сознанием достоинства украинского характера, открыли юной своей словесности беспредельную область развития. После повестей Квитки и поэм Шевченко, не только *Енеїда*, но и театральные пьесы Котляревского сделались анахронизмами для современного чтения и получили ценность только первых памятников, первых попыток украинской словесности. Сравнивая их с произведениями этих писателей, мы с удивленьем видим, как неясно представлялась Котляревскому жизнь, которую он, очевидно, знал не по слухам, как он небрежно вглядывался в ее законы, как хаотически смещивал он в своих описаниях разные ее принадлежности⁹! Самый язык, которым он говорил с детства и которым владеет, местами в совершенстве, не пользовался его уважением, ибо он вводит в него, без всякой жалости, слова, окончания и целые выраженья чисто великорусские¹⁰. Но главный абсурд *Енеїди* — это то, что в ней простонародью украинскому навязаны пороки, которые могли бы характеризовать только худшую часть тогдашнего украинского населения, именно — чиновное панство, поврежденное в здоровых основаниях своей народности и не достигшее утонченности нравов и обычаев на иноземный образец. Он до того увлекся своим карикатурным комизмом, до того обезобразил украинской народ своей пародией, что и его природный талант, и знание языка украинского, и множество характеристических подробностей простонародного быта — все это гибнет попусту на ложной дороге,

указанной ему его веком и обществом. Между его типами и худшими типами зараженного отчасти его вкусом Квитки существует только отдаленное национальное сродство. Между его типами и типами независимого в своем творчестве Шевченко — никакого. Его пародия не потому потеряла для нас цену, что время пародий давно миновало для всех литератур: она отгалкивает нас нарушением естественности отношений между детьми и родителями¹¹, между мужчинами и женщинами¹², между богами и смертными¹³, в каком бы слое общества, в какой бы нелепой национальности ни поместили мы действие перелицованной *Енеїди*. Котляревский, обойдясь со своим предметом насильственно, без всякого к нему уважения, перешел за предел смешного и впал в карикатурно-безобразное. А ведь пародия — не карикатура, да и сама карикатура только тогда может нравиться сколько-нибудь образованному глазу, когда она не вырывается из пределов смешного и не переходит в уродливое.

Итак, характеризуя Котляревского тогдашним веком, а тогдашний век Котляревским, мы останавливаемся на следующем выводе: что Котляревский был один из множества талантливых людей, которых уничтожали у нас духовные училища и воспитываемое ими наше общество; что он по природным задаткам был родной брат наших безымянных поэтов, сложивших столько прекрасных дум и песен, в удалении от образованного по тогдашнему времени круга людей; что, не будь он воспитанник семинарии и бессменный член чужеземно-украинского общества, он бы глубже уразумел дело украинского писателя; что его пьесы *Наталка-Полтавка* и *Москаль-чарівник*, написанные в одном и том же году, показывают в нем инстинкт таланта, но что этот инстинкт был в нем подавлен окружавшей его средой и уже не пробуждался до конца жизни; что самая личность его, по природе своей благородная и возвышенная, много пострадала от нездоровой атмосферы общественных понятий, которою он постоянно был окружен. Всё же следует сказать, что общий голос жителей Полтавы — от просвещеннейшего человека до едва грамотного козака — признает за ним щедрость, благотворительность и готовность принять участие в каждом гонимом несправедливо и убогом человеке. XVIII век был худший из всех веков, в которые существовала наша нация. Упадок наш кос-

нулся в нем крайних своих пределов. Имея это в виду, мы не должны быть слишком строги к Котляревскому как к литературной и общественной личности. При всех своих недостатках он был один из тех немногих украинцев, которые прямо или косвенно повели нас еще с того времени к нынешнему нашему самосознанию. Но письменная украинская словесность все-таки не может видеть в нем своего родоначальника (в противоположность многим из его почитателей), потому что он был слишком еще далек от уразумения поэзии обычаев народных и поэзии народных преданий. К этому делу призваны были два другие писателя, Квитка и Шевченко. Литература наша, в нынешнем своем направлении, непосредственно от них ведет свое происхождение. Освобождение от котляревщины служит одним из доказательств их родственности с гением нашего народа, или, что все равно, с гением жизни. По направлению творчества Котляревского идти далее было некуда; по направлению Квитки и Шевченко лежит далекий, неизмеримый путь к литературному нашему развитию.

18 декабря 1860.

С. Петербург.

¹ Луг в народном языке значит низменное надводное место, покрытое деревьями. Потому-то в песне поется:

Ой не шуми, луже,
Дібровою дуже.

² Мещане пользовались правами гражданства, не пользуясь шляхетскими правами; но их охраняло Магдебургское право, которое они покупали у королей и у сената.

³ См. акты из архива Н. А. Маркевича, приложенные при II томе *Записок о Южной Руси*, с. 348.

⁴ Впрочем, еще в 1724 году Иродион, архиепископ черниговский и новгородо-северский в своем ответе на запрос генеральной канцелярии называет козаков *мужицкими сынами и внуками* (Архив Н. А. Маркевича).

⁵ См.: *Зап. о Южн. Руси*, т. I, с. 289.

⁶ Черниг. губ., Козелецкого уезда.

⁷ Гетман Скоропадский, в глубоком своем уничижении, которому обязан и булавою, не смел воспользоваться даже в собственной семье своей человеческими правами и всеуниженнейше просил Петра Первого назначить его дочери жениха, который и был назначен из великорусских бар.

⁸ Нам сообщено рукописное собрание анекдотов Котляревского, но мы не хотим утомлять читателей пересказываньем болтовни, которая потеряла свое забавное значение с переменою взгляда на вещи.

⁹ Например: Свиначу голову до хрину
И локшину на перемену,
Потім з підлевою індик.
На закуску (!) куліш і кашу... (Ч. I).

¹⁰ Например: *Баранов* тьма була варених,
Курей, гусей, качок печених,
До сита, щоб було всім *єсть*.
Или: Коли ж він буде й ще *мешкати*,
То дам себе йому я знати. (Ч. I).

Или еще: По городу тогді *гуляла*,
Коли троянців *повстрічала* (Ч. I).

¹¹ Какая пародия и карикатура может позволять подобную шутку в воспоминаниях сына об отце:

В сей день його отець опрягся,
Як чикилдихи обіжрався... (Ч. I).

Или такую речь сына о матери:

І ненечка моя рідненька
У чорта десь тепер гуля,
А може, спить уже п'яненька,
Або з хлоп'ятами ганя.
Тепер їй, бачу, не до солі:
Уже, підтикавши десь поли,
Фурцює добре навісна.
Коли сама з ким не ночує,
То для когось уже свашкує:
Для сього тяжко поспішна! (Ч. II).

¹² Котляревский описывает Дидону так:
Розумна пані і моторна...
Трудяща, дуже працювита...

Она, повстречав троянцев, спрашиває:
Відкіль такі се гольтяпаки?..
Який вас враг сюди направив?..
Яка ж ватага розбишак!

и потом та же *розумна і працювита пані*, через несколько стихов, говорит
оборвѣшам-розбишакам:

Коли б... молодця
Енея вапого злупала,
Уже б тогді весела стала,
Тогді б великдень був би нам!

В чем тут смешное? Разве в поругании женских достоинств и в отрицании всякого морального чувства в женщине, которая ни с того, ни с сего выражает перед бродягами желание злупать их атамана, о котором сами они отозвались так:

Еней навів на нас ману (Ч. I)?

¹³ Обращу внимание читателя на безобразную брань Энея, обращенную вместо молитвы, к богам (ч. II).

Гей ти, проклятий стариганю!
На земло з неба не зирнеш?

и проч.

Где тут комическая естественность отношений?

АРТЕМОВСКИЙ-ГУЛАК

Литературная деятельность Котляревского, при всех своих недостатках, резко бросающихся в глаза критику нашего времени, имела важные последствия. Своею пародией и двумя театральными пьесами он напомнил украинцам, что у них есть родной язык не для того только, чтоб выбрать неисправного мужика. Даже и его песня *Віють вітри* имеет свое историческое значение. Панночки времен Котляревского действием чужеземного воспитания сделались неспособны понимать высокие красоты наших народных песен и стыдились петь их в своем кругу. Песню, сочиненную Иваном Петровичем, вхожим во все знатные полтавские кружки, было не стыдно спеть за фортепьяно: то была не мужицкая песня, да и чувства в ней выражены так деликатно, как и в романах Капниста. Содержание, тон и склад песни Котляревского пришлись по силам и вкусу современных ему кружков семейных, точно как легкий суп — для расстроенного желудка; и кто знает, может быть, она провела за собой не одну народную песню в то общество, которое давно уже пренебрегло звонкоголосую и прямодушную степную музу? По крайней мере, то несомненно, что другие сочинения Котляревского дали законность появлению украинской простонародной речи на бумаге. Мы знаем несколько подражаний собственно *Енеїді*, которые никак не могли добиться печати за множеством книжиц, обещавших издателям более верный сбыт¹. Подражания эти начались еще при жизни Котляревского и, конечно, не подвинули украинской литературы ни на волос вперед; но жужжанье стихов украинских в так называемых патриотических кружках делало свое дело: оно, точно колокольчик сказочного Вадима, манило украинцев в какую-то неведомую им область, непохожую на то, что они знали в печатном мире. Может быть, были и более самостоятельные опыты в стихах и прозе, с проблесками таланта истинного и вкуса верного, но оставались

Публікується за виданням:

Основа. — 1861. — Март. — С. 78—113.

скрытыми от разборчивых ценителей, подобно обнародованному мною в *Хате* рассказу Иродчука, лет двадцать или тридцать валявшемся в хозяйственных бумагах помещичьего семейства. Что касается до печатного мира, то едва через двадцать лет после первого издания *Енеїди* появился преемник Котляревского в украинском стихе. То был г. Артемовский-Гулак.

Около сорока пяти лет тому назад грамотные земляки наши харьковцы основали у себя периодическое издание, под заглавием *Украинский вестник*. Образцами для них, очевидно, служили журналы петербургские и московские. Издатели были не в силах создать своеобразный литературный орган, и, рядом с невинными статейками о Малой России, о гетмане Хмельницком, о Сковороде, помещали стишки и прозу во вкусе *Сына отечества* и *Северного архива*, издаваемого приснопамятным Булгаринным. Возрождение украинской народности не было в то время делом общего одушевления или глубоких соображений передовых умов. Оно совершалось более инстинктивно, чем сознательно, и единственным украинским писателем стоял, покамест на пустой арене, Котляревский. Но сила вещей взяла свое, и *Вестник*, только по имени украинский, через два года по своем основании представил образцы действительно украинских стихов и прозы. Неожиданно явился продолжатель дела, начатого Котляревским, и в первом своем опыте, под заглавием *Пан та Собака*, обнаружил, что задача украинской словесности, после издания перелицеванной *Енеїди*, сделалась уже гораздо серьезнее. Это стихотворение принято было тогдашнею публикою с восторгом и, несмотря на то, что автор подписался под ним только буквами ...ъ ...й ...ъ, сделало имя его популярным между украинцами². К сожалению, г. Артемовский-Гулак не напечатал потом ничего равносильного первому своему опыту, а наконец и совсем перестал появляться в печати. *Украинский вестник* прекратился в начале 1821 года и сделался теперь библиографическою редкостью. Стихотворный рассказ *Пан та Собака* долго ходил в рукописи по своем обнародовании в этом журнальце, но стихи Шевченко увлекли вкус немногочисленных любителей украинской словесности в другую сторону, и теперь уж редко где можно встретить знаменитое произведение третьего украинского писателя. Между тем в истории нашей словесности оно составляет явление, мимо которого ни один критик не

пройде не остановившись, і потому, прежде чем показати його особливості, ми представляємо його ціликом нашим читателям.

ПАН ТА СОБАКА

На землю злізла ніч... нігде ані шиширхне,
Хіба то де-куди крізь сон що-небудь пирхне.
Хоч в око стрель тобі — так темно на дворі.
Уклався місяць спати, нема ані зорі,
І ледве крадькома яка маленька зірка
З-за хмари вигляне, неначе миш з засіка.
І небо, і земля — усе одпочива;
Все ніч під чорною запаскою хова.
Один Рябко, один як палець, не дрімає:
Худобу панську, мов брат рідний, доглядає.
Бо дармо їсти хліб Рябко наш не любив:
Їв за п'ятьох, але те їв, що заробив.
Рябко на панському дворі не спить всю нічку.
Коли б тобі на сміх було де видно свічку,
Або в селі де на опічку
Маячив каганець.
Всі сплять, хропуть,
А деякі сопуть.
Уже і панотець,
Прилізши із христин, до утрени попхався...
А наш Рябко, кажу, все спатки не вкладався.
Знай неборак ганя то в той, то в сей куток:
То зазирне в курник, то — дейко до свинок!
Спита: чи всі таки живенькі поросятка,
Індики та качки, курчатка й гусенятка?
То звідтіль навпростець
Махає до овець,
До клуні, до стіжків, до стайні, до обори;
То знов назад чимдуж, — щоб часом москалі
(А їх тогді було до хріна на селі),
Щоб москалі, мовляв, не вбрались до комори.
Не спить Рябко та все так гавка, скаучить,
Що сучий син, коли аж в ухах не лящить!
Все дума: як би то піддобриться під пана?
Не зна ж, що не мине Рябка обрадованна!
Як гав, так гав, поки свінуло на дворі;
Тогді Рябко простягсь, захрип в своїй норі.
Чому ж Рябку не спати? Чи знав він, що з ним буде?
Заснув він смачно так, як сплять всі добрі люде,

Що широко стережуть добра своїх панів...
Як ось — трус, галас, крик!.. Ввесь двір загомонів:
— Цу-цу, Рябко! На, на! Сюди Рябка кликніть.
— Ось-ось я, батечки!.. Чого ви там? Скажіть!
Стриба Рябко, вертить хвостом,
Неначе помелом,
І знай дурненький скалить зуби
Та лиже губи.
«Уже ж, бач, — дума він, — не дурно це в дворі
Од самої тобі зорі
Всі панькаються коло мене:
Мабуть, сам Пан звелів віддати Рябку печене
І що зосталося варене
За те, що, бач, Рябко всю Божу ніч не спав,
Та гавкав на весь рот, злодій одганяв».
— Цу-цу, Рябко! — ще раз сказав один псяюха...
Та й хап Рябка за уха!
— Кладіть Рябка! — гукнув... Аж ось і Пан прибіг.
— Лупіть Рябка! — сказав — чухрайте!.. ось батіг!
— За що? — спитав Рябко; а Пан кричить: — Чухрайте!
— Ой! Ой! Ой! Ой! — А Пан їм каже: — Не вважайте!
— Не буду, батечку!.. За що ж це честь така?
— Не слухай! — пан кричить, — лупіть, деріть Рябка!
Деруть Рябка, мов пір'я,
На галас збіглась двірня:
— Що? Як? За що? Про що? — Не знає ні один.
— Пустіть! — кричить Рябко, — не будь я песький син,
Коли вже вдержу більш!..
Рябко наш хоч не бреше,
Так що ж? Явтух Рябка все знай по жижках чеше.
— Пустіть, швидчій пустіть! — Пан на весь рот гукнув,
Та й з хати сам умкнув.
— Пустіть! — гукнули всі. — Рябко вже вдовольнився!
— Чим, люде добрі, так оце я провинився?
За що ж глузуєте? — сказав наш неборак;
За що знущаетесь ви надо мною так?
За що, за що? — сказав, та й попустив патьоки,
Патьоки гірких сліз, узявшись за боки.
— За те, — сказав один Рябкові з наймитів, —
Щоб не колошкав ти вночі своїх Панів;
За те... але що тут?.. Ходім, Рябко, лиш з хати:
Не дуже, бачу, рот тут можна роззявляти.
Ходім, Рябко, на двір.

— Пішли.
— Се не пусте, —
Сказав Явтух Рябку: — Оце тебе за те
По жижках, бра Рябко, так гарно пошмагали,
Що Пан із Панею сю цілу ніч не спали.
— Чи винен я сьому? Чи ти, Явтух, здурів?
— Гай, гай! — сказав Явтух, — Рябко! Ти знавіснів;
Ти винен, бра Рябко, що ніччю розбрехався:
Ти ж знав, що вчора наш у карти Пан програвся!
Ти ж знав,
Що хто програв,
Той чорта (не тепер на споминки) здрімає, —
Той батька рідного, розсердившись, програє!
Ти ж знав, кажу, Рябко, що Пан не буде спать.
До чого ж гавкав ти? На що ж було гарчать?
Нехай би гавкав сам, а ти б уклавсь тихенько,
Забравшись в ожеред, та й спав би там гарненько.
Тепер ти бачиш сам, що мокрим він рядном
Напався на тебе, і знай верзе притьмом:
Що грошей вчора він проциндрив щось не трохи;
Що Паню через те всю ніч кусали блохи;
Що буцім вчора він грать в карти б не сідав,
Коли б сьогоднішню був ніч хоч закуняв;
Що буцім ти, Рябко, так гавкав, як собака;
Що буцім по тобі походить ще й ломака;
Що, бачця, ти йому остив, надосолив,
І, бачця, він тебе за те й прохпоростив.
А бач, Рябко, а бач! Не гавкай, не ганяйсь;
Ляж, хирний, та й мовчи, і з Паном не рівняйсь.
Чого брехать? Нехай наш Пан здоровий буде,
Він сам і без собак сю панщину одбуде.
Послухав наш Рябко поради Явтуха.
— Нехай тяжка йому година та лиха, —
Сказав, — щоб за моє, як кажуть, жито
Та ще мене і бито!
Коли моє не в лад,
То я з своїм назад.
Чи баба з воза, — що ж? Велика дуже вада!
Кобили легший віз, сьому кобила й рада.
Оттак сердега наш Рябко помірковавсь,
Та й спать на цілий день і цілу ніч попхавсь.
Заснув Рябко, захріп, аж ожеред трясеться.
Рябку й не спиться, й не верзеться,

Що вже москалики в коморі й на дворі
Скрізь нишпорять, мов тут вони й господарі,
Що вовк ягнят, а тхір курчаток убірає...
Аж тут і на дворі туж-туж уже світає.
— Цу-цу, Рябко! — тут всі, повибігавши з хат,
— Цу-цу, Рябко! на, на! — гукнули як на гвалт.
А наш Рябко тобі і усом не моргає;
Хоч чує, та мов спить і мов не дочуває.
— Тепер-то, — дума він, — мій Пан всю нічку спав,
Бо не будив його Рябко і не брехав;
Тепер-то він мені свою покаже дяку;
Тепер уже не втре мені, як вчора, маку!
Нехай цуцукають... мене сим не зведуть,
Поки самі сюди обід не принесуть.
Та ще й тогді, не бійсь, поскачуть коло мене,
Поки возьму я в рот хоч страву, хоч печене!»
— Цу-цу! — сказав іще Рябкові тут Явтух;
— Цу-цу! — задихавшись, мов з його перло дух.
— Ходім, Рябко!
— Еге, ходім! Не дуже квапся,
Сам принеси сюди.
— Іди ж хутчій, не бався!
— Ба не піду, Явтух!
— Іди, бо кличе Пан!
Сказав, та й зашморгнув на шії він аркан.
— Чешіть Рябка! — гукнув... аж тут їх щось з десяток
Вліпили з сотеньку київ Рябку в завдаток.
— Лупіть Рябка! — кричить тут Пан, як навісний;
Рябко ж наш тільки вже що теплий та живий.
Разів із шість Рябка водою одливали,
І стілько ж раз його, одливши, знов шмагали,
А потім перестали.
Рябко спитать хотів, але Рябків язик
Був в роті спутаний, неначе путом з лик,
І герготав щось, як на сідалі індик.
— Постій! — сказав Явтух Рябкові, — не турбуйся,
Я правду всю скажу: — Ото, Рябко, шануйся,
Добра своїх Панів, як ока, стережи,
Зараня спать не квапсь, в солому не біжи,
Злодіїв обганяй та гавкай на звірюку.
Не гавкав ти, Рябко, — за те ж ми, бач, в науку,
Із ласки, з милости Панів,
Вліпили сотеньок із п'ять тобі київ.

— Чорти б убив твого, Явтух, з Панами батька
І дядину, і дядька
За ласку їх! — сказав Рябко тут наодріз.
Нехай їм служить більш рябий в болоті біс!
— Той дурень, хто дурним іде Панам служити,
А більший дурень — хто їм дума угодити!
Годив Рябко їм, мов болячці й чиряку,
А що ж за те Рябку?
Сяку мать та таку!
А до того іще спорили батогоми,
А за вислугу палюгами.
Чи гавкає Рябко, чи мовчки ніччю спить,
Все випада таки Рябка притьмом побить.
Уже мені, бачу, чи то туди — високо,
Чи то сюди — глибоко;
Повернесья сюди — і тута гаряче;
Повернесья туди — і там-то боляче.
Хоч би я тісто вніс псяюсі із діжею,
То б він розтовк і ту над спиною моєю.
З ледачим все біда: хоч верть-круть, хоч круть-верть,
Він найде все тобі хоч в черепочку смерть.

Котляревщина отозвалась в Артемовском-Гулаке прежде всего ямбом, не свойственным украинской народной поэзии. Шевченко, поэт иной эпохи и иного полета, уклонился от ямба при самом начале своего литературного дела, как ни соблазнительно звучал тогда ямб в прекрасных стихах Пушкина. Во всем *Кобзарі*, первом блестящем своем опыте, не обратился Шевченко к этому размеру. Г. Артемовский-Гулак раза два, в немногочисленных стихотворениях своих, оставлял ямб, и стих его от одного этого становился ближе к народным песням, которые служили для Шевченко единственным образцом тона и вкуса.

Но, независимо от метра, в складе речи и в манере рассказа г. Артемовского-Гулака отзывается также Котляревский.

На землю злізла ніч...
Хоч в око стрель тобі, так темно на дворі;
Уклався місяць спать...
І ледве крадькома яка маленька зірка
З-за хмари вигляне, неначе миш з засіка.

В своем роде это превосходные стихи, но они как будто написаны тем же пером, что и следующие:

Бурхнуло з неба, мов із бочки,
Що промочило до сорочки;
То драла врозтіч всі дали.
Троянці стали всі, як хлюща;
Їм лучилася невсипуща;
Не раді і дощу були (*Енеїда*, ч. II).

У Котляревского есть даже стихи, буквально похожие на начало *Пана та Собаки*:

Як тільки та сумрачна, темна
Із неба злізла чорна ніч,
Година ж стала дуже певна,
Як повтікали зірки річ. (*Енеїда*, ч. III).

Только эти стихи слишком ничтожны сравнительно со стихами г. Артемовского-Гулака. Литературные требования, очевидно, были в его время уж не те, что во времена Котляревского, да и таланты авторов были не равны. Мы думаем, судя по первым опытам г. Артемовского-Гулака, что, явись он в наше время, со своим сильным и гибким стихом и с тою образностью, которой исполнен юмористический рассказ его о Пане и Собаке, он оставил бы в украинской словесности прочный памятник своего существования. Но тогдашнее общество не оценило его по достоинству, при всем успехе, каким пользовались первые пробы пера его между любителями украинского слова. В тогдашнем обществе было еще слишком много авторитетов, которые давали таким пьесам, как *Пан та Собака*, значение каприза и не позволяли им занять какое бы то ни было место в храме российской словесности. Молодому, начинающему писателю трудно было не поддаться общему взгляду на свое дело, запечатленное характером отдельной, еще не признанной народности. Что-то у него шевелилось в душе против исключительного господства одной великорусской речи в грамотном русском мире; но высказал он свои понятия в форме литературного юродства, которое пошло у нас от Котляревского и до сих пор не выводится в украинской прозе; а высказав, он всё-таки перестал писать украинские стихи и, вероятно, признал напечатанное юношеской затеей, недостойной ума солидного. Как бы то ни было, — теперь, когда украинская литература уже не кажется легкой затеей праздности, нам интересно перечитывать, как наши предшественники ставили вопрос о существовании чего-то непохожего на великорусскую

словесність. Автор *Пана та Собаки* присовокупил к своей пьесе стихотворное послание к Квитке и объяснение в прозе к читателям. Выписываем то и другое.

СУПЛІКА

до Грицька К....и.

Хто, кажуть, до кого — ми до тебе, Грицько,
З суплікою прийшли: я, бач, та мій Рябко.
Не дай загинуть нам, не дай з нас кепковати;
А доки ж буде нас зле Панство зневажати!
Пусти нас, Батечку, до хати.
Хоч буцім, Грицьку, ти на Пана закрививсь;
Та зпантелику ти, так як другі, не збивсь.
Не звик ти голобель замість коня пмагати;
Не все ж під ніс Рябкам, мовляв ти, заглядати.
Пусти нас, Батечку, до хати.
Хоч ти, Грицько, пошивсь з ріднею в москалі;
Та ба, ніхто на вас не плаче на селі!
Ти знаєш, що на те собака, щоб брехати;
Що й сто не збудять їх тебе, як ляжеш спати.
Пусти нас, Батечку, до хати.
Хоч ти не раз, Грицько, кислиці в пельку пхав:
Та твій *Рябко* од їх оскоми не чував:
Бо очі бачили, що треба купувати;
Нехай хоч вилізуть, а треба доїдати.
Пусти нас, Батечку, до хати.
Пусти! Чи бач, як *Пес Рябка* почаствовав!
Коли б йому язик родимець одібрав:
Щоб він замість *Рябка* довіку мав гарчати;
А наш *Рябко* щоб сів за його в карти грати!
Пусти нас, Батечку, до хати.
Чи бач, що ледве вже він кульші волоче;
Що так з його юшить і пасока тече!
Та тож-то так звелів всю шкуру скрізь списати,
Що-то тобі нема і курці де клювати.
Пусти нас, Батечку, до хати.
Пусти! Та й склич до нас тих навісних Панів,
Що воду із своїх виварюють *Рябків*;
Звели їм струп *Рябків* довгенько полизати:
Адже ж-то і над Псом повинно ласку мати.
Пусти нас, Батечку, до хати.
Супліку ж сю мою ти, Грицьку, сам читай;
Ледачому її паскудить не давай;

Бо як почне москаль по-своєму складати,
Та *вот!* Та *што?* Та *как?* читавши примовляти;
Тоді хоч умикай із хати.

Люди добрі і ви, панове громадо! Уже, коли будете читать оцю казку, то будьте ласкаві, де тільки трапиться вам на дорозі наткнутися на *Е*, вимовляйте його, як буцімто там нарисовано *Э*: бо, бач, у нас воно з діда з прадіда завсіди так вимовляється; хіба тільки після *голосних* яких слів, от як бува часом після *а, е, о* і друг. та ще й спочатку вимовляється м'якенько, мов по-московськи. Я таки й хотів був, щоб замість *Е* скрізь надруковать *Э*; та пішов до голови по розум, помірковався трохи і побачив: що, крий Боже, як було б тяжко поверху читать; од того, бач, що наші очі ще не зовсім побратались з сим ярепудовим *перевертнем* *Э*. Воно-то мені, мовляв, про своїх і не страшно: уже-то нашого брата, мужика, не вчи, каже, як читать; так от же лихо та біда з тими москалями! Вони хоч що по-своєму перехрестять, і, я ж кажу, мій Рябко вип'є од їх добру повну: уже що я знаю, то у його не останеться ні одного цілого реберця!.. Сказано — москаль! Він без *вот!* і не ступить; язик, мов у постолах; який же його одмінок второпає, що він верзе? Оттак вони й книжки друкують. Уже нема його й на світі нічого кращого, як (царство небесне) Еней в нашій одежі; еге! Та ба! Москаль, бач, порався і коло нього, — і його одягнув по-московськи. Або, нехай важко ікнеться хоть би й нашому Ш... з його Козаком³. Е!.. якби тільки Бога не побоявсь, то — бісів син — коли б не те казав, що й... та ба!.. Лучче прикусить язик. Москаля не зачепи — лихо, а зачепиш — то й десять. Я тільки, бач, грішний, подумав: що хто чого не тямить, то нехай і не тика туди носа; нехай, я ж кажу, вибачайте, з ...ою головою в дім не лізе.

Писав би й більше, як вимовлять азбуку по-нашому, та, їй-Богу, так тісно, як у шинку, що й повернуться отгуг нігде.

Читатель, конечно, не оставил без внимания стихов, которыми г. Артемовский-Гулак объясняет (надо сказать, очень неловко и нескладно) и без того ясный смысл *Пана та Собаки*. Сцены дикого произвола, подобные представленной у г. Артемовского-Гулака, видно, делали и сорок лет назад сильное впечатление на благороднейшие натуры: иначе — эта пьеса не была бы так популярна в Украине не только после, но и до ее напечатания. Г. Артемовский-Гулак состоял в литературном родстве с автором *перелицеванной Энеиды*, но, несмотря

на то, одной уж темой первого своего печатного произведения придал украинскому слову достоинство, которого оно в литературе еще не имело. Язык г. Артемовскаго-Гулака также далеко чище, сильнее и разнообразнее языка Котляревского. Даже смешное у него является уже не в карикатуре действительности, а в самом положении вещей. Простодушное, но не ценимое ни во что усердие Рябка смешит нас, не оскорбляя нашего уважения к личности, заключенной в его собачью шкуру, да и сам автор уж далек от смеха Котляревского: каждая черта в юмористической его живописи имеет внутренний смысл, который придает его смеху достоинство благородной сатиры. При этом вся сфера действия определена у него с артистическою любовью к изображаемому предмету. Это уж не смешанные черты и краски, которыми Котляревский изображал народный быт, не те рассчитанные на один смех мазки, которыми он набрасывал бойцов, роющих носом землю, или богов, выглядывающих из небес,

Як жаби літом із роси.

В его описаниях мы видим картины, возбуждающие нашу улыбку наивною своею верностью часто печальной действительности украинского захолустья.

Рябко на панському дворі не спить всю нічку.
Коли б тобі на сміх було де видно свічку,
Або в селі де на опічку
Маячив каганець.
Всі сплять, хропуть,
А деякі сопуть.
Уже і панотець,
Прилізши із христин, до утрені попхався...
А наш Рябко, кажу, все спатки не вкладався.
Знай неборак ганя то в той, то в сей куток:
То зазирне в курник, то — дейко до свинок!
Спита: чи всі таки живенькі поросятка,
Індики та качки, курчатка й гусенятка?
То звідтіть навпростець
Махає до овець,
До клуні, до стіжків, до стайні, до обори;
То знов назад чимдуж, щоб часом москалі
(А їх тоді було до хріна на селі),
Щоб москалі, мовляв, не вбрались до комори.

Рассказ идет у г. Артемовского-Гулака в строгой последовательности и не включает в себе ничего лишнего, что можно сказать только о весьма немногих из начинавших писателей. Не все стихи у него одинаково безукоризненны и удачны, но из всей пьесы можно бы выбросить разве только последнее двустихие, в котором автор не совсем удачно воспользовался известным каламбуром народным: *круть-верть, а в черепочку смерть*.

Пока читатель не вошел еще в самую идею поветствования, автор умел занять его мастерским описанием сферы, в которой должно совершаться действие, что — скажем опять — удастся немногим из начинающих, да и у писателей опытных не редко приступ к повести обнаруживает механизм авторства, за недостатком истинного одушевления своим предметом. Еще бы несколько стихов — и вступительное описание повседневной жизни Рябка показалось бы растянутым. Но автор остановился вовремя (признак таланта сильного) и вдруг переходит от спокойной повести к трагикомедии, где уж он окончательно овладевает читателем и до конца пьесы поддерживает в нем живейшее участие к своему несчастному герою. В самом переходе этом показал автор мастерство, в его время редкое, избегав резкости и внезапности, которая так часто встречается в сочинениях людей, не призванных к искусству. Он предупредил своего читателя двумя стихами, заставляющими ожидать чего-то чрезвычайного. От этого следующая картина, при всей своей буре, не отделяется от предыдущей, не делает скачка, вообще вредящего искусству, а составляет только новую сцену того же мира, в котором происходила и первая, спокойная сцена трагикомедии.

Здесь превосходно воспользовался автор тем комизмом, который заключается не в словах и оборотах, а вытекает из самого положения вещей. Читатель, по приведенному стиху, догадывается, что Рябку предстоит горькая чаша, и в поднявшемся со всех сторон зове: *цу-цу, Рябка! на, на!* слышит уже что-то зловещее; но простодушный и глупо-усердный Рябка судит о панской благодарности по себе. *Ось, ось я, батечки!* — восклицает он радостно. Мастерское описание его собачьей уверенности в своих заслугах еще усиливает грустный комизм его положения:

Стриба Рябко, вертить хвостом,
Неначе помелом,
І знай дурненький скалить зуби
Та лиже губи.
«Уже ж, бач, — дума він, — не дурно це в дворі
Од самої тобі зорі
Всі панькаються коло мене:
Мабуть, сам пан звелів віддати Рябку печене
І, що осталося, варене,
За те, що, бач, Рябко всю Божу ніч не спав».

За этим следует самое сильное место пьесы, верное действительности. Обращу внимание читателя на счастливую черту, проведенную в этой сцене. Когда дело доходит до грустного пафоса, Рябко в крике своем прибегает к комизму, истинно украинскому:

— Не буду, батечку!.. За що се честь така?

Тяжелое чувство, стесняющее грудь читателя, облегчается смехом, и самая сцена, отталкивающая своим смыслом, выходит от этого более художественною.

Деруть Рябка, мов пір'я, —

продолжает автор, очень кстати маскируя каламбуром чувство собственной раздражительности, которое всегда вредит художественности изображений. Если мы не имеем достаточных оснований признать в нем критическое самосознание творчества, то должны признать природный инстинкт, который указал ему несколько раз, в продолжение этой оригинальной пьесы, как распорядиться на счет внимания и впечатлений читателя.

— Пустить! — гукнули всі. — Рябко вже вдовольнився!

Не напиши он этого стиха, было бы долго еще непонятно, как смотрела дворня на расправу Пана; но здесь, сквозь рабскую иронию, слышится сострадание и убеждение, что дальше с Рябком не осталось ничего делать, если только во что-нибудь ценить его, как вещь, необходимую для панского двора. Этот стих, между прочим, составляет искусный и необходимый переход от панской катавасии, от бурного хора трагикомедии к тихому соло бессильной жалобы, изливающейся в бессильных слезах:

— Чим, люде добрі, так оце я провинився?
За що глузуйте? — сказав наш неборак.

— За що знущаетесь ви надо мною так?
За що, за що? — сказав, та й попустив патьоки,
Патьоки гірких сліз, узявшись за боки.

В этой жалобе поражает нас — хотя, конечно, это случайность — то обстоятельство, что Рябко жалуется не на пана, а на *добрых людей*. Этим он как-будто хочет сказать, что они, именно они виноваты в бессмысленном его поступке с существом, состоящим в собачьей должности, что без них его неистовства были бы невозможны, что он только знаменатель их варварского образа мыслей и рабского ничтожества их душ. Едва ли был у автора расчет на то, чтоб заронить в умы читателей подобную мысль. Но художественный инстинкт — такое великое дело в писателе, что иногда, мимо его ведома, делает изображаемый предмет родником разнообразных идей и соображений. Можно указать не одного писателя, который под наитием творчества возбудил в читателях идеи, которые никогда не посещали его головы в виде философских выводов из мирозерцания.

Что касается до г. Артемовского-Гулака, то последовавшие за *Паном та Собакою* его произведения не обнаруживают в нем высокого строя мыслей, и в чисто художественном отношении стоят ниже первой пробы пера. Что это значит? как это объяснить? Мы не находим другого ответа на эти вопросы, как только: что в его время было еще рано писать подобные вещи; что вокруг него немного могло тогда найтись истинных ценителей подобного произведения, что вообще читающее общество тогдашнее взглянуло на *Пана та Собаку* не с существенной стороны пьесы и рассмеялось не тем смехом, каким, например, сопровождалась — бесконечно, впрочем, высшие по художественности — творения Гоголя. Талант во все века и во всех обществах — одна и та же сила по своим природным свойствам; проявление таланта в той или другой форме зависит от общественного развития, а возрастание его — от степени, в какой необходим он своей среде для выражения ее внутренней жизни. Посмотрите на Харьков и прикосновенные с ним провинции сорок лет назад; взвесьте моральное развитие среды г. Артемовского-Гулака тогдашними профессорскими лекциями, книгами, выходившими в Харькове, и наконец самим журналом, в котором помещен *Пан та Собака*. Могло ли общество, стоявшее во главе просвещения всей провинции Харьковской

и всей Украины вообще, оценить эту пьесу по достоинству, как первый опыт поэта, и поддержать его юношеския стремления? Увы! Если бы даже это и случилось, то какие сорок лет предстояли этому обществу в его дальнейшем развитии? Не было ли бы это странствование по пустыне Аравийской? А вождь и законодатель где? Г. Артемовский-Гулак не годился для этой роли уже по одному тому, что в окружающей его сфере не было побуждений, которые заставляют массу искать выхода из положения, мертвящего ее силы. Само общество не нуждалось в моральном вожде, не чаяло его и, если б он явился, то не признало бы. Вот почему, как нам кажется, автор *Пана та Собаки* не только не шагнул вперед, но в следующей же своей пьесе отступил назад и стал в уровень с требованиями своего времени и своей литературной среды. На этом уровне он уж и держался во все время своего авторства, о прекращении которого было странно бы сожалеть критику нашего времени. Перепечатаем здесь *Солопія та Хіврю* из *Украинского вестника*, составляющего библиографическую редкость. Все это уж давно покрыто забвением и должно показаться новым даже и для тех, кто читал *Украинский вестник* во время его циркуляции. В этой растянутой пьесе г. Артемовский-Гулак не похож на самого себя. Ничтожество идеи, вялость изложения, разглагольствования на место живых образов — все это показывает, что юношеский благородный огонь, не получив поддержки со стороны общества, начал пылать в поэтической душе слабее прежнего. Один язык не изменил автору *Пана та Собаки*; язык у него и здесь сохранил свою гибкость и разнообразие.

СОЛОПІЙ ТА ХІВРЯ, АБО ГОРОХ ПРИ ДОРОЗІ

Казка

Vous voyez le grand gain, sans qu'il faille le dire,
Que de ses ports de mer le roi tous les ans tire;
Or l'avis, dont encore nul ne s'est avisé,
Est qu'il faut de la France — et c'est un coup aisé —
En fameux ports de mer mettre toutes les côtes;
Ce serait pour monter à des sommes tres hautes!

Molière, Les facheux, acte III, scene III.

Спромiгся Солопій весною на горох,
Та й сівши з Хіврею, собі міркують вдвох:
Чи то продать його, чи то його посіять?

— А що ж тут мірковать? Не полінуись провіять, —
Сказала Хівря тут, — в мішечки позсипай,
Та й сіять на поле під дощ мерщій чухрай!
— Воно-то, Хівре, бач, тут не за тим ідеться;
Але посіять так, як у людей ведеться —
Нехай йому лихе! — горох ласенька річ,
І дівтора за ним полізе хоч у піч.
Ти ж раєш сіяти горох на перелозі.
Ей, Хівре, переліг лежить наш при дорозі:
Ей, обскубуть горох наш зеленцем, побач!..
В лопатках обнесуть... тогді хоч сядь, та й плач!
— Якби вражої ти матері сумуєш?
Цур дурня! Навісний! Чи ти ж того не чуєш,
Що як уродить Бог, то дасть на долю всіх?
Чи се ж не глум тобі, не сором і не сміх, —
Враг матір зна чого безглуздому жахаться?
Та-дже ж, як кажуть-то, коли вовків бояться,
То нічого ходить з сокирою і в ліс.
Іди ж, кажу, та сій; не мимри там під ніс!
Аби лиш, Господи, на ниви нам вродило,
То буде нам і всім; чи чуєш ти, мурмило?
Не будь уїдливий і впертий, мов оса,
Мов наровистий кінь: бо вилаю, як пса.
— Ей, Хівре, — Солопій сказав їй, — не сварися;
Бо, далєбі, горох наш згине! Схаменися.
Ну, сількось... я піду, посію, та не там,
А де-небудь в кутку, що й враг не найде сам.
— Не перебендой бо так довго, Солопію!
Бо я горох сама де схочу, там посію;
Сама я й викошу, як треба на покіс,
І ось тобі тогді я дулю дам під ніс!
Але, мій голубе, прошу тебе по ласці:
Послухай часом тих, що ходять і в запасці;
Плюнь, серце, на того, хто так тобі сказав,
Що буцім Бог жінкам волосся довге дав
За те, що розум їм укоротив чимало:
То погань так верзла, школярство так брехало!
А я ж то й мужиків, крути ти не верти,
Не раз вже бачила таких дурних, як ти!
Оттак! — питай людей; бо той, хто їх питає,
Мов старець без щіпка по стежках не блукає.
Не раз вже за двома зайцями ти ганяв,
За те ж ні одного гонившись не піймав;

Не раз ти жаловав ухваликів стареньких,
За те ж ти скілько вже згубив підків новеньких!
Оттак ти і тепер горох запропастиш,
Коли б ти сам пропав!
— Чого ти там гарчиш? —
Сказав наш Солопій; та й з серця дейко з хати:
Запрігши гулих він, ну переліг орати.
Зорав, посіяв він горох, заволочив;
Аж тут і дрібний дощ ріллю його змочив.
Зійшов горох, підріс, зацвів увесь рясенько.
Хто йшов, той приглядався горохові пильненько.
Тим часом вже почав вбиватися й в лопатки;
Аж тут прийшла черга і на самі стручки.
Хто йде, горох скубне: гребець скубне у жменю;
Іде косар і жнець — нагарбають в кишенью;
Прискочить дітвора, і в пелену смикне.
Зібрав наш Солопій горох, та знай кляне,
І на чім світ стоїть по-сороміцьки лає;
Усіх батьків з того він світа вивертає:
— Стонадцять би копиць з рогами вам чортів!
А!.. бісів народе! Коли б ти околів!
Коли б ти кожним був стручечком подавився!
Щоб в горлі він тобі кілком був зупинився!
Коли б щоб тріснув був од його твій живіт,
Ніж мав оце мене ти посадить на лід!
Щоб горошиночка в твоїх кишках бісовських
Так набубнявіла, як барабан московський!
Багацько дечого співав тут Солопій,
Молився за весь рід хрещений і за свій.
То, вгамовавшись, знов до свого вертався;
До Хіврі сікався, за макогін хватався;
То знов по доброму ладу він їй казав:
— Бач, Хівре навісна, що наш горох пропав!
Бач, шкапо бісова, чого ти наробила!
Та ти ж мене навік оце запропастила! —
Іще смачненьке щось хотів сказати він їй...
— Послухай лиш сюди, — сказала Хівря, — стій!
Уже, як бачу я, тебе не переперти:
Хто дурнем уродивсь, тому дурним і вмерти!
Але б, мовляв, іще сюди й туди з дурним:
Ось лихо та біда з дурним, та ще й з лихим!
Казала я тобі: що Бог як нам уродить,
То буде нам і всім, і злодій не зашкодить.

Аж так і єсть: хоч ти посіяв два мішки,
Хоч, тільки хто хотів, той наші рвав стручки —
Нехай йому в користь! А все ж, хвалити Бога,
Зібрав ти сім мішків гороху з перелога!
Де п'ють, то там і ллють: без шкоди не бува,
Аби здоровенька лиш наша голова...
Але ти хочеш, щоб не їли кози сіна,
І ситі щоб були? Ой, мудрий дуже з сина!..
Ну, цур тобі та пек! Роби ти, що хоти:
Ори, мели і їж; хоч голову скрути!
Про мене, я тепер і не роззявлю рота...
Та вже ж побачимо, яка твоя робота!
Та й люде ж, сіючи хоч тратять, а орють:
То дурні, от як ти, несіяні ростуть.
Ей, схаменеся ти, та пізно, Солопію!
— Та вже ж хоч схаменусь, — сказав він, — хоч посію,
Та не по-твоему, зроблю як сам умію;
Зроблю, щоб і стручка ніякий біс не вкрав. —
Зробив наш Солопій, як сам здоровий знав:
Він на другу весну плуг і рази забравши,
І між пшеницею і житом пооравши,
Всередині горох увесь засіяв свій:
«Тепер-то, — дума наш дурненький Солопій, —
Тепер-то мій горох вже, мабуть, розцвітає!
Нехай цвіте, нехай тим часом доспіває.
Ось, як піду в жнива пшениці й жита жать,
То, часу марне щоб мовляв не зваковать,
Скошу і свій горох, в копиці поскладаю;
То й з ним упораюсь, і разом жнив не згаю».
Пішов в жнива: та ба! Ні зерна не застав!
Проциндрив Солопій горох і просвистав,
А за горохом вгурт і жито і пшеницю,
Бо тільки зо всього соломи взяв з копицю!
А як же це? — Оттак: пронюхали в селі,
Що Солопій горох посіяв на ріллі
Між житом та поміж пшеницею своєю, —
Давай ходить в горох!.. Ходили — і хіднею
Пшеницю й жито все так зм'яли та стовкли,
Що, сучий син, коли і місце їх знайшли.
Що ж Хівря? Румсає! А що ж чинить небозі?
Як тільки ж задріла роззяву на порозі,
Зняла торбинки дві новісінькі з кілка:
— А бач, гадюко, бач! Ти жаловав стручка;

Тепер же з дітками без хліба ми шматка!
 Бач, сину гаспидський, чортовський Солоп'яго!
 До чого нас довів ти, бісів скупердяго?
 Іди ж тепер звідціль, щоб твій і дух не пах!
 Не вмів свого, — носи ж ти хліб чужий в торбах. —
 Сказала, та й торби на його почіпляла,
 І між старців, мов пса, Солопія прогнала!..
 Послухайте мене, ви всі, Солопії,
 Що знай мудруєте, і голови свої
 Чорт-батька-зна над чим морочите до ката:
 Як в борщ, замість курчат, нам класти кошенята;
 Як груші на вербі і дулі вам ростуть;
 Як їсти дазьбига, та ще й гладкими быть;
 Як локшину варить для війська із паперу;
 Як квашу нам робить з чорнила і тетерю;
 Як борошно молоть без жорнів язиком;
 Як бджоли годовать без меду часником;
 Як кохвій пить панам з квасолі з буряками;
 Як ниви засівать, без сім'я, кізяками;
 Як з кожного зерна сім кварт горілки гнать;
 Як сіно нам пером косить, як кіньми жать,
 Щоб людям і сніпка не дать на заробіток,
 І пташці ні зерна погодовати діток...
 Заплюйте лиш оцю, скажені ви, брехню:
 Де треба руки грить, там треба і огню!
 Та вже з вас не один орав під небесами;
 А як на землю зліз, — пішов в старці з торбами!..

Заключительные стихи *Солопія та Хіврі* имеют смысл двоякий. В них выразились: во-первых, недоверчивость тогдашнего провинциального общества к новейшим способам жизни вообще; во-вторых, осуждение людей, которые воображают, что можно сделать скачок из одного столетия в другое и посредством механических приемов заставит варварское общество жить образованною жизнью других, дослуживавшихся до лучшей участи, народов. Очевидно, что г. Артемовский-Гулак в этой пьесе был органом только убежденный первой категории: иначе он бы всю пьесу повернул ко второму, случайному смыслу своих стихов, которого они в то время не могли иметь для большинства его читателей. Мысли его склонились — но и то неопределенно — в эту сторону только потому, что он, пишучи по-украински, необ-

ходимо должен был взглянуть на предмет своего сочинения глазами простолюдина. Народная муза за одно то, что он не отчуждался ее языка, подсказала ему здесь прекрасное двус-тишие, которое не мешало бы принимать к соображению по-чаще и нынешним экономистам:

Щоб людям і сніпка не дати на заробіток,
І пташці ні зерна — погодувати діток.

Что касается до первой, главной половины смысла, какой угодно было автору придать своей пьесе, то общество и тут на-ложило на его талант свои оковы. В то время все нововводители казались людям благоразумным Дон-Кихотами. Г. Артемов-ский-Гулак, видно, не понимал различия, какое полагает гре-ческий Платон между поэзией благоразумных и поэзией безумствующих, и очутился на стороне первых. Он был не в силах провидеть в этих Дон-Кихотах их преемников, которые, наследовав их великодушие, позаботятся о более точном озна-комлении с предметом и пошире и посветлее взглянут вокруг себя. Усилия науки войти в самую жизнь с каждым годом оправдываются новыми успехами, и теперь уж иное впечатле-ние производят стихи, которые г. Артемовский-Гулак поместил в заключение своей пьесы, как самый громкий аккорд:

Та вже з вас не один орав під небесами,
А як на землю зліз — пішов в старці з торбами.

Подобно тому, как вслед за Бартом и Овервегом, несмотря на все их неудачи и страдания, отправлялись и отправляют-ся путешественники во внутреннюю Африку, так и в область сельскохозяйственных опытов пускаются один за другим великодушно-предприимчивые люди, на которых и теперь еще милая наша родина, из своих уездных и губернских го-родов, смотрит тысячами глаз, как на сумасбродов. Разни-ца, впрочем, та между усилиями современных нам деятелей экономического прогресса и их предшественниками, что те-перь с каждым годом внедряется более и более в мыслящей части общества убеждение: что не единицы развитые, а развитые массы созидают благоденствие края. В старину на массу не обращали внимания, вырывались из неё вперед и этим самым делались иностранцами посреди собственного народа. Естественно, что просвещенные усилия подобных

єдиниць були смешны в глазах непонимавшего их общества, и г. Артемовский-Гулак, поэтому, не совсем не прав в своих насмешках над современными ему учеными агрономами. Жаль только, что он своим талантом сослужил службу обленившимся рутинистам и таким образом унизил искусство и самой дидактикою, и применением ее к делу жизни.

За *Солопїєм та Хїврею* следует объяснение вроде того, что и после *Пана та Собаки*. Дико читать нам теперь эти юродивые разглагольствования в духе *Енеїди* Котляревского; но в то время подобный тон удовлетворял земляков наших, и они помирили со смеху над фразами, перенесенными из кабака в типографию. Дальше этого тона тогдашняя проза не ходила. И при всем том заметно в авторе стремление выставить нелепость украинского аристократизма, стремление благородное, но не опиравшееся ни на исторические понятия о своем народе, ни на убеждения лучшей части современного общества, и потому бессильное и, можно сказать, преждевременное. Как памятник первых попыток заговорить в журнале на родном языке в прозе, мы приводим здесь объяснение г. Артемовского-Гулака, напечатанное им в виде примечания к *Солопїю та Хїврі*.

«ПISУАЛКА

**до того, которий що-Божого місяця Українського Гінця
по всіх усядах розсилає.**

Йовграпе!

Бажав еси казки: от тобі *Солопїй та Хївря*! Не здивуй сам, та нехай вибачить і громада, коли казка не до шмиги. Сам бачив еси, та деяким і не повилазило, що я захирів так, що й голови не підведу; та ще, може, й доведеться вистоять добрий калантир у домовини! А вже, сам здоров знаєш, що лежачи не далеко зайдеш; я ж кажу: лежачи яка робота? Воно, Йовграпе, лежачи добре тільки панам: їм скрізь спірно йде робота; бо хоч і лежні нападуть, то вони все-таки дарма часу не згають; крикнуть: давай, — дають; а коли нема? — то б'ють. Кого? Оце кого! Уже ж не собаку! А коли биття обридне? То що ж! То карти мнуть. Еге! Та все-таки мнуть, та все-таки не гуляють! Та ще й пани, Йовграпе, не всі такі трудящі: бо інший паном уродивсь, паном охрестивсь, паном і зріс; а далєбі і мужика клезнуть не вміє, — оттаке лихо!.. Такий у нас, бря, і під Хар-

ковом недалечко: ось хоч би й... не хочу! Не хочу! Йй-Богу, не скажу! Гріх! Я у його хліб-сіль їв; а ти хочеш, щоб я виявив, що він ні в карти грать не тямить, ні мужиків лупить не вмів. Та й з нас, Йовграпе, не яка робота. Іще ж то, мовляв, тобі і сьяк і так; бо тобі дещо іноді і через дзвінку перелізе; а я такий пришелеповатий, що й сієї дурниці не втну. Та я то трохи і в картах шуплю, бо такі з першого погляду, як тільки побачу, що з одним оком, то такі зараз і вгадаю, що то, мабуть, найстарший. Я так, Йовграпе, часом і людей пізнаю: як тільки заздрю кого, що хоч свої родимі притаманні ще й не повилазили, та вже, бач, дивиться в одно чуже кожному під ніс, мов його не добачає, то я таки зараз, сучий син, коли не вгадаю, що то, мабуть, найстарший дурень. Ой, щось я дуже брязнув! Коли б лиш ножниці на столі не обізвались! Та вже ж, матері їх ковінька! Чи будуть бить, то нехай б'ють; уже мене не такі били, та й ті небагацько добра вибили. Уже, я ж кажу, мені гірше не буде; я вже й так п'ю добру повну: от, лежу та стогну, та вожусь із знахурами, неначе кіт із оселедцем. Іще раз тобі кажу — що лежачи не яка робота: ось *Пана та Собаку* і сидячи написав, та ще й то декоторим панам, може, так догодив, як Рябко своєму. Що ж чинить, Йовграпе! Дурням, як то кажуть, сам Бог не вгодить. Та вже-то воно гріх казати, бо мого Рябка у самому Петенбурсі, у Москві і скрізь таки гладили не проти шерсті і приймали, неначе кого й доброго; так от же, бач, все-таки у деяких підпанків шапки на голові загорілись! Бодай вони так на світі були, як мені кортило з ними гризтись: цур їм, пек їм, осина їм, марина! То доброго, мовляв, полай і покартай, — а він тобі ще й поклониться, а ледачому що? То йому образи, а він тобі луб'я! Нехай вони тямляться! Ледачого, мовляв наш Онопрій, не займай — і сам себе не каляй; уже горбатого, Йовграпе, хіба могила справить. Оттак-то, голубе! Лихо й з правдою, лихо й з брехнею: за правду б'ють, за брехню віри не дають. Оттака ловися! Що сучий син, коли знаєш, куди на світі й повернуться. Що ж робить? Мовчать? Тадже ж мовчу, коли б уже їм заціпило! Я ж то вже й кажу, Йовграпе: що нема його й на світі, як із своєю ріднею — з мужиком: чи поскубтись, чи побитись, чи й помиритись, то все воно, таки сказано, свій брат. Я ж то од того це і на Солопія напався: адже ж панів нема Солопіїв? Як ти думаєш, Йовграпе? Ти письменніший від мене, ти багато дечого шупиш; ти вже бував у бувальцях; ти вже, я ж кажу, був і на коні і під конем. Скажи, будь ласкав, Йовграпе, чи нема сього ймення між панамі? Щоб мені часом гріха не взяли на душу. А то опанує мене лиха та нещаслива го-

дина, як часом, крий Боже, із-поміж панків вирветься не один Солоп'яга! Бо вже у мене щось не дурно свербить чуприна: ей, та будуть бить скажені! Та вже ж, скількось, нехай б'ють; уже з нас, Йовграпе, небагацько олії виб'ють. Аби лиш, Господи, мені до смерті, а смерть моя не за горами, а там я й дулю їм виставляю! Бери, Йовграпе, казку. Що буде, то буде, а буде те, що Бог нам дасть. Бери, кажу, Солопія, неси в друкарню, нехай твій Микола друкує: я ж кажу, коли вовка лякається, то і в ліс не йти. Не такий чорт страшний, як його малюють!»

Следующая пьеса г. Артемовского-Гулака замечательна бесцветностью стиха и тупостью сатиры. Она направлена на кого-то из тогдашних авторов харьковских и, вероятно, имела местный интерес, но, как почти все подобные произведения, не производит на постороннего читателя никакого впечатления, кроме скуки. Автор писал эту вещицу в болезненном состоянии, как это видно из примечания издателя. Потому, может быть, она и вышла плоше всего, что нам известно из его печатных украинских стихотворений. Появилась она в *Украинском вестнике* с французским эпиграфом собственного авторского сочинения, который и мы удерживаем в нашей перепечатке.

ТЮХТІЙ ТА ЧВАНЬКО

Побрехенька

Mes jours sont le tissu d'un contraste étonnant:
Je ne vis qu'en pleurant, et je mourrai riant!
L'amour, pour tant de coeurs l'object de plus doux charmes,
Fut pour le mien la source et des maux et des larmes!
Pour adoucir mon sort et mes regrets cuisants,
En poussant des soupirs j'écris des vers plaisants.
Qu'ils sont droles, ma foi, ces destins que les notres!
Quoi!.. je pleure, et morbleu! j'en fais rire les autres!

Наш Віршомаз *Тюхтій* старих людей шанує,
Гарасько як звелів, він так і komponує.
Чи справжки, чи й на жарт що тільки написав,
То так на дев'ять рік те в скриню і запхав!
А на десятий рік як вийме, прочитає:
Побачить сам здоров, що там ладу біс має;
То в грубу так таки і впре шпаргалля все!
От брат його *Чванько* слабкий уже на се:
Що начеркав, то так в друкарню і несе!
Але громада їх однако поважає:

Того ні сном не зна, другого не читає.
Скажіть, будь ласкаві: хто з їх дурніший двох?
Та глузду, гріх казати, скупенько у обох!
Так перший же хоч тим за працю надолужить,
Що в дев'ять рік хоч раз теплом собі услужить;
Другий такий дурний, що мерзне він, дрижить,
А книжок же його з п'ять сажнів так лежить!..

ДЕЩО ПРО ГАРАСЬКА

Воно-то, бач, по нашому *Гарасько*; а по-московськи *Горацій*. О! Вже вони хоч що, то по-своєму перековерсають. Там-то вже предивенна йому мова! От часом трапиться так, що з годину стоїш перед ним, а він тобі січе та руба: що ж? Пес, коли й слівце уторопаєш, що він там гергоче!! От тільки буцім-то й дочуваєш: *вот та вот*; та *штьо*, та *штьо*; та *гаварю-кажу*, *гаварю-кажу*!! А що він там тобі *говорить-каже*, того, далєбі, й з попом не розбереш! Іще б то щось сказав, бо язик дуже свербить; та цур їм: у нас, бач, уся старшина московська, чи то далеко до лиха? Я ж кажу — цур їм: візьмеш, як-то кажуть, личком, а оддаси ремінцем... Я-то тільки, знаєш, хотів сказати от про того *Гараська*, бо він уже подавно сказав: що коли вже Луципир підцькує кого маглювати вірші, то нехай наялозить та й *popit premet in annit*. Він-то оце сказав, бач, *по-литвинськи*, — бо він був, собі на лихо, *литвин*; а по-нашому, то воно значиться ще: що коли вже написав що, то нехай куди запровторить так, щоб тільки миші та пацюки про те знали.

Отже я його часом, так як і *Чванько*, не дуже-то слухаю — байдуже! Інше діло у Литви, а інша річ у Москви: може, воно там колись і добре було. А у нас тії погані *віршомазів* стільки наплодилось, що, якби кожний ховав те на десять рік, що за годину набазгра, то б нігде було чоловікові й хати наняць за паперами!..

Ви, дурні, я ж кажу, на се лиш не вважайте;
Людей питайтеся, та й свій ви розум майте.
Не вам *Гарасько* сей указ скомпонував:
Він сам розумний був, розумним і писав;
Пишіть, і крамарів, паперників годуйте!
У нас холодний край, а ліс став дорогий;
Дурні почому: що ступиш, то й дурний.
Пишіть, будь ласкаві, — подякують вам люде:
За дурнями та й всім розумним тепло буде...»

На этих трех пьесах, столь неравных по достоинству, утвердилась известность г. Артемовского-Гулака как украинского поэта. Но это было не все, что написал он: ходили в рукописи оды его, переложенные из Горация, баллада *Твердовський*, переведенная из Мицкевича, и еще кое-что. *Твердовський* появился в печати в журнале *Славянин* 1827 года; прочие стихотворения напечатаны в *Утренней звезде*, альманахе 1834. Уже по одному тому, что это переводы и переделки с чужого, нельзя их ставить наравне с первым его опытом, хотя язык в них до того хорош, что делается грустно, зачем было автору останавливаться на пробе пера! Предоставляем судить самому читателю:

ТВЕРДОВСЬКИЙ

Малороссийская баллада

— Нуте, хлопці! Швидко, шпарко!
Музики, заграйте!
Гей, шинкарко! Гей, шинкарко!
Горілки давайте! —
Ріжуть скрипки і бандури!
Дівчата гопцюють;
Хлопці, піт аж ллється з шкури,
Коло їх гарцюють.
Бряжчать чарки, люльки шкварчать,
Шумує горілка;
Стук, гармидер, — свистять, кричать,
Голосить сопілка.
Пан Твердовський в кінці стола
З поставця черкає;
— Гуляй душа! Тра-ла-ла-ла! —
На весь шинк гукає!
В батька й матір отамана
І громаду лає;
Скрутив жида, як Гамана,
Ще й усом моргає!
Сякнувсь улан, — він вздовж його
Шаблюкою тріснув.
Улан — тю-тю! га-га! го-го! —
Зайцем в кутку пріснув!
Взяв набакир писарь шапку:
Пан грішми забрязкав;
Аж гульк! — писарь верть в собаку,
І на всіх загавкав.

А шевцеві пан Твердовський
В такі знаки дався,
Що, мабуть, із час московський
Барилом качався.
В ніс втербив дві бурульки;
З бурульок, мов з кухви,
Б'ють під стелю через рульки
Джерела сивухи.
Б'ють джерела... пан-гульвіса
Кухоль підставляє;
Аж зирк в кухню — що у біса?
В'юн на дні іграє! —
— Дух Святий, миряне, з нами!
Вилупить лиш баньки! —
В'юн утік, а цап з рогами
Вилазить із шклянки.
Мекнув, мов його родимець
Почав мордувати,
Та й стерво в комин; аж гульк — німець
Стоїть серед хати!
Ніс — карлючка, рот свинячий,
Гиря вся в щетині;
Ніжки курячі, собачий
Хвіст, ріжки цапині!
Дриг ногою! Круть ріжками!
В пояс поклонився:
Ну, Твердовський, час, із нами
Щоб ти розплатився!
— Гуляв еси, верховодив,
Усім взнаки дався;
Дівчат любив, жінок зводив,
Над всіми знущався. —
— Чого душа забажала,
Мав всього ти стільки!..
Курей, ковбас, м'яса й сала,
Бочками горілки. —
— Нагрів і нам ти чуприну,
Як сам здоров знаєш:
Окульбачиш, мов скотину,
Та всюди й гасаєш! —
— Годі глузувать з чортами!
Слова — не полова:
Чи забув, яка між нами

З тобою умова? —
— Лиса гора... бритва... палець...
Паперу пів карти...
Гайда в пекло! Кров не смалець,
З чортами не жарти. —
— В письмі стоїть (читай сміло):
На кагал бісовський
З начинкою душу й тіло
Одписав Твердовський.
Служить йому чорти мають
(Так прийшлося в умову),
Поки в Римі не піймають.
Амінь сьому слову! —
— Що тепер, Твердовський, буде,
Про те в пеклі знають:
Сю корчму хрещені люде
Римом називають. —
— Бач, чортяка! Бач, падлюка!
Як умудрувався!
Се вже, бач, німецька штука, —
Твердовський озвався.
— Та вже ж, чи йти в пекло справді,
То й підем, байдуже!
Але й ти роби по правді
І не чванься дуже. —
— Заглянь в контракт твій зо мною,
Яка там умова?
Ще три штуки за тобою;
Втнеш — ні півслова! —
— От бач, висить над дверима,
Завбільшки із цапа,
Перед твоїми очима
Мальована шкапа! —
— Нехай шкапа підо мною
Огирем гарцює;
Нехай крутить головою,
Стриба і басує. —
— Ти, тим часом, піску в жменю:
Гарапник тройчатий
Сплети з піску, як з ременю,
Коня поганяти. —
— Ще ж попасать коня треба,
Стать на одпочинок:

То вже, гляди, щоб як з неба
Вродився будинок, —
— Будинок з лушпин горіха,
Оттам за байраком;
Із борід жидівських, стріха,
Цвяхована маком. —
— От і гвіздок на починок,
Чверть локтя завздовжки:
По три в кожную вбий з мачинок,
А менше ні трошки. —
Біс перистий свиснув, кляснув, —
Аж кінь вже басує;
Батіг з піску в руці ляснув.
Твердовський сумує.
Скік в стремена, давай драла....
Аж — що за одмінок? —
Стріха в хмарах заблицала,
І стоїть будинок!
— Виграв справу! Бач, псяюха,
Здихавсь, мов скажений!
Ну, тепер скупайсь по уха
В водиці свяченій. —
— Змилуйсь, свате, я в сій з роду
Лазні не купався. —
Скорчивсь, зморщивсь, — шубовсть в воду!
Та й назад порвався.
Захлинувся, чхнув і приснув;
Трійчі закрутився,
Трійчі тупнув, трійчі свиснув,
Аж шинк затрусився.
Хмара як ніч налетіла,
І сонце сховалось;
Галок, крюків, ворон сила
На стрісі зібралось!
Крюкають, кавчать, мекечуть
Всіми голосами:
То завиють, то шепечуть.
Бряжчать ланцюгами! —
— Ну, Твердовський, другу справу
Виграли чортяки. —
— Не кваптесь лиш, ще на славу
Втру я вам кабаки. —
— Куць програв, куць виграв справу, —

Ще як доведеться.
Виграй третю. Глянь на лаву.
Що тобі здається? —
— Цмокнись з жінкою моєю.
Вона твоя буде;
Як я жив на світі з нею —
Про те знають люде. —
— Будь ти їй за чоловіка
(Остатня умова),
Присягайся любити до віка,
Та тоді й ні слова! —
— Нехай ціп вам руки звяже.
Тепер, по сій мові,
Люде добрі, що чорт скаже —
Бувайте здорові! —
А чортові не-до-солі;
Хвостиком киває,
Ніс скопилив, мов grindжолі,
І дверей шукає.
Стриб по хаті, хап за клямку;
Твердовський по пиці,
Трісь по гирі! — розбив шклянку
І горщик з полиці.
— Эй, не бийсь, кажу, Твердовський!
Гвалт, рятуйте, люде!
Бо вилаю по-бісовськи,
Тяжко слухать буде. —
А тим часом скік к одвірку —
Ну цапом стрибати!
З прогонича зздів дірку,
Та й шморгнув із хати...
— Ой! Держіть, ловіть псяюху! —
Усі загукали;
А псяюхи нема й духу:
Поминай, як звали! —
— Жінко люба, годі плакати, —
Твердовський озвався:
Хотів з чортом вас посватати,
Та й чорт ізлякався.
— Мабуть, всі чорти — бурлаки
Та ще й розум мають,
Знають, де зимують раки —
Од жінок втікають.

— Може, в пеклі інше діло;
В нас сього немає:
Жінка гризе душу й тіло,
Мужик попиває.
— Нуте ж, хлопці, швидко, шпарко!
Музики, заграйте!
Гей, шинкарю! Гей, шинкарко!
Горілки давайте!

РИБАЛКА

Малороссийская баллада

*Das Wasser rauscht, das Wasser schwoll.
Ein Fischer sass daran,
Sah nach dem Angel ruhevoll,
Kühl bis ans Herz hinan.*

Göthe.

Вода шумить!.. Вода гуля!..
На березі *Рибалка* молоденький
На поплавець глядить і примовля:
Ловіться, рибоньки, великі і маленькі!
Що рибка смик, то серце тьох!..
Серденько щось *Рибалочці* віщує:
Чи то тугу, чи то переполох,
Чи то коханнячко?.. Не зна він, а сумує.
Сумує він, — аж ось реве!
Аж ось гуде! — і хвиля утікає!..
Аж — гульк!.. з води дівчинонька пливе,
І косу зчісує, і брівками моргає...
Вона й морга, вона й співа:
— Гей! гей! Не надь, Рибалко молоденький,
На зрадний гак ні щуки, ні лина!..
На що ти нівечиш мій рід і плід любенький?
Коли б ти знав, як *Рибалкам*
У морі жить із рибками гарненько,
Ти б сам пірнув на дно к линам
І парубоцькеє оддав би нам серденько!
Ти ж бачив сам, — не скажеш ні, —
Як сонечко і місяць червоненький
Хлопошуться у нас в воді на дні
І із води на світ виходять веселенькі!
Ти ж бачив сам, як в темну ніч
Блищать у нас зіроньки під водою:
Ходи ж до нас, покинь ти удку пріч:
Зо мною будеш жить, як брат живе з сестрою!

Зирни сюди!.. чи се ж вода?..
Се дзеркало: глянь на свою уроду!..
Ой, я не з тим прийшла сюда,
Щоб намовлять з води на парубка незгоду! —
Вода шумить!.. Вода гуде...
І ніженьки по кісточки займає!..
Рибалка встав, *Рибалка* йде,
То спиниться, то вп'ять все глибшенько пірнає!..
Вона ж морга, вона й співа...
Гульк!.. Приснули на синім морі скалки!..
Рибалка хлоп!.. За ним шубовість вона!..
І більше вже нігде не бачили *Рибалки*!..

БАТЬКО ТА СИН

Басня

— Ей, Хведьку, вчись! Ей, схаменись!
Так Панотець казав своїй дитині:
— Шануйсь! Бо, далебі, колись
Тму, мну, здо, тло — спишу на спині! —
Хведько не вчивсь — і скоштував
Березової кашки,
Та вп'ять не вчивсь і пустував:
Побив шибки і пляшки;
І щоб не скоштувать од батька різочок,
Він різку впер в огонь, та й заховавсь в куток.
Аж батько за чуб хіп! І, не знайшовши різки,
Дрючком Хведька разів із шість оперезав!..
Тоді Хведько крізь слізки
Так батькові сказав:
— Коли б було знаття, що гаспидська дрючина
Так дуже дошкуля, то, песька я дитина,
Коли б я так робив:
Я б впер дрючок в огонь, а різки б не палив!

РИБКА

Басня

В ставочку Пліточка дрібненька
Знічев'я уздрила на удці черв'яка,
І так була раденька!
І думка-то була така,
Щоб підвечіркувать смачненько.
Ну, дейко до його швиденько!
То збоку ускубне,

То спереду поцупить,
То хвостика лизне,
То знизу вп'ять підступить,
То вирне, то пірне,
То сіпне, то смикне,
Вовтузиться, ялозиться и пріє,
Та ба! Те ротеня таке узеньке, бач,
Що нічого не вдіє!
Хоч сядь та й плач!
— Ой горенько мені на світоньку, — мовляє, —
За що мене так доля зневажає?
Тим пельку і живіт дала з ковальський міх,
Тим зуби мов шпички, а нам, на глум, на сміх,
Рот шпилькою неначе простромила!..
Ой, правду дядина небога говорила:
Що тільки на світі великим риба жить!
А нам малим в кулак трубить! —
Так Пліточка в воді на долю нарікає,
А на гачку черв'як все хвостиком киває!..
Черв'як кива, — аж ось, зі дна
Гульк Щука! Бовть!.. Вона
За удку хіп!
А удка сіп!
З води шубовсть в окріп!..
— Ой лишечко! Оце ж як дядина збрехала!.. —
Із ляку Пліточка сказала,
І більш не скаргилась на долю пліточок
За ласенький на удочці шматок:
Що Бог послав, — чи то багато, чи то трошки —
В кушир залізши, їла мовчки.

ДО ПАРХОМА

I

Aequam memento rebus in arduis
Servare mentem: non secus in bonis, etc.
Horat. Lib. II. Od. 3.

Пархоме! В щасті не брикай!
В нудзі притьмом не лізь до неба,
Людей питай — свій розум май;
Як не мудруй, а вмерти треба!
Чи коротаєш вік в журбі,
Чи то, за поставцем горілки,
В шинку нарізують тобі

Цимбали, кобзи і сопілка;
Чи п'яний під тином хропеш,
Чи до господи лізеш рачки
І жінку макогоном б'єш,
Чи сам товчешся навкулачки;
Ори і засівай лани,
Коси широкі перелого,
І грошики за баштани
Лупи, — та все одкинеш ноги.
Покинеш все: стіжки й скирти,
Всі ласощі: паслін, цибулю;
Загарба інший все, а ти
З'їси за гірку працю дулю...
Чи соцьким батько твій в селі,
Чи сам на панщині працює,
А смерть зрівняє всіх в землі:
Ні з ким скажена не жартує...
— Чи чіт, чи лишка? — загука;
Ти крикнеш: Чіт!.. — Ба брешеш, сину! —
Озветься паплюга з кутка,
Та й зцупить з печі в домовину...

ДО ЙОГО Ж

II

Tu ne quaesieris, scire nefas, quem mihi quem tibi
Finem Di dederint, Leuconoë; nec Babylonios
Tentaris numeros, etc.

Horat. Od. 12.

Пархоме! Не мудруй, ворожки не питай,
Як довгий вік прокоротаєш;
Що викувала вже зозуля, — проживай,
А більше... шкода, що й бажаєш!
Хоч всіх ти упирів збери і знахурів,
Хоч покумайся ти з відьмами:
Ніхто не скаже нам, так як би ти хотів,
Що доля завтра зробить з нами.
Чи доведеться ще подушне заплатити?
Чи до снаги вже розплатився?
На що, про що тобі над цим чуприну грить!
Дурний, дурний! А в школі вчився...
Терпи! За долею, куди попхне, хились,
Як хилиться од вітру гілка.
Чи будеш жить, чи вмреш, Пархоме, — не журись;

Журишь об тім, чи є горілка!..
А є, так при на стіл! Частуй, та й сам кругляй.
Чи нам, Пархоме, треба скільки?
Та вже ж — чи вкорочать свій вік, то вкорочай
В шинку над бочкою горілки.
От, ми базікаєм, а час, мов віл з гори,
Чухра, його не налигаєш.
От, скільки б випили до сеї ми пори,
Так ти ж буцім не дочуваєш.
Ну ж! Цуп останню ти гривняку з капшука,
Поки стара пере ганчірки;
Бо вже — як вернется, то думка, бач, така,
Що помремо обидва без горілки.

Вот все, что нам известно, посредством печати, из украинских сочинений г. Артемовского-Гулака. Какое же место занимает он в нашей юной словесности, получившей права гражданства только в недавнее время? Мы говорили о природных задатках его таланта. Если бы г. Артемовский-Гулак умер, написавши только *Пана та Собаку*, то, по надеждам, какие должно возбудить подобное произведение начинающего писателя, мы бы сказали, что лишились в нем великого поэта. Но автор стихотворной трагикомедии благополучно остается в живых, дарит нас еще несколькими пьесами, уже слабейшими по изложению и не столь значительными по содержанию, наконец совсем умолкает. Эти обстоятельства сбавляют много цены первому его произведению и ставят его талант в разряд пассивных талантов, которые слишком подчинены общему настроению умов своего времени, не в силах сделаться органом благороднейшего меньшинства, иногда безразлично затерянного в толпе, и неспособны стоять одиноко посреди общества с своими бессмертными убеждениями. Отдавая, однако ж, должную дань уважения предшественникам нынешних писателей, сошедшим с литературной арены, мы должны признать за г. Артемовским-Гулаком великую заслугу относительно развития украинского слова после Котляревского. Его язык до сих пор не потерял цены своей и заслуживает прилежного изучения. В наше время изменился вкус относительно выбора предметов речи и самих оборотов; но, независимо от этого поворота, произведенного в нас большим против прежнего уважением к народу, формы языка, сила выражения, разнообразие оттенков слова, гиб-

кость и вместе мужественная дебелисть речи — все это придает немногочисленным произведениям г. Артемовского-Гулака высокое достоинство. Мы тем более дорожим его стихотворениями, что в последнее время исчисленные нами литературные достоинства начали упадать у некоторых из наших писателей, подававших большие надежды, и заменяться небрежностью и слабосилием, обыкновенно сопровождающими работу спешную и, так сказать, насильственную. Таким писателям язык г. Артемовского-Гулака может быть полезным упреком в неуважении к делу литературы. Глядя с этой стороны на его литературную деятельность, мы должны приписать его продолжительное молчание благородному, чуждому пустого славолобия сознанию, что сделано им столько, сколько по его силам возможно было сделать. *Quid potui, feci; faciant meliora potentes.* Эти слова мы вкладываем в мысль безмолвствующего поэта, для которого наступило уже потомство, с новыми воззрениями на предметы творчества, с новыми, в его время неизвестными, стремлениями.

6 января 1864.

С. Петербург.

¹ В детстве я имел в руках разговор двух поселян о похоронах черниговского архиепископа. Следующие стихи, сохранившиеся у меня в памяти, состоят в самом близком родстве с *Енеїдою* Котляревского:

Там намальовано і пекло,
Таке страшне, що аж біда.
Оттам, бра, душно, там і тепло!
Смола тече так, як вода, —
Тече з гадюки, та й палає,
А чорт людей туди таскає.
Лиха година за гріхи!
Було проступиш хоч не хотя,
Як прийде віт до нас воркотя,
Таскать прикаже в млин міхи,
Або у винницю по дрова, —
Забудеш, й плечі що болять...

Укажу еще на стихи под заглавием *Вакула Чмир*, написанные в конце *Граматики малороссийского наречия* Павловского, как на смехотворство без определенной цели, в духе *Енеїди*. Вот их образчик:

Кричав, вищав,
Стогнав, пищав,
Так ніхто не чує,

Що сей козак
У полі так
Злиденно ночеє.
В біді заснув;
Як же скрепнув
Мороз, та ще кгречий,
Так і ноги
До дороги
Примерзли і плечі.
Вид сей хвукги
Його руки
Заклякли і губи:
Лежить козак,
Як повний мак,
Ізціпивши зуби.

² Автор *Пана та Собаки* только в 1827 году напечатал полное свое имя под балладою *Твердовський*, напечатанной в журнале *Славянин* и в отдельных оттисках.

³ Крайне нелепая опера князя Шаховского *Козак-стихотворец*.

**Ответ московскому «Дню»
на помещенную им в № 23
статейку г. Соковенко
«О степени самостоятельности
малорусской литературы»**

Московский *День* не перестает беспокоиться о существовании литературы, возникшей не из тех начал и побуждений, что его родная российская словесность. В 23 № своем он определяет «степень самостоятельности» этой литературы. Правда, редактор устраняется, в выноске, от участия в суждениях своего сотрудника, но ведь выбор сотрудника зависел от него, и если *День* выгородил себя выноскою от ответственности за недобросовестность своего помощника, то всё-таки подлежит обвинению в невежестве относительно предмета, о котором идет дело в его статейке. До сих пор невежество в хохлацком языке и в том, что хохлы печатают, считалось делом естественным, и российские литераторы, касаясь этого предмета, как будто с умыслом коверкали наши выражения; если же хотели прослыть всеведущими, как, например, Белинский, то объясняли своей публике, что *жінка* или *жінця* значит жена¹. Теперь народность, сделавшись модным словом даже и для московского *Дня*, готового накинуть свою сеть на всю Славянщину, не позволяет проходить с пренебрежением мимо явления, которое с каждым годом делается более и более выразительным, — и вот к услугам москвичей являются люди с украинскими фамилиями, печатают статейки в московских изданиях и дают право редактору *Дня* говорить: «Это их домашний спор; мы устраняемся от участия в нем; это спор между своими», т. е. иными словами: «Уж если малоруссы сами признают или отвергают что-нибудь в своей литературе, так это дело решенное». Так поступал и князь Велико-Гагин во времена Черной рады. Так поступал и князь Голицын при избрании на гетманство Мазепы. Можно

Публікується за виданням:

Основа. — 1862. — Березиль (март). — С. 36—40.

бы указать множество примеров такой истинно-московской политики; но оставим в стороне Москву и потребуем на суд того, кто сослужил ей службу.

Господин этот называется Григорием Соковенко. Фамилия оканчивается на *ко*, — значит несомненный малорус. Ему и книги в руки! Но беда в том, что книги-то эти он едва по складам разбирает. Мы могли бы указать природных великоруссов, которые основательнее г. Соковенко знают язык наш и яснее (или, пожалуй, честнее) понимают основания нашей словесности. Для этого не нужно родиться непременно в каком-нибудь Гадяче или Чигирине: для этого надобно иметь только любовь к предмету и здравый смысл в голове. У г. Соковенко, очевидно, нет ни того, ни другого. У него есть только смелость — выдавать себя за знатока украинского языка и украинской словесности, а московскому *Дню*, по-видимому, ничего другого и не нужно от дешевого представителя Украины. Г. Соковенко опирается на авторитет Белинского и подкрепляет его авторитетом г. Афанасьева-Чужбинского², а рядом с ним ставит О. Б....ого. Нам известно, кто пишет иногда под этим именем: это — автор *Украинских казок*; но мы не знаем за ним никакого отступничества. Лучше бы г. Соковенко сослался на г. профессора и академика Срезневского: он же, кстати, в качестве члена Академии наук направлял полезную деятельность г. Афанасьева-Чужбинского по украинской лексикографии.

Прежде всего, г. Соковенко доказывает в своей статейке тождество украинского языка с великорусским посредством сходства многих слов в том и другом. (Казалось бы, достаточно одного такого филологического приема, чтобы уничтожить в глазах редактора всякую веру в выводы г. Соковенко). Как знаток дела он навязывает нам следующие слова: *стрітити, бритися, воз, грамотний, больний, строгий, грисяно, грішно, стидно смотрівши!* и т. п. Имя г. Максимовича упомянуто при этом автором статьи как нельзя больше кстати. Жаль нам имени Ос. Макс. Бодянского, который пойман в ту же московскую сеть. Г. Соковенко выдал им следующий печатный аттестат: «Они, как знатоки дела и в особенности малороссийского языка, будучи при том сами природными малороссами, постоянно отзывались и отзываються о малорусском языке не как о самостоятельном или отдельном, а как о наречии или части великорусского языка;

вследствие чего находят нерациональным и вредным делу общего интереса принимать участие в детской — бесполезной игре обособления малороссийского языка». Из этого следует заключить, что г. Максимович, переложив псалмы Давидовы и *Песнь о полку Игореве* на украинское наречие, убедился собственным опытом, что нерационально и вредно принимать участие в развитии украинского языка, что это с его стороны детская игра; — но чем Ос. Макс. Бодянский заслужил одинакий почет с г. Максимовичем, об этом знает только московский *День*, усвоивший наследственное искусство устраняться от так называемого *домашнего спора* между *своими*.

Служа усердно Москве в качестве знатока украинского языка и украинской словесности, г. Соковенко объявляет, что Шевченко в первых своих произведениях начал было заметно отдаляться от господствующего говора во всей Малороссии, и только впоследствии обратился к настоящему и верному народному языку, особенно в своих последних думах. (Поэтому, вероятно, так и полюбила вся Украина, от профессора университета до неграмотного пахаря, первые звуки Шевченковой кобзы.) Но последние думы Шевченко, напечатанные в *Основе*, по-нашему, далеко слабее первых его произведений, и уж не встретишь в Украине неграмотных людей, которые бы, услышав их в чтении, затвердили так, как, например, стихи:

Кохайтеся, чорноброві,
Та не з москалями,
Бо москалі чужі люде, —
Роблять лихо з вами.

По смыслу статейки г. Соковенко, это должно быть оттого, что Шевченко обратился наконец к настоящему и верному народному языку. Да, — именно оттого!.. Г. Соковенко утверждает, что значительнейшая часть произведений Шевченка только в немногих случаях отличается языком и оборотами несколько оригинальными, а потому и неудобопонятными для каждого, незнакомого с местными идиомами (Шевченко, видите ли, уклонился тут от настоящего украинского языка, тождественного с великорусским); все же остальные места слово в слово могут быть переложены на великорусский язык... Да, г. Соковенко! Вы справедливо ссылаетесь на г. Гербея, которому не стоило никакого труда переложить *Кобзаря* на язык собственных *Отголосков* и пре-

вратить Шевченкову кобзу в великорусскую балалайку. Публика, для которой вы пишете, находя так много осязательно-общего между языком Шевченка и г. Гербеля, теперь уж окончательно уверует, что украинский язык тождествен с великорусским, а судя о достоинстве поэзии Шевченко по звукам Гербелевой балалайки, может отвести ему какое заблагорассудится место в ряду своих стихотворцев: не посмотрит она на филологов, которые давно уж перестали считать украинский язык частью великорусского. Что для нее значит, может быть, вовсе неведомый ей Миклошич, когда вы ей рекомендуете гг. Афанасьева-Чужбинского и Максимова? Один составил превосходный словарь малорусского наречия (который Академия наук совестится оканчивать печатанием); другой отлично понял непонятную *Песнь о полку Игореве* и воспроизвел ее в стихах, свидетельствующих о глубоком знании того же наречия. Оба оказали российской словесности услугу незабвенную, показав делом рук своих скудость языка украинского, разжаловав его в наречие и самим правописанием уподобив его языку Богдановича, Хераскова и других своих учителей.

С одинаковым знанием дела переходит г. Соковенко от писателя к писателю в украинской литературе. «Главнейшая заслуга г. Марка Вовчка (говорит он) состоит в том, что по его стезям пустились многие повествователи жизни народной: Ганна-Барвинок-Номыс (sic), Нис, Глебов, Мордовцев и друг.». Почему же? Как бы вы думали?.. Потому, что «доставляя нам живые материалы, добытые из уст народа, они фактически свидетельствуют нам о тождестве малорусского наречия с языком великорусским»!!

Наконец, г. Соковенко коснулся и моих незначительных писаний, отзываясь о них с похвалами; но похвалы эти такого рода, что я считаю долгом оправдываться от них перед обществом, которому служу, и протестовать против московского *Дня*, который тискает уже другую статейку, под видом похвалы извращающую характер моей длительности и дающую читателям ложное понятие о ее направлении. Уж лучше грубая брань, чем этакие похвалы! Как бы низко ни думали читатели *Дня* о достоинстве моих писаний, — беда невелика; но редактор *Дня* должен понимать, что, при настоящем значении слова, перетолковывать под благовидным предлогом характер и направление писателя-украинца значит отнимать у него то, чего он защищать не может. Неужели пример *Русского вестника* так

заразителен в Москві? Молчання моє на відому вихідку цього журналу для людини чесного повинно бути краснорічливіше половини. Московському Дню ми ще відповідаємо, і як він ні дивно до сих пор веде себе відносно нас, українців, але ми не хочемо допустити думки, щоб він ждав нашого мовчання і не боявся нагадати нам вірш Пушкіна:

Ты осужден последним приговором!³

20 марта 1862.

Петербург.

¹ См. *Сочинения* Белинского, том 5-й.

² Знання справи і добросовісність, відношення до нього г. Афанасєва-Чужбинського вказані в розборі його *Поездки в Южну Росію*. (Основа, 1862, январь).

³ Ці слова не кожному зрозумілі без передідуєчих віршів, які так часто нам, українцям, приходять на пам'ять:

Когда твой друг, на глас твоих речей,
Отвечает язвительным молчаньем;
Когда свою он от руки твоей,
Как от змеи, отдёрнет с содроганьем;
Как, на тебя взор острый пригвоздя,
Качает он с презреньем головою, —
Не говори: «Он болен, он дитя,
Он мучится безумною тоскою»;
Не говори: «Неблагодарен он;
Он слаб и зол, он дружбы недостоин;
Вся жизнь его какой-то тяжкий сон...»
Ужель ты прав? Ужели ты спокоен?
Ах, если так, он в прах готов упасть,
Чтоб вымолить у друга примиренье.
Но если ты святую дружбы власть
Употребил на злобное гоненье;
Но если ты затейливо язвил
Пугливое его воображенье
И гордую забаву находил
В его тоске, рыданьях, униженье;
Но если сам презренной клеветы
Ты про него невидимым был эхом;
Но если цепь ему накинул ты
И, сонного, врагу предал со смехом,
И он прочел в немой душе твоей
Все тайное своим печальным взором, —
Тогда ступай, не трать пустых речей —
Ты осужден последним приговором.

Украинофилам

Не без некоторой робости приступаю к изложению личного своего взгляда на предмет, в котором заинтересовано так много людей с положительной и отрицательной стороны.

Не желая быть пассивным органом одной партии, я боюсь быть обвиненным в малодушном повороте другой, как это часто случается с людьми независимого мнения в моменты сильного возбуждения страстей. Лично для меня такое обвинение значило бы немного больше ветра, свистящего мимо ушей; но при неточности у нас понятий о гражданской честности оно могло бы вредить успехам идеи, которая дорога для меня не меньше самой жизни. К счастью моему, для меня давно уж не новы превратные суждения о цели, к которой я постоянно стремлюсь, и потому уверенность в раннем или позднем торжестве истины заставляет меня и на этот раз пренебречь опасениями, которые породили было во мне минутную нерешимость.

Украинская идея, основанная на начале глубоко демократическом, явилась вследствие почувствования неправды во взаимных отношениях между собою брата и брата. Евангельское учение, обновясь в чистых и горячих украинских сердцах, заставило их полюбить труждающихся и обремененных больше, чем любили они до тех пор богатых и знатных друзей своих, больше, чем любили братьев, сестер, отцов и матерей своих. Отвергнув мысль о собственном благосостоянии, пренебрегши честолюбивыми планами, свойственными молодому уму, и решившись на всевозможные бедствия посреди тех, кого они в душе своей называли недолюдками, принялись они, вначале весьма немногие народолюбцы, за свое новое дело и начали его с изучения простого народа украинского, его языка, его нравов, обычаев и его истории. Во главе своей они имели поэта, которого природные способности до сих пор не оценены вполне, по невозможности приложить мерилу критики к произведениям ненапечатанным. Был между ними и еще один высокий талант, обнаруживший всю свою силу только в недавнее время, на по-

Публікується за виданням:

Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1911. — Кн. VIII. — С. 69—87.

прище истории. Но все-таки их было так мало и пропаганда их, чуждая политической искусственности, распространялась так медленно, что прошли бы десятки лет, прежде чем общество обратило на их дело серьёзное внимание. К несчастью для них лично — или, по крайней мере, для лучших из них — и к счастью для проповедуемой ими идеи, посторонняя механическая сила, понимавшая вещи слишком грубо, нашла нужным уничтожить неуничтожимое и распорядилась так неловко с немногими деятелями только что воплотившейся идеи, что число их начало вырастать быстро и в течении нескольких лет охватило значительную часть мыслящего общества. В настоящее время подобный прием со стороны правительствующих властей представляется нам решительно невозможным: до такой степени для каждого сколько-нибудь светлого ума сделалась ясна его недействительность; зато выдвинуты на сцену действия другие меры, вредные для общего блага в том отношении, что лишают здоровую общественную среду возможности обсуждать вопрос со всех сторон и этим определить ему законные границы в общей деятельности нераздельного русского народа. На рукописные и печатные сентенции во вкусе «Русского вестника» украинцы отвечают, по необходимости, молчанием, и этому молчанию могут радоваться только самые недальновидные, самые ненаблюдательные политики. Идея засвидетельствовала свою жизненность множеством фактов, а может ли процесс жизненности приостановиться оттого, что слово живое не сопровождается словом печатным? Не приостановится он ни на мгновение, но, не управляемый совокупностью мыслящих сил в обществе, породит явления странные, безобразные и на время вредные для многого хорошего. Так, действительно, и случилось. Между последователями украинской идеи начали обнаруживаться такие дикие тенденции, что, при всем моем отвращении к общей, невольной нашей манере выражаться обиняками, я счел долгом заявить свое разномыслие. Да ведает, однако ж, читатель, что я подвергаю здесь обсуждению далеко не весь вопрос, настоятельно требующий свободного обсуждения: я коснусь только некоторых сторон, да и то с соблюдением необходимых условий нашей жалкой полемики.

Нет в истории примера, замечает Бокль, чтобы какой-нибудь класс людей, обладая силой, не злоупотреблял ею. Укра-

инское панство, соединенное тесными связями с великорусским чиновничеством, не имело ни в своем прошедшем, ни в своем настоящем достаточных опор против этого порока, общего всему человечеству. Не уступая ни в формальной, ни в сердечной набожности соседнему дворянству, оно лукавило перед евангельским учением не хуже соседей и, усердно поклоняясь небесному Отцу, относилось — говоря вообще — более чем равнодушно к земным чадам его. В церквах у него, по заведенному порядку, говорилось о любви к ближнему, о самоотвержении в пользу ближнего, о водворении царства Божья на земле; в домах, на полях и заводах с этим ближним обращались вовсе не по-христиански. Не все, конечно, — и далеко не все — пользовались варварски преимуществами звания, превосходством богатства и бессилием административного контроля. Одни, по доброте души, довольствовались малою долею труда со стороны крестьян, в виде законной платы за землю, предоставленную им в пользование, и при этом вменяли себе в обязанность защищать их от полицейской саранчи. Другие, в благодушной лености, не ведали, что творится у них в имениях, предоставленных в распоряжение немцам, полякам, отставным вахмистрам или панкам, не отличающимся излишнею тонкостью нервов. И теперь еще можно найти много добрых людей, которые с удивлением узнают, что их имения были американскими плантациями. Но вообще Украина обеих сторон Днепра для наблюдательного взгляда представляла зрелище притесняемых и притеснителей. Разнообразны были формы неправд господствующего класса в отношении к классу подчиненному, но перечислять их здесь нет надобности. Дело в том, что украинские народолюбцы, не обращая внимания на благородную часть господствующего класса как на явление естественное и поражаясь злоупотреблениями силы со стороны другой, несравненно многочисленнейшей части как явлением чудовищным отвернулись от всего, что составляет принадлежность господствующего сословия, и начали искать истинной человечности только в сословиях труждающихся и обремененных. Роковая крайность! Она-то была причиною односторонности развития наших литературных талантов, бесплодной или малополезной деятельности наших энергических людей, изолированности нашей громады народолюбцев и — что хуже

всего — отчуждения от нас множества людей богатых и разносторонне образованных, которые прониклись уважением к нашей деятельности, дали бы ей истинно общественное значение, сообщили бы ей солидарность и спасли бы многих из нас от напрасной гибели в борьбе с нуждой и неблагоприятными гражданскими обстоятельствами. Чтобы высказаться яснее, я войду в некоторые подробности касательно упомянутых мною явлений.

Не перечисляя ни авторов, ни их сочинений, замечу, что творчество украинской музы до сих пор ограничивается исключительно типами из простонародного быта. То правда, что ни одна литература не заимствовала из простонародной сферы жизни таких величавых образов, полных человеческого достоинства, как украинская, ни одна не сделала свои идеалы в простонародном вкусе столь популярными между читателями и даже слушателями. Возможность избежать аффектации в этом весьма трудном, а для некоторых обществ и совершенно недоступном роде творчества свидетельствует несомненное всего о природных достоинствах украинского простонародья и оправдывает глубокую любовь к нему наших писателей. Способность безграмотной части этого простонародья следить с увлечением за полетом художественной фантазии Квитки или Шевченко доказывает убедительнее всего, что при благоприятных обстоятельствах из них могло бы выйти нечто великое. Но следует ли из всего этого, что литература, изображающая одну только сторону жизни — и при том в идеальном понимании, — идет верным путем к дальнейшему своему развитию? На это замечание естественно может явиться у читателя мысль: что же делать авторам, если в их читающем обществе нет запроса на другие образы и если это общество до того предубеждено против всего не демократического, что не поверило бы идеалу поэта, если бы поэт и мог стать выше немого, но могущественного запроса, вдохновляющего его на творчество? В том-то и дело, отвечу я в таком случае, что как поэт, так и его публика находятся у нас в изолированном положении. В публике это естественно и почти неизбежно вследствие известных исторических и политических обстоятельств, но поэт как существо, одаренное в высшей степени чувством свободы, может и должен вырываться за пределы очарованного круга, начерченного для него окружающею его

средю. Если наши поэты до сих пор этого не делали, если не взглянули на доступный их наблюдению мир более полным, всеобъемлющим взглядом, то это следует приписать не столько умеренности их способностей, сколько недостаточности их образованности; а полная образованность — замечу кстати — достигается поэтом только в соприкосновении со всем составом того народа, к которому сам он принадлежит.

Говоря это, я имею перед глазами не одно прошедшее или настоящее, но также и будущее. Как бы ни гордились некоторые из нас тем, что уже нами сделано, какую бы цену ни придавали мы оригинальности и абсолютной независимости от других литератур кое-чего между нашими литературными произведениями, но в дальнейшем развитии нашей духовной деятельности все это может оказаться только слабыми опытами, первыми шагами ребенка, решившегося идти без помочей. В нас ничто еще не застарело, и потому для нас нетрудно повернуть с узкого пути морального развития на более широкий. Надобно только нам подняться выше ложной гордости, которая останавливает не только единицы, но иногда и целые корпорации от простосердечного сознания своей односторонности. Литература, изображая в возвеличенном виде простолюдина и выставляя рядом с ним одни пороки и глупости сословия господствующего, клеймит это сословие печатью отвержения, или — сказать проще — считает его выродившимся и неспособным к продолжению народного развития. Если б такой взгляд на него был справедлив, то из его среды не являлись бы люди, горячо жаждущие общего добра, хотя и понимающие это добро условно; не являлись бы из его среды люди в высшей степени талантливые и энергические; не выделялись бы из него люди, отличающиеся разумною деятельностью в сферах, посторонних для украинского вопроса. Скажу более: это сословие дало уже нам не одного поборника демократической украинской народности, при всем ее отчуждении — без сомнения временном — от того, что безразлично называется аристократизмом и панством. Один этот последний факт свидетельствует, что, будь наши писатели образованы разностороннее и не вдайся деятели нашей народности вообще в крайности воззрения на свою задачу, — сословие панское, или как бы мы его ни назвали, заявило бы свою способность к участию и национальном

нашем возрождении гораздо выразительнее. Вместо того оно или остается равнодушным зрителем наших трудов, или даже противодействует им всеми зависящими от него способами; а способов у него много, не только материальных, но и моральных. В первом случае оно считает наши писания ничтожными, не дает себе труда вникать в них, и этим вредит как собственно-му развитию в современном народном направлении образованности, так и ускорению нашего дела; во втором — оно впадает в недоразумение, которого главной причиною были мы сами или те из нас, которые, будучи не в силах проникнуть глубоко в сущность общей нашей работы, разглагольствуют о ней громче других. Происходящий отсюда вред для обеих сторон слишком очевиден; но если дела будут идти еще долго так, как они шли до сих пор, то в будущем он возрастет до страшных размеров, и уже тогда поздно будет исправлять ошибки, — теперь еще можно исправить. Тогда судьбою между двух враждующих тайно и явно сторон явится сила вещей; а мы, знающие историю своего прошедшего, должны бояться повторения старого в новой форме...

Не берусь решить вопроса: украинские ли писатели вызвали так называемых украинофилов к особенному роду общественной деятельности или украинофилы, согрев любовью атмосферу престонародной жизни, дали писателям возможность воплотить в поэтические образы и картины свои великодушные чувства. Чья бы ни была тут инициатива, но и те и другие взаимно на себя действуют. Поэтому крайности и недоразумения писателей отражаются в словах и поступках украинофилов вообще, а образ мыслей украинофилов более или менее отражается на произведениях писателей. Но как, по моему убеждению, писатель *может* стоять выше запроса со стороны своей публики, то от литературы мы должны ожидать поворота на более прямую и удобную дорогу к цели скорее, нежели от людей, более или менее подчиненных ее влиянию. Тем не менее, однако ж, следует иметь в виду самодеятельность читающего общества, которое во многом, если не во всем, подчиняет себе и самое творчество поэтов, не говоря уж о писателях более обыкновенных. Эта самодеятельность сильнее всего управляется общим чутьем, в чем есть и в чем нет истинной пользы для успехов жизни; и на это чутье мы должны более полагаться, чем

на самый бескорыстный энтузиазм нескольких, хотя бы даже и самых талантливых представителей известного движения. Нельзя сказать, чтобы оно не проявлялось в украинцах (разумея под этим словом не одних поборников так называемой украинской идеи), но не все одинаково замечают его. Что касается до меня, то я вижу его, между прочим, и в самой недоверчивости, с которою смотрит на украинский вопрос множество людей, готовых и способных принять участие во всяком разумном и близком для них деле. Действительно, наблюдателя, спокойно изучающего явления современной жизни, невольно останавливает печальный факт, что в короткое время горячие поборники нового движения сделали так много на бумаге и так мало вне печатной строки. Из кого до сих пор состоят украинские громады, возымевшие свое начало в столицах и украинских городах непосредственно после смерти Шевченко? Состоят они почти исключительно из молодых людей, горячо сочувствующих поэту великому, но не достигшему полной зрелости таланта, не достигшему полной гармонии между мыслью, принадлежащею современному просвещению общества, и вдохновением, составляющим его собственно достоинство... Люди того возраста, в котором человек вырабатывается в окончательную свою форму, едва ли относятся в громадах к людям, еще формирующимся, даже и так, как 1 к 25. Могут это, пожалуй, объяснять нравственным превосходством молодого поколения над старым; но в таком случае надобно в развитии моральных сил общества допустить скачки, а это отвергает наука истории. Молодое поколение создано поколением предшествовавшим, и в численности своей не может относиться к нему иначе, как дети к отцам семейств. Пропорция между представленными выше цифрами могла бы подойти под это правило только в таком случае, когда бы каждые 25 громадян были вполне достойны своего названия; а ведь никто из передовых людей в громадах не станет, надеюсь, отвергать истины, что в этих собраниях, как и во всяких других, едва ли и половина личностей соответствует своему назначению. Следовательно, надобно принять за более верное такое положение: что в украинских громадах люди сформировавшиеся относятся к формирующимся, как 1 к 50. От каких же причин это происходит? Вот вопрос, над которым стоит хорошенько подумать.

Не ручаюсь ни за полноту, ни за непогрешительность моих замечаний, но считаю долгом высказать их для того, чтобы возбудить новую литературную беседу и посредством ее или самому разубедиться в своих понятиях о предмете, столь важном для настоящего момента украинской жизни, или других разубедить в их понятиях. Мне кажется, что главная причина этого печального явления заключается в ошибочном понимании демократического характера украинского народа. Обыкновенно думают, что простой украинский народ отвергнет идею панства по какому-то особенному философскому взгляду на жизнь, присущему его природе, тогда как его недоверчивость к панству и нежелание идти одним путем с панами происходят от событий и обязательств чисто внешних. Здесь не место распространяться о жалкой роли, какую он играл постоянно на почве, обрабатываемой его собственными руками. Довольно привести один факт: что инициатива цивилизации, которую хотели водворить в нем, всегда принадлежала иноплеменникам¹, что распространялась она главным образом посредством иноплеменников и направлена была к исключительной корысти самих цивилизаторов. Кто из украинцев переходил в этом случае из роли пассивной к роли активной, тот изменял родному языку и обычаям, отделял личные интересы свои от интересов народных и потому, делаясь паном, естественно становился чужим для народа человеком. Недоверчивость народа к панам и нежелание подражать им в нововведениях охранили его от бесхарактерности, в которую он впал бы, ломая и переламывая свою жизнь на новый лад почти с каждым полустолетием. Если современные нам его цивилизаторы уверены, что они безошибочно нашли, наконец, форму, в которую должна отлиться его жизнь, то, надеюсь, они согласятся, что было бы хуже для их же великого дела, когда бы этот народ, не обладая досадным для них упрямством, перебивал уже всем тем, что из него хотели сделать прежние его цивилизаторы. Поэтому не станем слишком горячо жаловаться, что простой украинский народ неохотно подчиняется нашим глубокомысленным планам его будущего благоденствия; но не будем также утверждать с оракульской смелостью, будто бы он до того демократичен по своей природе, что в нем не может возникнуть никакая аристократия без внешнего, принудительного влияния. Наши молодые, а часто

и немолодые громадяне, упуская из виду эти соображения, ведут себя так, как будто раскаиваются в предшествовавшей жизни, не похожей на жизнь простонародную, как будто стыдятся преимуществ, приобретенных ими в более утонченном, панском быту. Из любви к простому народу они часто не без комических усилий нисходят к грубости его манер и угловатости в приемах общежития. От этого случается нередко встречать в громадах копии, дающие уродливое понятие об оригиналах, так как не все паничи видали на веку своем лучшие образчики простонародья и не все способны на основании наблюдений своих создать в душе идеал естественной грации простолюдина и его безыскусственного приличия в обращении. В самой одежде, которую усваивают себе громадяне в подражание низшему, земледельческому классу народа, не всегда мы встречаем у них идею усовершенствования, которой нельзя отвергать ни в каком обществе, способном к развитию. Напротив, они большею частью слепо подражают неуклюжести простонародной одежды, забывая, что эта одежда свидетельствует о безвкусице, до которого простолюдины доведены были долгим гнетом неотступной нужды и первых потребностях жизни и происходящим отсюда упадком эстетического чувства. Но, положим, что наши народолюбцы опасаются усовершенствованием простонародной одежды отдалиться от народного покроя и от самого вкуса народного, еще не вполне определенного народоизучением. Зачем же они допускают в ней неряшливость? Зачем некоторые из них являются в свое общество в грязном, заношенном белье и даже с невымытыми дочиста руками? Почему сапоги на них должны быть рыжие, а волосы на головах всклокочены? В этом зрелище должно быть что-то обидное для действительно простолюдина. По крайней мере чувство человека, изучавшего худшие и хорошие стороны простонародного быта, невольно оскорбляется подобной карикатурой. Что касается до манеры в обращении, то мне случалось наблюдать одно и то же лицо в собственно так называемом обществе и в собственно так называемой громаде. В обществе оно держало себя, как все; в громаде позволяло себе грубости, не оправдываемые никакою свободой слова, никакою простотою нравов. Терпимость в этом случае со стороны людей, не желающих выказать своих преимуществ из уважения к равенству, ведет к самой нелепой

охлократии. Тут наши громадяне отступают от народного житейского смысла еще больше, нежели в своей внешности; ибо простой народ, при всем его упадке в настоящее время от причин, известных каждому, в своих сходках и трезвых беседах сохраняет известный такт и далек от того, чтобы не понимать ни приличного тона в публичной речи, ни ее пределов. Прямым следствием высказанного мною и многого другого, чего я не могу покамест высказать, бывает то, что с одной стороны люди, не получившие хорошего воспитания, находят в громадах как бы оправдание своей грубости и бестактности, а с другой — люди благовоспитанные и развитые входят в наши громады не иначе, как с некоторым самоотвержением, ради идеи, или же вовсе чуждаются их. Да не подумает, однако ж, кто-нибудь, что я своими замечаниями намекаю на бесполезность громад вообще. Если бы я считал их бесполезными, то не стал бы тратить и времени на обсуждение их действий — обсуждение, разумеется, поневоле далеко не полное.

В надежде, что мой голос не будет гласом вопиющего в пустыне, обращаю еще внимание моих читателей на действия громадян вне их сходок. Наши громадяне большей частью состоят из людей, придавленных нуждою, а по тому самому и развитых более или менее односторонне. Воображая же себя, как это свойственно односторонним людям, образцами истинно общественной жизни, они взирают на другие слои общества с некоторым пренебрежением и в этом случае уподобляются самим крайним аристократам по пословице: *les extrémités se touchent*. Многие из них убеждены серьезно, что время их было бы потерянним, если бы они проводили его в обществе, не разделяющем их понятий о народе и вообще о жизни. Чего они лишаются относительно умственного развития вследствие этого заблуждения, понятно каждому опытному в жизни человеку; но отчуждение от среды не украинофильской, среды сравнительно огромной и разнообразно могущественной, вредит их благородно задуманному делу больше, нежели самые темные предубеждения против него местных властей, которые — надо заметить — во многом, если не во всем, зависят от влияния этой среды. Оставляя в стороне обстоятельства, *о нихже не льтъ зды глаголати*, укажу на факт убедительный, как мне кажется, в высокой степени. Громадяне наши жалуются на диаметрально-

ную противоположность, в понимании дела жизни со стороны людей, от которых зависит свобода их человеколюбивых действий. Почему же они не стараются живыми связями с преобладающе покамест частью общества внушить ей доверие к умеренности своих стремлений, без которой немислимо сочувствие к ним никакой посторонней среды? Почему не усиливаются занимать в этой среде места, принадлежащие им по их образованности и по честной стойкости их характеров? Почему, наконец, не имеют они в виду законной смены поколений, вследствие которой люди новых убеждений должны некогда стать во главе местной администрации, которая, не понимая покамест хорошенько, в чем именно дело, естественно держит ухо востро и, по своим понятиям о благе общем, останавливает, сколько может, новое украинское движение к пробуждению народного самосознания? Опасаться в этом случае искушений, представляющихся молодым умам на каждом шагу, значит не доверять могуществу своей идеи и искать спасения от соблазнов твердой воли в каком-то иночестве. Между тем посмотрите: уклоняясь от одного соблазна, они впадают, подобно инокам, в другой, гораздо более вредный. Чтобы принадлежать к обществу преобладающему, необходимо для каждого иметь известную долю нравственных достоинств, возвышающих человека над уровнем людей, обиженных природою и придавленных обстоятельствами. Конечно, в этом требовании есть много ложного, принимаемого немислящею массою за человеческие достоинства; но на то и дан человеку свободно действующий ум, чтоб различать золото от мишуры. Никто, надеюсь, не станет отвергать, что в этом обществе каждый из нас находит больше, нежели где-либо, и побуждений возвыситься над толпою, и помощи со стороны людей, уже более или менее возвысившихся — хотя бы и не в нашем духе и направлении; а эти вспомогательные средства действуют гораздо могущественнее на слабую — в этом надо сознаться — нашу натуру с хорошей стороны, чем неизбежные соблазны обыкновенной общественной жизни — с дурной. Но дико бросаются в сторону от общего пути молодые украинофилы. Чуждаясь разномыслящего с ними общества и пренебрегая его правилами, они отвыкают владеть своим днем и держать ум свой всегда в порядке. Кто следил за массою этих молодых людей, тот знает, что только

весьма немногие из них достигают известной степени учености и занимают в ряду общественных деятелей видные места. Этим немногим спасает, можно сказать, только врожденный им талант, облагораживающий человеческую натуру силою своего ясновидения. Остальные и по материальному, и по нравственному своему положению остаются затерянными в массе людей, добывающихся рутинным способом известной значительности в науке и влияния в жизни; а это происходит не от ограниченности их способностей, не от бессилия их характеров: это прямое следствие отчуждения от среды, которая способностям дает беспрестанно свежую пищу, а характерам необходимую для общественной жизни обработку.

Самое сильное оправдание, какое могут представить со своей стороны ультра-украинофилы, состоит в том, что они, удаляясь от сожителства с обществом так называемым ими панским, сберегают свое время для кабинетной работы в пользу народа и для живого сближения с народом. Что касается до кабинетной работы, то не было еще такого общества, которое бы овладело человеком деятельным вполне и не давало бы ему времени для занятий учено-литературных. Напротив, величайшие писатели всех веков и народов свидетельствуют своею жизнью, что их труды перемежались беспрестанными сношениями со множеством людей разных сословий, состояний и убеждений. Исключения представляли только затворники-специалисты, погубившие много времени попусту и страдавшие при том крайнею односторонностью и едва простительным чудачеством, за которое часто платились душевным спокойствием. Относительно сближения с народом скажу, что для этого вовсе нет надобности в отсталости от всего, что живо интересуется лучших людей в панском обществе; и опять-таки — панское общество не требует ни от кого столько времени для поддержания житейских отношений, чтобы не давать возможности сообщаться с простым народом посредством путешествий, случайных бесед и разнообразных сделок. Нет, кроме простодушного увлечения новою идеею, — увлечения очень естественного и в основании своем глубоко нравственного — здесь играет немаловажную роль разного рода гордость; а где замешивается гордость, там всегда страдает истинный успех. Молодой человек, очутившись в большом городе без средств к жизни, тяготится сближением с

людьми, сравнительно пользующимися благосостоянием, хотя бы они были деликатнейшие создания, далекие от того, чтобы делать разницу между богатыми и убогими знакомыми. Для того чтобы по возможности меньше обращать на себя внимание наружными признаками бедности или недостатками воспитания, он должен делать некоторые усилия над врожденною каждому из нас ленью. Цель этих усилий представляется ему слишком ничтожною для такой высокой личности, какою он себя воображает. Он забывает, что, отказываясь от общества людей, более богатых (иногда только потому, что они долее жили и трудились), он лишает себя случая приобрести многое, что подвинуло бы его вперед не только в нравственном, но и в вещественном отношении. Напомнить об этом ему, растолковать это ему, убедить в этом его некому, и он малодушно придает ропоту на глупую судьбу, которая, однако ж, была настолько умна, что дала ему молодость и способности. В таком настроении духа, он охотно сближается с людьми менее порядочными, менее требующими своим бытом от гостя усилий, облагораживающих всякий характер; и если попадает в громаду, где терпятся разорванные свитки, дырявые сапоги, грязное белье и бурлацкая беседа, то чувствует себя совершенно в своей тарелке и от всей души пренебрегает условиями более утонченного общежития. Дух партии заразителен для приверженцев, и потому другие молодые люди, далеко не терпящие бедности, в суровом значении слова, и не лишённые изящного воспитания, впадают в небрежение о своем наружном виде, являются в громаду в невычищенных сапогах, в измятом и запачканном голландском белье, с грязными ногтями и нечесанными волосами. Они как будто стыдятся своих преимуществ, которыми, напротив, должны бы пользоваться для того, чтобы скорее других достигнуть полной образованности. Они в самих манерах волею или неволею подражают тем, которым должны бы доставить случай поучиться хорошему и отвыкнуть от дурного. Они воображают, что, обурлачившись добровольно, приносят пользу украинской громаде и ускоряют ее работу, тогда как, делаясь в обществе украинском предметом смеха, вредят как нельзя более распространению идеи, дорогой для них лично и спасительной для всего украинского народа.

Стучалося мені іногды слышать, что неукраинское общество в Украине обеих сторон Днепра смеется над украинским костюмом и над украинским языком людей образованных, подобно тому, как в известной басне в царстве хромоногих смеялись над человеком, ходившим прямо. Но вникнув поближе в причины смеха, видишь, что причины смеха здесь — уклонение от здравого смысла в том и другом случае, а не самый костюм или язык. Простолюдин шьет себе свитку из грубого сукна во-первых потому, что не имеет возможности затрачивать на это больше денег, во-вторых потому, что работа его не позволяет носить тонкой материи. Но видеть грубую сермягу на горожанине и на человеке, занятом книгами и бумагами — более нежели странно. Это уже аскетизм, отрицание идеи комфорта, вознаграждающего человека за его деятельность. Посмотрим на костюм и с другой стороны, со стороны экономической. Не подчиняясь моде и будучи приноровлен к младенческому состоянию у нас цивилизации, народный костюм значительно уменьшает не только издержки, но и самые хлопоты для содержания его в приличном виде. В этом отношении постоянное употребление украинского костюма спасает людей небогатых от контрибуции в пользу портных и купцов, которую налагают на себя богатые люди, беспрестанно меняя покрой и цвета материи; но надобно, чтобы он, при всей своей простоте, удовлетворял чувству изящного и понятию о приличии. Известно, что хорошо сшитый украинский костюм возвышает мужскую и женскую красоту. Смеху в этом случае нет места, так как другое, более сильное чувство, подавляет его. Если же производимое украинским костюмом очарование нарушено неловкостью покроя, небрежностью ношения, или искусственно простонародными манерами носителя, которые часто усваивают себе наши украинофилы, то невольная улыбка будет проследовать украинский костюм повсеместно. К этому надобно прибавить еще — и это самое главное — что пока украинофилы будут играть нынешнюю свою роль в обществе, до тех пор украинский костюм будет в его глазах неразлучен с идеею чуждества, а потому и не достигнет повсеместного распространения, которое так много уменьшило бы издержки небогатого, но образованного класса. Нечто подобное следует сказать и об языке. Времена польской, московской и наконец общерусской канце-

лярской администрации показали, что народ не мог по каким-то достаточно сильным причинам ни переменить своей речи, ни относиться доверчиво к бумагам, писанным чуждым для него языком. Украинофилы сознали необходимость сообщения простонародья с сословием господствующим посредством языка, общего тем и другим; вместе с одеждою, до сих пор пренебрегаемую сословием образованным, начали они устраивать себе и пренебрегаемый им доселе язык простонародный. Несколько писателей представили неоспоримые доказательства оригинальной красоты и богатства этого языка; но нельзя сказать, чтобы все громады в отношении изучения родного слова стояли выше поверхностных дилетантов. Пример писателей на них не подействовал. Немногие из них изучали памятники народной словесности хотя бы с тем прилежанием, с каким студент готовится к экзамену². В изучении разговорного народного языка также не заметно у них особенных успехов. Доказательством того и другого служит неловкость, с которою они принимаются за перо в журнальных статьях или книжонках, предназначенных для народного чтения. Исключений из этого общего правила можно насчитать весьма немногих. Неудивительно после этого, что народ не узнает в их писаниях своей родной речи, а сословие образованное видит в их языке извращение общего письменного языка. Мало того: неразвитость литературного вкуса вообще — не говоря уж о языке — так и разит в этих неловких попытках беседовать печатно с публикою: так и видно, что за это важное дело берутся у нас не самые лучшие, а только самые смелые. Разумеется, книжные изделия, отпускаемые с плеча, по московской поговорке; тят да ляп, гибнут без следа, и украинский язык ожидает дальнейшей своей разработки от людей более трудолюбивых, более внимательных к своему делу и умеющих в устах самого народа различать изящную форму слова от неизящной, энергический оборот речи от оборота слабого, вялого, плоского. Так как все мы стоим при самом начале общего нашего дела, то не мешает нам быть разборчивее в оценке своих учебников и других сочинений, печатаемых в видах образования прочной связи между двумя классами, до сих пор разрозненными пренебрежением простонародной речи с одной стороны и непониманием речи книжной — с другой. Что касается собственно до громадян, то

желательно было бы встречать между ними побольше людей, изучавших свой родной язык не случайно, а путем труда правильного и настойчивого. Только тогда возможно будет встретить в Украине образование общество, беседующее о текущих делах своих на языке украинском. Только тогда просвещенные украинцы будут говорить с неграмотными своими земляками совершенно ясно и убедительно для этих последних. Только тогда они составят нераздельную часть своего родного племени и сделаются истинными его представителями.

Никто не упрекает наших украинофилов вообще ни в недостатке любви к простонародью, ни в силе воли, получившей известное направление, но они часто вредят своей идее непрактичным ее осуществлением. Вместо того, чтобы, засвидетельствовав братское уважение к народу усвоением его одежды и языка, служить для него образцом всестороннего нравственного развития и привлекать из него лучших людей в свою мыслящую среду, — они нередко опускаются с умыслом до того уровня, на который низвели народную массу отчуждавшиеся от него польско-русские пань, а потом и старшины казацкие, переименованные в дворянство. Я уж намекнул выше, как вредно для успехов украинской идеи отчуждение наших громадян от просвещенного неукраинского и даже антиукраинского общества в городах, — вредно уже по одному тому, что они, будучи передовыми людьми своего загнанного и погруженного в невежество племени, добровольно лишают себя случая учиться многому не по книгам. Что же сказать о тех энтузиастах, которые буквально погружаются в толпу неграмотного люду с целью служить ему своею образованностью, оборонять его от злоупотреблений чиновничества и вести его к нравственной свободе? Намерение прекрасное, достойное прямых последователей Иисуса Христа; но посмотрим, как оно осуществляется. Из немногих личностей, являвших доселе пример такого самоотвержения, мы не знаем ни одного сколько-нибудь обеспеченного человека. Все это народ убогий, как и те, посреди которых они желают играть роль Кадма. Не только по их принципу, но и по самой необходимости, они должны трудиться наравне с простолюдинами для насущного хлеба. Кто испытал на себе, какое усыпляющее действие производят на мыслительную способность человека мелкие хозяйственные заботы вместе с физи-

ческой усталостью, тот легко поймет, что выйдет через десяток лет из самого развитого человека, обрешшего себя на простую пахарскую жизнь. Если бы даже у них под рукой были всевозможные книги и образованные соседи, то и тогда они не были бы в силах стоять наравне с веком в образованности, а стоять наравне с веком — необходимо для руководителя простого народа. Но всякому известно, как редко засеивается Украина обеих сторон Днепра дельными книгами и на каких огромных расстояниях встречаются в ней истинно просвещенные люди. Кто пробовал жить в уединении вдали от центров образованности, даже окружась книгами и не лишаясь вовсе беседы с людьми развитыми, тот сознавал в себе ощутительно упадок энергии труда и невольное охлаждение к общим интересам нации. Что же сказать о человеке, у которого книга необходимо должна быть редко в руках и которого общество состоит из людей невежественных, подавленных разного рода предрассудками и суевериями? Надолго ли хватит у него того энтузиазма, который он вынес из просвещенной громады, и той силы, которую он постоянно должен напрягать в борьбе с массой, закоренелую в своем рутинном образе жизни? Знаю, что каждого из этих героев народолюбия одушевляет надежда увлечь за собой многих себе подобных и таким образом положить основание гражданскому обществу на демократических началах, но при всем моем сочувствии к подобному явлению рассудок говорил мне, что это — неосуществимая мечта. Не говоря уже о препятствиях посторонних, самая идеальность дела заподозревает его состоятельность. Все великие общественные явления происходят из тесного соединения между собою мелких эгоизмов. Этих мелких эгоизмов не должно презирать, все равно как не должно презирать господства первых человеческих нужд над более возвышенными нашими желаниями. Пусть судит каждый, есть ли в осуществлении этой задачи, предложенной благородным энтузиазмом наших народолюбцев, достаточно пищи для эгоистического чувства, свойственного каждой человеческой личности? Если столько монашеских и рыцарских орденов разрушилось вследствие отрицания себялюбия — отрицания, положенного в основу их учреждений, то можно ли в XIX веке, по преимуществу эгоистическом (хотя от этого вовсе не худшем) мечтать о чем бы то ни было подобном? Что касает-

ся до самих тех, для кого совершаются эти великодушные подвиги, то, принимая во внимание их общую бедность и, вследствие бедности, невозможность успехов между ними цивилизации, нельзя, решительно нельзя ожидать, чтобы они сделали сколько-нибудь заметный шаг к нравственной свободе под руководством своих экзальтированных наставников. Образование простонародья этим путем представляется мне добродушною ошибкою, не более. Для того чтобы распространять в народе грамотность и рассеивать мало-помалу его предрассудки, нет никакой надобности пренебрегать усовершенствованным цивилизацией бытом, делаться чернорабочим поселянином и подражать простонародным нравам и обычаям во всех подробностях. Народ наш не прочь от того, чтобы выбраться из моральной и материальной грязи, в которой держат его нужда и невежество. Он представляет много примеров улучшения своего быта и уподобления его быту более цивилизованного общества. Одна беда, что у него перед глазами нет разумных образцов простой, но комфортной жизни, и что он, желая сделаться лучшим (ἀριότερος), часто с переменою быта становится худшим.

Если бы наши украинофилы-землевладельцы, отвергнув соблазны моды и разных прихотей, составили средину между классом изнеженным, апатичным к успехам общего благосостояния, и классом невежественным, чернорабочим; если бы они в своем семейном быту представили народу повсеместные образцы того, чем может быть небогатый, но и не убогий украинец, верный своим историческим преданиям; то это простое и легкое дело принесло бы двоякую пользу: с одной стороны оно уничтожило бы невольную, почти рабскую зависимость их от проповедников и проповедниц разорительной моды, увеличило бы этим их благосостояние, дало бы им средства следить за движением века и слило бы их в могущественную массу единством понятий, преданий и обычаев; с другой — открыло бы для зажиточных простолюдинов школу жизни лучше той, какую они ведут посреди таких же, как и они сами, темных людей, с весьма узким общественным горизонтом. Здесь-то, в этой-то среде, нечуждой европейской образованности и хранящей в себе лучшее моральное наследство после свободолюбивых и поэтических предков, могли бы осуществиться законные стремления новой Украины к восстановлению своей народно-

сти во всем ее достоинстве. Сюда бы из высшего по богатству и знатности класса примкнуло, если не бытом, то по симпатиям, все истинно аристократическое, истинно лучшее. Здесь бы и стремление нашего простонародья к известного рода аристократизму получило бы оправдание.

Много, много насчитал бы я еще выгод не для одного простонародья, а для всех классов, от осуществления этой умеренной патриотической идеи; но для первого опыта подобной беседы и этого довольно.

1862, авг. 28.

Хутор Мотроновка, под Борзною

¹ В цьому місці на полі рукопису рукою Мих. Юзефовича приписано: «Мне кажется, это выражение слишком не точно: можно бы употребить с большею точностью слово разноплеменники. Разноплеменность выражает ветви одного рода, тогда как иноплеменность подразумевает совершенно другой, чужой род, как, напр., немцы и т. под.»

² Если бы я этой статье захотел придать характер мемуара, то на каждое делаемое мною в ней замечание я бы мог представить живые примеры. Ограничусь одним, как наиболее удобным для печати. Некто из громадян похвалился мне, что у него есть старинная народная дума, в которой упоминается Сангушко. Я просил сообщить мне копию и получил от молодого любителя украинской народной поэзии чтобы вы думали? — нелепые вирши Падуры, которых он не умел различить от думы народной.

До Щасного Саламона, прочитавши його «Коломийки і шумки»

Допись з України

Високоповажний Добродію! Читавши ваш збірничок, дивувались ми з земляками, чом се така мова красна, такі форми принадні, такий дух праведно-поетичній того народного творива, чом те все не сталось тілом і душею вашої львівської словесності!

Разом з вашою книжечкою прорвалась до нас і величenna копиця друкованого папіру — *Зоря Галицька*. Прирівнявши одно до 'дного, здивувались ми, що те ж саме товариство того ж самого віку появило обидва видання. Коли б хто за Петра Могили видрукував народні думи про короля Степана, про Зборовського, про Ганжу Андибера, про Самійла Кішку і прирівняв до тих вірш і прози, що друкувались за його приводом, — не знаю, чи був би контраст більший. Чим же се в вас так чудно діється? Невже справді ваші письменники так само нехтують поетичнім словом народнім, як і могилинські прецептори з своїми школярами нехтували? Так же бо ні: є між вами такі, що самі списували між сільським людом його співи, а проте не знаходжу я в їх писаннях — не то що форми — і духа народньої речі, та й живих витинок, що аж трепечуться в тих співах. Минає учений добродій слово чисте і ясне як срібло, а вибере собі з книжки, такого ж, як сам, могильника, бездушній вираз і, ти б казав, пишасться, що витяв свою річ не по-народньому. Ну, та нехай би вже писали так люде підтоптгані, що замолоду набрались ледачого смаку, і вже нема в них снаги до черпання живого слова з глибокої криниці, а то й молодіж іде слідом за ними. Яка б сьому була причина?

Бажали б ми знати, чи між тими, що літератствують, є в вас такі, щоб знали напам'ять найкращі думи українські? Нам зда-

Публікується за виданням:

Мета. — 1865. — №6. — 30 цвітя. — С. 173—176. — Підп.: Данило Юс.

леку так здається, що ви своїй дітворі, починаючи її просвіщати, велите всячину витверджувати напам'ять і такого надаєте їй смаку, що опісля вже народня поезія не йде хлоп'ятам і в душу. «Дубовата», мовляв, «вона та просторікувата», як писали наші півночні журнали недавніми часами. Слово книжне, певне, здається вашим школярам ушляхетненим, бо навкруги вас живуть ляхи зі своїм бідолашним ушляхетненням простого люду.

Коли воно справді в вас так є (а може, як інако?), так знайте ж, що із нами, українцями, на свій лад те ж саме діялось. Учено нас по домівках говорити не так, як прості люде говорять, а політично, і то мовою книжною, а книжки в нас недавно ще по провінціях сягали петрівських часів і недалечко їх мова відійшла від могилинської, так як у вас і досі. Се вже нова журналістика поскидала з наших полиць ту нісенітницю.

От і мене святої пам'яті паніматка моя вчила говорити при гостях «політично», дарма, що на самоті гарнесенько розмовляла вона зо мною простою народною мовою і співала старосвітські пісні навдивовижу. Не говорила вона: вимовляй по-московськи, абощо. Московської вимови вона не любила, а її сестра, так об поли билась руками, як вернувся додому синок, послуживши в Курському, та почав чіста, чіста вигаварівать слава па-русскі. «Політична» наша розмова при гостях була така, як тепер у львівському «Слові», тільки вимовляли ми слова не так, як читають його москалі, а так самісінько, як львівці. От і виходить, що вся руська обширь від Єсмани до Карпат недавно ще була однакова розмовою як простого, так і середнього люду (аристократи і тут, і в Галичині здавна бували чужоземцями, та про сотні там байдуже, де лічать міліонами). Як оддали мене в науку, то було мені доволі мороки з політичною мовою, поки почав розмовляти так, як пишуть у книжках. Далі так наломивсь, що заткнув за пояс і паничів, змалечку відлучених від просторікуватого люду: ніхто було в гімназії не втне таких вірш і прози, як я.

Первим був учнем у словесності, і так дійшов до п'ятого класу. Дві учебні хрестоматії стрів я на своїй науковій стежці і обидві далєбі ж що знав напам'ять, так як отчєнаш; а перша з них була прекумедна. «Профєсор елоквенції», що її спорудив, не любив нових стихотворців і прозаїстів, а все вибирав з Кантемира, з Ломоносова і, не знать звідкіля, старовину; то, не мавши спершу інших книжок, все те словесне баговиння знав

я напам'ять, як одно слово. Виходить, що був я той же бурсак-зубрило, які виходили з могилинської колегії і яких, здається, випускає тепер і львівське сіменище і всеучилище. Умів я писати на всякі теми і в озвишеним, і середнім, і низьким слогом, і кажу ж не хваставши, що був первим учнем.

Може б, воно так і пішло собі, аж поки засів би на університетській кафедрі або в академії та й почав би звисока придивлятися ласкавим поглядом на мужицтво, беручи в його дещо на учені свої знадібки, тим робом, як от іноді пан зайде в просту хату і ласкаво з'їсть із молоком скибочку хліба. Та, дякувати Богу, трапилось наскочити мені на одну книжку таку, що одбила в мене охоту від політичної мови з її озвишеними і низькими слогами. Ся книжка була «Українські народні думи і пісні», що видав М. Максимович у Москві 1834 року. Прочитав я її раз, прочитав удруге, втретє і поти читав, що й читати вже було не треба — всю вивчив напам'ять. Тут-то мені відкрилось, що не тільки світу в вікні — більш надворі, і почав я з того часу шанувати рідну мову, що живе в устах народу та в його піснях.

Не раз озивавсь я до розумних людей про велику її красу і силу, та розумні (!) люде з мене сміялись, указуючи на таких поетів, як Пушкін або Шиллер. Замовкав, похнюпившись, а проте, начитавшись Пушкіна і Шиллера, все-таки лобо мені було промовляти свої народні думи. Виразніше скажу: і Пушкін з Шиллером, і вкраїнські думи однаково я знав напам'ять, тільки обидва поети лежали в мене там десь далеко в голові, а з причілка сяяли мені прості, гомеричні речі про козаків і про смутну вкраїнську долю. От же горе моє було, що рідко хто давав ціну моему скарбові — хіба з молодежи-товаришів; а великі письменники, знай, його впосліждали, не то проти світил словесних, та й проти абияких писателів. Що нам тепер слезезує «День» або «Московський вісник», що величає себе руським, те вичитували, мов з письма беручи, всякі розумні (?) люде. Так чи легко було на світі жити і над невагованою працею словесною працювати?

Отже працював я, та й не я один. Самі, здорові, знаєте, скільки ми появили добра святого в «Основі», що попередила вік народньої освіти української, і через те зникла на великий жаль праведних руських патріотів. Чуємо, що й ви, брати-галичани, жалкуєте за нею непомаду; а чом же не йдете пробитою стеж-

кою? Дехто з вас усилюється звернути з могилинського шляху, що не довів до пуття нікого, і добрі вважаємо починки того силкування, та все то або підлітки, або люде не можні; як же споглянеш на вас, що стоїте на чолі справ народніх і по-своєйому ними орудуєте, то ви собі — вибачайте — бурса бурсою, та й годі. Все ви знаєте, всього дорозумовуєтесь, і ораторствуете, і диспутуєте добре, та слово ваше розумне тільки вам самим: люд ваш селянський — байдуже про ваші писання, мов про ляцькі або німецькі. Вже й саме *Слово* львівське пробовкнуло про сю халепу, нарікаючи на *Галицько-руську Матицю* (№ 21, 1865 р.); «За гроші матичні, — мовляв, — друковано книги мішаниною народного, церковного, великоруського і старинного язиків, чого нарід галицкій не розуміє, не приймаєся і книг не купує». Коли ж не ймете віри, що стеменно воно так є, то спогляньте на літературну громаду українську. Ви славословите її поета Шевченка і передруковуєте в себе залюбки інших її писателів. А вона ж? Чи вона смакує вашим писанням? Чи любо їй читати ваше *Слово* або ваші товстелезні «альбуми»? Ні, панове академісти! Не появили ви й десятих стрічок таких, щоб удержались у кого в пам'яті на Вкраїні, а ваше газетярство прочитує вона, важко зітхаючи.

Що ж сьому за причина? Не що інше, як те, що ви собі легко важите народню словесність, яка вона є в живому слові від Єсмані до Карпат, і не знаєте змалку напам'ять такого добра, як наші думи і пісні і ваші коломийки. Сього не досить, що ви їх збираєте і ученим оком на них поглядуєте: треба ними, добре вибравши і обчистивши від ледачого наросту, заправляти дітвору тоді, як ще вона не набралась могилинського смаку словесного. Нехай вона так убере в себе дух тієї мови чистої і щиро-руської, щоб душа її не приймала вашої могилинської словесності, як наша не приймає. Тоді тільки появите ви в себе такі поетичні співи, що промовлятимуть їх по всій Україні, так як ви наші співи промовляєте. Тоді і ваша історична і всяка інша словесність здаватиметься нам рідною. А скоро сього допевнитесь, то й увесь простий ваш люд за собою потягнете, бо ми одні спромоглись зачерпнути слова з глибокого джерела народнього; тим наша українська словесність і рідніша вашому людові від вашої; тим про нас, українців, вашої словесності мовби й на світі немає.

Нарис історії словесності русько-української *Погляд на занедбання народньої мови*

Русько-український народ зазначається між народами тим, що дух його не терпить касти, що підклонявсь він доброхіть під один громадський суд, і громаду вважав за єдиний розумний образ життя політишнього.

Варяги, Литва, Ляхи, Москва, одно за 'дним, накидали українській Русі свої порядки і втягували її в государню політику, а Русь українська і досі має свій політишній взор'одум. Сі зневажливі сили перебивали їй употужнитись на громадському праві, не давали їй розвинути духа народнього на всю ширину, і самé слово руське українське довго глушили чужовитим письменством.

Історія так званої древньої руської словесності обіч народу українського — те саме, що обіч народу польського — історія словесності латино-польської. Як на польську живу мову насіла була церковна латина, вважавши її за варварське просторікування, так живу мову українську опанувала церковна болгарщина і не пустила її, без своєї приправи, ні до церков, ні до писарень. І там і тут чужа мова запанувала серед народу, окрившись святинею віри і повагою зверхності; тільки ж народові українському шкодила болгарщина довше, ніж польському — латина. Як мова слов'янська, вчепилась вона в живе слово, заступила його собою і спорудила таку письменську мішанину, що здавалась передовим головам рідною руською мовою — аж до нашого часу. Яко мова загребуцього ряду і прихильного йому духовенства, туманила вона український народ, виліплювала з його каст'оване товариство, нехтувала в йому споконвішню основу — життя громадою, вольною частиною федерації.

Правда, що з початками письменства прийшла на Україну візантійська просвіта; тільки ширилась та просвіта спершу між людськими зверхниками самими. Вони ж то будували церкви,

Публікується за виданням:

Правда. — 1869. — №1. — С. 3—6; №2/3. — С. 10—12. — Без підп.

споруджували монастирі, користувались попівським і чернечим розумом і ховали своїх родичів під свяченими мурами. На пай простолюддя українського перепадало мало науки від чужоземного духовенства. Се духовенство притягло на Русь не убогими апостолами християнства: закликали його загребущі варяги до підмоги своєму пануванню і поступились йому немалою часткою данини, що збирали з городів, торгів, сіл і княжих судів по Вкраїні. На початку довелось князям ставити попів болгарських на приходи силоміць, викорінювати стару віру слов'янську оружною силою, а попи шукали ласки тільки в людей могучих і мало дбали про прихильність простого народу. Печерський літописець бідкається ще і в XI столітті, що прості люди цурались і жахались людей духовних. Християнство так туго коренилось на Русі, що і в XIV столітті не всюди покинуто славити давніх богів по житах, левадах і понад водою, та й до нашого часу позоставалось дещо нехристиянське у народніх звичаях. Справді не про народню просвіту заводжено спочатку школи коло церков, не сягала простолюддя усна наука попівська, не була йому розумна церковна відправа, незнані йому були писання чернечі.

Византійська просвіта ширилась геть по руських землях не самим церковним письменством; ширилась вона в нас і до християнства. Живі люде переймали її в своїх торгах, походах і інших обертаннях з греками і грецькими слов'янами, та й розпростирали по своїх займищах перейняте; церковна ж словесність була слово мертво народові українському, бо й нашого часу люде, не вчені в добрих школах, або зовсім не розуміють читання і співання церковного, або розуміють деякі тільки слова уривками і почасту надають їм не той розум, який надали болгари, перетолковуючи грецьку мову по-своєму. А що постали навпослі попи й дяки з українців, учнів болгарських, то й сі держались мови книжньої, яко свяченої християнством, мову ж українську вважали за знаряддя старої слов'янської віри, поганства, любили грішного і цурались її, скільки змогли, всюди.

Тим висліджування духа народнього по церковних писаннях, по чернечих літописах, по судних і уставних грамотах тогочасних, ба й по таких компонуваннях про княжу втіху, як *Слово о полку Ігоровім*, буде робота марна. Ті пам'ятки слова, викоханого опріч народу, за приводом захожих чужоземців, свідчать нам, як чучверіла і загибала без плоду духовна сила най-

дотепнішого з слов'янських народів, посеред найрозкішнішого в світі краю. Зневажали князі громаду, за наустом духовенства, і посеред народу українського творили свій окроменний народ з попів, бояр і дружини. Розгляд по тих пам'ятках знадобився б тільки до певнішого зрозуміння чужомовної словесності, що не мала в собі підстави народнього смаку і через те не змогла зако-ренилась на Україні. Зникла вона разом з княженецьким товариством у татарське лихоліття, зоставивши нам єдиний поетишній твір — пісню про Ігорову дружину. З тим твором не в'язалась народня поезія ні до татарщини, ні після неї, за литовського, лядького і московського панування. Коли б устобляла варязько-візантійська монархія в Русі, тоді б, може, він був початком такої словесності, якою сталась російська, словесності, чужої простолюдою руському; тепер же поема про Ігоря стоїть собі оддалік від усього рідного українському серцеві і тільки де-не-де має такий погляд на природу і такий потяг слова, як у козацьких думках.

Церковне письменство, що постало на Україні за князів варяг, обіймало собою Біблію, церковні служебники, життя святих, літописи, грамоти, устави і науку життя благочестивого. Переховали його у татарське лихоліття ченці з попами і на ґрунті того письменства утворили навпослі, вкупі з людьми світовими, письменську мову про нужду нового ряду.

Україна з-під татар перейшла під литовське панування. Литва не мала свого письменства, а наполонивши і назбиравши до себе багацько руського люду, сама переймала його мову, яко мову культури вищої, писане ж слово руське, яке воно ні було, почала способити до своїх грамот і уставів; ба й сама гутірка на княжому дворі литовському повелась мовою руською. Під новим рядом почало руське письменство, викохане болгарщиною, набиратись нашого смаку, тільки не простолюдного, не щирого українського. Та погорда, якої дознало народне слово українське за перших церковних учителів руських, перейшла до нових литво-руських письменників разом з церковною болгаровитою словесністю. Грамоти, судові справи, духовні заповіти писались не так, як прості люди на Україні розмовляли. Штучну, не кожному розумну мову книжню вважали письменники своєю одзнакою од людей темних. Як же споруджено нею Литовський Статут, сталась вона ніби вже на віки нерушимим взором до писання.

Тим часом Литва злилась із Польщею в одну Річ Посполиту. Постали в Кракові і по інших великих городах латинські і польські школи. Руських шкіл, oprіч дяківських коло церков, не було ніде од Дніпра по Вислу. Усякої науки, чи богословської, чи правної, училась Русь українська по-польськи, коли не по латині, і набиралась польського смаку яко шляхетного. Писане слово руське все більш та більш почало польщити; а багато руських людей, занедбавши і рідну мову, писали по-польськи і здобули собі голосної слави у польській словесності. В розмові і в писаннях значних українців польщина перемагала руцину. Уже і Литовський Статут печатано по-польськи, уже й знану установу люблінської унії, щоб Русь правувалась мовою руською, почали нехтувати. Об одно тільки обперлась писана руцина і ввійшла знов у звичай: довелось нею обороняти грецьку віру від латинства, як заходився король Жигимонт III коло церковної унії.

Поява церковної унії за Жигимонта Шведа злучила була на якийсь час докупи руську шляхту, духовенство, міщан, козаків і поспільство. Не сама віра подвигала Русь проти унії з Церквою римською: руському мирові найдосаднішою річчю був той ряд ієрархічний, що постав би на Русі разом з унією. Римська бо Церква, по своєму духові, нехтувала громадську основу, на якій держалась після татарщини Церква руська¹. Стояла римська Церква на тому, щоб світові люде не втручались у її розпорядки, а в Церкві руській не робилось нічого без волі світової громади. Була римська Церква *status in statu* серед Речі Посполитої Польської і мала свого коронованого владика папу римського; руська ж Церква після татарщини сталась інститутом громадським; її владики (митрополит з архієреями) були в очу мирян — громадські мужі. Давали вони тільки сан духовний руським попам, на приходи ж приймала їх громада, або сама собою, де не було дідисьнього патронату, або ж за порадою патрона дідича. Патріарх цареградський був найстарший суддя в духовних справах і благословляв на єпископство тільки тих, кого світові люди собі влюблять; панування ж над руською Церквою українською не мав жодного. Одного незримого владика Христа визнавала вона своїм Господом і главою.

Після татарського лихоліття, як не стало в Русі українських князів, що вчились деспотизму у візантійців, як поробились руїною споруджені ними церкви і монастирі, — русини взялись ізнов до громадського права, котре має початок доісторичний

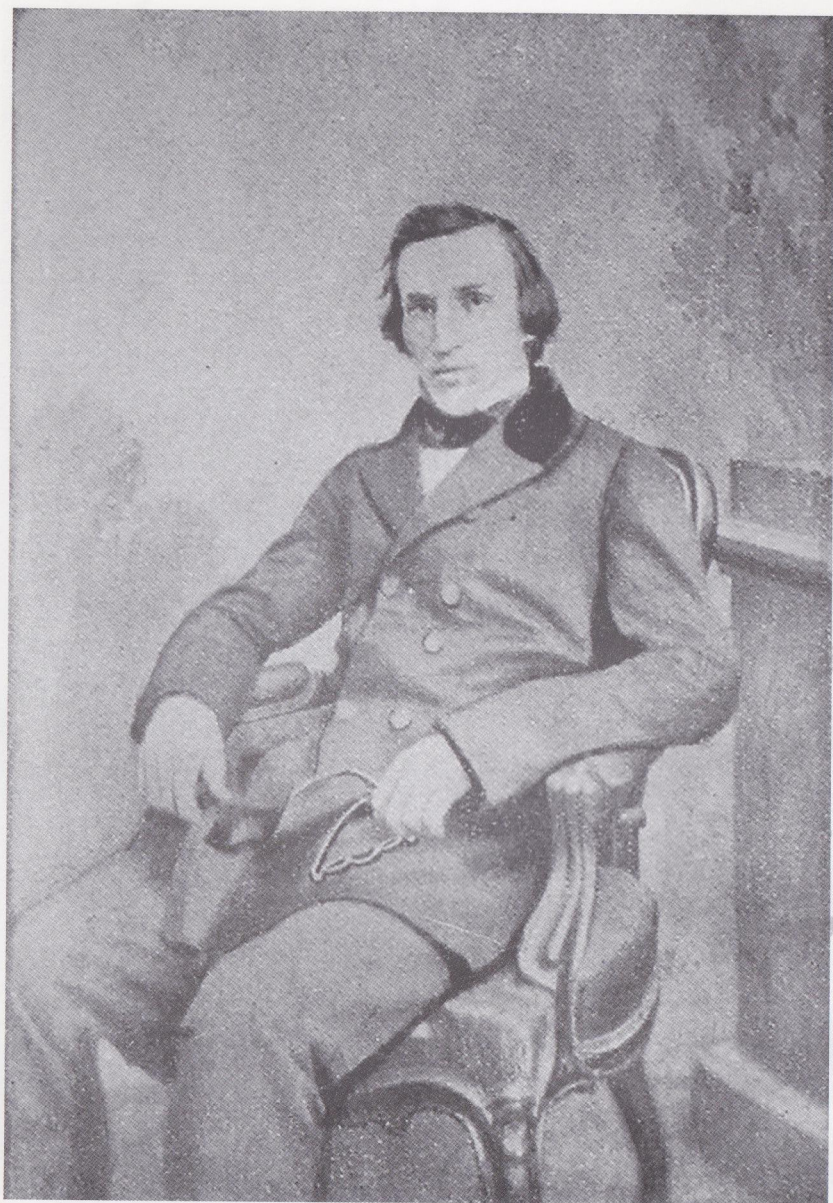
Генріх Гольпайн (?). Портрет Куліша. 1842. Полотно, олія

Олександра Куліш. 1847. Світлина (дагеротип?)

Андрій Горонович. Портрет Олександри Куліш. 1847. Папір, олівець

Куліш. 1840-ві. Світлина (дагеротип?)

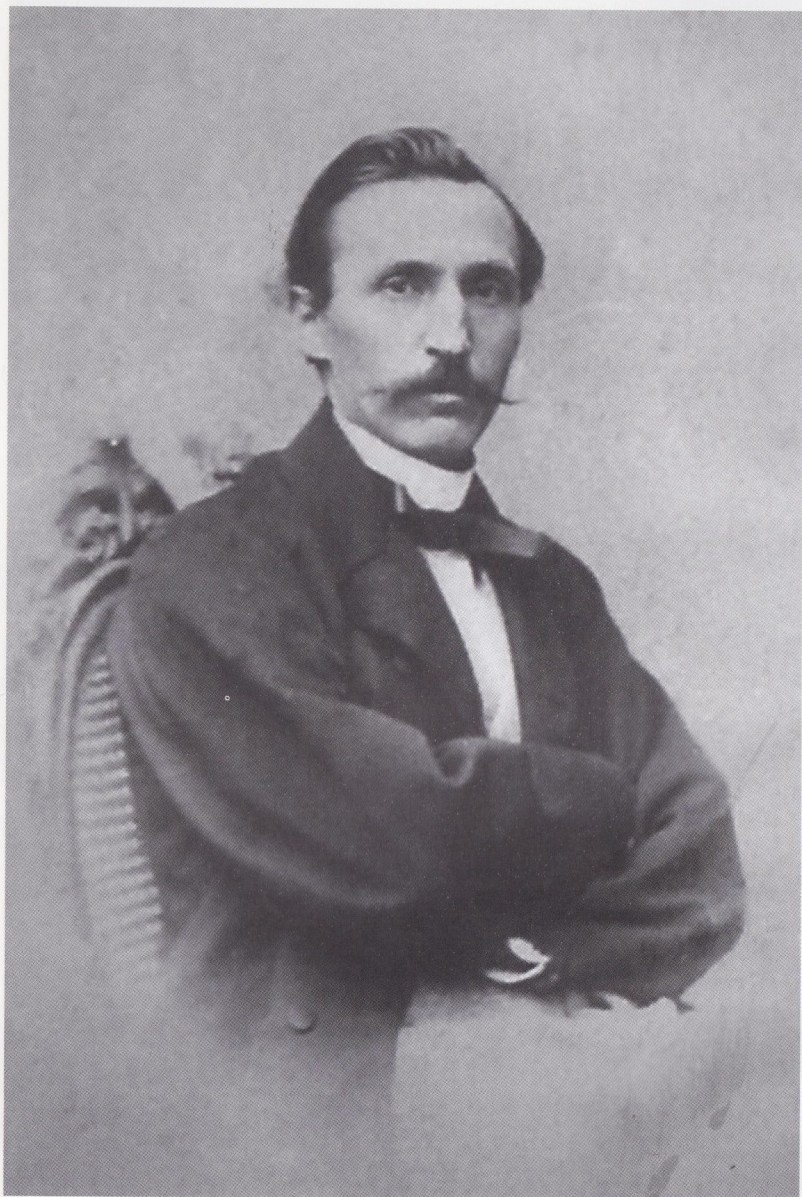
Куліш і Микола Костомаров. 1859–1860. Санкт-Петербург

Куліш. 1861. Світлина

Олександра Куліш. 1866 (?). Світлина

Куліш. 1867. Світлина Кароля Байера у Варшаві

Пантелеймон і Олександра Куліші. 1877. Світлина Петра Кампіоні у Москві

Олександра Куліш із книжкою «Щирі сльози».
1900. Свіглина Миколи Уземського у Києві

Олександра Куліш із книжкою «Драмована трилогія П. О. Куліша».
1907 – 1909. Світлина Іллі Дуб'янського 23

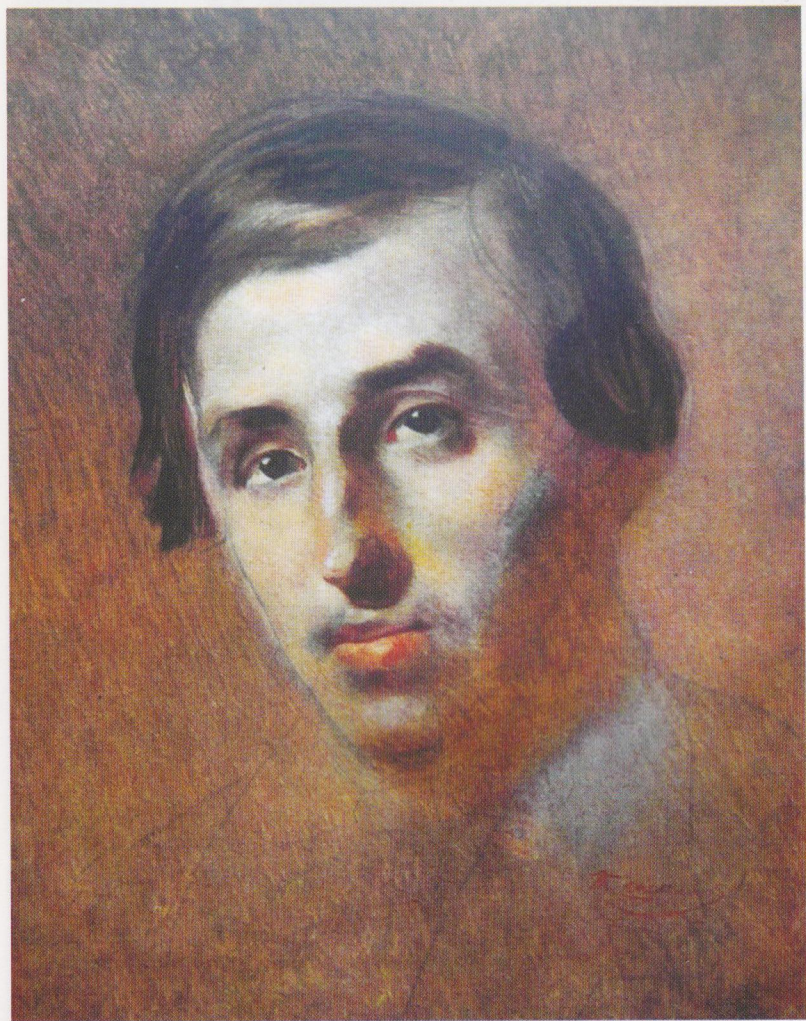

Шевченко. Гайдамака. 1847. Папір, олівець

Куліш. Косар. 1854. Папір, туш, перо

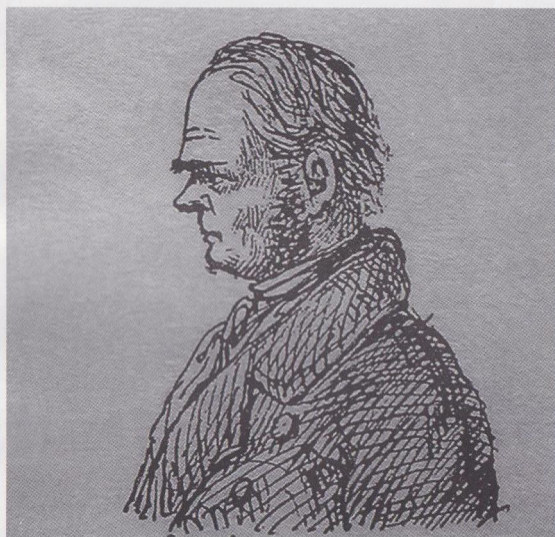
По картині В. Куліша

Шевченко. Портрет Куліша. 1844. Полотно, олія

Куліш. Портрет
Тараса Шевченка.
1844. Папір, олівець

Куліш. Портрет
Тараса Шевченка.
1855. Папір, туш,
перо

Куліш. Копія автопортрета Тараса Шевченка 1849 року. Полотно, олія

і загибало на дотатарських вічах через нахабу княженецьких бояр і дружинників. Право громадське, право вибору і суду громади над усіма людьми аж до найстаршої голови в громаді, осягло церковну справу всюди, де громадянам довелось піклуватися про споруду нових церков і направу поруйнованих. Чи zostались попи, ховаючись од Орди, по старих селищах, чи знаходжено їх деінде, — озирались вони на ласку громади християнської, і громада важила їх благочестіє. Вимагало того нове залюднення краю, щоб і бояри литво-руські, намісникуючи по городах і селах з ласки великого князя, були в церковній справі не так панами, як старшими братчиками. Право «подавання хліба духовного» (*jus patronatus*), те право що осягали вони разом із владицтвом землею, не було доконечне, бо патрони церков і монастирів руських не інако змогли держатись у визволених з-під Орди займищах, як за громадською підмогою. Усяка ж церква була спочатку принадою до зібрання розпорошеної людності в одну купу, була середущим місцем кожного займища та й підпирали її руки громадські. Відома з актових книг річ, що громада на початку залюднення Руської землі після татарського лихоліття мала звичай і самого пана землі позивати перед свої сходи і віча. Доведено і те наукою, як се звичаєве право почало зникати і зникло через шляхетське самоправство за часів литво-польських. То розумно нам, що приходи руських церков радувались громадою, а громада складалась зо всіх мрян великого і малого достатку, вищого і нижчого стану.

Руїна краю сталась у татарщину така, що митрополит, котрого патріарх висвятив особно для литовської Русі, не знайшов у Києві пригулку, жив коло боку великого князя у Вильні, та вже аж під кінець віку XVI Київ зробивсь митрополичим містом. Польське право, противне праву руському громадському, яко гегемонія шляхти над людьми негербованими, вбилося тоді в силу од Дніпра по Карпати. Королі, за намовою радних панів, взялись до роздавання хліба духовного без громадської волі. Здобували собі грамоти на владицтва і архімандритства світові пани, обіцявшись висвятитись у духовної зверхності, а будши довго на речених м і єпископами і архімандритами, жили світовим панським звичаєм. Хто і висвятивсь навпослі, і той уважав себе духовним паном, а не пастирем. Про задори, розбої і всяке буяння руських архієреїв XVI століття захована пам'ять у тогочасних актових книгах; а все

те сталось перевагою польського права над правом громадським. Як доросло таке зло до страшеної міри, почалась тоді реакція. Піднялись угору церковні братства. Не була се новина яка, а тільки давні звичаї виявились на письмі в братських уставах. Боротьба бо правди з кривдою у всякому громадському ділі знаменується під кінець писаним словом. Всі люде твердого духу, всі, що кохались у старосвітській руцині, почали вписуватись у братства, а устави свої стверджували повагою восточних патріархів. Великі пани вписувались яко старші братчики і заступники громади перед верховим рядом; міщане, козаки і поспільство — яко братчики молодші, котрим пани, не живучи самі в городах, приручували своє старшинування. Не тільки церковне добро, та й благочестиве життя духовних людеи устави братські оддавали під догляд братства; ба й сам єпископ бував йому підсудний.

Така була постать руської Церкви перед унією. Заховався в їй порядок часів апостольських, а в тім порядкові чула руська душа доведену століттями правду, що чистота життя громадянина держиться не так просвітою науковою, як шануванням суду громадського. Почуття було праведно-людське у спорудників руської Церкви, і воно-то надавало українцям дивну силу в боротьбі за своє благочестіє. Тим часом латинське духовенство ще за короля Казиміра Великого почало міркувати, як би ту руську Церкву підхилити під римську зверхність. Де воно ставляло своїх бискупів чи попів по руських землях, всюди громада мусила уступити геть від догляду церковного добра і самих порядків церковних. Громадське владанне духовними добрами переходило тим робом у руки духовним людем, а самі вони збувались мирянського догляду. Тим-то і пани-патрони, і люде негербовані однаково були противні унії Церкви руської з латинською. На підмогу латинцям прийшли єзуїти. Направили вони свою політику спершу на панів руських. Своїми школами і іншими забігами поперевертали багацько руських патронів у латинство. У панських дітей латинство сталось модою, ознакою високої просвіти, а разом з тим було воно єдиною дорогою до гонбів і маєтків, що здобували пани з королівської ласки. Зостались при своїй вірі або такі магнати, що не дбали про королівську ласку, або дрібна шляхта, що не поривала очей на здобич людеи можних; та зостались міщане, козаки і поспільство. І тоді ж то руська шляхта почала єднатись із міщанами, так само, як і козаки. Опріч братських шкіл, заводже-

но руські школи по городах і панських замках для просвіти всякого стану людей. З'явилися нові печатні і випускали багацько книжок проти науки латинської, которі і по церквах і в книжках вихваляли віру римську, а руську зневажали.

Простолюддя було тоді силою, на котору обпиралось руське благочестіє; ради сього книжки писались не все по-польськи, а більшию мовою руською, і здавались вони, та й досі іншим здаються починком словесності руської. Так як лютеране, обернувшись до народу з проповіддю, визволили німецьку мову з-під латинської, так би то й тут, здавалось, українська народня мова визволиться з-під болгарщини, що вчепилась у руське письменство і не давала його розуміти людям неписьменним. Не сталося так, як у німців. Біблія зосталась болгарською по-давньому, її свячена давниною мова не давала ученим людям смакувати в тій мові, що нею складувано козацькі і мужицькі думи й пісні; а Литовський Статут був другим джерелом для письменників, над котрим не важились вони перекладати сільське просторікування. Усі розумні люде, що змагались печатним словом і церковною наукою із латинянами та уніятами, вчилися у польських школах і держались того товариства, що вивищалось мовою своєю над простою громадою. Жили вони по городах і обертали своє слово до зверхників громадських, до війтів, райців, лавників і всякого письменного люду, що практикою переймав мову Литовського Статуту і вважав її вищою від сільської. Одні з оборонців руської віри скрашали своє слово церковною болгарщиною, а другі ушляхотняли її польщиною. Через те не пішло на користь українській словесності змагання за унію; держалось виковане ним слово по судах та по школах, появляло мертву для народу прозу і такі ж мертві вірші, а за півсотні років письменської праці не ступило ані ступня до більшої краси і сили. Митрополит Петро Могила і його учене товариство писали так же темно, в'яло і не до смаку простому українцеві, як і князь Острозький, навкруги котрого кúpились письменні оборонці древнього благочестія².

Іпитомці Київської академії всі як один держались того, що понаписувано в книжках од початку печерського чернецтва, а живу гутірку народу українського вважали незгідною до переймання, недостойною писання. З таким поглядом на рідну мову і зневагою до її співаних творів перейшли вони з-під короля польського під царя московського. У новому царстві почали замість

польщини приспособлялись до московського смаку, московські ж письменники зросли на тій болгарщині, що дала початок літописному і правному слову на Україні. Стояла вона взором словесності у всіх царських підданих; а як наші академісти мали більш просвіти, ніж царські приказні люде і московське попівство, то їм довелось їм вести перед у словесності московській. Тим робом, спільною працею склалась нова писана мова, рівно чужа українському народові, як і та, що закріпилась Литовським Статутом.

За панування польського хилилось було в тому, щоб руські просвічені люде перестали писати руською мовою, а взялись до польщини. Ото ж і появилася Русь не одного писателя польського.

Боротьба за унію відхилила частину просвічених від польщини, та не зрозуміли вони краси і сили простолюднього слова.

Панування московське потягло тим же робом руських учених людей до приподобання могутим. Україна дала московському товариству багацько робітників до споруди судової і всякої іншої мови. Знов нахилилось було діло к тому, щоб занедбати навіки слово усне, яким козак виспівував свою славу, а селянин своє життя ратайське або чумакування.

Тим часом виростало в світі нове зрозуміння права народнього, якого не було за козаччини. Тоді всі корпорації, чи то шляхетська, чи то міщанська, чи козацька, водились духом привілею. Визволитись із-під ваготи, що лежала на всьому товаристві, здавалось найрозумнішим учинком: дбати про свій тільки цех, чи про своє братство, ба й про свій рід один — не вважали тоді шкідливим добробуті всього народу, та й сама думка про такий добробут не осіяла ще розуму людського. Ото ж викарабкаючись угору та вгору, озирались люде з погордою на тих, що зоставались на споді, а через те саме погорджували і народньою неписемною мовою. Хто вмів писати, той шукав собі взору по церковних книжках та судових шпаргалах, і пишався тим, що прості люде не вмели так штучно висловлятися. Московський царизм знехтував корпорації, яко зарідок визволу з-під його деспотизму, а звів усе товариство на градацію старшинування рабів над рабами. По цій драбині знов полізли письменні люде, зоставляючи на споді чернь і її мову, яко не згідших до «виходу в люде».

Так було доти, доки вся інтелігенція купилась коло двору і підпиралась царським рядом. Як же набралась вона сили і перестала працювати по наказу зверхників, тоді спогадала про ту велику на-

родню купу, з котрої століттями повироблювались пани, попи, всі зверхники і всі письменники; а зваживши, як мало розуміється занедбана купа на письменській мові, почала дбати про слово народне, неказенне.

Не зразу ж осіяла її ця думка спасенна. Довго здавалось розумним людям, що вихована українськими академістами вкупі з Московою мова вистачить про всі нужди просвіти, як у Московщині, так і на Україні. Аж ось наука виявила десяток дум козацьких, дивуючись, що кобзарі українські, не знавши письменства, співають про давні часи по-гомерівські. Потім напечатано збірничок сільських пісень. Здуміли учені люде ще більш, постерігши в них пишну красу слова, якої рідко досягають і лавреати. Далі пішли вже збірники з приписками, увагами, історичними висліджуваннями, а київський професор Максимович почав з університецької кафедри глаголати про ліричну і етичну красу українських співів.

До того часу українське народне слово проносилось у панській бачці хіба ради сміхотворства. Оповідуване серед веселих людей про юродство запорозьке або про химери та недоумство селяків українських. Народня пісня не мала доступу в панські палати. І в чибанку тільки держано якогось кобзаря при царському дворі на гетьманування Данила Апостола. Доповняв неборака собою звичайний штат шутників та співак, укупі з карликами та велетнями. Догоджаючи смакові товариства панського, перелицював полтавець Котляревський *Енеїду* і напечатав уперве року 1797, а до театру скомпонував дві опери: *Наталку-Полтавку* і *Москаля-чирівника*. Незабаром після сього харківець Артемовський-Гулак появив невеличкі свої твори гарними віршами, яко проби народної мови. Цькому дуже вони вподобались. Між ученими людьми пронеслась тоді гадка: чи не була б українська мова згідна до літературної роботи? Несміливо обзивались із таким словом, бо люде поважні судили так, що не можна сею мовою підняти духа штору, не можна написити нею високого нічого, а хіба сміхотворне. Тоді Квітка, назвавшись Основ'яненком, появив свою *Марусю*, та й довів нею до плачу кожного, хто читав або слухав. Ся повість положила нерушиму основу новій словесності українській. Шевченко був уже другим її спорудником.

Озирнувши так долю народу українського з найдавніших часів, бачимо, що народ сей ведено не до самовзнання, а до само-

занедбання. Всі ті писання, що втерєблено проміж його за князів варягів, нехтували його рідну мову, його предківські звичаї і життя його громадське. Жадоба наживи і верховодства, прикриваючись християнством, пригнітала українське простолюддя до землі з того самого часу, як під Анастас Корсунський, зрадивши свою браттю, підлестивсь до київського великого князя і притяг з ним на Україну проповідувати правду Христову. Чуже було в князьких апостолів слово; чужим воно зосталось народові українському і досі. По тих церковних школах, бурсах і академіях, де загодовувано дітвору мертвою церковно-слов'янською мовою, а від живої народньої мови одучувано, не появилася поезія ні єдиного животворного слова: зросла там одна бездушна, безсердешня риторика про вжиток деспотам, що туманили простий люд всіма способами і не пускали його до самовзнання. Набравши поваги давністю, так звана древня руська словесність і нашого ще часу морочить голови учнів по семінаріях, гімназіях і університетах, а професори, мінаючи народню мову, тупо і лукаво зводять своїх слухачів з церковної схоластики на ту мову, що виробилася, за її шкідливим приводом, коло двору автократів московських. Коли в такій науці є користь, то нехай вона йметься товариству московському. Нашому ж духові українському сталася вона кайданами, що з них не кожне виб'ється. Ми не жили товариством кастованим, не творили собі земного Бога з автократа; ми воювали і погибали за своє громадське право: нема ж нашого й духу у тій словесності, що величають її древньою руською. Дух наш зоставсь незаглушений у живому слові народньому і об'явивсь недавнього часу писаннями українськими. Пам'ятки того слова і літературні твори українських писателів дають нам єдину основу до науки словесності, яко науки самовзнання народнього.

¹ Не розуміємо тут московської Церкви: та була зряддям політики царської, а царювання тим і вбилося у силу, що видавило всюди громадське, вічове право, яке зосталось од Русі дотатарської.

² Тільки за Хмельницького незнаний автор так названої *Літописі Самовидця* вибивсь трохи на дорогу живої мови, та деякі проповідники козацьких парафій zostавили нам писані і печатані церковні «науки», близькі до народньої гутірки, — тільки й те перемішане дуже з польщиною.

Герценів «Дзвін»

Московський емігрант п. Герцен почав дзвонити в свого *Дзвона* (*Колокол*) за царя Миколая. Любо тоді було слухати добрим людям у Московщині цей скликанчик до мислі вольної, яку Господь надав, одрізняючи його від безсловесних. Не похваляємо ми тільки того в п. Герцені, що він, виявляючи факти, винуватив за все і про все короновані глави і високі государствені власті. Ми їх шануємо **всюди**, яко поставлених і освячених народнім розумом. Було б з його аж геть доволі, коли б він самому сьому розумові допомагав своєю наукою, своїм широким поглядом на історію народів. Не швидко дождешся результату такої праці, та веде вона просто до того, чого жадав п. Герцен своїм гарячим серцем. Цар і його міністерія не єсть якась небесна сила; вона береться з того ж народу, яким орудує, і певнить нехотя його жадання. Задачею інтелігенції мусить бути подавання доброго і спасенного погляду на самого себе. Коли в народі закорениться правда, то не подужа її, не встоїть проти неї лукавство царських порадників. От же з п. Герцена було мало такої проповіді. Погнав він дуже прудко, і через те почав здаватись більш ненавидником урядових осіб, аніж апостолом **чужорового** розуму. Тим часом у самій Москві, між главами інтелігенції, прокинулась політична більість ширококраїх государств: почали опасуватись, щоб не роз'їхалась велика будівля, споруджена на скору руку самим тільки мечем кривавим. Стали московські голови домислятись, яким би робом підперти той будинок, що годивсь тільки про нужду часів прежніх, і, з великого свого клопоту, не постерегли ходу всемирної життя, забули про його, заступали його. Та мо у бояшася страху, і дѣже не бѣстрахъ: Сніже дихання часу здавалось їм злим віщуванням. Не вихоханиши в душі розумної вольності, не спромігшись її вихохати посеред своєї московської колотнечі, вони не зрозуміли, про що це в свіжих серцях затлівається новий огонь громадської праці: думали, що з його схопиться пожежа, що постане якась велика руїна по широченному царству, та й почали його всіма способами гасити. Не широко про цю річ пишучи, вкажемо тільки на один, найшкідливіший спосіб.

Публікується за виданням:

Правда. — 1869. — № 2/3. — С. 22—24. — Підп.: Опанас Прач.

На початку царювання Олександрового преса московська була ще опозицією царській міністерії. Розумна то була і спасенна опозиція, бо під нагнітом цензури проповідувала зневагу до інстітації, до потакання поліції і адміністрації у тих речах, яких вона не розуміє і розуміти, яко заклопотана щоденним ділом, не може. Преса вважала себе за ареопаг того, що робиться в московському світі, як і личить невеликій громаді людей, що працює головою задія самої красоти правди, а нагороди собі шукає тільки в тих, що Христос назвав ч а д а м и п р е м у д р о с т і.

Не послідуцим був між такими передовиками московського народу знаний тепер по всьому світу Катков. Слава його, яко великого розуму з твердого духу, стояла між інтелігенцією високо. Як ось — почав п. Катков помалу зрікатись чесних і розумних річей своїх, а незабаром об'явив, що його даремно хочуть залякати громадською опінією про його двозначні писання, що він не соромиться свого ренегатства, і що вважає себе між свободолюбивою інтелігенцією за чоловіка видющого між сліпими.

Ми вже сказали, що сама історія московської государственної і громадської життя не дала московському серцеві виходити праведного чуття вольності. Було воно, так скажемо, в зеленічку між інтелігенцією московською. Тим ренегатство Катковське вдарило наче морозом по тій зав'язі правди, що взяла була гору над лукавими порадиниками царськими. Халепа розлилась по серцях швидко: не багачко зосталось таких, що соромились катківщини.

Тим часом міністерія, лякаючись прогресу нового погляду на Божий світ між молодіжжю, насила на гімназії і університети і, замість резервуарів науки, поробила з них заводи чиновництва. Не тайна се і в Європі, що в Росії скрізь по університетах вакують кафедри *руської історії* і що на лібчу людності геть менше в Росії шкіл, ніж у Турції. Гімназисти і студенти нашого часу далеко стоять нижче тих, що бували за Миколая; а між редакціями газет і журналів є такі, де не знають і по слуху про найдостойніших *руських* писателів попереднього періоду, або й сучасних¹.

Немало зосмілила міністерію до такого робу катківщина, понизивши геть печатне слово московське. Хто між писателями зоставсь на давній висоті правди і честі, той бореться щодня з ворожими видумками, а часом приймає через них муку і яко громадянин. Щоб роблено з дисидентами за Жигимонта Шведа в Польській Речі Посполитій, те виробляють тепер катківці-адміністратори з людь-

ми вольної науки і вольного погляду на самих себе. Тільки що ніде виявляться їх наріканням: нема ні сеймиків, ні вічистих книг, ні безпечного від донощиків товариства для протестування. Таке протестування катківці вважають за бунт проти царської династії, за сепаратизм, або за накладання з ляхами. Так вони обгородили царський престол непроглядною темрявою, обгородили його глухим муром, а вироблюючи змалечку государників замість мужів громадських, щогодини піддержують сей глухий мур новою цеглою. Коли ж і пробереться в ту замкнуту середину яка праведна і видюща людина, то мусить дбати більш усього про свою голову і вподоблюватись Брутові посеред тарквинців.

Так знизу доверху і зверху донизу всюди по Московщині бояться і цураються «волі, правди і науки», а замість того заводять якусь не всемирну, а московську волю, не всемирну, а московську правду, не всемирну, а московську науку. Єзуїтство Жигимонтовських польських часів прокинулось і панує тепер у Московському царстві за приводом катківців, а вони, так, як єзуїти Речі Посполитої, поширювались всюди — від няньки коло немовлятка та аж до сивого сенатора. Всюди їх густо і повно. І, як єзуїти принизили за короткий час просвіту в старій Польщі, так тепер катківці щороку більш та більш принижують московську інтелігенцію. Притьмом їм захотілось централізованого государства ще на тисячу років, так як і тим забажалось вікувати його з польської федерації.

Шкода бути нам Касандрою, та і не наше воно діло. Ми тільки хотіли виказати, як помилявся п. Герцен, дзвонючи в свого «Дзвона» надто завзято. Він забув, що Москва не дурно прогинула стільки вічових дзвонів. У неї по всі вічні роки зоставатиметься доволі таких, що плескали в долоні над погибеллю федерації руської. Сим людям тільки того й не ставало, чим прислужилась їм катківська інтелігенція. Як за часів Іванівських перлись вони до панування з мечем та кривавою тугою, так тепер пруться з дуросвітством. З'єднавши собі інтелігенцію, задзвонили вони в усі московські дзвони проти «Дзвона» Герценового і заглушили його вольний голос. Перестали слухати звітування Герценівського спершу найученіші, а потім найтемніші катківці. Виростала бо дітвора по школах за приводом старших, що прийняли єзуїтську політику — або яко спасенну, або яко єдину, що нею можна вдержатись при насущному хлібові, як бувало і в Жигимонтівській Польщі. Перестали і читати Герцена, і писати для його. Кожен бо з вищих людей у літературі, бачивши

себе дома гласом вопиющим у пустині, ще менше сподівався добра з печатання своїх думок у Герценовому «Дзвіні». Сиротів Герцен та сиротів на чужині, а тим часом катківці, з'єднавши собі віру в московської публіки, виставляли його помилки і одбивали в людей останню охоту роздобувати собі «Дзвона», — а й надто, як пограничня адміністрація завдала страху і самим контрабандистам за перевіз у Росію таких літературних творів, дійшло до того, що «Дзвін» перестав дзвонити. Сам п. Герцен оце недавно од'язав корівку від його коромисла і сказав на весь світ: годі!

Честь і слава тобі, щиросердечний чоловіче! Поті робив єси благе діло твоє, поки вбачав у тому користь рідному краєві твоєму. Не занастив же ти свого часу даремне, бо ні єдине зерно правди не погиба на світі. Погибає тільки сама брехня та омана. Коли ще єсть у Московщині іскра вольності святої, то немало ти прислуживсь до того, щоб вона не гасла в попелі. Свого часу ті ж московські люде, що тепер, сліпуючи, дошукуються всюди, як би загасити таку іскру в холодному попелищі, дошукуватимуться, чи не тліє ще де-небудь тепло правди і волі, та й розгнітять ясне полум'я перед очима в інших народів. А поки що вітаємо тебе ми, задурені і задавлені українці, потомки тих козаків, що повалили беззаконну Річ Посполиту... та трохи й самі не погинули, мов той Самсон, під її руїною. Борючись із неправдою вельможних панів Речі Посполитої, із деспотством єзуїтським, ми виконали в собі духа правди й волі, що аж і досі підіймає нас на своїх крилах. Оцей же то дух озивається до тебе з-під єзуїтсько-московського нагніту, вітаючи твоє незавершене діло. Не сумуй, друже, що покинула тебе охота працювати. Руська земля велика і потужна над усяку дуросвітську силу. Постоб'ять, не соромлячи її, за святу правду і волю незіпсовані правнуки вольних пращурів. Не збагнітувало нашого духа єзуїтство ляське, не збагнітує його й московське; уміли ми воювати проти деспотства магнатського мечем та руїною, зуміємо побивати і те катковське єзуїтство новокованою нашою зброєю — словом. І поки стоятимем проти нашого заклятого ворога під своєю чесною зброєю, поті не вмере, не поляже між нами твоя слава.

¹ Маємо в своїх руках лист про сю бувальщину одного дуже знаного в Московщині писателя.

Гадки при святкуванні осьмих роковин Шевченкової смерті

Осьмий раз ми збираємось громадою на спомин Шевченкові, восьмий раз правимо по ньому рокову панахиду, і щороку нова думка, ще ніколи не думана і словом не вимовлена, обійма наші душі. Се його душа живе в нашій громаді. Не вмирає бо той, хто положив своє життя не на своє окремішне, а на громадське, на народне благо. Се пересвідчення, чисто філософське, має народ наш русько-український з того давнього часу, як його пишна фантазія створила *лицарів-невмирак*. Любить він думку про безсмертя доброго діла на землі і на могилах своїх подвижників не становить іншої пам'ятки.

Полягла (мовляє народна дума)
козацька молодецька голова,
Як од вітру на степу трава;
Слава не вмере, не поляже,
Лицарство козацьке всякому розкаже.

Оце взоровзір, се найвище прямування нашого духу народнього. Кохалось у ньому серце народне і тоді, як наші предки «полем і морем у всього світу слави собі доставали»; не переставало голубити його й тоді, як Україну розідрано надвоє, і кожен з двох потужних деспотів, лях і москаль, розшарпали свою криваву діленицю.

Ой, летіла бомба з московського поля
Та й посеред Січі упала:
Ой, хоч пропали славні запорожці,
Та не пропала їхня слава!

Не пропала слава! Се велике слово й досі виспівує народ український по своїх хуторах, по тих поетичних сховищах і джерелах народнього чутива, де народжується нова сила і нова слава української Русі. Вірує українська душа у безсмертя розумного і благого діла, чує вона своєю глибиною ту святу правду ученої

Публікується за виданням:

Правда. — 1869. — №11. — С. 101—103; №12. — С. 110—112. — Без підп.

філософії, що вона житиме потаймиру і тоді, як подужає кривда правду. *Не умре, но спить*, — промовля над ним спасенний розум розумного, такий розум, що сяга у далеку будущину, і справді воно прокинеться, оживе, воскресне, скоро тільки правда переважить кривду. А чи можлива річ, щоб вона не переважила? Чи можлива річ, щоб світ обняла тьма і щоб жизнь перестала жити? Жив Бог — і жила душа моя! — говорить нам Святе Письмо. Доки є та велика сила, що породила закон жині, доти мусимо вірувати в перевагу правди над кривдою, бо правда — жинь, а кривда — смерть.

Оце ж, хто чинить праведне діло, той у самому собі являє нашому розумові скорочення Божого твору. Людський рід, серед своєї темноти і помилок, безустанно чинить божественне діло правди і жині. Як сонце не перестає робити своє діло посеред ночі, посеред бурі, посеред холоду і мряки, так людська душа ні на хвилину не зупиняється в своєму праведному заході коло впорядкування роду людського. Прямування її окрива часом темрява, а що вона прямує до Бога, до Його розуму, до Його правди, то це річ певна. Не встояв би мир проти зла і темряви, коли б не було цього великого прямування. І безсмертні, невмирущі наші розумні й благі вчинки; це також річ певна з найпевніших.

Тим часом як людина лиха, нависна або марна умира без сліду, не оставивши нічого в спільному результаті роботи свого пороуду, — людина, що кохається в добрих і гарних речах, матиме свою частину в безсмерті того, що возлюбила. Бо тільки діла чоловіка розумного та чоловіка благого не погибають разом з усім, що на світі занепадає через старість і зникає через ветхість; тільки вони ввиходять у рахування споконвічного надбаня роду людського і появи їх ростуть собі та ростуть навіть і тоді, як рід людський про них не знає або забуде.

Ніщо не погибає на віки, опріч марного. Що зробить у чистоті думки своєї найнезначніша добра людина, те на вічних терезах духа Божого заважить більш, ніж сама безстидна перевага людської помилки або зла над щирою правдою. Тим-то всі ми от тут у громаді і всюди, де святиться в нас ім'я Божої правди, робимо діло безсмертне. Визнаємо ми й величаємо той принцип, те правило, той початковий закон, що ним постала сім'я наша народна між народами; а постала вона жадобою правди

серед безправ'я. Се наша служба Богові жинні, Богові правди; і не зникне, без своїх законних появів, ся година освячена; не загине, без свого плоду, наше слово, наше бесідування громадське. Огляньмося ж на себе, на нашу старосвітчину, і спогадаймо, як наші предки допевнялись тієї ж правди, що й ми їй служимо.

Коли б не було в Речі Посполитій Польській закону панування одного над другим; коли б Річ Посполита доросла до рівносуду, до шанування чоловіка, яко істоти розумної, а не значної, то вся енергія козаччини пішла б на її ширшу, суцільнішу, потужнішу будівлю, і наші лицарі-невмираки здобували б собі слави у всього світу за приводом її гетьманів коронних, її політиків, красномовців, торгових і скарбових порядників, великих господарників сільських. Отже це була неможлива річ, а неможлива через те, що на свіжому сарматському корені прищеплено духу старої середньовічної жинні. Неправда ввійшла в соки тієї жинні; неправдою здобувано сарматську потугу. Історія знає, як довго серед щирого лядського народу пручалася здорова думка народна проти чужоземного духу польської цивілізації. Цілий ряд віків уплив у такому пручанні, і тільки декотрі видющі люди вбачали, що не встоїть Річ Посполита на своїй підставі. Шкода було її остерігати! Вона йшла своїм робом поти, поки виросла опозиція їй уже не серед шляхти, не серед католицьких городів і фільварків, а серед руського міщанства, серед козацьких хуторів і степового Запорозького рицарства. Там правда жила в серцях людських, не задурена єзуїтською наукою, не засліплена панськими розкошами, не залякана оружною силою. Хвалились коронні гетьмани, що «в короля меч довгий»; отже не сягнув він дальше панських замків і городів українських. Половина ж міщанства корилась перед гострою сталлю і звалася послушними, а половина втікала за Пороги, і самі *Volumina Legum* мусили звати городські оселі таких людей непослушними. Значна частина шляхти не то руської, а й щиро-польської побраталася з козаками, занедбала свої герби й піддержала опозицію українсько-запорозьку досвідом жинні, бувалістю, наукою і безоглядним завзяттям. Нова Річ Посполита козацька творилась перед очима Речі Посполитої шляхетської.

Писана історія, чадо старих городів, далеких від нового поприща боротьби за правду, звикла взивати гайдамацтвом Річ

Посполиту козацьку й не дає науці аж і досі ширити інший погляд на нашу старовину по школах і письменних громадах. Тим часом гайдамацтво українське довело світові, що польська шляхта збудувала свою будівлю на піску, а не на камені. Коли ж це не рішучий довід, то нехай польська література покаже просвіщеному мирові свою н а р о д н ю поезію, а ми покажемо свою. У кого вона ширша, глибша, вища? Знай же, просвіщений світе, що Польща не збігала ні разу із своїх старих селищ, а на Україні нема такого села, що б не лежало мовчазною пустинею і не заросло бур'яном та чагарником, поки вернуться, бувало, розігнані селяни та осядуть знову з іншими людьми-заволоками на старому пожарищі, на голому руйновищі. Доволі сказати, що й Київ, серце України, заставався іноді пустокою, без єдиної сім'ї міщанської! Знай, просвіщений, учений світе, й те, що польські городи в XVI столітті рівнялись наукою і літературою з найученішими городами Європи, а в нас і досі ні єдиної української сільської школи. Знай, що політика московська, злившись із московською просвітою, ігнорує нас як народ і мову, і позасилала на північні береги, в Архангельщину московську таких людей, що зважились були вчити народ письменства по-українськи. Не маємо ми ні меценатів преси, як Польща, ні бібліотек громадських. Дехто з людей убогих печатав, пополам з бідною, коли-не-коли збірник народних пісень, приказок, переказів, казок. Отже й ті збірники геть переважають збірники народовини польської і своїм обширом, і своєю поетичною вагою! Чи це ж гайдамаччина?.. Чи гайдамаччина дбає про славу, що ніколи «не вмере, не поляже»? Чи гайдамаччина переживає таку руїну, якої дізнавала Україна? Чи встояла де-небудь гайдамаччина проти двох потужних і старих монархій, таких, як Польща і Москва?

Поки ми були вкупі з Польщею, ми їй давали коронних гетьманів, сенаторів, бискупів, істориків, поетів; нашому панству, мовляв Богдан, було так добре тоді жити на світі, «як у раю». От же гайдамацтво не пристало до панського гурту, дарма що йому щедро плачено за надвірну козацьку службу; а вставши проти нього, не дало мостивим панам, з їх служилою шляхтою та чужоземним військом, побити себе мечем. Народ наш і досі співає слова, що його муза вложила в уста одного з перших бунтівників польських, гетьманів козацьких:

Товариші гайдамаки! Чинить мою волю:
Що нам треба відплатити українську недолю.

Тоді як українські руські пани веселились із ляхами — шляхтою, наче в раю, народ України, оте гайдамацтво дике, чув недолю України, чув у серці неправду деспотства, чув свою обиду і жадав відплатити за неї.

Всього таких людей було 1200, що озвались за Україну проти потужної Речі Посполитої, проти тієї Речі Посполитої, що вже мала Баторія і Замойського, що з одного боку загнула москоського Івана Мучителя, а з другого — дала відкоша німецькому Максиміліанові. От вже вони пророчим голосом промовили, розпочинаючи своє бороття нерівне:

Ой, хоч же вас, гайдамаки, і тисяча й двісті,
Та багацько та за вами зведеться користі!

І справді так сталось. Не втаїть цього навіть і москоська присяжна історія.

Споглянь же тепер, хто хоче, як це гайдамацтво живе з Москвою, що заманила його до себе звичайним своїм робом. Підлизалась вона під самих опияк козацьких, під саму темну чернь українську, під самих зрадників між старшиною — і от, співало козацтво до якогось часу:

Мене, мати¹, москаль знає,
Давно к собі закликає.
А в москаля добре жити:
Люльку курить, горілку пить,
Ще й поляка в полі бити.

Як же зробила Москва своє *divide et impera*² з козаччиною, та почала закликати волоцюг запорозьких, тоді пішла по Україні інша пісня:

Брешеш, брешеш, превражий москалю,
Що у тебе добре жити:
Ой, як підем та у твою землю,
Будеш нам лоби голити!

Тим часом людям багатим українським наче й непогано жити під москалем: їж, пий, спи, навіть, упившись, буяй, коли хочеш, тільки говори і думай по-москоськи: знай правду тільки москоську, знай честивість тільки москоську, а свого нічого того не проповідуй. Дивується Москва: чого б ще бажати Україні! Бо нема в неї іншого взоровіру, як усе немоскоське зажерти, все

немосковське помоскалити. От же гайдамацтво, що вибилось із-під Польщі, віддуравшись рідних панів українських, чує знов українську недолю: чує наругу московську над правом чоловіка яко істоти честивої і пам'ятає, скільки москаль вицідив з України крові залізом і кнутом, поки його divide et impera порізнило українців і зробило їх мовчущими рабами. Коли б тепер були такі звичаї у народів, як у XVI столітті, то знов би озвався хто-небудь по-давньому:

Товариші гайдамаки, чиніть мою волю:

Що нам треба відплатити вкраїнську недолю.

Коли ж тепер інший час і інші у народів способи вибивання з-під деспотської потуги! Давнє гайдамацтво озвалось на Вкраїні не дзвоном шаблюки та самопала, а дзвонами струни кобзарської. Розпочалась нова війна за правду новою зброєю — словом. І так, як за польських часів степи та пустині Дніпрові не давали довгому мечеві королівському досягти голови козацької, так тепер вільна преса цивілізованих народів заслоняє твори народного духу від московської цензури. Всюди пробереться печатне слово «правди, волі і науки», де стоїть на сторожі поліція і де зрада перевертнів поїть дітей «московською блекотою», як мовляв Шевченко. Не впинить його животворної сили ніяка в світі сила, і зробить воно своє діло воскресіння народного.

Ошпечене польською і московською історією гайдамацтво зробило серед Божого світу широке цикло самостійної поезії народної, дало на втіху його серця нову, не знану ні в Греції, ні в Італії, ні в інших співучих землях гармонію і, устами Шевченка, з'ясувало глибоке чутиво честивості людської, велику жадо-бу правди, святу шану до народної і окремицької волі. Нехай шпетять нас тим, що ми кривавою річкою виплили колісь з-під кормиги лядської (а якою ж би можна було випливити?); нехай сміються з нас, що ми вхопились за мужицьку мову, яко єдиний рятунок від того езуїтства, яким обгорнула Москва Україну! Вже наше мужицьке слово стривожило тисячі сердець на Вкраїні, довело до плачу сивобородих, просвітило неписьменних або задурених московською письменщиною, й ім'я України проне-сло там, де до Шевченка чували тільки про Московщину. Мужицький син озвався до мужиків словом правди, і слово його, мов бойова труба, поставило проти Московщини незліченні купи правдивих душ. Всі полюбили його нелукаву музу, хто

в своєму серці цурається лукавства. З кінця в кінець України можна тепер усякому розпізнати, в кого є в серці правда, а в кого її нема. Не питай, не розвідуй про чоловіка, який він; довідайсь тільки, чи любить, чи цурається Шевченка. Се буде певна ознака честивості особи.

А хіба ж у нас у Галичині не так само? Хіба можна звіритись у нас хоч одному такому, що нехтує Шевченковим словом правди і волі? Хіба ми не таїмось із своїм скарбом душевним перед усяким, хто йде за московською дикою силою і цурається Українщини, осіяної благим Шевченковим генієм? Хіба є в нас хоч один такий противник Шевченка, щоб його шановано у чистому, незіпсованому серці? І ті, кого нужда або неволя підхилила під лукаву Московщину, кому запечатано вуста дочасною властю старих дурисвітів, кого заморочено ледачою політикою московською, — і ті сумують у злиденному серці своєму, читаючи докір собі на кожному листку поета щирої правди людської.

Мають вони чого сумувати! Бо перед їхніми очима твориться воскресіння великого і славного народу. Не матимуть вони в ньому своєї частини, не впишуться їхні ймення в книгу світової праці, шанованої всією Слов'янщиною. Наші радощі будуть їм докором, наша слава — їхнім безслав'ям. Ось бо стоїмо вже в дверях нового періоду боротьби України за своє людське і народне право. Вже появилася вільна преса початок нового твору невмирущого духу українського — початок Святого Письма. Незабаром увесь християнський мир довідається, що є на світі нова сім'я християнська, п'ятнадцятимільйонна сім'я. Не зникли без сліду ті завзяті, що обороняли Польщу від азійської хижої сили поти, поки Польща почала від неї г а р а ч е м оборонятись та з ворогом християнства на своїх оборонців змовлятись. Не розтеклись вони ні в лядському, ні в московському елементі, заховали живу пам'ять про свою знану в давній Європі славу, заховали свій світогляд серед напливу двох цивілізацій, не забули тої мови, дала гасло Україні до боротьби з вельможним лядським панством і озвалася потужним голосом поезії на всю Слов'янщину.

Отже, дарма що народ український стояв передовим редутом під час великої війни Європи з ворогом християнства, дарма, що він не дав єзуїтам закоренити на Україні свої пагубні для християнської просвіти школи та колегії, — московська політи-

ка повернула ним круто, і незабаром утеряв він свою Церкву громадську, яку підняли були високо вгору старосвітські наші братства церковні. Остерігали його ще за Хмельницького єднатись із Москвою, бо в Московщині, мовляли, нема віри ні руської, ні грецької, а є віра царська. Не послухала підманена чернь, і ось тепер на Україні вже нема й прослідку громадської церкви. Панує всюди в і р а ц а р с ь к а. Архіереї і попи служать попросту зняряддям або політики, або й поліції царської. Народ попа ніде не любить, а хіба боїться. Котрий же піп увійшов би з народом у побратимство яко син єдиної сім'ї української і апостол чистої правди Божої, такий мусить таїтись робом перших християн, а коли ні — нехай готує себе в мученики, а свою сім'ю у старці. Чи не гірше ж оце пригнічено Україну нашого часу, ніж за короля Жигмонта III і його єзуїтів? Тоді хоч слово *Україна* зоставалось на волі, а тепер і назвати себе офіційно і печатно не можна українцеві інакше як челавеком руским або жителем такої й такої губернії. Назву *Русь* розкинула Москва на всю Московщину, а історію України і її словесності нехтує по школах яко видумку або річ нікчемну. На всі мови, які ввійшли в широчезну територію Імперії, переложено слово Боже: в переклад латиський, зирянський і т. ін. — нема тільки українського, бо, кажуть москалі, українськава языка нет на свете, а есть адін толька говор палтавскай ілі чірірінскай, всьо равно как есть говар кастрамской ілі алонецкай. Байдуже їм про те, що славний Миклосич голосно назвав безумством такий декрет філологічний³. Святого Письма не дозволено напечатати в українському перекладі.

Отже народного духу не впинить ніяке деспотство. Почало Святе Письмо печататись у Львові, і вже появились ознаки симпатій до цього твору у цивілізованих народів. Це ще один плід гайдамацтва українського. Коли не взнали лядські політики українців за народ, як вони задзвонили в Шевченкову кобзу, то, може, взнають їх тепер, як вони з'являлися, осіянні Божим Словом. Ми ж ростемо духом угору щороку, і щороку вітаємо велику тінь поета новим приростом засіяного ним по Україні почуття правди. Не чие й це, як його, діло, бо він здавна голубив думку про Святе Письмо у своєму великому серці; він подавав проби перекладу псалмів Давидових і декотрих інших частин старозавітної поезії церковної; він своїм приятелям по-

часту виявляв жаль, що Біблії не переможені ще по-українськи, і в 1846 році розділив, проби ради, Євангелістів до перекладу на рідну мову між собою і трьома своїми приятелями. З того часу почалось перекладання Святого Письма тихцем та нишком від москаля. Перекладувано його скрізь по Україні, що іноді трудолюбці Божі і не знали один про одного; і тим часом як катковщина вигладила всю просторінь російську, підвела все під один знаменатель лукавої політики московської, — тоді як уже здавалось, що й струни Шевченкової кобзи затихли серед галасу москвофільства, Боже Слово невідомо де знайшло собі Віфлеєм на Україні, і цей знехтуваний Москвою Назарет появив цивілізованому світу пророків грядущої цивілізації своєї.

Оце ж не вмерло твоє жадання, Тарасе! Велика твоя думка сталася ділом; твій благий дух вселився в нових ратаїв рідного поля, і не перестане він їх жити, поки на світі знатимуть і шануватимуть славне ім'я України. Веселись, душе многотраждальна, вбачаючи просвітленим оком твоїм великий, довгий, без кінця і ліку, ряд робітників, що Господин Жатви виведе, слідом за тобою, на ниву правди своєї!

¹ Мати українська.

² Розділяй і володарюй (*лат.*).

³ Indem ich die Sprachen nach Nähe ihrer Vervaudschaft an einander reine, bohandie ich dana das Kleinrussische, das auf dem Gebiete der Wissenschaft, wie die Untersichung selbst darthut, als eine selbständige Sprache und nicht als ein Dialect des Grossrussischen anzuschen ist.

Зазивний лист до української інтелігенції

Духа не угашайте.
Апостол Павел

Живий живе гадає.
Пословиця

Der freie Mensch denkt an nichts weniger als Weisheit ist nicht ein Nachsinnen über das Sterben, sondern über das Leben... Man muss die Handlungen der Menschen weder beklagen, noch belachen, sondern begreifen.

Spinosa

I

Як панувала колись Польща, нашим предкам здавалось, ніби Русь від Карпат аж до Путивля єсть неділима часть Речі Посполитої Польської і нібито, не державшись із ляхом за руки, не можна русинові пробувати на світі.

Щиро прихилились наші предки до ляхів, щиро аж надто. Найповажніші доми в Червоній Русі, на Покутті, на Подолі, на Волині і Білорусщині і по обидва боки Дніпра на Україні — нехтували навіть стару віру грецьку щоб не різнитись ні в чім із польськими панамі. Приподоблюючись до приятелів ляхів, робились римськими католиками, кальвинцями, лютеранами, новокрепцями, ариянами. Через приятельство з панамі ляхами руська інтелігенція сталась польською. Рідна мова моїх великих предків пішла в неї у занедбаня. Писали і розмовляли у поважних бесідах по-польськи, і хіба тільки лаялись по-руськи. Отак-то самохіть полячилась наша вельможна, гоноровита Русь, позираючи чужим оком на шляхту нижчу, як і на всяку іншу руську дрібноту.

Тим часом рушчина жила своїм природнім життям у руському простолюдді, і давала ознаку своєї самобутності незліченними піснями, що дивують етнографа своєю красою і силою. Та, цвітучи собі і дико буяючи, не робила рушчина прогресу — не

Публікується за виданням:

Куліш П. А. Хуторна поезія. — Л., 1882. — С. 117—137.

робила через те, що не мала путя перед собою, ані честі й поваги за собою. У церковні школи її не прийнято; з церковної амбони нею не говорено; судове писарство її нехтувало; розмова про широку світову жизнь і політику її цуралась: друкована словесність нею погорджувала. Всюди панувала або мертва мова, котру викохано штучно по старосвітських чернечих писарнях, або ж та польщизна, котру прийнято в нас між людьми поважними і для громадського життя, і для розмови в рідних сім'ях.

Се ж усе сталося тим, що й наші руські пани, і наші руські «владики», звичайно кривні тих же панів, не виробили просвіти в своїм народі і поривали очі на чужу. Над школою, над церковною амбонаю, над судовою трибуною і над літературою царював той же передсуд, що й над самим побутом руським. Варязька Русь так стерялась у татарському ярмі, а по татарах у перелюбках з литвою та з ляхвою, що їй здавалось, ніби тільки й світу, що в польському вікні.

Правда, що в польське вікно свobodно ринув світ гуманізму звідусіль, де його ще не пригашували давняшні просвітителі Європи. Та приплатилась наша Русь вельми дорого за те, що позирала на європейську культуру у чуже, а не в своє власне вікно. Наслідком братання з панами ляхами було те, що, як розбуялась у Польській Речі Посполитій соціальна усобиця під кінець XVI століття, — руське церковне поспільство зреклося єдиності з руською церковною аристократією, а під його ревнивим надихом занедбане культурниками поспільство мирське стало звивати Ляхами не тільки руських латинців і прозелітів чесько-німецького нововірства, та і таких панів, що мурували йому церкви, споруджували монастирі, підпирали своєю повагою церковні братства і, держачись із дисидентами за руки, стояли на сеймах опором проти політичної системи єдності віри в Польщі.

Сим робом соціальні усобиці в Речі Посполитій Польській прийняли зловіщу назву боротьби козаків із ляхами, дарма що козаки боролись із вельможними представителями Русі — Острозькими, Вишневецькими, Сангушками, Четвертинськими, Корецькими і т. д., і т. д.

У цій погибельній для обох націй боротьбі руських панів піддержали польські пани, а руських козаків — пани московські, думні люди царя Алексія Михайловича. І сим-то дивним судом вворуженої сили древня варяго-руська аристократія втерляла те-

риторію, котру осягла була правом оборони від хижого азійства. От як страшенно приплатились наші вельможні предки за те, що не захопили своєї національної тропи, що не второпали єдиності своєї в рідних традиціях і в рідному слові з Руссю простолюдною.

II

Занедбана своїми церковними і мирськими панами рушчина зоставила багато свого самоцвіту в польській словесності і, прийнявши в себе доволі польщизни, перейшла під московське панування такою ж просторікою, якою була й під польським. Після Великої Руїни, що знівечила всю роботу європейської культури на обох берегах Дніпра, — під захистом міцної своєю суцільністю Москви, по залюднених наново городищах і селищах постала так звана по-письменськи Мала Росія, а по-народному Україна.

Тут ізнов глибоко закоренилась і буйно проросла та самоцвітна мова, котру, за панування Польщі, не вважав за велику річ ніхто: ні королівська рада, ні папські сейми, ні схоластична тогочасна інтелігенція, як польська, так і наша руська. Розлилась вона далеко поза край України обох боків Дніпра, сягнула аж у Курщину і Вороніжчину, аж до Волги, Дону, Кубані. І такий розлив просторікуватої, занедбаної високими властями і не запоможеної печатним словом рушчини пророкував їй новий процвіт, нову красу і силу.

Справді, куди ні заносилась наша весела або смутна пісня, наша поважна дума або жартівлива приспівка, всюди по великому Руському Світові слухано її з уподобою і переймано залюбки. У великих дуків царя Петра Першого за трапезою дзвонили в кобзу і співали сліпі козаки, а при дворі цариці Анни Іванівни в царському штаті знаходимо кобзаря українського. Тільки ж бо наші пани, що постали на Вкраїні з нових народних дуків, дбали не про те, як би рідну мову підняти до научної чи хоч громадянської поваги, а про те, як би приподобитись до своїх приятелів, панів московських.

Тоді ще було рано давати ваги такому ділу, як простолюдне слово, випечатане найкращою печаттю своєю по сільських піснях. Наш тільки вік знає, чого стоїть цей орган національного самоцуття. Так само, як за панування польського нехтувано рідною мовою задля мови приятелів ляхів, так само нехтувано

нею вдруге задля мови московського панства, помазаного чужоземщиною. З ним бо наші пани своячилися і єдинилися; з ним у царській службі і в придворних церемоніях товарищували; до московських дяків, як людей могучих, лестилися; до їх моди і до їх звичаїв приспособлювались.

Через таку похіпливість, опадав у купі з пустоцвітом і найкращий цвіт нашого народу. Столична примана тягла до себе українських дуків, мов би яким магнітом. Коли б московське панство ходило не до «православної» церкви, а до католицького костюлу чи до протестантського збору, — не подивилась би наша аристократія на стародавні руські церкви свої, і певно, ради нового добродія свого, москаля, сталась би чужовірною.

Сим робом насліддя незазваної старосвіччини, наша кохана мова, зосталась упослідженою вдруге. Держались бо в нас її по Україні тільки знехтувані столицями доматори, люди малої науки, вузького кругозору, панки, підпанки, полупанки, міщани, козаки та посполита чернь, хлібороби. Уся ж інтелігенція, все, що п'ялось на світові високості, усе багате, пишне, вельможне, усе освічене якою Бог послав наукою, прихилились розумом і серцем до великорущчини.

Як бачимо, сталось із нами те ж саме під московським пануванням, що було під польським. Самохіть наші мирські і духовні пани, глави поспільства, зреклися рідної русьчини своєї. Старі передсуди на користь моди госуларної і тогочасна байдужість про закони природи в житті нації робили те, що ніхто і не догадувавсь, який великий скарб лишали в простолюдній масі ті наші люди, що п'ялись на «російський Гелікон» або поучали з церковної амбони рідних братів чужою мовою. Так само, як і в поспіханні з Польщею, нікому було в нас запровадити народну мову в школу, нікому ввести на церковну амбону, нікому посадити її на судовій трибуні. Соромились розмовляти нею серед людей великосвітніх; погорджували тисячолітнім предківським словом у печатнях.

III

Так наші восточні сусіди, самою перевагою власті, сили, достатку, позбавили нас, у свою чергу, національного верховіття, і впослідили той елемент національної житні, котрий у людей

наукових вважається за найперший. Не роблячи нам ніякого насильства, вони ви черкнули нас із книги живих націй, а давню нашу національну давнину присвоїли собі, як річ, про котру, за нашим мовчанням, ніхто інший не озивався.

Були ми довго наче мертві, були нерухомі в летаргічному сні років із півтора ста після того, як наш Богдан запродав нас разом у двоє рук, а його alter ego хотів запродати ще і в треті. Із цього летаргу пробудила нас рідна мова, як то правду сказав великий лях:

...dźwięk mowy rodzinnej mnie osuci.

По якомусь таємничому закону воскресення замерших народностей, у Полтавщині, у Харківщині і, як бачимо, навіть у Чернігівщині, мов на тій кобзі струна до струни, озвались один по одному люди чужі й далекі між себе і без лишніх орацій провозгласили нову націю між націями, во ім'я рідного слова і самостійного світогляду.

Велике це діло розпочав простодушно, без особливого задуму, Котляревський і розпочав так радикально, мов соціальний реформатор. Постягував з Олімпу богів і богинь з полубогами, а з високих постаментів поспускав на долівку широкославних гербів, що можновладці брали собі за взір, і все те олімпійське та боготворене по великих містах панство повернув у мужицьку простоту. З уподобою прийняли письменні люди «перелицьовану *Енеїду*» величного римлянина: бо побачили в ній своє поспільство, побачили, хоч і з вивороту, та все ж таки не сліпаючи так, як сліпували, захилившись за чужомовні книжки.

Сам Котляревський не знав добре, що він творить. Він покоровивсь недовідомому велінню народного духу; був тільки знаряддям українського світогляду. Чуючи ж по своїй поетичній природі, що сміхотворна «Енеїда» торкнула не всі струни в душі у земляків, змалював Котляревський життя народне ідилічно в своїй опереті «Наталка-Полтавка». Тут уже критика вбачає начерк літератури поважнішої.

Не хутко спроможеться яка б ні була початкова громада на змалювання себе писаним словом. Се бо вже висока стадія розумової культури. Нашим отцям здавалось порожньою забавкою те, що написав Котляревський. Умер він у своїй рідній Полтаві, а з ним наче загинула і його проба пера серед неспокою життя

громадського. Отже з малої і одрубаної собі речі судилось народитись такому, що зрослося із нашою долею навіки, чого не мусимо забути, чого не занепасть ні панський егоїзм, ні государна політика: народилась українська література.

IV

Література ця сталась демократною не тільки по волі, а таки й по неволі. Появилась вона на Божий світ не до панської впадоби, а до впадоби і науки тих, котрі не бажають, щоб темні брати їм служили, а бажають самі темним братам послужити.

Прямуючи до такої мети робом великого Учителя, літературні робітники наші не щадили ні своїх сил, ні своїх достатків, аби посіяти серед народної темноти і бідоти таких проповідників науки, котрі при нагоді могли із приниженої до землі маси викликати до свого гурту природніх, рукою Божою засіяних «чад премудрості» і вкупі з ними утворити націю самочутну, саморозуміючу, на своїй дорозі видющу, про свою будущину дбайливу.

Не шкодив цей великий задум нікому, опріч тих, що вважають мир за знаряддя свого егоїзму, — опріч тих що, допившись до високих титулів та великих гонорів, забезпечують долю свою діточкам своїм і діточкам діточок своїх яким би то не було робом. Не то що не шкодив нічому і нікому, а приспоряв великому Руському Світові велику будущину. Ним бо малося, на підмогу спільному добробуту, видвинути з народної залежі животворну силу, котра тепер існує собі німуючи, сліпуючи, бідуючи або гайнуючи.

Отже знайшлися в Росії такі правителі, що позирали скрива на етнографічну Україну, розпростерту широко серед Руського Світу, ніби вона своєю мовою робить якийсь перекир царському господарюванню. Стали ці люди, ці політичні homunculi, міркувати, яким би робом зупинити розцвіт української мови, і привели царське правительство до неможливого діла — до угашення духу.

Тут починається нова повість про ізбієння младенців...

Було в Росії таке, що букварі і початкові шкільні книжечки дозволилось печатати по-жмудськи, по-самоїдськи, потунгуськи, тільки заборонено по-українськи.

Було таке, що збирати грошові жертви можна було на всяку учту і на всяку світову пустоту; постав тільки наказ українцям складатись хоч по вдовиній лепті на наукову запомогу землякам своїм.

Було таке, що не боронено видавати всякі газети і журнали людям порожнім, ради редакторської наживи з людського недосвіду і легкодумства; українським же народолюбцям забороняли сповіщати рідний край про все, чим би освітілась його темрява.

Було таке, що Боже слово перекладувалось і зирянською і калмицькою мовою, тільки не вільно було перекладувати його мовою українською.

Постало нарешті уже й таке, що навіть у повістях, писаних великорущчиною, цензура поправляла изба там, де в рукописі стояло хата; вписувала барин там, де автор писав пан, і т. д.; а коли чумак заспіває в автора:

Против воли, против вози,
Против ярма і занози,

то цензура вичеркувала чумацьке співання, як українське¹.

V

Як нам назвати ту безліч усяких мук, що в нас приймали мученики й мучениці за своє рідне слово? Чи то була римська Неронівщина, чи гишпанська Торквемадовщина? Чи то була дальновидна правительственна мудрість, що знайде собі оправдання у віках грядущих; чи то були така необачність, що скритикує її й мала дитина?

Як її не називаймо, а підлягати їй, мов безсловесні звірята, не мусимо. Бо коли ми дивуємось, як це наші предки так необачно збігли піною з кипучої української життя, то нехай же хоч вас наші потомки не докоряють марним шумуванням.

Тільки легкодухам здається, що наша сила ніщо супротив тієї сили, котра рине на нас із високостей государної власті, мов яка Ніагара, гримлячи, крушачи, сліплючи і туманячи. Аж два царювання сплямовано вже гашенням нашого духу. І хіба ж його вгашено? Хіба ж ми злились у одну націю з «православним» Московським царством? Не тільки не злились, а стали від нього, через те насильство, ще дальше, ніж були колись від Польського католицького королівства.

Через те насильство і тиранство ми тільки зрозуміли розумом і побачили очима, скільки ми втратили неоплатимої сили, піддобрюючись москалеві.

Ми вже не маємо своїх церковних ієрархів. Задля государної московської політики вони нас ізрадили так само, як ізрадили колись задля політики польської.

Не маємо вже і своїх сановників: бо й ці відбігли нас тим же робом, що й наші Острозькі, Вишневецькі і т. д.

Не маємо ні свого українського трибуналу, ані свого звичаєвого права.

Не маємо ні такої церкви, котра підлягала б суду громадської совісти, ні такої школи, котра виховувала б наших дітей згідно з духом нації.

Не маємо навіть рідної преси, котра б не давала національній мові миршавіти під впливом чужої, і освіжала б духу народного серед нашого безголів'я.

Одно тільки наше зосталось при нас — живе українське слово. І тому задекретовано згинуті. Побалакають, мовляли, ще трохи сим жаргоном хлібороби, зійде він тільки на те, щоб розмовляти про вози, воли, ярма, пуги, налігачі, і, не обперте ні об церкву, ні об школу і пресу, зникне собі, мов той недорід, що йому не судилося й на світі жити...

VI

Отже воно не зникне вже через те саме, що його тиснуть і гонять. Наше слово загартоване в устах Олегів, Святославів, Володимирів іще тоді, як Москва й не наклонулась. Загартували ми його і в устах того рицарства, до котрого слалась із зазивами вся Європа, воюючи з ворогами віри Христової або свободи релігійної.

Тож воно служило в боротьбі сили мускульної з мускульною. Тепер наступив для нього час боротьби духа з духом. Як не впосліджують нас ті люди, що озиваються представителями Москви, а мусять признатись, що український дух виступив на своє діло житні героїчно.

Московське царство давно вже почало зватись Всеросійським. Двадцять язиків за приводом Наполеона розбилось об його потугу. Історія його діяній стала печататись десятками томів, голосних, мов горлаті гармати. Пишаючись перевагою над бойовими

силами Сходу і Заходу, московський самодержець став зупиняти політичні бурі в Європі, мов той Нептун у Вергілія, одним погуком: Quos ego! А московська мова обрїла для себе такий невмирущий орган, як поет Пушкін. Велична зробилась Москва не однією стихійною силою. Здавалось би, нам подобало втонути у тому величчі, зникнути в блискавичному сяїві всеросійської слави, стопитись у один метал із Москвою серед страшеного огню, котрим вона палила землю і воду, перекуватись у щось неодмінне во віки під залізним ціпом тієї баби яги, що в нашій казці кує москалів на мідяному току, покрепляючи силу решетами картечі.

Москва виросла якимсь дивом перед очима в Історії. Про нас, що помогли їй знятись од землі аж під небо, ніхто й не згадував, прославляючи її царів та гербів. Нас мов би ніколи не було й на світі...

Аж ось, саме під ту велику годину, як засіяла повним світом невмируща слава Пушкіна, найкраща слава, якою може величатись нація, — у нас на Україні, серед забутих степових могил, мужицька мова піднялась із нечевля до високості всенародного жалю, плачу, піднялась до погорджування великою гординою і до погрожування великій потузі.

То правда, що в нових кобзарських співах було багацько сліпого буяння, як і в геройських подвигах тих варягів, що руйнували Болгарщину і Візантію, — як і в гайдамацькім завязтті тих козаків, що розбивали по Чорному морі християнське купецтво заодно з басурменським, а дома пліндрували руські свої городи татарським робом. Тільки ж бо слов'янська інтелігенція не занедбала піснотворнього генія через його недосвід. Широко від Петербурга до сербського Білграда, а від сербського Білграда до чеської Праги розлилась наша нова пісня, і навіть чужомовна Європа довідувалась через переклади, у чому сила неторканих ще струн української кобзи.

Сила була в пророкуванні нової боротьби, боротьби за народне право вже не мечем і огнем, а духом і правдою. Заговорило понад Дніпром німе каміння; озвались голосно бур'янувати городища, і все живе почуло, що гаряча предківська кров кипїла і бушувала не даремно.

Вхоплено й замчано кобзаря на край світу, між азіатську дичу; придавлено його й примучено на тілі, ослаблено його й скалічено на душі; а голосна пісня його через те ще поголосні-

пала на широкому світі. Усе недодумане і недосвідоме з неї почезло; зосталось тільки саме сяйво...

Так у великих проповідників людської віри, чи вони сходили з громохмарної гори у юдоль повсяденщини, чи з'являлись посеред степової рівняви з блискучими своїми снами і таємничими призовами, никне марою те, чим вони рівня приземкуватим людям, і сяє неугасимим во віки світлом те, чим вони вищі над похилу до землі людську природу. Так насліддя предківської слави чиститься в непроглядних століттях, мов у водах мовчазної Лети, і зостається нам від неї саме героїство духу, що підіймає серце на благодатні задуми і на великі подвиги.

VII

Оце ж не сумуймо про мізерну долю нашого українського народу; не журимось про те сирітство, у якому зостававсь і зостається він без первоцвіту свого громадянства і своєї древньої церкви. Знаючи з історичного досвіду, як уставали нації, повержені незгодою або дикою силою в прах, уповаймо духом бодрим, що в нашій давнині затаїлася сила невмируща і що ми тією силою дійдемо колись до того зросту, який сама природа нам на роду написала.

Не загине те слово, що дало животворящу заповогу аж двом літературам. Велике воно по своїй природі; а велике слово свідкує про величчя того народу, що зачав його в глибині свого духу.

Так, ми не малий нарід, дарма що нас не добачають наші сусіди у своїм величанні. Не малий уже тим, що докіль стояли ми за Польщу, під п'ятою в ляха звивалась Москва, а як почали стояти за Москву, стала тоді Польща пищати під п'ятою в москаля.

Не малий і тим, що, давши Польщі і Москві архієреїв, вельмож і писателів, не пошились ми в чужоземщину слідом за своїми спокушеними главами.

Найбільше ж величчя української нації явне з того, що, зоставшись без церковного, політичного, воїнського і наукового передовництва, спромоглись вони видати з себе самобутню літературу, і затривожили непомалу силоміцних єдинителів Русі.

Пам'ятне бо нам слово московського оракула: що польське повстання єсть ніщо, як порівняти його з повстанням літературної України. Там, рече, відпала б, може, під лихий час, невеличка провінція від Імперії; а тут мужицька мова, ставши літературною, розколе Імперію на самій серцевині. Так промовила, віщуючи про нас, московська піфія, і се нам немалий прогностик, що ми літературною пропагандою утворимо собі, скоро чи нескоро, таку церковну ієрархію, котра величатиметься чимось кращим, ніж цяцьковані митри, і таке вельможество, котре пишатиметься чимось достойнішим, ніж предківське надбаня, і таку інтелігенцію, котра буде розумна малоученим людям, як батьки і матірки розумні дітям своїм.

Благодатна земля, що зродила вже стільки багатого жнива, лежить облогом перед нами. Зачаровано цей обліг іще тоді, як боролись наші руські козаки з нашими руськими панамі, зачаровано й заклято: щоб на цьому облозі поламавсь усякий плуг, котрий не сам нарід-абориген собі викує.

Оце ж почали ми його кувати, цього чудовного плуга, з того часу, як постягали богів з Олімпу, а полубогів із мраморних постаментів та поробили громадянами. Дарма що нас так тяжко тіснять і пригнічують необачні государники. Ми і в тісноті і в пригнеті куємо та й куємо собі словесні лемеші та чересла помалу, і прийде той час, що пахатимемо предківське займище без цензурного дозволу.

А щоб роса не вибивала нам очей, поки зійде лише сонце, сонце духовної свободи, — треба нам, браття земляки, заложити літературний кіш у вбезпеченому високою цивілізацію місті.

Шкода нам звати москаля дядьком. Дякуючи нам і за оружню і за моральну підпомогу, він хоче загладити наше обличчя серед народів; хоче, щоб ми забули, хто ми і яке наше національне право; хоче, щоб ми не мали ні путі, ні честі, ні поваги на світі.

Оце ж, проповідуючи істину, як істочник свободи, мусимо ходити робом тих, котрим великий Учитель роду людського наказав: що коли гнатимуть їх у одному місті, нехай утікають до другого. Певно ж бо знайдеться в культурному світі притулок, звідкіля у всю Руську землю ізійде віщання наше, на пробуд сонних і на воскресення мертвих.

Розпочинаю це спасенне діло книжкою, котру назвав «Хуторною поезією» на ознаку того, що коли б ні в однім городі і

ні в однім селі не знайшлося уже живого зерна до засіву національної ниви, то рука Божа знайде ще його в хуторах, і широко позасіває навіть і жидівське поле на Україні, не тільки те, що піддягає нашим перевертням.

VIII

Виставмо, миле браття, на високостях науки і літератури наше національне знамено. Не побачить на ньому плями ні один край, опріч хіба тієї Московщини, що слухає цькування своїх погибельних політиків, своїх сліпих книжників і Фарисеїв. Чистий стоятиме сей стяг у сяйві гуманітарності. Не стягує він людей на криваве діло, на гарбання чужої предківщини, на топтання під ноги чужої святині. Стягує він українську розпуджену сім'ю до наслідування предківського надбання — рідного слова, до наслідування правом науки і словесності.

Сим не зупиняймося, миле браття, що таке велике передвзяття розпочинаємо малими силами. Усе велике на землі постало з малого, і все потужне з малосильного. Не зупиняймося й моральним занепадом наших українців.

Понурились вони тепер у землю німуючи, мов ті воли під'яремні. Прийде ж той час, що вони випростаються, і з «німого язика» зробляться віщателями національної правди. Перелічить вони себе всюди: і на рідній і на чужій землі, і по селах і по городах, і по степах і по морях. Прокинуться і в столиці, що стоїть на людських кістках, викована з самого заліза. Відгукнеться ними й страшенний Сибір, перемірний нашими ногами. Заллється українське серце навіть і в іншого перевертня, мов у того «Ляха Потурнака, клюшника галерського, недовірка християнського». Плодюча наша полуденно-руська земля. На сищала вона своїми дітьми двоє великих царств, та ще й тепер інші з них живі в чужоюдній утробі, мов той пророк у символічному китовім череві. Звергне їх чужа національність, на проповідь рідної, української.

До гурту ж, небожата, і великі й малі! До гурту, паненята з мужичатами! До гурту рятувати святе насліддя — слово! Воно бо скарбівня нашого духу. Воно — великий завіт незазваної нашої предківщини. Воно — правдиве пророкування нашої будущини.

Мусимо, любі земляки, заходитись укупі всі живі коло тієї праці, що започали наші предки варяги й козаки. Вони робили своє національне діло буяючи, як люде віку темного; а ми робитимемо своє розмишляючи, як люде, освічені наукою; вони — мечем та кулачем, а ми — пером та лагодою. Нехай царі царюють, а великі пани панують. Общі причини привели їх до страшної переваги, общі причини вкажуть і розумну міру їх перевазі. Не хитаймо високих стільців; не зневажаймо і великих заслуг наших государників. Нехай старий завіт історії стоїть перед ними в своїй повазі. Новий виробить і нове вино, і нові міхи по винотоках.

ІХ

От на таких-то основинах треба нам працювати в тих благословенних землях, де над мислячою головою не стоїть із довбнею безголовий цензор, і за плечима в проповідника Христової свободи не притаївся поработитель кат.

Усе те зле й лихе, що заподіяла нам колись нещаслива Ляхва, а тепер останніми часами необачна Москва, сталось через політичну темряву, — через те, що політика не питала дороги в науки, а наука не опиралась на єдину філософію, достойну свого імені, на філософію природовідання. Дійшовши, з прогресом кругосвітньої наукової праці, тієї правди, що безкрай і безмірний космос, у величезних і найменших творивах Божих, дає нам закон громадянського життя і розумового прямування, кладемо її в основу нашого проповідання української національності і духовної свободи. Закинене серед чужої нам громадянщини, серед чужоплемінного і чужоядного натовпу, слово наше ховалось тільки по невмирущих піснях та в тайниках наших сімей, — у тайниках, недоступних політичній інспекції. Викликаємо його тепер з останнього сховища на ширшу просторонь. Досі перепроваджено його в нас тільки через віковічні книги Святого Письма. Наступила черга перепровадити його через поетичні твори великих народів і через філософічну, обперту на природовідання науку.

Який ні єсть малий собі з початку наш видавничий захід, як ні трудно робити на одшибі те діло, котре народи свобідні роблять у себе дома; та не маючи іншого способу пропові-

дання нашої загнаної й забитої правди, мусимо вважати своє видавництво — не з гордощів, а з гіркого жалю — і за народну школу, котру нам заборонено дома, і за церковну амвону, котрої наше духовенство нам не соблюло і не вповажило.

Спогадаймо, браття, про ту годину бідолашну, як під колотнечу за «духовні хліби» замикали і пустошили церкви по руських наших городах не тільки іновірці, а й самі ті, що називались «благочестивими» владиками. Занедбане, а часом і розпуджене поспільство виходило тоді в поле і під чистим небом слухало церковної науки, на яку спромагались убогі і гонимі благовітсுவателі. Ми живемо під однаковим гонительством. Коли ж спасенні душі, у своїй науковій темноті, перехопили свято віру предків своїх, як тоді найкраще можна було її зрозуміти, то, маючи в руках такі могутні знаряддя до проповідання істини, як наука і література, ми тим паче можемо переховати предківський завіт національної свободи і свободної совісти.

Нехай же наша сила в нашій немощі совершається. Нехай з нашого серця рине та велика потуга, що нашим полевим благовітсுவателям не дала підклонитись під замикателів і пустошителів святих церков. Коли завзяті люди меча і полум'я були нашими предками по кипучій крові, то безбоязненні люди Христової правди — сіль Української землі, тихий світ народу українського, герої християнської любові і самоотверження — були нашими правдивими предками по невгасимому духові.

Пам'ятаймо, рідні браття, апостольське слово, що поставили ми девізом до цього Зазивного листу: *Духа не угашайте!* Не гасімо його самі в собі; тоді ніхто його не вгасить і в нашому народові. Нехай наших гасителів поб'є всьогосвітній сором, а наше знамено нехай сіяє своєю чистотою і правотою во віки.

Гірка і мов уже безвихідна наша доля, що й казати!.. Споглянувши, який страшений розплодився на Україні тиск чужомовного, нам ворожого панства, яке зрадливе сидить у нас на апостольських сідалищах архієрейство і як починовничено в нас навіть людей науки; споглянувши на ту жменьку людей, котрих можна у нас назвати оком, ухом і серцем України, тільки зітхнеш, промовивши з Шевченком:

Обідрана сиротою
Понад Дніпром плаче...
Тяжко, важко сиротині.

Зазивний лист до української інтелігенції

А ніхто не бачить, —
Тільки ворог, що сміється...

Та нема такої безодні, з котрої б не викарабкалась нація моральною перевагою над стихійною силою, над силою незапрацьованого чесно багатства і над силою власті, не оправданої філософією природи.

Поки що втішатимемось хоч тим, що чуємо в собі доволі снаги на протест перед всегосвітньою інтелігенцією за сліпе і тиранське вбивання нашого національного духу.

¹ Знаменитий декрет про українщину стався 18 мая 1876 року. До цієї дати у «Газеті Гатцука» надруковано половину мого оповідання про український побут і дозволено в ній панові зватись паном, хаті хатою і т. д. У другій же половині того ж самого оповідання цензор звелів редакторовіечатати вже б а р и н, изба і т. д. і не дозволив чумакам співати про воли, вози, про ярма і занози.

Крашанка

РУСИНАМ І ПОЛЯКАМ
НА ВЕЛИКДЕНЬ 1882 РОКУ

СЕ ХРИСТОСУВАННЯ З ДРУЗЯМИ Й ВОРОГАМИ
БІДОЛАШНИЙ АВТОР, СТОЯЧИ
МІЖ СЦИЛЛОЮ І ХАРИБДОЮ,
БЛАГОГОВІЙНО ПРИСВЯЧУЄ
СЛОБІДЖЕНИМ ОД НАШОЇ ВЕЛИКОЇ ТУТИ
МУЧЕНИКАМ ЧОЛОВІКОЛЮБСТВА
ТАРАСУ ШЕВЧЕНКОВІ
І АДАМУ МИЦКЕВИЧОВІ

Слава в вышних Богу, і на землі мир,
в человецех благоволение. — Воскресе-
ния день, просветитесь людие...

Церковня піснь

Брати, забудьмо давні чвари,
Та засвітімо світло вкупі...
Хуторна поезія

Не малий ми нарід, дарма ще нас не
добачають наші сусіди у своїм величанні.
Не малий уже тим, що, докіль стояли ми
за Польщу, під п'ятою в ляха звивалась
Москва, а як почали стояти за Москву,
стала тоді Польща пищати під п'ятою в
москаля.

Зазивний лист до української інтелігенції

I

Панове русини, любі наші українські родичі, і ви, панове по-
ляки, не чужі нам українцям люде. Ради світлого свята, котре
говорить нам, що наші предки воскресили в наших душах і ми
самі воскреснемо в душах наших потомків, побесідуймо вкупі
про те, що з нами діялось і що з нами діється нині.

Публікується за виданням:

Куліш П. А. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. — Л.,
1882. — Вид. 2-ге. — 40 с.

П. А. КУЛІШ

КРАШАНКА
РУСИНАМ И ПОЛЯКАМ

НА ВЕЛИКДЕНЬ 1882 РОКУ

ви́дана ти́пом дру́гим

з ДОДА́ТКОМ ПОСЛІСЛІ́ВЪЯ

У ві Льво́ві

з Друка́рні Товари́ства імени Шевче́нка

ви́даною М. Ба́жаро́вським

1882

«З історією треба за все рахуватись», — промовив один із великих наших сучасників, славний чоловіколюбством пера свого¹, — рахуватись аж поти, скажемо від себе, поки заспокоїмо в собі невмирущого духа правди. Мусимо з нею рахуватись і за наші недомисли.

Тяжка і шкодлива темрява окривала наш український розум із давніх давен, що до нашого народнього права, до нашої громадської правди, до вашої одвічальности перед судом культури, сим праведним ареопагом народів.

Посердили нас із ляхами люди богобоязливі, богоугодні, богоносні, богоподобні і мало-мало не богорівні. Посердили вони нас із великої своєї прихильности до наших неписьменних предків, з великої своєї ревности не по розуму, і от, ми аж і досі не перестаємо одно на 'дного важким духом дихати.

Ще задовго до татарського лихоліття апостоли християнської любові і богословської ненависті поучали на Дніпрі, що всі латинці — Божі вороги, грішніші кривою своєю вірою над розбишак і харцизяк, непрощенто грішні перед Богом і перед людьми², а на Вислі проповідували з такою ж самою християнською кротостю, що «русин тільки ляцькою кров'ю гасить свою біснувату ненависть і застарілу жадобу помсти»³.

По татарському лихолітті, ще до настання в Польщі ізуїцтва, ляхи в наших владик-архиереїв були «бісові пекельники», а Русь у римського прелатства не прекладалась над жидову. Навіть у поважних королівських грамотах руські церкви іменовано синагогами; а посполитим польским правом руських попів повернено в підданство нарівні з мужиками. Одіймати в нас «духовні хліби» сяким чи таким робом уважали благодушні прелати ділом спасенним і богоугодним. За те ж і наше попівство не мало собі за гріх видумувати і про самих прелатів, і про їх духовних годованців, панів, такі речі, які тільки була спромога видумати.

У XVI столітті лютеранська та кальвинська колотнеча за віру прибавила руським попам завзяття, не прибавивши науки. Плєскати язиком, а потім писати неможєбні речі й пером стало у них таким звичайним ділом, як і клепати в монастирське било.

II

Козаки, не даючи вдові київського князя Симеона Олельковича господарювати, змусили її благати короля, щоб він узяв

собі неспокоїний Київ, і дав їй у заміну Пинськ із Кобрином та Рогачевим⁴, а ченці пишуть у своїх хронічках, що ляхи силоміць зробили з руського княжества польське воєводство.

Козаки нападають розбоєм на Межигорського Спаса, граблять і монастир, і церкву, завдають «благочестивому» чи «православному» ігуменові криваві рани; а київські ченці тільки й знають, що зневажати перед своїм народом ляхів, забуваючи про те, що кривовірні ляхи з великою трудностю підняли Київ із останньої руїни послі Менгли-Гиреевої пожежі, і вдержували за християнським монархом сей пограничний город одним лицарським самопожертвуванням перших воєвод своїх, котрі служили «кресову» службу не стільки королеві, яко сановники, скільки християнству, яко воїни святого креста.

Перший бунтівник против благочестивого пана, князя Острозького, козацький гетьман Косінський, не поліг у них, як було справді, у нападі на другого благочестивого пана, князя Вишневецького, в Черкасах. Ні! В чернечих хронічках записано, що ляхи замурували його живцем у стовп серед Варшави.

Другого бунтівника, Наливайка, що чинив розбишацькі похвалки на Краків, на всю шляхту і на самого короля, козаки не видали коронному гетьманові серед бойового свого коша, і не прийняв він заслуженої кари від катової сокири в Варшаві. Ні, ні! Чернечі хронічки оповідають, що його спалено живцем у мідяному волу, за його б то оборону віри благочестивої.

Минаючи інші такі видумки, і між ними попівське підпалювання міжнародного ворогування в знаній кожному Львівській Літописі⁵, спогадаймо напасника на культурних людей Острянина чи Остряницю. Сей у літописних наших споминках не покинув товаришів свого бунту серед гарячої битви над Сулою і не наложив головою у домовій бучі з козаками в Чугуївщині, як се ми знаємо з московських воєводських «отписок». О, ні! Із мізерного легкодуха і зрадливого втікача зроблено в нас мученика інквізиторської лютості ляхів, котрі, мовляв, розтерзали серед Варшави навіть і жінок і немовляток тих значних козаків, що похапано б то їх разом з Остряницею на богомиллі, як їздили козаки дякувати Богу за свою велику побіду над ляхами та за вимушені в ляхів пакта.

Сього мало. У *Літописі Величка* злосливі предки переховали для легковірних потомків універсал Остряниці про нелюдське

тиранство лядського ротмистра Геродовського. По сьому широковіщательному універсалові, небувалий ніколи Геродовський вироблював таке, що, поки ми самі були неуками в історії, ми вважали довгом своєї честі помститись хоть словом, коли не ділом, над губителями наших предків. Як же то почувались у серці своїм наші викохані в чернечих бурсах прадіди, почитуючи сі брехні! Як демонськи палав їх дикий дух, загорівшись од сього єхидного підпалу!

III

Отже старосвітські наші письменники не вважали своєї пекельної роботи за вчинок, противний Христовій науці, і найдоказнішими тому свідателями служать нам їх соперники, просвічені далеко більше наших попів і ченців латинські прелати. Як одні, так само й другі працювали з великою енергією над засівом усяких видумок по темних головах, працювали з спасенною думкою — перетягти добрих людей на лоно справдешньої, як мовляли ті й другі, християнської церкви, на лоно єдиної, як певнили ті й другі, спасаючої віри.

По церквах і по костьолах, по монастирях і по кляшторах, по руських бурсах і латинських колегіумах, по богобоязливих домах і всяких зборищах, представлялась тоді зневажлива для церкви ярмаркова сцена, ще гірша від тієї, котра так возмутила Христа в Єрусалимському храмі. Взиваючи себе навзаєм Христовими противниками, обидві сторони хапають за полу всякого зустрічного і поперічного, оббріхують своїх антагоністів і грубіянськими, і найделікатнішими виразами, лестять і насміхаються, вговорюють і знущаються, благають і погрожують, обманюють і тираняють, підкуповують і вбивають на смерть, аби тільки поперетягувати людей із чужої фабрики суевірства у свою власну.

Серед сього ярмаркового галасу й гвалту умственна темрява, безкритичність і легковірність, під назвою побожності і благочестя, панують над багатими і вбогими, якої б не були вони віри, і в цій погибельній темряві, серед поголовної непривички до якого-небудь аналізу, до якої-небудь перевірки слова ділами й речами, у напущеному богословами тумані видумок про небо й землю дві зовсім іншого покрою сили роблять щиросердих,

так само як і нищих, фабрикантів суєвірства своїми знаряддями до панування над людьми перевагою сили і спокуси. Москва й Польща, царство одного і царство многих царів, користуються незгодою порізненої Русі, і ту смертельну ненависть, котрою духовні люди надихали прихильників грецької і латинської церкви, обертають у велике двигало людських сердець на підмогу самодержавного або многодержавного панування.

IV

Благочестиві попи, забезпечуючи собі духовні хліби, нахиляють козацтво до підданства московському цареві. Католицькі ксьондзи школами та костьолами припаюють козакувату руську шляхту до шляхти польської нерозділиво. Правда з Неправдою ходять проміж миром обнявшись, і найлуччі люде віку свого помиляються, котору з них як звати.

З одного боку, преподобні посники та святі мовчальники горнутья до п'яного козацтва, не вважаючи на те, що сі защитники справдешньої християнської церкви, воюючи мусульман, дерли християн і за границею й дома «більш, ніж би змогли вкупі з татарами»⁶. З другого боку, король, серед з'єзуїченої своєї ради, ясує на сеймі, що лучче нехай згине з ним самим Польща, ніж поступитись грекам хоть латинськими недоїдками.

Розпочинається нескінченна низка вворужених гарматами королівських комісій на вгамування козацтва, котре одну руку простягало до Москви, де царював єдиний, мовляли попи, сіяючий під сонцем благочестивий монарха, а другу — до Стамбула, де «повелитель чотирьох конців світу» настановляв за гроші восточного папу. Ходять коронні гетьмани по Україні, обороняючи шляхетський, міщанський, мужицький, ба і чернечий добробут од доморослої орди; а з церковних та монастирських закутків шириться глуха пропаганда проти лядського замаху на благочестіє, і від Києва до Львова розходитья чутка, що на походах жовніри вистинають зустрічну Русь упень не за що інше, як тільки за те, що вона — Русь, і наступають на Україну для того, щоб вирізати благочестивих до ноги по саму московську гряницю⁷.

Серед сієї смути запорозькі чуприндири торочать по шинках та по ярмарках готовим на все обірванцям про наругу жидів,

панських прислужників, над благочестивим християнством. Про одного жида оповідають, що в нього в льоху образ Ісуса Христа прибито до землі чотирма цвяхами, очі йому повиколупувано, груди, руки й ноги попробовано; про другого, що не дає козакам і мужикам ключів од церкви, щоб охрестити дитину або звінчати молодих; про інших жидів, що на одній милі становили по три корчми; ще про інших, що позарандовували всі «козацькі ріки», загніздившись на Самарі, на Саксагані, на Гнилій, на Пробойній, на річці Кудесці, у таких незнаних пустинях, на таких полувидуманих урочищах, де й козакам-бурлакам не було пристановища, де навіть Самуїл Зборовський помирав з низовцями від безхліб'я і безвіддя. Слепе кобзарство, спасаючи душу по монастирях і п'янствуючи з козаками по шинках, складає думи про сю тяжку наругу, котрі й досі російська історіографія, цураючись критики, приймає *à la lettre* за історичні свідоцтва. Шкодливі видумки католицького іезуїтства знаходять собі *wet za wet* у видумках запорозької голоти, котру навіть найученіші і найпобожніші українські попи тогочасні іменують «преславним Військом Запорозьким» — і ширяться по всій Русі кривава ненависть до лядського та до панського імені бліп.

Немногі тільки (як і на всім світі немногі, починаючи від часів Содом і Гоморри) праведно розумні душі, стоять кроткою вірою своєю і незасліпленою страстями правдою — з одного боку, проти ласих на духовні руські хліби латинських прелатів, з другого, проти зрадливості своїх владик архиєреїв, з третього, проти любостяжання і безсердечності пишного панства, і четвертого, проти дикого в своїм нєтямі і занедбанні мужицтва. Та спасенне діло їх чистої чоловічньої життя, серед мізерних діл людського звірювання, зістається ледве видимим для історика, мов ясна іскра в попелі, перехована долею про далеку руську і польську б́удущину.

V

Не дбаючи про сей тихий невечерній світ, байдужні на його животворне сяйво, козаки вербують у свої купи молодіж, роздражену деспотством непорядних батьків своїх, виховану серед хаосу середньовікового громадського життя, відопхне-

ну від «шкільної чаші» її зловредною гіркою, зіпсовану в ремесничих цехах цеховою кривдою і всякою розпустою. Своїм своєвольним буянням «по світах» вони протестують проти ледачого життя в городовій Україні, і згорда титулюють себе в своєму запорозькому сховищі «добрими молодцями». Отже й ці бунтівники проти домашньої, громадянської і церковної опіки за все й про все, що їм не до вподоби на Україні, винуватять в один голос панські порядки, дарма що се були єдині можебні порядки у тяжких обставинах української нації. Видумують вони великі панські проти них кривди, ігноруючи свої дикі проти панів вибрики; розпростирають на всю шляхту ледаче деспотство кількох поганців, гірких перш усього самій шляхті; малюють панський побут на Україні раєм, а мужицький пеклом, і втелюють свої тенденційні видумки навіть заходячи на Україну чужоземцям, навіть таким панським офіціалістам, котрі хвалились перед земляками своїми, що за 17 літ служби в українського магната осадили на татарських шляхах і диких полях півсотні великих слобід, чи то в оль, розколонізувавшись потім у тисячу сіл⁸.

За городовим і сільським гультьяйством, затягненим у запорозькі затязьці, цехові люде не знають, що робити зі своїми ремествами, крамніми коморами, винницями, броварями; а за шляхетськими охочокомонниками, мало чим луччими від козаків, за тими ротами та хоругвами, котрих посилено розгонити козацькі купи, купці покидають биті шляхи, тиняються з возами по манівцях, і платять важке прбміто замість легшого мита. Україна колотиться невгавущим колотом п'яного бунту, з одного боку, і вповажного посполитим правом розбою, з другого. Благочестиві ченці, швендяючи в Москву по «милостиню на церковне стрбєнне», мовчать перед царем, ніби набравши в рот води, про козацьке хижацтво та розбишацтво, і краснорічиво звертають невгавуцу українську колотнечу на панів та на шляхту, що пішли, мовляв, то в латинство, то у всяке еретичтво, і тяжко тіснять благочестивих християн, «найпаче ж козаків».

Тим часом з'єзуїчені прелати лаять по замках польських «ко-ролят», і перед їх такими ж високими престоломи, як і престол московського самодержця, винуватять за все й про все кудлатих схизматиків. Не вважаючи на те, що Наливайко грабив попівські двори й церкви так само, як міщанські комори, панські

замки і мужичі оселі, взивають усе духовенство грецької віри Наливайковою сектою, взивають Наливайками і Наливайковою сектою навіть із костельних казальниць, навіть устами таких проречистих апостолів латинства, як Фабіян Бірковський. А їх духовні годованці, такі поважні, заслужені і письменні люде, як князь Криштоф Збараський, замість того, щоб за допомогою та наукою підняти руських попів із узаконеного польським правом мужицтва і підданства, плямують перед королем словами: *genus sceleste hominum* все руське духовенство поспіль.

Так-то дві гарні, найгарнійші в світі слов'янські народності, а в них дві рівновагві половини спасенної асоціації «капітала»⁹ з працею і роботи розумової з роботою мускульною, нацьковані одна проти однієї лукавими або сліпими вождями, готові були впитись одна в одну зубами, на погибель землі, дорогої обом їм.

VI

При таких обставинах наступила татаро-козацька чи козако-татарська Хмельниччина, ведучи за собою рідну сестру татарського лихоліття — Велику Руїну. Дарма що козаки побивали руську благочестиву шляхту заодно з польською латинською чи тобто нечестивою, плюндрували можновладних культурників і колонізаторів України заодно з дрібною шляхтою, котру сама пісня народна зве хліборобами; дарма що козацька «таборщина» попрорізувала Руську землю безлюдними шляхами завширшки в п'ять і десять миль; дарма що козацькі гетьмани розплачувались із мусульманами одновірним народом своїм, своїми підпомошниками і потужниками, — за все й про все винувачено на Вкраїні ляхів. Дарма що ця багата і людна тоді над саму Польщу земля, текуча, мовляти, молоком і медом, за короткого козацького панування звелась ні на що, окрилась німими городищами та селищами, забіліла людськими черепами та кістяками, — вина падала на одних панів ляхів, котрими попи з козаками протурчали уші народові з нашої сторони, так само, як з польської ксьондзи зі своїми годованцями протурчали уші панам, папським синам-колегіянтам і всім, мовляти, «добрим католикам» Наливайковою сектою. Дарма, наостанок, що Хмельницький був разом і турецьким і московським підданим, що навіть народна пісня проклинала його за розплату з татара-

ми українськими парубками, дівчатами й молодицями¹⁰, — ім'я Козацького Батька прославлялось на Україні як Мойсеєве.

Письменні українські люди не так хотіли, як м у с и л и прославляти Козацького Батька і за живота його, і по смерті. Не говоримо вже про козацьких архієреїв, котрі «якоже риза в крові намочена не будуть чисті в вечное время»¹¹. Спогадаймо тільки те, що значна частина шляхти, навіть людей добре вивчених поза границями Польщі, обернулась під час Руїни в козацтво. Тяжкі криміналісти, безнадійні стратенці, легкодухі зрадники культури європейської силкувались опаскуджені козацьким ремеслом імена свої підняти вгору до героїзму честі, віри і посполитого добробуту; видумували великодушні прокламації а posteriori козацьких бунтів, і сочиняли в підроблених літописах такі справдешні подвиги, як на вербі груші, аби в темне потомство своє перейти не безчесними паливодами¹².

VII

По Великій Руїні, роздерто україну надвоє і перетято Дніпром. Татарський берег Славутиці, під московським пануванням, осіло козацтво, позаймавши панські землі під свої займанщини. Руський берег, порожній і безлюдний, доставсь надполовиненій Польщі.

Вважаючи по перекорах і наріканнях козацьких од Наливайка до Хмельницького, треба було б сподіватись, що на татарському боці Дніпра постане життя райське, а руський бік зістанеться пекельною пустою, з котрої всяка жива душа втікатице в московську Гетьманщину, до своїх, як у кобзарських думах утікали невольники із землі турецької, із віри бусурменської.

Вважаючи по тому, що в переказах письменників українських наші жили на Україні як у раю, а мужики мучились як у пеклі; що, по бабьским розказням наших істориків, не було міри людській тісноті, неволі і нарузі під лядзькою кормигою у землі, текучій молоком і медом; що, по кобзарським думам, панські підпомогачі жиди, мало того, що глумились із Божих церков, та і в самого неборака старця одіймали випрохані попідвіконню яйця; вважаючи це все, треба б логічно думати, що не полізе чоловік у ярмо, котре розбив серед кривавої поводи, і не вернеться в пекло, з котрого втік осмалений і скалічений.

Ні! Отже бо ні!

Скоро забезпечено трактатами нову границю московської Гетьманщини від польської України, зараз починаються величезні втеки невіддуреного нікому козацького народу під шляхетське панування... Ті самі люде, з котрих, по кобзарським думам, так гірко знущались і по господах і по церквах ляхи та жида (і коли ж, *nota bene?* тоді, як у кожного в руках була шабля, а перед очима тисячостежковий шлях за Пороги!); ті самі люде, котрим безбожне, беззаконне і людоджерне панство завдавало Неронівські інквізиційні муки і диявольські кривди; ті люде, котрі, з попівського надиху, галасували, що лучче жити в турецькій неволі, ніж під лядським пануванням, — тепер тиснулись на землі тих самих Конецьпольських, Потоцьких, Каліновських, Вишневецьких, Любомирських і т. д., і т. д., котрих силкувались ізмести з лиця землі, вирізати до ноги, видушити по Вкраїні, по всій Русі, ба і по всій Польщі, так щоб і духу їх ніде не пахло.

За малий час, навдивовижу історикові, порожне поприще Великої Руїни зробилось вельми людним, веселим, розкішним, і зацвіло такими достатками, що самі дідичі, сини і внуки козацьких недобитків, сидючи у Варшаві, питали в своїх осадчих та губернаторів: «Звідкіля це ви берете такі гроші? Чи не познаходили ви шведських скарбів, що шлете нам стілько золота й срібла з України?»

Чим же подякували панам ляхам козацькі та московські втікачі за розкішне пристановище і за ту вольну волю в купецтві, ремесстві, господарстві і громадянстві, котра на злитій лясською і козацькою кров'ю землі виростила пишнobarвистий, співучий і танцюристий рай? Се знов така загадка, що ключа до неї треба шукати аж у преподобного Феодосія Печерського, аж у святого Кадлубка Надвислянського.

По старій пам'яті, українське гультяйство (таке саме гультяйство, яке повлазило тепер з обох сторін у міжнародну пресу) знюхалось із запорожцями; по старій пам'яті, українська темнота наставляла вухо своїм диким пастирям душ (а дича сих благочестивих пастирів ще побільшала послі Хмельниччини); по старій пам'яті, викохана віками злоба на панів ляхів опанувала невпотужнений освітою розум упечатливої, мечтательної, завзятої по своїй природі маси, та й поновила під корогвами Залізняка й Гонти ту, мовляв, «честь-славу, військову справу, що сама себе на сміх не давала, неприятеля під ноги топтала».

Як перше ехидні люде двигали до своєї мети п'яне гультьяйство і дурне (бо не освічене здоровою наукою) мужицтво то грізними, то принадними видумками, то наостанок татарським терором, так і тепер підняли його видуманою золотою грамотою і видуманими свяченими ножами, обнадєжливими якоби дарами цариці Катерини.

Знана по всьому світу уманська різанина 1768 року кинула своє криваве сяйво на прославлену козацьку завірюху, на ту постидну для нас пору народної житні, коли, замість людей, просвічених європейським гуманізмом (котрих могли б ми мати, та не мали, між своїми владиками й панами), проповідниками нашими були темні на очі і на розум кобзарі, викохані в корчмах та в козацьких кошах наші Гомери, що восторгались навіть і походами в православну Волощину, де козаки (вкупі з татарами), мовляли вони, волоську кров із жовтим піском у полі мішали, волоською кров'ю річки й озера виповнювали, волоським трупом гатки й байраки вимощували.

VIII

Затемнене підробленими документами і фальшивими літописами діло Великої Руїни, після її восхваленої (о сором!) українською музою імітації в Уманщині і Черкащині, зробилось ясным, — тільки не для нас, не для козацьких правнуків, котрих московська пропаганда одурманила ще більш, ніж одурманила єзуїтська наших антагоністів, панів ляхів.

Ми прислухались жадним ухом до гайдамацьких пісень, до запорозьких традицій, до красномовних сеймових докорів «можним панам, земним богам», за їх безумний надмір, робили собі з уривочних виразів скрижалі завіту і не мали очей на той добробут України, головне джерело нашої проречистої мови, нашої голосної і правдивої, як Господнє слово, пісні, котрий козацтво двічі знівечило по пословиці: «Зла іскра і поле спалить, і сама згасне».

Широка наша письменність, втерявши ключ розуміння через продажність наших архиєреїв і ренегатство наших дуків-срібляників, не привела нас до мудрого правила: *audiatur et altera pars*. Вона задовольняла тільки наше азіатське самохвальство в виду європейської культури, котру козаки припинили

своїми егоїстичними, антипатріотичними війнами не тільки в Польщі, та і самій Московщині.

Перебравши в пам'яті всі польські кривди й хиби, від Болеслава Хороброго, що гостював силоміць у Києві, до останнього ляха-жовніра, що підкочувавсь під козацьких жінок на Україні; од першого хліба духовного, однятого в русина до останнього переману русинського бурсачка в латинство, — ми не дивуємось великій ненависті до лядського кодла, котра не в одного русина-українця сталась нечистим джерелом умственної енергії. Ляхи бо мусили мститись і мстились над Руссю за свою надвереджену славу, за свою погублену отчизну, за своїх батьків, матірок, братів, сестер, дітей і внучаток, наостанок і за свої маєтності на Україні, набуті не одним побратимством із вищою і нижчою шляхтою, ні! Бо ці маєтності відкуплені у татарви найблагороднішою польською кров'ю; а помста і кривава кара, яким би ми правом її не вповажнювали, ще ніколи не сповняла душі винуватого іншими чувствами, опріч звірячих.

IX

Коли ж русини признають на суді своєї совісті, що було з чого їм поробитись роздратованими звірятами до проклятого лядського кодла, то мусять признати й те, що ляхам було з чого поробитись лютими пекельниками і драконами-суддями до ядовитого кодла руського. З обох боків накоїли ми стільки ехидного і кривавого, стільки дурного і пагубного, що нема вже на землі й трибуналу, котрий здолав би нас розсудити; а ми, замість води з річки Лети, жадаємо по-давньому, по-варварському, по-звірячому «свою біснувату ненависть і застарілу жадобу помсти», як мовляв, підпалюючи ляські серця Кадлубек, гасити кров'ю свого нещасливого антагоніста. Так само й ляхи, замість того, щоб загоїти тисячолітні руські рани братерською підмогою в невідневоленій нікому просвіті темного люду, силкуються по-давньому і правдою і кривдою наробити нових поляків із старої Русі, і в сліпоті своїй оддають руську темноту та бідоту на поталу чужоюдникам...

Тайні і явні двигателі взаємного нашого ворогування з обох боків давно вже втерляли свої чари над нашими серця-

ми і свою зверхність над нашими умами; а наслідки їх погибельної роботи, сказивши в нашій українській душі образ нашої старосвіччини, затуманюють перед нами й тропу до нашої будучини. Повбезпечували себе наші сліпі вожді, мов ті сови, пристановищем у розкішних церковних руїнах й на Сході; а русин із ляхом, гарячосерді зняряддя попівської зажерливості, холодної і довговічної, як полярна крига, — з ласки добродіїв, що готові повсякчас рятувати чужі душі, не вмюючи спасти своєї власної, опинились за залізними штабами потужного деспотства, за некрушимими ґратами безнадійної неволі.

Сидить завзятий русин із своїм лютим, тисячолітнім во-рогом, ляхом, у тісній тіснєві між двома морями, і надихана століттями омани ярость робить обох їх біснуватими. Мов два леви, перед котрими тремтів колись грізний для всього християнства Босфор, — з великого жалю про те, що було та й минуло, з великої розпуки перед тим, що мусить певно бути, роздирають вони тепер один одному груди до самого серця, і позирають кривавими очима злості на ту втіху, котрою втішають спільних ворогів своїх. На сю мерзенну боротьбу тратять вони останні сили, останні свої засоби, і, мов ті гладіатори перед римським соборищем народів, обоюдно готують собі смерть, котрою не хвалитиметься ні один з їх потомків.

ПОСЛІСЛОВІЄ

Не купуй хати, а купи сусіда.

Українська пословиця

Ворога хлібом та сіллю карай.

Українська пословиця

Дякую польській інтелігенції, дякую братерським серцем за її просвічене вітання мого поклику до згоди з русинами. Хоч, може, ще й небагато нас таких, у десятках мільйонів, що обоюдним спочуттям прихилиємось один до 'дного, та вповаю, що розпочинаємо новий період польсько-руської життя. Позад нас — тьма завзятого недомислу; перед нами — світ миролюбивої науки.

Отже, виступаючи під осяйним науковим стягом, не хапаймося співати побідну пісню аж поти, поки побачать люде наші добрі діла і восхвалять укупі з нами Создателя нашого серця.

Ще не зовсім позад нас та тьма, котру ми самоотверженно знехтували: вона ще густо облягає наш кругозір і вимагає од нас ясных подвигів чоловіколюбства. Спогляньмо ж чоловіколюбивим оком перше всього на моїх критиків, на тих русинів, що цураються історичної правди. Сі письменники живуть не в XIX, а в XVII столітті. Тим-то й шкода з ними перекорюватись. Не врозумляють їх, як бачимо, навіть і такі доводи, як пофальшовані літописи і повідумувані універсали. Міцно сидять вони у тому шанці, що спорудила їм безкритична історіографія, і з фанатичною одвагою репетують на весь світ, що українська муза не сплямувала себе, прославляючи гайдамаччину з її свяченими ножами, золотою грамотою і великодушними харцизяками.

Не тратьмо дорогого часу, не варімо з ними води, а спогадаймо лучче про те, як постають оттакі критики, щоб запобігти сій лихій пошесті.

Постають вони в XIX столітті ретроградним унаслідуванням жині XVII століття, а ретроградствують через те, що не бачать ніякого путя в своїй будущині. Ось придивімось лишень милосердим оком до тих шкільних вертепів, у котрих руські педагоги в'ялять і сушать первоцвіт руської молоді: що там побачимо? Побачимо, що прокислу, терпку і гірку «шкільну чашу» подає в нас і тепер бідолашним хлоп'ятам та сама схоластична рука, від котрої наші предки втекли в козацтво. Побачимо ясно, що ні в порядку знаній, ні в підборі наук, ні в самому методі навчання не видно у вихователів руської молоді навіть і помислу про те, щоб знання в голові юноші організувалось у думання. Боліючи серцем, побачимо незасліпленими схоластиком очима, що там, де найбільше учень знає, там він найменше мислить, найменше розуміє.

От із якою підготовкою виходить із темного вертепа науки-муки бідолашний руський письменник, потративши на чужі мислі свіжу силу саморозвою! І в який же переходить він світ із цвинтарного склепу, котрий ви величаєте школою? Переходить він у той вироблений мертвою схоластиком світ, в котрому жинщина, душа сімейного і громадянського життя, являється куклою, несвідомомою ні наук, ні іскуств, ні ширшого пробуван-

ня серед чужих людей, — шовковою чи перкалевою куклою, байдужливою на всякий прогрес, тупою до всякого вищого настрою. Переходить у такий світ, де посполите вбожество (до котрого русинів доведено по єзуїтській програмі) не дає ні пільги, ні підпомоги заміненому рутинною працею розуму, а перспектива жизні не сповняє серця ніякими лестивими надіями. Така бо (*nota bene!*) доля всіх тих русинів, що єзуїти погордували їх в XVI і XVII столітті винародовити. Така доля тієї твердої Русі, що не притулилась до католицизму в XVIII столітті і зрозуміла (на біду диким розумом) дороге право своєї національності в XIX.

Не бачивши зроду іншого світу, опріч того, котрий не годиться інакше звати, як темрявою; не читавши нічого, опріч хіба тих книг, що скитаються проміж людьми, мов заблудивши в дрімучому бору; з серцем, повним жалю на людські кривди і недовірства до людської правди, виступає полузамучений у школах горопаха-русин на арену публіцистики, і як же ви думаєте, він почувається посеред широкої, вольної арени слова? Почувається так само, як утікач XVII століття, шкільний *ribaldo flagitiosus*, посеред Чорного моря.

Тим же порядком жизні, яким одважний, понурий і роздратований рибальдо подвизавсь у XVII столітті на полі й на морі, тим самим порядком його рибалдовський потомок вербує нашого часу кругом себе ватагу людей несвідомих речі, і ширить між ними свої анахроністичні козакуваті мрії. Так як колись товариш Сулими, Павлюк, і послі королівського помилування на ешафоті не зрозумів, що козацьке видумане право підлягає правам, заслуженим у всьогосвітньої культури, — так і літературний гайдамака не хоче розуміти нічого, опріч тих диких, татаруватих ідеалів, які перед ним виставила козацька поезія та безкритична історіографія. Коли до себе прибавимо, що і з сторони традиційно ненавидних йому людей багатих і потужних не всі ступили на новий путь жизні, показаний роду людському правосудною культурою; коли не закриватимемо очей на ті неправди, котрі витворяються в світі під заслоною церковного благочестія, олігархійної государності і громадянської поважності: то образ многострадальної польсько-руської старосвіччини побачимо перед собою в свіжих, ярко блискучих, кричущих красках. Перемінились люди, не перемінились ні їх напасті, ні їх турботи на житейському морі.

Кого ж за сі напасті і турботи винуватити?

Нікого, або всіх.

Винуваті й русини, винуваті дуже за своє розбишацьке буння серед краю, котрого ви перед собою не вдержали і своїм власним заходом не впорядкували. Винуваті й пани ляхи за деспотичний надмір свій у перевазі часто лукавій і ехидній. Для правдивого серця руського, так само, як і для польського, ці обоюдні предківські провину такі болючі, мов дві глибокі рани, на котрі нема ліків.

Чи подавав коли руку гладіатор гладіаторові після погібельного для обох бою? Не знаю. Отже нам треба подати, коли не хочемо сконати в неволі на постидній арені, котрою зроблено для нас нашу рідну землю.

Од русинів шкода ждати примир'я: бо вони як народ, систематично придавлений убожеством і послідуций у цивілізації між усіма слов'янами, не здоліють піднятися до самоосуду; вони, в своїм варварстві, почуваються праведними, і в своїй невідомості історії яко науки, здаються собі пекельно, не по людські вкривдженими¹³. Треба ждати каяття і вороття од багатшого, од потужнішого, од вищого, в прбсвіті, од свідомого в давній і новій політиці.

І справді польська інтелігенція почала вже зглибока міркувати, яким би то робом поєднатись їй із своїм тисячолітнім ворогом. Не входячи в причини розбрату з тією Руссю, котра колись давно і своїм рідним і польським рицарям складала почесні пісні, quae dumaе vocantur, ся благородна інтелігенція чує тепер, мов одно велике серце, що якась нова і неминуча біда погрожує полякам од сього нещасливого розбрату в будущині.

«Trzeba chyba być ślepym (пише хтось у «Газеті Краковській»), aby nie nabyć przekonania, że straszny grozi nam wróg we własnym kraju; my zaś wroga tego lekceważymy, nie obliczamy jego sił i jego potęgi, szydzimy z niego i tych, którzy nam o wpływie moralnym i o zasobach siły brutalnej opowiadają».

Сей страшний ворог єсть не хто інший, як той великий Нетям, чи той темний Недомисел, що криється в руському народі і визирає з кожного виразу його письменного отамання... Так, панове браття, се ворог, се справді страшенний, зловіщуватий ворог!

Чим же ви його подужаєте? Чим визволитесь від того погибельного Дамоклового меча, що не знаєте, чи він тне самих вас по шії, чи, може, ваших дітей і внучаток?

Невже ж бо думаєте подужати свого ворога імітацією того необачного деспотства, на котре так гірко нарікаєте в Московщині?

Дивлюсь я своїми очима, як ваші гуманісти, ваші прогресисти і культурники гасають по всій Галичині та хапають навмання людей робом незабутого царя Миколая; дивлюсь і киплю серцем у своїй немоготі впинити їх і задля Русі, і задля самої Польщі. Плямують вони сим поліцейським гасанням австрійську конституцію, і возводять на висоту мученичества за національну справу навіть і таких людей, котрі силкувались погасити іскру світу, що засіяла галичанам з України. А ви його мов і не бачите, бо навіть і ваші ліберали знаходять що сказати в оправдання того, чого не оправдує ні християнське серце, ні політичний розсудок. Хіба ж ревуть напоєні воли над повними яслами? І чи вже ж у всій зоології тільки русин такий звіряка, що однаково лютує і голодний і нагодований? Не звертайте, панове браття, на німецьких олігархів своєї необачності; а лучче поміркуймо вкупі, що се ви робите! Се ж ви поливаєте полум'я олією! Се ви пускаєте воду на колеса тих млинів-вешняків, котрі перемелюють стародавні козако-попівські видумки на новий лад!

А що вийде, панове поляки, з сього млива? Як вам здається? Чи то ж вам легше буде рівноважитись із Руссю тоді, як вона згодує й немовляток своїх, так як її саму згодовано? Або, може, думаєте, що сільський пахар не послухає міського писаки, і розумніше свого газетного отамання розбере міжнародну справу? Чи, може, вповаєте довіку і до суду його підпоювати, підкупляти та піддурювати вкупі з жидами на виборах. Чи сподіваєтесь давнім єзуїтським робом винародовити Русь принадним католицтвом?

Се все запáдні під вашими ногами; се підводні скелі на вашому житейському морі.

Ні! Не переслідуванням письменної темноти руської, а братерською допомогою добробутові народу руського і щедрим науковим світлом у вертепах мучительки науки запобігаєте ви тому лиху, котре вже з вашої власної преси промовляє до вас голосом Касандри...

Великодушні люди не перевелись між поляками. Бо й до мене озвався один печатно по-рицарськи і по-християнськи, немовби устами великого Яна Замоїського:

«Dla osiągnięcia trwałej i rzeczywistej zgody z Rusinami gotowi jesteśmy ponieść nawet znaczne ofiary, bo rozumiemy dobrze, że od tego zależy cała przyszłość nasza».

Нехай же се слово та станеться ділом. Нехай не говорять мені русини, що чували вже не раз та й не два сю польську пісеньку. Несіте, панове браття, ваші ofiary для рятування темних людей од легковірності, а псевдопросвічених — од гайдамацької філософії. Несіте, та й не скупуйте: бо Небесам угодна тільки щедрота повна, щедрота братня. Несіте, та й не лукавуйте: щоб запоможені і освічені русини були в вас русинами, а не поляками. Несіте, та й не гайтесь, щоб не спізнитись. Бо щиро кажу вам, що передсуди передсудами, а правда правдою. Не наскрізь руське серце проточила попівська православна та правовірна химорода. Ще воно чує правду по Божому закону природи людської. Отже сю руську придушену і мовчушу правду тяжко дратує галасувата польська кривда. Пора, пильна пора одну втихомирити, а другу впинити!

¹ Wictor Hugo. Les Misérables.

² Преподобний Феодосій Печерський.

³ Такий же преподобний Кадлубек.

⁴ Археографический сборник, VI, 88.

⁵ Исказание Летом от Рождества Христова року 1498 и по нем будучих до 1649.

⁶ Слова королівського посла до козаків перед Хотинською війною.

⁷ Львівський Літопис, мемуари якогось попа.

⁸ Французький інженер Боплан, слуга Станіслава Конецьпольського, знаменитого коронного гетьмана.

⁹ Це слово треба розуміти в політико-економічному значенні.

¹⁰ Ця пісня дожила до нашого часу. Як вільно ще було етнографувати проміж народом по Україні, я записав її в рідній околиці Хмельницького і напечатав у 1-му томі моїх «Записок о Южной Руси».

¹¹ Ісайя, гл. XV, ст. 21.

¹² Що працювали вони дарма, це ми вбачаємо в тім, що фальшовану прокламацію Хмельницького, під датою 28 мая 1648 року *Археографическая Комиссия* напечатала між своїми Актами, а років через десяток переложила французькою мовою в широкому quarto, котрим хотіла «об'яснити» Європі «историю Юго-Западного края и его отношений к России и Польше». Цьому

Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року

постидному для історичної науки і громадської поваги документові дано ось яку назву: «Универсал гетьмана войска Запорожского Богдана Хмельницкого жителям малороссийской Украины і козакам, в котором, изображая жестокие утеснения, претерпенные ими от поляков в вере, чести, имуществе и самой жизни, убеждает их соединиться с ними для защиты прав своих вооруженною рукою». Мушу оговоритись, що *Археологическая Комиссия* зробила се не з політичного ехидства. Се в неї була —

Незнанья жалкая вина,

як сказав Пушкін про татар.

Величні подвиги так названої «общерусскої» історіографії здаються вже якоюсь дикою мрією. Отже вони здаються дикою мрією тільки тим, хто не вдовольняється самою «Фабулою історії» і бажає вбачати історію «описательною соціологією», наукою вбезпечення громадського добробуту. У полуночнім Вавилоні не хочуть цього знати. Там не тільки ніхто не вважає на такі наукові скандали, як піднесення Європи, затемнення історії Юго-Западного краю під назвою «об'яснення», та ще й того закукують, у кого є очі, щоб бачити.

Це ж дрібна дрібнота робить таке з історією вгорі, а спогляньмо, що вона виторяє внизу. Не знаючи і не хочучи знати, як у всьому світі преобразилась уже історія під надихом «правдивої релігії», чи то «поезії науки», вони роблять її іграшкою своєї умственої дикості, і навіть поруч із протестами людей тямущих печатають між нерушимими фактами такі падушчі факти, як те, що Мельхиседек Яворський святив гайдамакам ножі, а Гонта різав своїх дітей.

На біду обом народам, і в польській пресі позаходилося таке ж саме літературне гайдамацтво. Мушу з самої ціноти національної про се нагадати. Бо виношу з рідної хати сміття не для того, щоб сусіди знали, як її занехлюєно, а для того, щоб хоч із сорому перед простацькою хатою держали вони свої палаци чепурно.

¹³ Се показують і мої Зоїли. Мелють вони давно вже перемелене, і силкуються здискредитувати мене тим, що до «Крашанки» я не додав доказу моїх історичних виводів, на котрі вони дивляться, як телята на нові двері.

Здається, чоловік, просидівши в бібліотеках та в архівах десятки років і напечатавши оберемок томів, має право промовити до добрих людей на Великдень без цитат і критичних аргументацій. А хто ви такі, ви, що позиваєте мене і в рокове свято на діалектичний суд? Об'явіть свої імена, і покажіть наукові праці свої.

O ribaldi flagitiosi! Та я ж через те й приїхав на підгірню Україну, що на дні-провій Україні не вільно мені було людського слова промовити. І оце мені довелося тут розмовляти з телятами! Ні, маю надію, що, констатуючи факти робом широкій історичній критиці, бачитиму крутом себе луччу аудиторію. А з вас уже і сам Господь Бог нічого не зробить: такі позабивано вам у голову цвяхи.

Спогади

Воспоминание русского о польском археологе Константине Свидзинском

В одной из книжек «Русского вестника» прочел я с большим любопытством и сочувствием заимствованные из польского журнала сведения о великом поборнике польской национальности Свидзинском. Я знал покойного лично и не раз пользовался его книгами и рукописями. Познакомил меня с ним знаменитый польский критик, Михаил Грабовский, еще в 1843 году. Взгляды наши на русско-польскую старину были диаметрально противоположны, но как каждый из нас любил искренно свое дело, то охотно выслушивал и противоречия. У Свидзинского «я» никогда не было на первом плане, как у большей части тружеников науки. Обширность его работ и великость любви его к своему отечеству открылись только по его смерти. Поэтому он не оскорблялся противоречиями молодого человека, каким я был в то время, а напротив старался вразумить его в истину исторических явлений раскрытием новых для него памятников старины. Когда я вспомню, как я странно, как детски смотрел тогда на многое в истории польско-русского края, веря на слово нашим учебникам, то не могу надивиться благосклонному вниманию ко мне глубокого польского эрудита. Живя уединенно, весь преданный своему делу, он часто приглашал меня к себе обедать *tête-à-tête* и был со мной терпелив и разговорчив, как нянька. Это тем разительнее, что тогдашние профессора Киевского университета, мои единоверцы, а некоторые и единоплеменники, держали себя относительно ко мне с отталкивающей черствостью и, с высоты своей официальной учености, едва удостоивали меня двух-трех слов. Будучи страстным собирателем народных песен и преданий, зная, могу сказать,

Публікується за виданням:

Русский вестник. — 1857. — Окт. — Кн. 2. — С. 229—233.

наизусть лучшие южнорусские летописи, существовавшие тогда в рукописях, я был совершенно чужой человек таким людям, как покойные Неволин, Домбровский, Костыр, и был свой с иноверцами и иноплеменниками, которым безпрестанно противоречил изустно и печатно.

Однажды, уезжая из Киева для странствования из хаты в хату, я обещал Свидзинскому посетить его в его деревне Сквирского уезда, которая называлась, кажется, Ходорков. Заехав туда, я не застал хозяина дома, но мне вручили пакет с ключом от его библиотеки и предложили к услугам экипаж, лошадей и людей для разъездов в окрестностях и поисков в старинных курганах. Дом окружен был садом, состоявшим из великанских георгиин всевозможных красок. Покойный был страстный любитель этих цветов и ухаживал за ними с особенною попечительностью. За этим садом шла старая липовая роща, а с другой стороны открывался прекрасный вид на село с деревянною церковью и запустелым католическим монастырем. Я прожил в этом тихом, очаровательном приюте семь дней один, с рукописями, природой и поселянами-земляками, и никогда не забуду этого времени. Наконец Свидзинский приехал из Киева. Мы наговорились досыта, споря о своих национальностях, и я пустился далее в свои демократические странствования.

Надобно здесь упомянуть, что Свидзинского обыкновенно называли графом, так как он происходил от древнего аристократического дома и состоял в родстве с одною королевскою фамилией; он и не выдавал себя иначе, как за аристократа по происхождению и по образу мыслей; но это не мешало ему сочувствовать чисто демократическому направлению литературной деятельности, если только оно проистекало из желания выставить на всенародное ведение то, что есть или было. Один раз случилось ему быть в кругу малороссиян, которые делали складчину на издание прежних и новых произведений своего демократического поэта. Узнав, в чем дело, Свидзинский тотчас схватился за свой бумажник и просил позволения участвовать в складчине.

Долг благодарности заставляет меня сохранить от забвения еще один истинно трогательный случай, делающий честь польской национальности. Покойный Свидзинский видался не более двух-трех раз со знаменитым теперь историком Малорос-

сии Н. И. Костомаровым, и всякий раз они вели диспут о поляках, которых Костомаров называл «беззаконными панами», и козаках, которых Свидзинский бранил «хлопами». Надобно при этом заметить, что польский антикварий высказывал свои убеждения большею частию с жаром, доходившим до запальчивости, и когда говорил о претензии козаков на права, равные с магнатскими, то вся кровь бросалась ему в лицо, он гордо поднимал голову и, как будто это у него требуют козаки дворянских прав, кричал: «Chłopi jesteście! (вы мужики!) как вам дать дворянские права?» Это было произносимо так чистосердечно и вместе наивно, что никого из нас не оскорбляло. Но не в том дело. Узнав через несколько лет, что Костомаров сидит в Саратове и пишет историю польско-украинских войн, Свидзинский отнесся к нему с предложением высылать какие угодно книги и рукописи из своей библиотеки. Истинно великодушное предложение! И оно-то объясняет нам, откуда Костомаров добыл такое множество драгоценных источников для своего творения, которому до сих пор не имелось ничего равного на русском языке. В течении нескольких лет историк наш получал от польского аристократа тюки за тюками, и уже после его смерти возвратил его наследнику самые редкие уникаты старинных брошюр и некоторые рукописи. Кто знает, как дороги для библиомана редкие книги, кто имел дело с антиквариями, которые дрожат как скупцы над своими сокровищами, тот поймет всю великость любви Свидзинского к науке и все благородство его души.

Он был старый холостяк, и можно было бы думать, что у него в сердце не осталось больше никаких чувств, кроме патриотических. Но он был искренне привязан к друзьям своим, и незадолго до своей смерти, гостя у одного из них, так полюбил двоих малюток, что когда они вдруг умерли от холеры, он плакал до тех пор, пока у него не открылось из носу кровотечение. Эта неумеренная горесть была для него губельна. Он начал чахнуть, чахнуть, и наконец медики объявили, что он неизлечимо болен от потери крови.

За несколько дней до его смерти приехал я в Киев. Ему сообщили о моем приезде, и больной пожелал меня видеть. Я посетил его, и мне представилось зрелище необыкновенное. Свидзинский, худой, бледный, почти мертвый уже, лежал на кровати

посреди большой комнаты, а вокруг него на столах и стульях были разбросаны и навалены горами книги, пергаменты с висящими печатями, старинные картины, гравировальные доски, медали, древние кресты и всякая всячина, вышедшая из употребления у живых людей. Эти приобретения он сделал уже на смертном одре своем, и разсматриванье их составляло его единственное или, по крайней мере, лучшее утешение. Он любил, чтоб его постель окружали друзья и родственники, и чтобы говорили между собой обо всем житейском. Сам он не вмешивался в разговор и, казалось, ничего не слышал и не видел; но когда его слух поражали такие слова, как *картина*, *медаль*, *рукопись* и т. п., он тот час осведомлялся, что это за вещь, спрашивал, нельзя ли видеть, нельзя ли приобрести, и тут все удивлялись присутствию его памяти и вкуса. Вся разница между здоровым и больным Свидзинским состояла в том, что больной сделался гораздо щедрее и повидимому не придавал никакой цены деньгам. Но что всего поразительнее было для меня, так это его любовь ко всему малороссийскому. Где только ни находили в Киеве картину, гравюру или эскиз из малороссийской истории и быта, все это отовсюду везли к Свидзинскому, и умирающий антикварий с наслаждением всматривался в каждую черту, верно переданную художником. Странным и непостижимым явлением был бы для какого-нибудь малороссийского пана умирающий поляк, католик и аристократ, окруженный такими вещами, как медные доски с украинскими сценами, гравированные поэтом Ш***[евченко], как его дорожные альбомы, добытые из десятых рук за большую плату, и тому подобные предметы, — тогда как наши так называемые патриоты считают все это безделушками, не стоящими внимания!

Увидев меня, Свидзинский протянул ко мне бессильную свою руку, и старался пожатием выразить то, что было для него трудно высказывать словами. Он обратился ко мне и со словом, но это не были уже столь памятные для меня расспросы о моих занятиях и обстоятельствах. Нет, он только спросил у меня, не имею ли я какой-нибудь малороссийской древности или рисунка своей работы, и тут же прибавил, что он мне заплатит, сколько угодно. Я отвечал ему, что платы я не приму, и что я с особенным удовольствием подарю все, что найду у себя в хуторе из старинных вещей и моих рисунков. Больше и не было меж-

ду нами розговора. Но когда я ушел, он выслал вслед за мною своего секретаря, с повторением той же просьбы и с уверением, что *граф за все заплатит*. А я опять отвечал, что платы не приму, но искренно буду рад, если мне удастся доставить ему чем-нибудь удовольствие. На другой день мне передали просьбу умирающего прочесть ему думу о морском походе князя-язычника в христианскую землю. Ему сказал кто-то вечером об этом важном открытии, и он всю ночь бредил моим чтением¹. Я не только исполнил его желание, но как дума эта была напечатана в губернских ведомостях, то я подарил ему отдельный оттиск. Мне приятно вспомнить об этом, потому что мой подарок был для него одним из последних его удовольствий. Он скончался через полторы суток, 29 ноября 1855 года. В числе его приятелей и я получил от его родных пригласительный билет на похороны. Славный между поляками в Киеве проповедник Годлевский произнес над Свидзинским прекрасное, исполненное возвышенных христианских мыслей слово, в котором говорил, что по разрушении вещественного мира останутся только наши душевные подвиги.

1857, октября 19.

Москва.

¹ Н. И. Костомаров в разборе первого тома моих «Записок о Южной Руси» усомнился в подлинности этой думы. Спешу заметить ему, во-первых, что записавший его, г. Шишацкий-Иллич, автор безобразных произведений на малороссийском языке, не мог возвыситься до такой живописной простоты, как например в уцелевших от искажения стихах:

Став Бог християнський бурю піднімати,
Да круглеє синє море із свого ложа вивертати;

во-вторых, что доктор А. П. Пушкарев, автор книги «О душевных болезнях», слышал, много лет тому назад эту самую думу в виде сказки, как она передана г. Шишацкому-Илличу, что он может засвидетельствовать печатно.

Как у нас гибнут горячие люди

Воспоминания
о Петре Яковлевиче С***1

Имя С***[ердюкова] встречалось много раз любителям экономической литературы, в разных периодических изданиях, но судьба его едва ли не замечательнее его произведений. По крайней мере, не будучи специалистом в его сфере литературной деятельности, я не берусь судить об их достоинстве. Что касается до несчастного их автора, недавно окончившего жизнь самым печальным образом, то и знал его близко, с самого детства. Распространяться во всех подробностях я не имею права, по ограниченности его популярности; но считаю долгом представить главные черты его характера, которые объяснят жалкую смерть его, дадут понятие о том, как иногда гибнет у нас в глазах даровитый человек от неумеренной горячности к делу и, может быть, заставят не одного читателя почувствовать, что как ни мало проявил себя покойный С***, но наука много в нем потеряла.

Знакомство мое с ним началось со второго класса Новгород-северского уездного училища. Странный случай заставил обратить на него общее внимание учеников и учителей. Арифметику преподавал нам учитель очень старинного покроя, один из тех учителей, которых, еще в царствование Екатерины II, при основании народных училищ, набрали из капралов, сержантов в приказных, за неимением более образованных людей. Он носил серый фрак с хвостами чуть не до пят и ботфорты. Это бы еще ничего, но беда в том, что он заставлял нас выучивать ряды цифр, не давая понятия об арифметических действиях. Мы были убеждены, что арифметика для того и существует, чтобы затвердить наизусть несколько задач. Вдруг разнесся слух, что попечитель учебного округа приехал в Новгород-Северск, и будет у нас в училище. Мы, дети, струсили все до одного человека, точно какие плутишки, потому что с поняти-

Публикуется за виданням:

Экономист. — 1882. — Кн. 5/6. Смес. — С. 1—20.

ем о начальнике, Бог знает почему, соединилось у нас понятие о гонителе, и чем выше был начальник, тем больше внушал он нам ужаса. Но больше всех нас испугался почтенный наш наставник. Попечитель явился к нам в класс в то время, когда мы, без особенных ученых затей делили десятичные дроби. На вопрос: «Как делятся десятичные дроби?» мы умели отвечать только: «Следующим образом», и потом в самом деле решали известные нам задачи. Но попечитель велел написать на доске произвольную цифру. Такой цифры не было в тетрадке, по которой преподавалась нам арифметика, и мы естественно стали в тупик. Тогда попечитель спросил, обращаясь ко всему нашему обществу: «Кто может решить эту задачу?» С*** считался одним из последних учеников у учителя арифметики, да и из нас никто не думал, чтоб он мог равняться с отборными учениками, которые знали всю тетрадку наизусть, от первого до последнего слова. Но, ко всеобщему удивлению он поднимается со своего места, пробирается по ногам товарищей, подходит к доске, и решает задачу. С этого времени он был причислен нами к величайшим гениям человеческого рода, и мы, его сверстники, с нетерпением ожидали того времени, когда он кончит курс гимназических и университетских наук. Мы, несомненно были убеждены, что он явится светилом первой величины в области знаний.

Действительно, он первенствовал между нами во всех классах гимназии. Он сознавал свои преимущества и третиrowал нас несколько свысока, как простых смертных. Со своей стороны, мы тоже чувствовали себя перед ним простыми смертными, и смиренно внимали его речам. Спешу заметить, что, отличаясь редкою памятью и соображением, он в то же время отличался благородством и какою-то рыцарскою гордостью характера. Он был годом или двумя старше нас, его ближайших сверстников, что также давало ему над нами перевес. Оспа обезобразила его круглое лицо частыми ямочками; но черные брови, выразительные большие глаза, правильный греческий нос без горба и прекрасные уста торжествовали над этим недостатком в такой степени, что С*** казался мне почти красавцем. Я любил его больше, нежели кого-либо из соучеников моих. Он очень был разборчив в выборе приятелей, и слыл у многих уже и в то время нелюдимом, но с кем только сблизился

жался, того любил нежно, как женщина. Если благодарные воспоминания что-нибудь значат для усопших, то скажу, что его отроческой дружбе и его беседам я обязан счастливейшими часами и днями моей училищной и гимназической жизни. Он наполнил мою душу каким-то упоением, когда открывал передо мною сокровища своих познаний, казавшихся мне в то время необъятными, или пускался развивать какую-нибудь философскую мысль, повторяя, без сомнения, читанное. И если я что-нибудь вынес из гимназии, при моем всегдашнем, глубоком отвращении к учебникам, то почерпнул я свои знания единственно от С***. Я должен прибавить, что и другие его сверстники должны считать его в известной степени своим просветителем, потому что только в наших частных диспутах, как ни молоды были мы в те времена, уроки наших учителей, получали душу, и эту душу вкладывал в их чаше всего, если не исключительно, покойный С***. Не знаю почему, я видел в наших учителях людей обыкновенных, но на С***, сидевшего со мной рядом, смотрел с каким-то благоговением. Не знаю, как это случилось, что из класса выносил я всегда одну скуку, тогда как С***, говоривший почти без умолку о науках, наполнял мою память фактами, ни мало ими не надоедая. И шел таким образом С*** впереди меня, точно светило, без которого гимназический курс был бы для меня потемками.

Под конец курса, однако ж, обстоятельства нас разлучили. Года через два потом я увидел его уже студентом университета, по математическому факультету. К удивлению моему, его окружали товарищи с легким направлением, франты, картежники и кутилы. Мы называли их аристократами. Будучи беден, в самом грустном значении этого слова я не мог принадлежать к их кругу. Того мало: я чувствовал в душе какую-то мучительную ревность. Что-то глубоко было во мне оскорблено моим С***, когда я увидел его посреди нового его общества, в щегольски сшитом мундире и с такими приемами, которые делали его в моих глазах совсем иным человеком. Речи его потеряли прежнюю философскую целомудренность. Он как-то странно начал смотреть на жизнь; а некоторые из его новых симпатий показались мне отвратительными. Я видел его только в течение нескольких дней, и потом опять нелепая судьба моя умчала меня от него куда-то в глушь.

Мы еще раз сошлись с ним в том же городе, именно в 1830 году. Я нашел его так сказать уже перебесившимся и разочарованным в товарищах, которых мы, люди убогие и смиренные, называли аристократами. Но это разочарование сделало его мрачным и недоверчивым даже и ко мне, ни в чем перед ним невиновному. При всем том, он помог мне приготовиться ко вступительному университетскому экзамену, и еще раз послужить для меня источником знаний, заменяющим учебники. Опять мы проводили с ним целые дни в беседах... Но воспоминания мои об этом времени отравлены памятью о какой-то тяжелой грусти, томившей его и мою душу. Мы вступали в жизнь, не веруя ее обетованиям.

Томила жизнь обеих нас;
В обоих сердца жар погас;
Обоих ожидала злоба
Слепой Фортуны и людей
На самом утре наших дней...

Из моего очерка гимназической жизни С*** каждый увидит, что самолюбие в нем развито было сильно. К несчастью, мы простодушно питали в нем эту страсть беспредельным удивлением к его уму и вообще нравственным достоинствам. Сами учителя смотрели на С***, как на звезду первой величины, и были уверены, что ему предстоит блистательное поприще в сфере науки. Но в университете, видно, он не обратил на себя особенного внимания профессоров и студентов. Это я заключаю из того, что он, в разговорах со мною, порицал их с умеренною резкостью, делая весьма немногие исключения. Он говорил, что оставаться в этом университете значило бы добиваться только служебной привилегии посредством кандидатского диплома, который, вдобавок, чаще всего достается профессорским подтипалам, а не людям с талантом и трудолюбием. Особенно его возмущали ученые интриги и, как он называл, шарлатанство между профессорами. В этом храме науки жизнь впервые представила ему противоречие, составленную им в уме своем, чистому идеалу стремления к истине и добродетели. Он с каким-то болезненным ожесточением выставил невежество некоторых профессоров, которые наполнили свои лекции общими местами или такими оригинальными суждениями: «Это был знаменитый писатель своего времени. К не-

счастью, ни одно из его сочинений не дошло до нас, и даже названия их нам не известны». Копируя передо мной их чтение, он заливался хохотом и потом готов был зарыдать от негодования на наглое бесстыдство, с которым иной ученый муж проповедовал официально с кафедры пошлости, недостойные беседы образованного общества. Иногда он не выдерживал и давал чувствовать подобному подвижнику науки его несостоятельность. Со своей стороны, и подвижник науки пользовался случаем, чтоб показать хоть полицейским способом различие между профессором и студентом.

Результатом всего этого было перемещение С*** в другой университет. Но и там не был он удовлетворен в своей жажде научной мудрости, тем более, что ученость он всегда оценивал в связи с личностью профессора. Ему вообще было не по душе устройство русских университетов. Он вообще осуждал принятый в них способ преподавания наук. Он много читал у себя в квартире по предмету профессорских лекций и, обладая отличною памятью, являлся на лекцию вооруженным фактами, может быть, в большей мере, нежели иной профессор. От профессора он ожидал живой идеи, выводимой из фактов, а его часто потчевали выдержками из известных уже ему писателей, сшитыми в виде лекции на живую нитку. Он уж и не говорил о тех тупых голосах, которые все взяли усидчивостью и, вооружась магистерским или докторским дипломом, являлись на кафедру не посвященными в тайну идущей вперед науки. Он их презирал также, как и приказных, слепо держащихся буквы закона и неспособных проникнуть в смысл его; но, презирая, в то же время обвинял их, как недобросовестных людей, которые, чувствуя себя не на своем месте, упорно удерживали его за собою посредством ученых прав, ученых интриг и ученого угодничества начальствующим лицам. С*** не винил в этом собственно университета, как ученой корпорации: по его словам, эта корпорация не имела возможности действовать самостоятельно, в духе достоинства науки и ее приложения к идее университета. Тем не менее, однако ж, он не мог, не захотел, или ему не дали кончить курс и в другом университете. Он переместился в С.-Петербургский.

Я сказал выше, что С***, во время второго моего сближения, был как-то мрачен. Разочарование в товарищах, которым

он предался было всей душой, разочарование в жрецах науки, в которых, по его словам, нашел он большею частию невежественных пройдох, или холодных к своему делу и надутых ученою спесью педантов, сделали на него самое вредное впечатление, от которого он не мог освободиться всю жизнь.

Недоверчивость, подозрительность и упрямство, эти три коренные свойства людей, склонных к сумасшествию, соединились в нем с большим самолюбием, и на веки омрачили его величавый и поэтический характер. Как ни хлопотал я о переписке с ним, он отвечал на мои письма короткими, исполненными желчи записками, или совсем не отвечал. Мало-помалу я совершенно потерял его из виду.

В 1845 году я получил место преподавателя русского языка для студентов-инородцев в С.-Петербургском университете. Должность моя состояла собственно в том, чтобы учить их правильно и складно выражаться по-русски; но, повинувшись университетскому обычаю, я прочел вступительную лекцию об истории русского языка. Я далек был от мысли, что в числе моих слушателей был и С***, который пришел в мою аудиторию для того, чтобы удостовериться, действительно ли преподаватель Кулиш — то самое лицо, которое он дружески воспитывал с самого детства, наперекор ненавистным для него учебникам. Я воображал, что С*** давным-давно окончил в Москве университетский курс, и совершает кругосветное путешествие, о котором он бывало мечтал, или, в глубоком уединении, готовит миру какое-нибудь капитальное произведение науки, озаренное самостоятельным талантом. А С***, с челом, лысым, как у Шекспира, все еще сидел на университетской скамейке, терпеливо собирая плоды с древа познания добра и зла, которое на нашей почве так часто покрывается пустоцветом. На другой день я, к величайшему удивлению и радости, получаю от него записку; но записка была такого содержания, которое не каждого порадовало бы. С***, за многие годы молчания, вознаградил меня потоком желчи, не знавшим никаких пределов. «Если бы, писал он — я увидел на кафедре бронзового коня с Петровской площади, излагающего историю русского языка, то это не столько бы меня изумило, как появление вашей особы, милостивый государь», и проч. и проч. Само собою разумеется, что С*** при-

числил меня к пройдохам, на которых он всегда негодовал, и, Швырнув мне в лицо комок грязи, пожелал мне счастливого пути к возвышению, в твердой уверенности, что между нами все кончено. Поэтому он очень удивился, когда я в тот же день отыскал его убогую студентскую квартиру, явился к нему тем же юношей, каким он знал меня прежде. Ему было стыдно, что он так жестоко попрекнул меня, и, может быть, этому чувству обязан я полной его откровенностью и доверенностью, которой он, неизвестно за что, лишил было меня.

Я скоро убедился, что он нуждался в человеке, с которым мог бы говорить от всей души. Он вел уединенную и какую-то мрачную жизнь, которую только наука озаряла своим искусственным светом, но в которую не проникали животворные лучи дружбы и любви. Со своей стороны и я, очутившись после Малороссии, в новой для меня сфере жизни, был здесь, по естественному чувству украинца, более или менее замкнут в само себе. Одному С*** мог я высказывать в Петербурге, то, что у меня глубоко лежало в душе, или горячо теплилось в сердце. Повести о моей жизни, не похожей на его жизнь, видимо поднимали его из упадка тех чувств, которые я называю юношескими. За это он платил мне своею монетою, и читал мне целые лекции в том виде, в каком желал бы он слышать их в университете. Если благодарные воспоминания что-нибудь значат для усопших, то опять скажу, что он своими беседами заменил мне множество книг, которых я не читал, и принес мне больше пользы, нежели какие-либо лекции, которые удавалось мне слушать от официальных ученых. Будучи по призванию математиком, он стремился к учености всесторонней. Счастливая память помогала ему раздвигать круг своих познаний шире и шире. Но та же самая способность останавливала его успехи в достижении какой-нибудь специальной цели. С*** не мог сказать, что доставляло ему больше удовольствия: чтения ли математических выкладок Ньютона, или истории Тацита, или поэмы Байрона, или философского трактата Гегеля, или украинской летописи Самовидца, или физиологического исследования конской породы. Не раз я захо-чивал его к какому-нибудь ученому труду; но он указывал мне на два чемодана выписок из разных книг, и говорил, что это только начало его приготовительных работ к задуманным им сочинениям по разным предметам.

Странным покажется, что такой человек не мог окончить последнего университетского экзамена. Но чтобы объяснить это, надобно принять в соображение его раздраженное самолюбие, его вспыльчивость и особенное свойство его крови, которая прилиwała ему к голове при малейшем волнении. Я не видел человека, который бы так быстро краснел и бледнел, как С***, смотря по тому, что у него делалось в сердце. Ему бы следовало отвечать письменно на все вопросы профессоров, которые, нотабене, редко бывали расположены к нему дружелюбно, и имели на то свои причины. По крайней мере С*** являлся на экзамен, как на турнир, смотрел на них, как на соперников, и вредил себе собственным волнением. Когда он замечал, что ему не дадут степени кандидата, или предполагал, что ему не хотят дать ее, это возмущало его окончательно, и он прерывал экзамены с оскорбленным чувством своего достоинства. Так поступил он несколько раз при самом выходе из университета.

Меня уже не было в Петербурге во время его последней неудачной попытки, вырвать насильно палицу из рук Геркулеса.

Около четырех лет судьба держала меня в удалении от столицы.

Я опять потерял из виду С***, и опять воображал его совершающим кругосветное путешествие, или готовящим миру сочинение, которое должно пристыдить всех его соперников-профессоров. Ничего подобного не бывало. Волею судеб, я воротился как-то в Петербург и кое-как утвердил свои ноги на его неверной почве. Однажды является ко мне С***, еще больше похожий челом на Шекспира и с легкою проседью на висках. Оказывается, что он окончил со славою курс в Горигорецком институте и получил блистательнейший диплом на звание ученого агронома. Некто из петербургских начальных людей, случайно присутствовавший на окончательном его экзамене, обласкал его и пригласил в столицу, на службу в управляемое им ведомство. Я от всей души поздравил этого необычайного шловца по бурному морю науки, которое только с берега кажется спокойным, и манит к себе множеством развивающихся на нем флагов. Озлобленный С*** видел под этими честными флагами множество хищных пиратов, и готовился вступить с ними в открытую войну. Но я надеялся, что его ученость, приращенная к службе под покровительством высоко оценившего

его начальника, увлечет его душу к более мирным подвигам, и радовался, что товарищ моей бедной юности покажет наконец свету, чего он стоит.

Его причислили под каким-то названием к одному из департаментов. Его, к немалому моему удивлению, начали содержать на самом скудном жалованьи. Его, к моему негодованию, начали занимать самыми пустыми работами, в роде переводов с немецкого языка и тому подобными. Его, к моему глубокому оскорблению, не отличали от толпы чиновников, бегающих петушком к начальнику. Я, однако ж, скрывал от него свои чувства, и успокаивал его необходимостью этого служебного искусства, который кажется возмутительным только нам, в области умозрений. Само собою разумеется, что С*** краснел и бледнел от волнения, слушая мои доводы, а потом раздражался бурею и, по своей обычной бесцеремонности со мной, говорил мне, что я, надев чиновничий вицмундир, сам опошлел, как мои начальники, и жду только повышения, чтобы заставить таких людей, как он, бегать к себе петушком. «Но будь ты хоть Далай-лама», — заключал он, «я всегда буду ходить и держаться перед тобой по человечески». Потом, воображая меня уже преемником своего начальника, (чего не достигнуть мне во веки веков с моими свойствами), он подвергал его действия такому критическому разбору, какого они будут удостоены разве на Страшном Суде господнем. Не знаю, как в департаменте смотрели на С***, но С*** был еще менее доволен департаментом, нежели университетами.

К чести, однако ж, этого учреждения, или его начальства, следует заметить, что там вообще не вдруг человек допускается к занятиям важным, хоть бы он с неба звезды хватал. Там ум — умом, ученость — ученостью, трудолюбие — трудолюбием, а *благонадежность* — благонадежностью. Не *честность*, нет! Это слово имеет какой-то либеральный оттенок, и в департаментских словарях редко помещается. Если и употребляется оно иногда в чиновническом языке, особенно между высшими, то в каком-то неопределенном значении и более для красоты фразы, но на бумаге в строгом, классическом канцелярском языке, вместо честности употребляется всегда *благонадежность*. Это слово многозначительное, и истинный его смысл знают только те лица, за которыми неотъемлемо утверждено название

благонадежных. Департамент, к которому причислен был С***, управлялся человеком благонадежным. Ближайшие к нему чиновники были люди благонадежные. Весьма естественно, что и все остальное должно было быть подобрано благонадежнее. Этому-то искусству в благонадежности подвергнут был С***.

Имея редкое счастье прослужить года два в одном из департаментов, я сделал наблюдения над начальствовавшими в нем лицами и, глядя на дело практическим, опытным взглядом, удивляюсь легкомыслию людей, которые соображают, что начальствующие лица вообще держат в черном теле людей, способных к чистой работе, так себе, по равнодушию к судьбе себе подобного. Вовсе нет: у них сердца очень симпатичные. Об этом скажут нам все члены английского клуба, играющие с ними в карты, или кушающие свежепривозные устрицы. Об этом скажут вам люди, стоящие на завидных для них высотах, и даже женщины, павшие очень низко. Даже и к этим жертвам порока они симпатичны до крайности. Как же это возможно, чтоб они оставались равнодушны к человеку равного с ними образования, к человеку, непричастному даже и к безгрешным доходам, которыми они пользуются, на основании мудрого правила: *Большому кораблю большое и плавание?* Нет, это не естественно, и разуметь их таким образом значит — быть самым наивным юношей. В черном теле они держат людей не потому, что не видят их способностей, что не чувствуют их чистоты душевной, что не умеют воспользоваться подобными людьми для своих высших, задушевных целей. Они смотрят на новичка с отличными способностями, как на рьяного коня, которого нельзя же взять да и запречь в оглобли, без предварительных уловок. Известно, как приучаются кони к гоньбе и ломовой работе; об этом нечего распространяться. Но, может быть, не всем известно, как приучаются способные и чистые душою люди к благонадежной канцелярской гоньбе и ломовой работе. Я видел превосходный опыт умелых рук на С***. Его сперва надобно было довести до понимания, как трудно в Петербурге жить небольшим жалованием. Называйте, если угодно, это варварством; но после этого — варварство и все то, что делают с горячим конем, обращая его на житейскую пользу. Надобно было сперва дать ему почувствовать, что значит начальство, которое одним почерком пера может переменить вас из убо-

гой квартиры в комфортную и всей вашей фигуре сообщить, посредством портного, вид порядочного человека. Надобно было внушить ему, как полезно понимать не только слова, но и самые манования начальства, и вследствие того поступать таким образом, чтобы начальство признало его благонадежным. Ничего этого не смыслил покойный С***, при всей его учености. Он, бедный, думал, что в нем выше всего, выше самой науки, выше гигантской способности к труду, оценят непреклонную честность. Он, ученый филолог, не понимал различия между *честностью* и *благонадежностью*. Он, исследователь гражданского права, не знал, что, по кодексу канцелярских обычаев, *честность* имеет значение относительное, тогда как *благонадежность* применяется ко всем действиям хорошего чиновника, и обнимает весь смысл его служебного характера. Он, ученик Канта и Гегеля, не подозревал, что понятие *благонадежность* в области мысли — истинный хамелеон, и что из этого слова можно сделать какое угодно употребление, тогда как *честность* годится в неизвестных только случаях, а в других — решительно бесполезна и даже вредна.

О честные юноши и мужи, вступающие на поприще департаментской деятельности! Не полагайтесь на оное отличительное достоинство: оно редко, очень редко оценивается, и почти всегда ведет человека к ничтожеству. Усвойте себе *благонадежность*, и тогда путь вам верен, и на всех парусах поплывете вы к успеху. Слушайте, я расскажу вам печальный, но поучительный случай с человеком, которого я знал очень близко. Если б этот человек оказался в департаменте *благонадежным*, он был бы теперь не в могиле, запятнанной самоубийством, а на верху канцелярского блаженства. Но он был *честен*, и не имел понятия о *благонадежности*. Сколько ни прошел он университетов, сколько не переслушал профессоров, нигде и никто не внушал ему *благонадежности*: все толковали о *честности*, которая так трудно прилагается к действительной жизни, и особенно в делах канцелярских. И явился он, со своей ученостью, самым грубым невеждою в науке, которая заменяет все недостатки ума и сердца, в науке *благонадежности*. Слушайте, слушайте! Я употребляю старый стиль Саллюстия для выражения исторического факта, совершившегося в наидание потомству.

Доблестный начальник не более двух раз допускал благородного С*** в свое присутствие. В случае надобности он объяснялся с ним через посредство менее значительного мужа. Тем не менее однако ж он устремлял зоркий, искушенный долголетнею опытностью глаз на поступки и душевные движения вашего чиновника, и когда сей последний прошел первые степени канцелярского искусства; когда он совершенно понял, как трудно жить в столице небольшим жалованьем; когда он глубоко почувствовал, что значит начальство, которое может, преобразить его в иной, благороднейший вид одним почерком пера; когда он, казалось, вполне постигнул, как полезно понимать не только слова, но и самые мановения начальства; когда, наконец, и обветшалое его платье, и унылый, постнический вид, обещали в нем благополучный переход из честных людей в благонадежные, ему сделано было от посредствующего мужа предложение объездить несколько губерний для производства некоторой важной ревизии. Этот факт снимает всю ответственность с доблестного начальника в том, что он сперва держал новичка-чиновника, кто бы он ни был, в черном теле. В течение двух-трех месяцев ревизий, С*** мог бы опериться не хуже любого из посредствующих департаментских мужей, и притом самым безгрешным образом. Но С*** показал тут самое оскорбительное невежество в понимании внутреннего смысла диктаторского распоряжения. Он завел неприличный разговор с посредствующим мужем о назначенных ему по чину кормовых и прогонах. Он, с непростительной близорукостью, утверждал, что этих кормовых прогонов мало для того, чтобы прожить в разных губерниях около трех месяцев, и довел посредствующего мужа, очень порядочного и просвещенного человека, до неприятной необходимости объяснить ему, что эти деньги отпускаются ему на сигары и другие потребности высшего чиновничьего быта, а что возить и кормить его в провинции будут даром. Тут подразумевалось еще, что он и воротится не с пустыми карманами, но посредствующий муж стыдился объяснять умному человеку азбуку службы. Ничего этого не понимая, С*** с вопиющим простодушием спрашивает: «Кто же и почему будет возить и кормить меня даром?» Надобно было отвечать и на этот вопрос — и где же? в высшей школе

служебной деятельности! Тогда С*** сказал: «Если вы снабдите меня открытым листом, по которому бы меня кормили и возили даром, то я поеду на ревизию. Если же закон не может меня на это уполномочить, то я скорее отдам последний рубль, чем воспользуюсь чьей бы то ни было собственностью безвозмездно».

Эти простые и, по-видимому, не глупые слова вероятно никогда еще не раздавались и высшей школе служебной деятельности. Они произвели оцепеняющее действие на посредствующего мужа; они изумили и многих других мужей; они скандализовали едва не все департаментское общество. Все, что стояло поближе к С***, отхлынуло от него с какой-то инстинктивной болезнью, как от зараженного смертоносным поветрием. Он остался один посреди очистившегося пространства, как изваяние нелепой честности, этого божества, отвергнутого с незапамятных времен поклонниками иных кумиров. Вскоре затем дано было ему почувствовать, что он — бесполезный человек в департаменте, и С*** со злобным негодованием оставил службу.

Он обратился к другому ремеслу для добывания насущного хлеба: начал писать небольшие статьи для периодических изданий, Платили ему скупое, часто не доплачивали, часто обсчитывали после отсроченного надолго расчета, но он все сносил мужественно, и постоянно читал книги, и делал выписки, готовясь к каким-то громадным ученым трудам. В обществе он совсем не показывался; даже моего семейного круга как-то дичился. Он разворачивался только тогда, когда я приходил к нему на долгие посиделки по обычаю студентов и заставлял его забывать, что мы уже не юноши. Тут он, пересказав мне о своих сделках с газетчиком, который не доплачивал ему единственно потому, что он, убогий С***, иронически предлагал ему, богатому газетчику, сбавить², который издавал его труды под своим именем и делал с ним разные смешные мерзости, переходил наконец в область чистой науки и, как во времена оны, развивал передо мной с увлекательным одушевлением любимые свои идеи.

Но бедность, ничтожное положение в обществе и безнадежность пробраться выше (как он выражался), сквозь густую толпу официальных педантов, сквозь журнальные стачки и кляузы, сквозь утвержденные авторитетами научные положения, часто

подавляли его душу; он болел телом, бросал на целые месяцы журнальную, тягостную для него работу в иногда говорил: «Так хочется мне броситься в Неву!» Больше всего убивало его безотрадное воззрение на историю развития нравственных начал в роде человеческом и на состояние русского народонаселения. Он горячо любил свою Украину, но и в Украине мало находил утешительных задатков для счастливого будущего. Из своих знакомых он уважал немногих, но едва ли был привязан сердцем по юношески хоть в одному. Это отсутствие веры в человечество вообще и привязанности к человеку в частности — составляло величайшее и роковое его несчастье.

Сколько мне известно, он не был близок ни с одной же женщиной. Гордость его не позволяла ему сближаться с каким-нибудь пошленьким существом этого рода, а честность не допускала выражать свои чувства перед женщиной достойной, и возбуждать в ней надежды, которым не соответствовало его положение в свете. Он знал любовь по одному природному инстинкту; он любил, можно сказать, только идеал женщины, возведенный им на недосыгаемую высоту. И чем выше восходили его понятия о счастье, даруемом человеку взаимностью любви, тем грустнее и пустынное становилась для него жизнь, тем слабее был он к ней привязан. Он часто повторял стихи Пушкина:

Покамест упивайтесь ею,
Сей легкой жизнью, друзья;
Её ничтожность разумею
И мало к ней привязан я...

Он, подобно Пушкину, «закрыв вежды для призраков»: он жил для одной науки. Но, подобно Пушкину, «отдаленные надежды тревожили иногда его сердце». Эти надежды составляли и утешение, и отраду его жизни. Он вечно колебался между гордым о себе мнением и сознанием своего ничтожества. Он был мученик рано развитого и рано оскорбленного самолюбия. Он был мученик высоких понятий о добродетели, которые так мало были в нем оценены людьми повыше его уровня. Может быть, и самом устройстве богато одаренной головы своей, носил он роковой недостаток, встречающийся при самом блестящем сочетании способностей: отсутствие способности излагать свои мысли на бумаге в том гармоническом порядке, который дает надлежащее место и видимость

самой дробной, равно, как и самой крупной части изображаемого предмета. Может быть, самое богатство накопленных им материалов подавляло в нем производительную силу, и он проводил все время в бесплодном обдумывании каких-то великих творений, а между тем заботы о насущном хлебе, мелкие хлопоты бесприютного человека, повседневные столкновения с неприязненною действительностью и горькие неудачи там, где он ожидал блистательного успеха, отвлекали его от работы, требовавшей полного самоуглубления и сосредоточения всех умственных сил. Надобно при этом заметить, что он несравненно лучше говорил, нежели писал, и что, поэтому, для него не легко было приняться за учебно-литературное сочинение. Истинное его призвание было — быть профессором, и если б не его высокое о себе мнение, не его заносчивость, запальчивость и резкость, то он благополучно окончил бы университет и воссел бы на одну из кафедр, на которых он с таким негодованием видел тупых педантов, или пройдох, играющих роль ученого, и готовых преподавать сегодня ботанику, завтра историю русской словесности, а после завтра, если угодно, науку угождать начальству и вообще тем, кто посильнее. Другое призвание его было — служить правой рукой какому-нибудь облеченному высшею властью человеку, который сумел бы воспользоваться его обширными познаниями в камеральных и других науках, а вместе с тем употребил бы в дело его честность, которую не возможно было подкупить золотом всей Австралии.

Но такие люди, как С***, в глазах особ, подобных департаментскому диктатору, *неблагонадежны*; вот их несчастье, и вот почему они остаются в стороне со всеми своими способностями, со всеми огромными запасами научных сведений, со всем героизмом своей аристидовской честности! Мудрено ли, что не только наука, но и общество, в развитии своей административной и промышленной деятельности, несет в подобных людях великие потери? Один ли С*** исчез, не оставив после себя достойного следа, не вознаградив современников за свое воспитание, не внося своего вклада в науку и литературу? Сотни и, может быть, тысячи подобных ему энтузиастов истины и честности гибнут, мимо ведома самых зорких наблюдателей своего

времени, не возбуждая сожаления в добрых людях и подвергаясь порицаниям со стороны тех, которые стяжали себе название благонадежных.

Каков был конец С***? Он делался мрачнее и мрачнее. Он очень редко показывался у меня, и как-то неласково принимал мои посещения. Мои разъезды по Украине, удалявшие меня иногда более чем на полгода из Петербурга, еще больше разрознили нас. Наконец он явно начал избегать встречи со мною, и надобно было мне принимать особенные меры, чтобы возвратить его расположение. Иногда он исчезал из Петербурга, появлялся как-то таинственно в Москве, собирался ехать на Восток, и все это покрывал непроницаемою тайною. Наконец уехал в Украину, с решительным намерением оставаться безвыездно в отцовском небольшом хуторе, и посвятить себя простой сельской жизни и сельскому хозяйству в самых малых размерах. Он мечтал о мужичьей хате, о мужичьей свите, которую он станет носить, сбросивши с себя иноземную одежду; но не расстался с книгами, и всю свою библиотеку, вместе с огромным запасом выписок, увез с собою. Летом он был намерен работать руками и ногами, а зимой — головою. Прошло около года. Недавно я узнал, что он очутился в Киеве; но зачем это было — мне неизвестно.

Намереваясь издавать журнал для украинцев, я написал к нему письмо, в котором просил у него хозяйственных и других статей. Зная наверное, что денег у него, по обыкновению, мало, я радовался, что имею случай помочь ему, не оскорбляя его гордость. Прежде бывало всякий раз, как нужда заставляла его занимать у меня деньги, я замечал, что после ссуды я теряю на 25 процентов его привязанности. Он избегал встречи со мною до тех пор, пока не возвращал мне долга, точно как будто я какой ростовщик. В мрачном настроении своего духа, он делал против меня такие выходки, которые мог я ему одному прощать. Он был самый несчастный из всех товарищей моего детства, самый достойный и самый несчастный! Жизнь его бросала некоторый мрак и на мою душу. Мы были слишком тесно связаны, и, привыкнув подчиняться его влиянию с детства, я никогда не мог видеть и слышать его без глубокого душевного уныния. Об украинском журнале он сам давно мечтал. Я надеялся обрадовать его своим предприятием, и звал его дружески к себе в сотрудники.

Но приятель, которого я просил отыскать в Киеве С***, и вручить ему мое письмо, отвечал мне вчера, следующими словами: «На С*** не надейся: сей муж занимается теперь на том свете более важными делами. Повесть его кончины очень печальна, но ни довольно мне известна, чтобы передать ее тебе во всех подробностях. Скажу только, что он зарезался в Кирилловской больнице».

1858, ноября 16.

¹ Читатель увидит, почему не выставлено полное имя (прим. Куліша. — *Ред.*) Тем не менее мы помещаем этот краткий очерк как дань уважения памяти нашего сотрудника, помещавшего свои статьи в *Экономическом указателе*, 1856 года. Он, между прочим, ознакомил впервые русскую публику с трудами Фонтюнена (прим. редактора журнала «Экономист» I. Вернадського. — *Ред.*)

² Один из читателей моей рукописи заметил, что это место не ясно. Сцена происходила таким образом. После долгих откладываний расчета, упомянутый газетчик насчитывал, при всех вычетах и обрезках, положим, 300 р.; но, приступая к платежу, начинал ежиться. Это возмущало С***, и он говорил: «Вы находите, что этого для меня много? Не угодно ли вам сбавить 50 руб.?» Его пр-ство, не обращая внимания на едкую иронию, преспокойно сбавлял 50 руб. С***, забывая о своей нужде, говорил: «Не угодно ли вашему превосходительству еще 50 р. сбавить?» Его пр-ство опять сбавляло 50 р. И таким образом, С***, вместо 300 р. получил 200 р., и уходил, довольный горьким опытом своим над человеком, занимающим видное место на службе.

Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове

I

Служа по учебному ведомству, я пользовался особою благо-склонностью Михаила Владимировича Юзефовича, которому в первоначальном образовании моем обязан больше, чем кому-либо из предшествовавшего поколения. Я часто у него бывал. Его беспримерное доброжелательство поддерживало во мне рабочую бодрость.

Однажды застал я у него магистра Харьковского университета Н. И. Костомарова, в широковещательной беседе о козаках, до которых мы все тогда были большие охотники; я же лично был преисполнен такой любви к их подвигам, что летописные о них показания и песни хранил в памяти, как малорусскую *Илиаду*.

Приняв участие в беседе, я привел целиком длинную тираду из какой-то летописи. Костомарова поразило такое рьяное изучение малорусской письменности, и мы с первого обмена мыслей сделались близкими знакомыми, так что Николай Иванович, отправляясь обратно месяца на два домой, оставил в моем распоряжении свою показавшуюся мне огромною библиотеку, которую привез с собой, намереваясь так или иначе водвориться на древнейшем из русских займищ.

В то время г-н Юзефович исправлял должность попечителя Киевского учебного округа. Костомаров явился к нему в качестве искателя службы и был назначен учителем истории в ровенскую гимназию, с тем чтобы при первом случае переместить его в Киев.

Когда козаколюбивая и ляхоненавистная беседа наша завершилась этим назначением, мы, взаимно довольные друг другом, весело расстались. На улице Костомаров просил меня вести его к себе, и трудно поверить, сколько часов сряду провели мы в юношеской болтовне о том, что и как было некогда

Публікується за виданням:

Новь. — 1885. — Т. IV. — №13. — С. 61—75.

в нашей дорогой Украине. Я мог бы повторить ее здесь, но она слишком известна по печатным фантазиям украинских историков, поэтов и публицистов.

Оставляя в стороне этот комический и грустный предмет, скажу, что мы видались так часто, как только можно вообразить, говорили так много, как только могут говорить люди, не озабоченные критикой, и были очень, очень счастливы, как юноши, которым, по украинской пословице, и козы представляются в золоте.

В то время Костомаров был еще совсем здоров. Глядя на его великорусскую структуру, трудно было бы поверить, что этот ширококостный добрый молодец всю свою жизнь будет жаловаться на головные боли, желудочные неправильности и разные неудачи, омрачавшие веселое умственное существование почтенного популяризатора русской истории. Только спазматическое подергивание щеки давало знать, что крепкий механизм веселого молодого человека поврежден чем-то сильно.

Я не знал за ним никакого излишества, ни тогда, ни впоследствии, кроме неумеренного курения сигар. Извергая носом и ртом клубы дыма, Николай Иванович глаголал точно с высоты огнедышащей горы и заставлял меня слушать себя что называется разинув рот. Обладая редким даром слова и памятью, удерживавшей все, стоившее того и не стоившее, он был моим профессором — моим и моих сверстников, прильнувших к нему с жадностью людей, учившихся, как водилось тогда, «чему-нибудь и как-нибудь». Мы все его любили любовью ясною, как обыкновенно любят добрые души в начале своей молодости.

Мы любили, точно члены одной семьи, и его добродушную, простовато-умную матушку Татьяну Петровну и даже его крепостного слугу, черноволосого парня Фомку, который позволял своему барину сколько угодно капризничать, не обнаруживая ни малейшей угрюмости, — подчинялся его прихотям почти столько же, как и сама матушка, дышавшая одним своим Николашею да его болезненными, впоследствии довольно резкими выходками¹. Эти слова надобно пояснить. Чем больше Николаша капризничал, тем нежнее любила Татьяна Петровна единственное, избалованное угодливостью чадо свое. Наш

Костомаров, несчастный расстройством здоровья, прожил почти весь век счастливым баловнем женщины, редкой по своей преданности.

II

Увлекавшийся талантливою молодежью М. В. Юзефович не замедлил выполнить свое обещание: Костомарова перевели в Первую киевскую гимназию. Благодаря тому же пристрастию дилетанта бюрократии, некогда дуэлиста-майора, я послан был на его место в Ровно из учителей трехклассного дворянского училища. Подобное же пристрастие одного из столичных администраторов, поэтически добродетельного Петра Александровича Плетнева, недели через три перенесло меня в столицу.

В последний раз видел я тогда Костомарова в Киеве. Время его учительства в Первой гимназии, а моего в трехклассном училище на Подоле было, может быть, счастливейшим и в его, и в моей жизни. Мы проговаривали напролет целые летние ночи. В своих ночных прогулках, сопровождавшихся не стесненным никакими еще страхами ораторством, мы стороннему наблюдателю могли показаться пьяными. И бывали мы пьяны тогда, только не от вина. Избыток мечтательности, основанной на любви к лучшему (как мы были убеждены) из народов, делал нас восторженными.

Я взирал на Костомарова, как на будущего Тацита, он на меня — как на будущего Вальтер Скотта. Оба мы были далеки от истины; но это не мешало нам захватывать обеими руками счастье, которое, как тогда казалось, было нам щедро уготовано в жизни. Николай Иванович любил меня фантастически и несколько раз говорил мне: «одного не достаёт вам — жениться на прекрасной женщине. Вот был бы верх житейской гармонии». Эти слова привожу я только для того, чтобы показать, как он вообразил гармонию жизни по отношению к самому себе. Он был способен к нежной и страстной любви, и его душа ждала какого-то совершенства человеческой природы в женском образе. Но в то время пылкое сердце его не было еще занято никем.

Я видел Костомарова в последний раз в Киеве в 1845 году. Стояла тогда на киевских высотах прекрасная малорусская осень. Костомаров угостил меня обедом гомерическим. Нас

было только двое, если не считать жрицы пиршества, Татьяны Петровны, беспрестанно бегавшей на кухню, и верного в своей покорности Фомки. Мы восседали на своих тронах, веселые и блаженные, как слегка опьяненные нектаром боги, а перед нами сидел припасенный для меня Костомаровым слепой кобзарь, и вещие персты его бегали по живым струнам бандуры. Нетерпеливый слушатель южнорусских дум, я сказал хозяину: «Владыко сладостных брашен (?) и напитков! Повели, да зарочуют живые струны хвалу нашим витязям».

Костомаров любил шалить со мной старословянской речью, но на сей раз отвечал стихом Шиллера и Жуковского:

Не мне управлять песнопевца душой:
Минута его повелитель.

И как раз попал в такую минуту: кобзарь, закинув голову, возвысил голос до пронзительного крика и спел нам прекрасный вариант думы о вдовиченке Коновченко, сложившем удалую голову на Черкеле-Долине ради чести и славы козацкого войска.

III

Здесь будет место рассказать, каким образом этот москаль, или, как называли козаки своих товарищей великороссов, москвитин, сделался теперь, что называется, украинофилом.

Костомаров родился в помещичьем быту Воронежской губернии от отца, чистокровного великоросса, и хотя его матушка происходила от малорусских колонистов, бежавших в придонские пустыни от террора хмельничан, однако ж и она только впоследствии стала употреблять в разговорах излюбленный козакоязычим Николашею язык. Сам Николаша, как мы все, питомцы общерусских школ, вначале пренебрегал хохлатчиною и думал на языке Пушкина. Но с обоими нами, на двух отдаленных точках Малороссии, произошел замечательный случай. Ему в Харькове попал в руки сборник украинских народных песен Максимовича, 1827 года, а я в Новгороде-Северском так же случайно сделался обладателем другого сборника украинских дум и песен того же Максимовича, 1834 года. Мы оба в один день из великорусских народников сделались народниками малорусскими. По существу дела следует сказать, что мы стали

более русскими людьми, чем были до тех пор: мы очутились на Руси дома, сделались крепки древнерусской почве этнографически. Не так понимали мы это дело в то время, но покамест продолжаю речь о другом предмете.

Костомаров любил вспоминать, какое могущественное впечатление произвели на него украинские песни, и, вероятно, об этом где-нибудь уже напечатано. Ему сделалось невыразимо «жаль позабытого русскою историей народа». Он стал сблизаться с простонародными личностями в Харькове и его окрестностях, стал изучать украинский язык из живых уст и сделался украинским лириком и драматургом под псевдонимом Иеремии Галки. До знакомства с ним у г-на Юзефовича я знал его только по его книжицам. Сам я был также автором курьезной поэмы, составленной из кобзарских аутентичных и апокрифических дум, соединенных между собой стихами собственного изделия.

Нельзя сказать, чтобы нам обоим дался тотчас пренебрегаемый нами в детстве язык; но как ни плохо владел я этим языком в начале своего писательства, украинское слово Костомарова интересовало меня мало. Он привлекал меня своими историческими, этнографическими и политическими беседами. Да, политическими. В начале нашей жизни мы были не столько литераторами, сколько политиками, и это обстоятельство много лучших лет.

Мечтам и годам нет возврата,

но то, что было, — было. Под влиянием остатков козацкого эпоса, козацкой лирики и в особенности под влиянием псевдо-летописи Конисского мы не смотрели на себя как на архирусских людей, как на людей русских по преимуществу; если же и связывали свое настоящее с прошлым времен варяго-русских, то — как это ни странно — отчуждали великороссов от этого наследства и предавали их, так сказать, исторической анафеме под польской кличкою — москали. С нашей стороны, это было не что иное, как повторение того, что делали севернорусские братья наши по данной ими нам из-за досадных ляхов кличке — хохлы. Нам было любо тогда выражать племенной антагонизм еще более грубым словом. В анекдотических беседах мы называли соплеменников эстетического Пушкина кацапами, alias кацапнею.

IV

Ребячась таким образом во время прилежного изучения Гомера, Шекспира и других великих деятелей гуманизма, мы были поддержаны появлением среди нас Тараса Шевченко. В числе многого, чем я обязан в начале моей жизни г-ну Юзефовичу, я с удовольствием вспоминаю и о том, что благодаря его артистическим склонностям пристрастился было к живописи. Копию с одного морского пейзажа подарил я моему меценату и был очень польщен и подогрет выраженным им подозрением, что в моей работе участвовала чья-то опытная кисть. Когда я сидел за мольбертом, утопая в игре линий, тонов и красок, передо мною появилась неведомая еще мною фигура Шевченко, в парусиновом балахоне и в таком же картузе, падавшем ему на затылок подобно козацкому шлыкю.

— А вгадайте, хто? — Это были первые слова Тараса, произнесенные тем очаровательно веселым и беззаботным голосом, который привлекал к нему и женщин, и детей.

Я отвечал: «Шевченко».

— Він, — отвечал Тарас, засмеявшись так, как смеются наши молодницы. Тогда не носил он усов, и у него в лице было много женственного.

— Чи нема у вас чарки горілки? — Это была вторая услышанная мною от Шевченко фраза.

Вопрос немного поразил меня. Мы с Костомаровым следовали совету поэта:

Юноша! Скромно пируй, и шумную Вакхову влагу
С трезвой струею воды, с мудрой беседой мешай.

Но в том же доме жил товарищ мой по училищу, человек, что называется, основательный, не поэт и не артист. К услугам гостя моего явился графинчик запеканки.

— Бач, яку вони тут горілку п'ють! — воскликнул добродушно Шевченко, осушив чарку, и живо напомнил мне стихи кобзарской думы, которыми сам он впоследствии восхищался много раз:

Мабуть, цей козак ніде не бував,
Добрих горілок не пивав.

И вот этакого-то Ганжу Андыбера представил я моему ученому и политиканствующему другу.

Костомарова на первых порах коробила Шевченкова манера быть, не чуждая запорожского цинизма, но скоро он изыскал с ним *modus vivendi* и даже любил пародировать известную песню о Нечае, приспособив ее к Шевченко:

Козак Тарас, козак Тарас
На те не зважає,
Сидить мовчки кінець столу,
З чаєм ром кружляє.

Что касается Татьяны Петровны и верноподданного Фомки, то они сделались друзьями козака Тараса с первого его жарту, с первой песни (беспредельно тогда веселый, он беседовал, припевая), с первого молодичьего смеха его, в котором слышалась душа наивная и симпатичная ко всему честному, прекрасному, возвышенному.

Таким я оставил последнего украинского менестреля на руках у Костомарова в Киеве, отправляясь в таинственно-привлекательный для провинциала Петербург.

Но следует немедленно прибавить, что под верхнюю одежду, в которой красовался перед людьми Тарас, носил он дружку — черного цвета. Подобно Байрону, украинский кобзарь наш по временам бывал «суровым мучеником», который

Страдал, любил и проклинал.

С этой стороны его язык действовал на нас, как зараза. На юношеском сердце нашем, спокойно блаженном под влиянием общей русской науки и поэзии, сделали рану неведомые сочинители таких парадоксов, какими полна летопись Конисского, знаменитая в этом отношении «История руссов». Шевченко, воспитанный чтением псевдо-Конисского, растравил эту рану, и мы сделались ненавистниками не только тех, которые, по нашему детскому воззрению, были виновниками бедственного положения нашей родной Украины, но и самих москалей, этого, по нашему тогдашнему мнению, грубого и ни к чему высокому не способного народа, который мы звали кацапами. Шевченко был неистощим в сарказмах, анекдотах и припевах насчет бедных великороссов, которых мы столь сурово лишали наследства в древней «вотчине» Рюриковичей и Романовых. Во многом он естественно должен был подчиниться Костомарову, но и Костомаров не мог быть свободен от его влияния. В своем воспоминании о Шевченко он говорит уклончиво, будто бы

мало его знал. Я имею основание думать, что в мое отсутствие они сблизились между собой настолько, насколько можно этого ожидать от людей, так щедро одаренных природою, в таких молодых летах и при таких обстоятельствах, какие представляет нам справедливое, но строгое царствование Николая Павловича.

Как бы то ни было, но я, после гомерического празднования нашей встречи, перед моим выездом в столицу наивно сознавал в себе сердце Германика, отправляющегося из убогой своей провинции в богатый Рим. Не делает это чести ни нашему природному уму, ни воспитательному влиянию тогдашних русских школ, но мы с Костомаровым беседовали серьезно о том, что может сделать в столице молодой провинциал, «повернувши мало-российским умком», как выразился и сам М. В. Юзефович при прощании со мною. Он, по своему доброжелательству ко мне, разумел служебную карьеру, но нам с Костомаровым хотелось чего-то более бескорыстного и самопожертвованного. Краснея за тогдашнее невежество мое о том, как стоят вещи в свете и как они произошли, я умолчу о своих предположениях возможного для тогдашнего меня, как это мне казалось; но должен привести здесь слова, которые без всякой иронии были произнесены во время нашей прощальной беседы будущим русским историком: «Так может говорить только великий человек».

V

И вот великий костомаровский человек — в Петербурге. Но здесь его политическое величие скоро начало исчезать, как ребяческий бред, под благодетельным влиянием Плетнева, который полюбил меня с трогательною доверчивостью и принял в самый интимный круг свой, точно близкого родного. Плетнев был и сам homo novus в тех высоких сферах, к которым принадлежал благодаря идеальной дружбе с ним Жуковского. Кое от чего он и страдал втихе, кой о чем он рассказывал мне, сжимая в кулаки руки; но он же раскрыл передо мною и светлую сторону, так сказать, закулисного правоправящего мира. Из безбрежно широкой области политики я, не смущая моего почтенного друга никакими признаниями, мало по малу вошел в узкую сравнительно область этнографического патриотизма;

я сделался киевским русичем, не исключавшим уже из общего наследства прочих русичей — князьменских, московских, новгородских и проч. В этом областном патриотизме я был вполне откровенен с Петром Александровичем; иногда своими парадоксами выводил его даже из терпения. Он смотрел на мое украинствование как на один из моих недостатков, пожалуй — как на главный из них и, без сомнения, клонил свое влияние на меня к тому, чтобы я сделался русским космополитом. Но тут он встретил во мне украинскую молчаливую оппозицию, чему доказательством служит, между прочим, «Черная рада», которую в Киеве начал я писать на языке Пушкина, а в Петербурге написал на языке Шевченко.

Это относится к моей автобиографии, но существенно входит и в биографию Костомарова. Он очень интересовался тем, чтобы «Черная рада» была написана на языке действующих лиц этой фантастической «хроники».

Что касается Плетнева, то полному нашему сближению мешала только моя малорусская национальность. За его незнание малорусского языка я смотрел на него, как на человека, не получившего вполне русского литературного образования. За мое пристрастие к украинщине он смотрел на меня как на полуурода. Посылая в его библиотеку мои украинские сочинения впоследствии, я надписывал, что настанет просвещенное время, когда потомок Плетнева этими книгами воспользуется для истории русской народности.

Естественно, что мое сердце, пригретое в Петербурге, продолжало жить в Киеве. Я жадно следил за деятельностью украинских друзей моих и писал к ним часто. От близкого мне по семейным отношениям человека я знал, что Костомаров, стоя во главе молодого украинского кружка, как новый профессор Университета св. Владимира шагнул дальше тех мечтаний, за которые он энтузиастически причислил меня к великим людям; но в чем, собственно, было дело, об этом я мог только смутно догадываться. Дело состояло в пресловутом союзе славян под главенством русского императора, во имя святых Кирилла и Мефодия.

Не только сущность, но и самое название составленного по-детски тайного общества было мне неизвестно; однако же я, по моим предположениям, писал к моему родственнику внуши-

тельные письма, которые вскоре сделались пищею для подозрительных умов III Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии и, как я думаю с горестью, увеличили тяжесть политического наказания, обрушившегося на мечтательного творца славянской федерации Николая Ивановича Костомарова. Но в его житейском крахе досталось немало бед и на мою долю.

VI

В начале 1847 года проездом за границу я был в Киеве и провел несколько незабвенных часов с Костомаровым. Я нашел в нем большую перемену, которую мне объяснили заблаговременно. Костомаров наконец встретил такую женщину, которая обещала, как ему казалось, сделать его жизнь верхом гармонии физических и нравственных сил. Но, воображая, что за его сердцем никто не следит, что его чувства ни в чем не высказываются, он в некотором роде напоминал известную личность, повторявшую в своих записках: «Ничего, ничего, молчание!»

В качестве влюбленного он, без сомнения, бывал довольно забавен, при всех достоинствах своего ума и сердца. Может быть, он это сознавал отчасти и сам. Как бы то ни было, но, видя меня обрученным и приехавшим в Киев только для венчального платья невесте, он как будто боялся, что его надежды не исполнятся. Стороной мы знали, что предмет его «боязненно безмолвствующего, — по выражению поэта, — счастья» — превосходная музыкантка, умница и красавица, да еще и именем своим напоминает балладу Жуковского:

Алина матери открылась:
«Мне мил Альсим»...

Вместе с этими известиями дошел до меня слух о славянской федерации. Один из близких к заговорщикам людей (если только можно называть заговорщиками фантазировавших доброжелателей России) сказал мне даже, что члены тайного общества носят чугунные кольца с буквами КМ. Я взял на допрос моего родственника, который, как оказалось впоследствии, был секретарем и докладчиком костомаровского сената, и тот меня уверил, что было у них нечто подобное, но потом испарилось как несообразное с положением вещей в России, и что будто бы

самые кольца русско-славянские политики побросали в воду. Вместе с этим он сообщил мне, что ни я, ни Шевченко не были причислены к тайному обществу, из пощады к нам, работавшим и без того в пользу всеславянской идеи. Действительно, мы оба не принадлежали к этому обществу, хоть и печатают в газетах до сих пор, будто бы членом его состоял «бессмертный украинский поэт Шевченко».

Зная и видя, чем полна душа моего благородного друга, я не стал смущать его расспросами о несостоявшемся тайном обществе.

Нас обоих занял весьма серьезно Шевченко. Костомаров с энтузиазмом читал мне наизусть его киевские стихотворения «Сон», «Кавказ» и т. п. Это были опасные и потому еще больше привлекательные пьесы. Костомарову не нужно было их списывать: высоко оригинальные поэмы и кобзарские плачи Тараса он знал от слова до слова на память. Особенно ценил он в Шевченко то, что, будучи человеком мало начитанным, он «козацких ясновельможных гетманов» называл варшавским мусором.

При этом Костомаров сообщил мне, что Тарас «остепенился», а именно: вместо бражничанья с живописцем Сенчилло, потом отцом Стефаном и еще несколькими приятелями на Подоле он заключился в своей келье на Старом Киеве, поставил перед собою боклаг очень вкусной наливки, помнится мне, — грушевки, читает Библию, историю Малороссии Маркевича, разные украинские летописи, кое-что о славянах, о Меланхтоне и Гусе, пьет регулярно чарку за чаркой и пишет одно стихотворение лучше другого. Когда боклаг был таким образом осушен с помощью немногих посвященных в таинство кобзарского творчества, муза Тарасова куда-то бежала, и Тарас отправился искать ее за Днестром по дворам знакомых панов, к числу которых принадлежали Петр Скоропадский, седневские Лизогубы, прилуцкие Закревские, князья Репнины, Тарновские и множество других, соединявших аристократическую старину с демократической новизной.

Все это представлял мне Костомаров полушутя, полусерьезно и, между прочим, помогал мне питать отрадную надежду, что наши просвещенные помещики, так дружно полюбившие национального поэта, сделают первый шаг к освобождению земляков от крепостной зависимости.

И до моего отъезда в Петербург, и теперь мы с ним строили систему освобождения крестьян путем образования в свободных от министерского вмешательства школах, которые будут устроены в панских имениях с определенной целью — примириться посредством этой услуги с обиженными во времена Екатерины меньшими братьями.

Само собою разумеется, что не пролетариями должны были быть отпущены на волю просвещенные до известной степени крестьяне, а такими хозяевами, из которых каждый образовал бы самостоятельную школу грамотности, ремесленной и земледельческой культуры.

Но Костомаров не признался мне, что в мое отсутствие он написал по-украински так называемую «Книгу Бытия украинского народа», в подражание известному и столь же несостоятельному произведению Мицкевича. Копию с этой небольшой рукописи списал для меня кто-то из наших общих приятелей и, вместе с антицензурными стихотворениями Шевченко, вручил мне перед моим отъездом в Варшаву как прощальный сувенир. Я ехал с моей новобрачной и с ее братом Василием Михайловичем Белозерским за границу с целью предаться изучению славянины. Но сперва я должен был проехать с рекомендательным письмом Плетнева к Жуковскому, у которого гостил тогда Гоголь. Без сомнения, эти трезвые друзья Плетнева выбили бы из моей головы всякую дурь (хотя знаю, что я остался бы писателем украинским). Но случилось иначе.

VII

Пока успели мы доехать на почтовых до Варшавы, каждый из нас знал стихотворения Шевченко наизусть, и мы могли бы, подобно Костомарову, обойтись без компрометирующей рукописи, а его «Книгу Бытия» не стоило хранить ни по языку, ни по содержанию. Но мы были очарованы Шевченко почти в буквальном смысле слова. Никто выше меня не ценил его дивного стиха. Чары дикой во многих случаях его поэзии подавили в моем уме и сердце все, что воспринял я трезвенного от несравненного Плетнева. Со мной произошло нечто вроде того, что происходит с некоторыми из воспитанных в русской столице черкесов, когда они понюхают родного воздуха.

Этим я объясняю себе одичание и Костомарова в Киеве, под влиянием гениального дикаря Шевченко. С одной стороны, любовь к женщине, которую он идеализировал с обычным своим увлечением, с другой — невиданная, совсем новая поэзия поэм и плачей кобзаря кобзарей украинских парализовали его практические способности, которыми он был наделен больше нашего как представитель великорусского типа среди полукозацкой литературной вольницы киевской. Когда открытие так называемого заговора было сделано, он, по рассказу г-на Юзефовича, попал со своим автографом «Библии» и чугунным кольцом, как кур в ощиц.

Как бы то ни было, только счастливый наконец поклонник женских талантов был разлучен, как это всем известно, с обожаемой невестой и доставлен жандармами в III Отделение, которое присудило его к годовому заключению в Петропавловской крепости и к ссылке на неопределенное время в Саратов.

Меня и моего швагера во время нашего пребывания в Варшаве также арестовали.

Спустя день или два после этого события на соединительном пункте между варшавским и московским шоссе остановились два дилижанса. Из одного дилижанса вместе с поляками и итальянцами вышла молоденькая дама, заметно пользовавшаяся в своей грусти общим участием и уважением, а из другого русские путешественники высадили убитую горем старушку (Татьяну Петровну), пожилую даму и ее печальную дочь, молодую девицу. Эта девица была Алина, обрученная невеста Костомарова. С проникательностью молодости она обратила внимание на грустную даму, прибывшую из Варшавы, и догадалась, кто это. Она прошла к ней из другой комнаты, назвала ее по имени и объявила себя невестой Костомарова. Они бросились друг другу в объятия и зарыдали, позабыв об окружающих.

VIII

Я увидел Костомарова в III Отделении не скоро. Мы встретились весело и потом уже мы не видались много лет.

Во время моего пребывания в Киеве я находился в дружеских отношениях с польским писателем Михалом Грабовским,

а он познакомил меня с несколькими товарищами своими по профессии, в том числе и с Константином Свидзинским, которого называли графом, к очевидному его удовольствию. Этот старый и причудливый холостяк обладал драгоценною для польско-русской истории библиотекой, на увеличение которой не щадил никаких издержек, хотя вообще вел жизнь уединенную и скупую. Я познакомил с ним Костомарова, и он, узнав, что Костомаров очутился в Саратове, начал посылать ему книги, тюк за тюком, давая таким образом ссыльному профессору возможность продолжать начатую им еще в Киеве книгу о Хмельниччине.

Этот великодушный подвиг со стороны скупого библиома-на можно, пожалуй, объяснить польским антагонизмом к русскому правительству и надеждой, что автор «Богдана Хмельницкого» перенесет свою наследственную неприязнь к Польше на Москву. Но граф Свидзинский очень хорошо знал, что мы, украинцы, неспособны ни в каком случае радеть Польше во вред России. Мы допекали ему, завзятому аристократу, своими демократическими нападками на бывшее польское орудование козаками. *Ran grabia* краснел, пыхтел, называл наших предков наглыми хлопами и продолжал снабжать нас рукописями и старопечатными книгами с доверчивостью непостижимою.

Окончив «Богдана Хмельницкого» благодаря содействию благородного ляха, Костомаров прислал мне из Саратова свою рукопись, прося напечатать ее отдельной книгою; но дня через два он уведомил меня о своем желании поместить «Богдана Хмельницкого» в одном из петербургских журналов — и первый гонорар знаменитого впоследствии историка был 45 рублей с печатного листа в «Отечественных записках».

Костомарова выдержали в Саратове десять лет. В 1958 году я предпринял с моей женой поездку по Волге, с целью навестить изгнанника; но, желая сделать ему сюрприз и не списавшись наперед, мы не застали Николая Ивановича в Саратове; видели только скучающую в его отсутствие Татьяну Петровну.

Возвращение из ссылки автора «Богдана Хмельницкого» и назначение его профессором на кафедру русской истории публика приняла с демонстративным восторгом. Но публичные лекции нового профессора доказали, что в самом деле он вно-

сил жизнь в русскую историю. Плетнев не был расположен хвалить молодых историков после Карамзина, но и он в разговоре со мной назвал Костомарова новым Карамзиным. Я со своей стороны написал в том же тоне рецензию публичной лекции Костомарова о гетманстве Выговского и напечатал в журнале «Век» у г-на Кавелина.

Начались мои совместные работы с Костомаровым по изданию актов Южной России через посредство Археографической комиссии. По его следам я изучал исторические рукописи Императорской публичной библиотеки, где мы видались ежедневно, работая в уединенном кабинете и перемежая работу веселыми шутками. Костомаров, несмотря на свои болезненные припадки, любил смеяться, и смех его был возбуждителен для собеседника. Мы воображали себя в Императорской публичной библиотеке монастырскими подвижниками; Публичную библиотеку прозвали Храминою Спасения; весьма часто находила на нас блажь вести беседу на древнеславянском языке и даже сочинять стихи в старинном вкусе.

Друг друга мы звали не иначе, как «отче Николае», «отче Пантелеймоне». Но беседа наша пришлась бы по вкусу и пушкинскому отцу Мисаилу с его сотоварищем отцом Варлаамом. Было что-то детское в веселости Костомарова, когда он чувствовал себя здоровым. Никто бы не поверил, что наша Храмина Спасения оглашается такими ребяческими разговорами. Но ни шутя, ни серьезно «отец Николай» не вспоминал о своей Алине, между тем как о женитьбе заговаривал часто, подобно Шевченко, бредившему до конца жизни женитьбою.

Однажды он сказал мне, подражая в совершенстве монашеской интонации: «Честнейший отче Пантелеймоне! Хочу всем сердцем моим и всею душою моею и всеми помышлениями моими пояти себе жену красну, аки крин сельный».

Я отвечал ему: «Честнейший отче Николае! Добре сотворивши, обаче прикуй к ложу своему цербера тризевна». И мой подвижник так расхохотался, что библиотекарь прибежал из соседнего кабинета.

Часто вспоминал Костомаров совет мой, и всегда с хохотом. Многие из властительных тиранов позавидовали бы веселости книжных иноков, которых жизнь была так беспощадно исковеркана.

IX

В то время возвращен был из далекой ссылки Шевченко и сделался частым гостем Костомарова. Особенно любила его Татьяна Петровна. Она потакала всем его слабостям, как бы предвидя близкую кончину дорогого человека. Мы хоронили его торжественно, и потом отослали его гроб на днепровские высоты, согласно стихотворному завещанию поэта.

В воспоминание Шевченко устроена была периодическая сходка земляков под названием «громады». Членом этой громады состоял и Костомаров, но посещал ее нерегулярно.

В то время издавался уже малорусский журнал «Основа» нашим общим другом Вас. М. Белозерским. Мы оба писали для него много.

Весной отправились мы вдвоем за границу как люди усталые и каждый по своему больные. В дороге Костомаров оживился, но вредил своему желудку всякого рода лакомствами, которые любил, как избалованный ребенок. Наевшись мороженого, он приходил в отчаянье за последствия своей неосторожности, но лишь только желудок его исправлялся, он впадал опять в искушение, комически взваливая вину на дьявола.

Особенности и причуды талантливых людей бросаются в глаза больше обыкновенного. Например, Костомаров постоянно боялся опоздать к отходу поезда и нередко целым часом предупреждал его, скучая ожиданием еще больше своего спутника.

Дорожные деньги возил он с собой в виде золота, и тяжелый кошель с золотом носил на шее. Он его не снимал и во время умывания, которое совершал, снявши ночную рубашку. В это время тяжелая каса, закинута за спину, беспрестанно попадала в воду. Застав его случайно в неловкой с нею возне, я спросил: почему бы не снять ему кошелька? «Украдут», — отвечал он серьезно.

Это было в Аугсбурге. Когда мы сидели потом в вагоне, Николай Иванович вынул из кармана портмоне с расхожими деньгами и беспокойно взвесил на руке. «А меня таки обокрали, — сказал он. Недостает по крайней мере десяти полуимпералов».

— Да где же лежали ваши расхожие деньги?

— Возле изголовья, на стуле.

— А дверь была заперта?

— Нет. Иначе, как же мне принесли бы сапоги и платье? Да я же велел себя пораньше разбудить, чтобы не опоздать к поезду. В это время, должно быть, кельнер и подтибрил у меня малую толику. Вот оно, дьявольское искушение, отче Пантелеимоне!

Костомаров отличался крупными руками и ногами; при этом носил он сапоги крайне просторные, а его калоши поражали каждого слугу своей величиною. Он и по

Европе путешествовал в калошах. При перемене вагона в Швейцарии во время самой езды Николай Иванович наш соскочил с вагона без калош, и в окно полетели вслед за ним два огромных черевика, ко всеобщей потехе двинувшихся далее пассажиров. Сам Костомаров смеялся больше всех.

Приехали мы в живописный Хур и заняли две комнаты с горными пейзажами в окнах.

— У меня лучше вашего вид, — сказал я.

— В самом деле, — отвечал он. — Уступите мне вашу комнату.

— Извольте.

И мы переместили свой багаж.

— А ведь я обманул вас, Николай Иванович, — сказал тогда я. — У вас был вид несравненно лучше моего.

— Неужели? Действительно, лучше! Ну, так позвольте мне остаться при своей прежней комнате.

И мы снова переместили свой багаж.

Я стал смеяться своей шутке: мой вид, с горным каскадом, был далеко лучше того, к которому он возвратился. Костомаров от души вторил моему смеху и сказал: «Воистину дьявольское ослепление, отче Пантелеимоне!», а потом сознался, что в красотах природы он не знаток и часто завидует моим восторгам.

Переехав через заоблачные снега Сен-Готара, мы спустились к Lago di Como и поплыли вдоль этого живописного извилистого озера среди пушечной пальбы и музыки: итальянцы праздновали воссоединение родной земли своей.

Мы поспели в миланский собор к самой мессе, которая совершалась в сопровождении лучших вокальных и инструментальных арий, какие только можно было заготовить в Италии.

По выходе из собора мы зашли в небольшую церковь, которая заинтересовала нас особенностями своей архитектуры.

Церковь была пуста, но месса в ней совершалась. Вдруг раздалась торжественная музыка, и на какой же мотив? — на мотив украинской песни:

Ой, за гаєм, гаєм,
Гаєм зелененьким,
Там орала дівчинонька
Воликом чорненьким.
Орала й орала
Не вмiла орати,
Та й наняла козаченька
У скрипочку грати.

Родная музыка восхитила нас дозела, но «отец Николай» причислил и этот случай к искушениям дьявола, «да не будет странникам странствие во спасение».

Из Милана приехали мы в Геную. Там хотели купаться в море, выехавши за корабли, стоявшие в пристани. Но «отец игумен», как величали Костомарова заочно петербургские земляки, с ужасом узнал от лодочника, что глубины в том месте было *undici huomini* (одиннадцать человек), и не сходил в воду со ступенек, прицепленных к борту, а меня предостерегал, чтобы не постигла меня участь Ионы «во глубине морстей».

Недовольный генуэзским купаньем, согласил он меня ехать в Ниццу, и мы проехали туда по живописному Корнищу. Во время дороги Костомарова поражали древние опустелые замки, но морские пейзажи, которыми я восхищался, мало интересовали его.

Х

В Ницце мы жили на Английской аллее, в пансионе Ривуара. Наши комнаты выходили на террасу, с которой открывался вид на море, отделенное от дома только дорожкой. Тут мы купались по два раза в день и скоро почувствовали восстановление здоровья. Старушка, снабжавшая нас купальными принадлежностями, производила на моего спутника приятное впечатление, и он прозвал ее Сладкогласною Бабою. Но с ним произошло у Ривуара нечто трагическое.

Однажды утром он проснулся необычайно рано. Я услышал его шаги из угла в угол и поспешил к нему. Он был бледен и весь дрожал.

— Что с вами, Николай Иванович?

— О Боже! — воскликнул он и стал плакать.

Наконец, успокоясь, рассказал мне следующее.

— Меня разбудил яркий свет в комнате. К моей постели приблизилась, не касаясь полу, точно на облаке, женщина, вся в белом, и сказала: «Ты спишь, а в это время твоя мать скончалась».

— Это иллюзия, это конец сна, Николай Иванович.

— Какая иллюзия! Я видел наяву белое платье. Я мог бы осязать его рукою, но не смел. Тотчас еду, еду домой!

— Но зачем же ехать? Сперва телеграфируйте.

— А в самом деле! — вскричал Костомаров и побежал на телеграфную станцию.

Скоро мы получили ответ, что Татьяна Петровна здорова. Но оставаться в Ницце не мог уже «отец игумен», и мы отправились в Монако.

Там в этот сезон было пусто. Нам за ничтожную плату отдали в распоряжение две комнаты с салоном посередине, с видом на море и мраморным крыльцом, спускающимся в лимонный сад. Помещение на первый раз очень понравилось нам. Морское купанье в Монако находится на мелководном заливе. Но Костомарову не нравилось любопытство местных женщин, которые беспрестанно сидели на террасе, глядя на купающихся, и даже гуляли по галерее вдоль купальных камер. Погрузиться в воду можно было не прежде, как пройдя шагов сто по мелководью. В это время глаза южанок рассматривали, конечно, не без удивления северную структуру нашего историка, имевшую в себе нечто геркулесовское. Костомарова их беззастенчивость досадовала.

Дом, в котором заняли мы три комнаты, стоял пустой. Даже прислуга откуда-то приходила к нам. Бродя кругом, открыли мы какие-то странные колодцы, и Костомарову пришли на память разные трагические случаи из итальянского прошлого. Вечером, сидя за русским чаем на крыльце, мы любовались месяцем, золотившим Средиземное море длинной полосой до самого горизонта. Спелые лимоны звучно падали на землю в ночной тишине, но мы пили родной чай без чужеземной примеси.

Фантазия моего спутника в это время разыгрывалась, и он производил в ней историю этого молчаливого ныне дома трагическими чертами.

Я дополнял его вымысел собственными мечтаниями, и мало по малу мы приводили себя в такое состояние, что ночная бессонница делалась неизбежною.

Костомарову чудились даже чьи-то шаги в нашем салоне. Он вставал, приходил ко мне, садился у моего изголовья и начинал бредить наяву.

От скуки я поддерживал его, рассказывая, будто бы кого-то видел в салоне, будто бы проскользнула тень какой-то женщины.

Эти шалости двух странствующих иноков кончились тем, что на четвертые сутки они покинули прелестное Монако.

Нам было стыдно сказать прислуге, что уезжаем совсем, заплативши деньги за месяц, и мы, как дети, оставили в своей квартире жестяную машинку для приготовления на спирту чаю.

Повторяю, что Костомаров имел в своем характере какую-то привлекательную детскость. Жена могла бы любить его, как мать любит баловня-сынка; но ему не было суждено радовать молодое женское сердце.

Если мой спутник подчинялся моим проделкам, то и я вторил ему в его ребячестве. Мы вырвались из очарованного нами самими дома в Монако, как своенравные школьники, и радостно направили свой путь в Россию. «Честнѣйшій отче Пантелеимоне! — говорил мой игумен. — Не подобаетъ благочестнымъ инокамъ пребывати в чаромутіи италійстѣмъ. Тецевѣ, отче, вспять въ невскую Храмину Спасенія, да утобзить насъ приснопамятный хранитель боголюбезныхъ книгъ Бычковъ, аки ниву многоплодную».

И потекли мы вспять, по словеси «блаженного, иже на реце Неве, игумена Николая». Дорогою мы сложили и декламировали следующие стихи, достойные таких ветреных иноков:

Прощай, о Монако любезно:
Тебя нам больше не видать;
Хотя и будем плакать слезно,
Но уж не возвратимся вспять.
Прости, о Баба Сладкогласна,
И ты, блаженный Ривуар.
Дорога нам лежит прекрасна
Чрез поднебесный Сен-Готар.
Изображать народны драки
В Россию купно мы спешим
И Храмину Спасенья паки
Своим жилищем сотворим.

Воззри, Бычков, в окно велико:
 Ирои си к тебе тебе текут
 Неся терпение толико,
 Что книги все твои прочтут.

Первый куплет принадлежит музе Костомарова, второй — моей музе, третий опять сложил он, а четвертый скомпоновал я и заслужил от него этим куплетом такой же гомерический смех, как и «тризевным цербером». Спустя десятки лет, он все еще повторял нашу чепуху, когда у него не болела голова, и я уверен, что теперь, освобожденный от головных и всяческих болей, он повторяет ее, бродя вместе с Тарасом по берегам Ахерона.

«Честнѣйшій отче Пантелеймоне! — написал он ко мне однажды, между прочим: — Радостію и веселіемъ одусѣ святѣ мы насмѣялись надъ нашими гонителями», и подписал это письмо, как и другие: «Смиренный, иже на рѣцѣ Невѣ, старецъ Николай».

ХІ

Странно сказать, но это факт, что результатом иноческих наших шалостей явилась у меня охота писать украинские стихи. Не признавшись в этом «отцу игумену», я остался по ту сторону Сен-Готара и поселился было на Lago Maggiore. Но оно до того мне понравилось, что мне сделалось совестно наслаждаться его красотами одному. Я осмотрел только половину его берегов и написал несколько стихотворений, а другую оставил в неведении до тех пор, пока мне не придется видеть ее с любимой особою. Потом я поехал на Дунай, был в Виддине и Тульче, подружился с комендантом турецкой крепости, от которого храню весьма характеристическое письмо ко мне в Петербург², по Дунаю спустился в Черное море и через Одессу, через Полтаву и Васильевку, иначе Яновщину, деревню незабвенной для меня матери Гоголя, вернулся в Храмину Спасения.

Я привез целый томик украинских стихотворений. Костомаров принял их гораздо равнодушнее, чем куплет:

Воззри, Бычков, в окно велико:
 Ирои си к тебе тебе текут и т. д.

Издавая вскоре за тем стихотворения Шевченко, он написал в предисловии, что после него напрасно стал бы кто-

нибудь звонить в его струны, и это совершенная правда. Нам надобно в родной поэзии брать новые, еще небранные ноты.

Я редко мог прожить в Петербурге больше двух лет кряду. Меня влекло в Украину, которую я столько же люблю, как и ненавижу. В 1862 году приветствовал я весну уже на хуторе. Костомаров способен был только к иноческой корреспонденции. О «смирнном, иже на реце Неве, старце» я знал больше стороной, чем непосредственно. Увиделись мы только в конце 1864 года, когда я посетил Петербург, для того чтобы ехать на службу в Варшаву. Николай Иванович мне казался тогда здоровее прежнего. Так и сам он думал, приписывая перемену к лучшему примирению с вином, которого прежде чуждался.

Года через два гостил он у меня в Варшаве и называл «упитанным тельцом» моим бутылку старого венгерского от Фукера. Таких упитанных тельцов заклали мы с ним немало. При этом вспоминал он о гражданах Речи Посполитой польской, пропивших на старом венгерском вине свое государство.

Я познакомил его с Хоментовским, библиотекарем графов Красинских, к которым перешло драгоценное собрание старопечатных книг и рукописей от киевского библиомана Свидзинского. Это был перл библиотекарства, достойный благодарного упоминания после смерти. Ему обязан многими важными указаниями и сам я, и Костомаров.

Потом посетили мы загородный дворец Потоцких и обещали у их библиотекаря Пшиланского, известного изданием неоценимых материалов для истории Польши и Руси. Обед показался Костомарову восхитительным. Его сготовили собственноручно две дочери Пшиланского, весьма образованные и прелестные девицы. После обеда библиотекарь был отозван по какому-то важному делу к владельцу и поручил младшей из дочерей показать Костомарову рукописный фолиант, на который сослался в разговоре за обедом. Сельская нимфа не только заменила отца в библиотеке, но, развернув перед историком искомый фолиант, указала в латинской рукописи место, которое цитировал ее отец. Костомаров долго ею бредил и говорил, что не будет искать ее руки только по неимению в готовности «цербера тризевна».

Давно уже я начал расходиться с Костомаровым во взгляде на наших козаков, как это видно и в упомянутой выше рецензии моей на публичную лекцию его о гетманстве Выговского. Я основался на повествовании самого лектора, но лектор не ожидал сделанного мною вывода о козацком беспутстве сравнительно с представителями московского режима в Малороссии. В наших беседах он меня называл скептиком, но признавал мой скептицизм для себя полезным. В Варшаве я положил перед ним два тома только что изданных в Париже реляций папских нунциев, резидовавших при королевском дворце в Польше, и советовал воспользоваться новыми данными по отношению козаков к церкви при третьем издании «Богдана Хмельницкого». Со своей стороны, бывший издатель «Основы» Вас. М. Белозерский снабдил его редкой библиографической находкою для той же цели. Но третье издание популярной книги показало нам, что автор не читал предложенных ему материалов и даже не воспользовался изданными вместе со мною актами для истории Южной России. Его внимание увлекали все новые и новые труды.

Мы долго жили врозь. В 1874 году, живя снова в одном и том же городе, мы по разным причинам видались реже прежнего. Готовя к изданию первый том «Истории воссоединения Руси», я должен был перечитать все, чем руководствовался в изображении козаков автор «Богдана Хмельницкого», и указал ему такие погрешности, что грубый приятель его Кожанчиков сказал у него на вечере: «Переломал Кулиш ребра нашему Николаю Ивановичу». Несмотря на мои непомерно резкие замечки, Костомаров, найдя меня в рукописном кабинете Храмины Спасения, обнял меня и поцеловал, что меня тронуло тем более, что второй печатавшийся уже том книги моей готовил ему еще более резкие нотабенки, о которых теперь вспоминаю со стыдом и раскаянием, оправдывая себя только болезненным состоянием, которое заставило меня немедленно оставить Петербург по напечатании второго тома «Истории воссоединения Руси».

Костомаров обиделся моими выходками против него, и мне приятно сказать, за что больше всего он обиделся: за то, что я назвал его иноплеменником. Ему непременно хотелось быть малороссом, и теперь мы с гордостью помещаем его в пантеон наших талантливых соотечественников, рядом с Гоголем и Шевченко.

Прошло три года. Моею Храминой Спасения сделался Главный архив иностранных дел в Москве. В одно прекрасное утро перед моим рабочим столом появился Николай Иванович, в сопровождении дежурного чиновника, не знавшего, можно ли допустить неведомого ему седовласого старца к занятиям в архиве. Мы троекратно облобызались по чину книжного иночества, и я водворил моего игумена в московской Храмине Спасения.

В это время он был уже женат на своей Алине, вдове полковника Киселя, через 28 лет после помолвки, но приехал покамест одни. Мы с ним видались и работали вместе ежедневно; часто мы оба обедали у Макаровых, иногда — у Жемчужниковых, а все вечера проводили в квартире Костомарова.

Здесь он опять, как во времена прежние, угощал меня, обыкновенно некурящего, хорошими сигарами, упрасывая словами, которым невозможно противиться: «Честнейший отче Пантелеймоне! Приими курило, курения достойное».

Мы посещали с ним и Осипа Максимовича Бодянского, нашего земляка, мужественно довершавшего сотню томов своих «Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских», которою воздвиг он себе несокрушимый временем памятник. Николай Иванович, любивший подсмеиваться над известным украинским стихотворением Бодянского «К портрету красавицы»³, высоко ценил его ученые труды, и еще выше — его характер. По поводу многолетней борьбы несравненного секретаря названного общества с историком Соловьевым и его московскою партией он говорил: «Бодянский напоминает мне собою тех наших отдаленных предков, которые никогда не теряли мужества и говорили: “Станем крепко, не посрамям земли Русской”».

Спустя несколько времени съехались в Москве наши бедные спутницы жизни, познакомившиеся так трагически в 1847 году.

Начавшиеся в Киеве мои свидания с Костомаровым завершились Москвою, как бы в ознаменование того, что мы признаем себя гражданами южной и северной России нераздельно. Больше мы не видались.

Во время моего последнего пребывания за границей Костомаров писал против меня много. Я до сих пор не читал и не буду читать его филиппики, но общий характер их мне изве-

стен. Он не знал, или лучше сказать, ему не дали знать, что и как я делал за границею. Остаюсь в убеждении, что когда мы встретимся лицом к лицу там,

Где честный камень пожирает
Несовершенство бытия,

он попросит меня вести его к себе, так, как было после первого нашего свидания.

¹ Однажды, уезжая куда-то и не застав дома Николая Ивановича, чтобы проститься, я поцеловал его верного раба и поручил ему сказать, что этот поцелуй назначался для господина.

² Местный консул приложил к турецкому подлиннику русский перевод.

³ Его бесконечно забавляли следующие два стиха, характеризующие Лауру Бодянского:

А що її щоки, дак кров'ю налиті,
А що її груди — молоком набиті.

Брошенный из-за угла камень

Некто, подписавшийся буквою N, напечатал в июньской книжке «Киевской старины» статейку под заглавием: «Случай из жизни Н. И. Костомарова».

В этой статейке г-н N опровергает мой рассказ о встрече с Костомаровым в Императорской Публичной Библиотеке по выходе в свет 1-го тома «Истории воссоединения Руси», приводя изустный рассказ самого Костомарова. По его словам, Костомаров назвал себя сыном человеческим, а меня предающим его лобзателем, и этим будто бы дал мне знать, что прочел уже 1-й том «Истории воссоединения Руси».

Не было надобности Костомарову давать мне об этом знать, так как он раньше, нежели кто либо в столице, имел в руках мою книгу, которую нынешний обладатель его библиотеки и найдет в ней с моею подписью.

Костомаров был выше такого понимания литературных отношений, какое, вероятно, судя по себе, воображает г-н N. Дружеский поцелуй его действительно был для меня неожиданностью. Это может засвидетельствовать мое письмо к нему о нашей встрече. Если же оно не сохранилось в бумагах покойного историка, то сошлюсь на поименованные в моих воспоминаниях семейства, в которых я бывал, в Москве, с Костомаровыми, и к которым Костомаров никогда без меня не ездил. Они знают меня больше, чем г-н N. Пускай он спросит у них: способен ли я приезжать дружески, в условленные дни, к обеду с человеком, который бы назвал меня предателем?

Наконец, «Случай из жизни Н. М. Костомарова», слепленный г-м N из двух описанных мною сцен свидания, резко противоречит изображению Костомарова по отношению к его критикам, представленному весьма верно г-м Беренштамом в той же июньской книжке «Киевской старины».

Листи

Олександр ЛОТОЦЬКИЙ

П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні

В архіві М. П. Драгоманова, який щасливою нагодою набув Український науковий інститут у Варшаві, серед інших листів від численних кореспондентів М. Драгоманова, знайшлися листи П. Куліша. З нагоди 40-ліття з дня смерті останнього своєчасним буде оголосити бодай деякі витяги з того листування, бо обставини місця не дозволяють уповні ті листи подати.

Всіх листів 36. Обіймають вони дві доби життя і відносин між згаданими нашими діячами. Перша доба — од 5. VII. 1875 р. по 22. III. 1883 р., друга, по десятилітній перерві, — од 9. I. 1893 р. по 6. VII. (ст. ст.) 1895 р., — останній лист писаний вже по смерті Драгоманова († 15. VI. н. ст. 1895 р.).

Особисте знайомство Куліша з Драгомановим почалось ще до їх сталого листування, правдоподібно — у зв'язку з працею Драгоманова над українськими піснями та з працею Куліша над перекладом Св. Письма на українську мову. В листах Куліша знаходимо вказівки на їх спільні інтереси в дослідах над піснями. Ще частіше говорилося про українські переклади Св. Письма та про поширення тих перекладів. «Бувши у Києві, — писав Драгоманов 1. VIII. 1874 р. до Мелитона Бучинського, — П. А. Куліш дав мені записку на 500 екз. Євангелія» («Збірник філол. секції Н. Т. ім. Т. Шевченка», XIII, 324). До того ж часу (1. VII. 1874) належить лист Куліша з Петербурга до І. Пулюя, де Куліш згадує, що був тоді у Драгоманова. «Се Драгоманов одкрив мені очі на "отвертий лист"¹. Я написав той лист у його, серед розмови, та й забув» (ibid., XXII, 17). Отже р. 1874 Куліш та Драгоманов були вже особисто знайомі. У листі з 6. VIII. 1875 р. Куліш звертається до Драгоманова як уже до знайомого та жал-

Публікується за виданням:

Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. — Прага, 1939. — Том другий: Виданий на пошану Голови Товариства професора Дмитра Антоновича. — С. 46—57.

кує, що при побаченні не довелося їм поговорити про літературу. Знайомство було вже тоді досить близьке, бо у листах того часу кореспонденти діляться своїми враженнями, — напр., своїм розчаруванням щодо галицьких земляків. В листі до Пулкоя з Петербургу 16. VI. 1874 Куліш пише: «Велики должны быть грехи наши перед Господом, если он наказал нас такими братьями». Сими словами розпочинає Драгоманов свій останній лист до мене про неможоту зварити з галичанами хоч аби яку кашу... «Тепер знаю галицьких братів й інших людей остерегаю, от хоч би Драгоманова».

За першу добу листування Куліша з Драгомановим тон їх кореспонденції був діловий, суховатий, — сама мова листів — російська. З листів Куліша до І. Пулкоя можна бачити, що Куліш тоді й особисто до Драгоманова та головне до його політичної діяльності ставився неприхильно. 15. VII. 1876 р. він пише: «Новий Завіт, переложений українщиною, оддав я Драгоманову через те, щоб не гаяти часу и не втрачатись на його печатання, тільки ж я йому дозволив напечатати друге видання і правда, що сказав: що хочте, то й чиніте... Коли схочете, матимете од мене довіренность на процес із Драгомановим за привлащення чужої власности» (*ibid.*, 29). До процесу, звісно, не дійшло, але застережливе ставлення Куліша до Драгоманова залишилося. В 70-х роках Куліш оцінював громадянську позицію Драгоманова дуже негативно, — як се натурально виходило з його тодішнього громадянського світогляду. 14. III. 1877 пише він з Москви до того ж самого кореспондента: «Коли знаєте, як визволити Св. Письмо з поганих рук, так я Вам поможу яким хочете листом. А мені не можна було і ні по чому було знати, що з Драгоманова вийде другий демагог. Не про гроші я дбав, перекладаючи апостольські писання, то й не жалкую, що гроші в мене вкрадуть, коли справді Драгоманов продасть рукопись, а гроші оберне на свої дурниці». За місяць пізніше (10. IV. 1877) Куліш знову пише з хутора: «Не знав я, що Драгоман скрутиться од нигилизму, та й оддав йому рукопись Нового Завіту. Тепер би рад од його одібрати, та не знаю як. Посилаю через Вас на вдачу лист до його. Може він і верне²... Ведіте контрпропаганду Драгомановщини: навчайте Русь думати руським, а не козацьким та гайдамацьким розумом» (*ibid.*, 33).

Сими загальними відомостями уважаємо за слушне попередити наш звіт про листування П. Куліша з М. Драгомановим, висловлюючи при тім сердечну подяку за фактичні щодо біографії Куліша вказівки проф. Д. Дорошенкові, який спеціально интересується тою біографією.

Перший лист — з 6. VIII. 1875 року. Драгоманов улітку того ж року виїздив до Галичини, туди ж збирався поїхати й Куліш та пробути там з місяць. Лист писаний з Петербургу, де в друкарні «Товарищество общественной польза» друкувалася Кулішева «История воссоединения Руси». Ідеї, що ними перейнята ця праця, відбиваються і на змісті листа. «Золотий сон», про який згадує Куліш в листі, се — план, який запропонував Куліш французькому ученому А. Рамбо (план сей не здійснено) — видати «Историю» мовою французькою.

Ось той перший лист:

1875, авг. 6.

«Многоуважаемый Михайло Петрович,

От души благодарю за *К. Телеграф*, в котором я нашел несколько весьма интересных и полезных статей. После Вашей присылки эта газета уже мне не высылалась. Мир праху ее!

Последние этнографические материалы переданы мною года два тому назад Рудченку; а потом житейские тревожения не дали мне заняться народоведением, а чтения для истории окончательно поглотили все мое время.

Жаль, что деньги не дали нам поговорить о литературе. Она у нас идет как-то в разброд. Кто что задумает, то и творит, не глядя на других и ни с кем не советуясь. Мы до сих пор козакуем, даже дискредитируя козачество. Будь у нас литературный центр, — дело стояло бы иначе. Попытки киян прицепиться к одной и к другой газете оказались тщетными; а я во веки веков не сойдуся в умственных интересах с москвичами или петербуржцами. Тем не менее, однако, я не опускаю рук — работаю. У меня свои виды, которых в двух строках не объяснишь. Потолкуем при свидании, а тепер позвольте сообщить Вам конфиденциально следующее.

Петербургский климат слишком суров для меня. Книгу мою писал я в болезненном состоянии и не долго мог бы еще так работать. Мне надобно проводить холодное время года за границею, а теплое — в хуторе. Перемещение типографии Общ. Пользы из наемного в собственный дом было причиною, что посланной в Петербург рукописи еще не набирали. Я вытребовал

ее для пополнения новыми материалами, а между тем, у меня в уме явилась вот такая мысль.

Издать в усовершенствованном виде два тома истории на французском языке, а третий — в виде произведения оригинального, с тем, чтобы потом продать оригинальную рукопись в Петербург. Если б это не был золотой сон, который часто снится человеку, нуждающемуся в средствах к существованию, то я получил бы возможность проживать по полугодю на юге, а с моим проживанием на юге можно было бы соединить издание журнала, объединяющего духовные интересы Галиции, Малороссии и Славящины. Пусть этот журнал будет даже и *Правда*, лишь бы не наполнялся чепухой. Что касается до языка, то надобно принять за правило, что оба русские наречия одинаково нам принадлежат, так как мы не только их создатели, но виновники и всего прогресса русского общества (иногда даже поневоле). Еще в эпилоге к «Черной раде» я писал, что кончится дело слиянием их в один. Так я и теперь думаю. Дайте нашему народу волю устраивать свою науку, суд и церковную проповедь, она выра[бо]тает украинскую речь по-шевченковски или обрабортает московскую речь по-пушкински. Шевченко построил свой стих на пушкинском, взявши материал из песни, а Пушкин, родясь в другой раз, перемолол бы Шевченков стих и спек бы новый язык в севернорусской печке. Двум языкам едва ли уцелеть, развиваясь в гармонии с жизнью, которая так перевилась в общих делах и интересах. Поэтому я бы смело издавал журнал на обоих языках, смотря по тому, кто из сотрудников во что горазд, а при журнале — пономерные книги и перевод Библии. Свободу слова я бы простирал не более того, как дозволил бы народ, уважающий монархизм как спасение от царьков или королят: это в народе чувство традиционное. Иначе произойдет бесцельное ожесточение молодежи и возбуждение властей к стеснению украинского движения, словом, возня, скачка с препятствиями. Образчиком моего либерализма может служить посланная Альфреду Рамбо статья моя: *Русская козакомания*.

Этого направления я придерживусь и в тех томах истории, которые, если это угодно небесам, будут печататься за границею. А в Петербурге я уже решил не жить: послал просьбу об отставке. Все сие совокупите с неизвестными мне данными и если я на что-нибудь могу быть полезен в общем умственном движении, то я — к Вашим услугам. Если бы даже мы и очень разошлись в программе действий, то я готов служить Вам простым надзирателем за какими-нибудь печатными делами, не принимая участия в редакции и ответственности за содержание.

Потрудитесь уведомить в двух строках Ивана Ив. Белозерского Venezia, poste restante, может ли он выслать свою библиотеку на Ваше имя, яко на профессорское. Очень обяжете.

За границу выеду не раньше октября, или конца сентября, и проживу с месяц во Львове. Поразведайте при случае о квартире в одну или две комнаты».

Відновлює своє листування Куліш через два роки.

В листі (без дати) Куліш, між іншим, повідомляє в Р. С.: «Петербургс[ки]й Вольф издает иллюстр[и]рованные “Родные отголоски” на украинском языке, — даже предисловие по-украински. Я перевел для него штук пятнадцать великорусских стихотворений». Очевидно, цензурні умови перешкодили цій книжці з'явитись у світ.

Наприкінці 1881 р. Куліш виїздить за кордон з широкими літературними планами, вийшовши з російського підданства, і пробує за кордоном до весни 1883 р. З Відня листується з Драгомановим, який (по виїзді за кордон у березні 1876 р.) проживає у Женеві до свого переїзду до Болгарії 1889 р.

27. XI. 1882 р., повідомляючи Драгоманова з Відня про свій намір переїхати до Швейцарії, Куліш додав у Р. С.:

«Меня в Швейцарию привлекает возможность печатать невозможное в Австрии, а вслед за тем и возможное. Моя невинная по заглавию поэма принадлежит к невозможному. Очень жаль, что у Вас нет акцентovaných букв. Ударения для нас необходимы. Например:

Тумані з туманіми до купи злилися...

Будут читать по отвычке от украинщины: «Тумані з туманіми», стих и пропал! А часто пропадает и само значение слова. Наша нація — или беззубая баба, или беззуба дитина: ее надобно кормить, во всяком случае, молоком, что касается собственно родного языка. Недоріка, страшенна недоріка!

В листі 20. XII. 1882 р. Куліш повідомляв Драгоманова про свій намір видати у Києві брошуру³.

«Брошюру мою послал я Старицкому в Киев для представления в цензуру. Может быть, она там найдет издателя. Если же цензура испортит ее, то напечатаю за границею, хотя это бу-

дет уже post festum. Мне хотелось бы напечатать скорее поэму и сборник мелких стихотворений, написанных по выезде из Львова. Может быть, некоторые из моих мыслей послужили бы руководством для новых деятелей украинской идеи в антипоповском и антидеспотском духе... Благодарю за 47 и 50 №№ *Вольного Слова*. Я здесь его не читаю, чуждаясь товарищества "Січ", хотя оно меня и приглашало».

В листі 2. I. 1883 р. н. ст. Куліш згадує про запис думи від кобзаря Шута:

«В киевском Вашем издании украинских песен сказано, что одна дума мною составлена из нескольких. Вовсе нет. Эту думу записал я от Андрея Шута; но, так как он свое ремесло оставил ради церкви, то и перезабыл некоторые места. Я, по его указанию, списал думу от его учеников и пополнил их пением пробелы. Они, по другим причинам, помнили не все. Если бы напечатать каждую версию отдельно, вышли бы лоскутья, более или менее искаженные незнанием».

Дуже цікавий лист Куліша з 7. III. 1883 н. ст. зі Львова про «формування ідей» Куліша та про його літературні плани:

«Что касается до моих идей, то они все налицо в моем печатном слове. Формировались они по мере изучения родной и всеобщей истории. Приятно было бы потолковать с Вами изустно, а переписки для этого недостаточно. «Смущает» Вас то, что я высказываю, а меня — то, что высказываете Вы. Каждому из нас желательно единомыслие, но мы не достигли его годами добросовестного труда. Видно, подобает быть на свете и ториям и вигам даже в таком народце, который состоит из нескольких десятков человек. Я, впрочем, не совсем тор, и не совсем виг, да и ни от кого не желаю, чтоб он был исключительным, крайним. Подобает быть между нами и литературным боям, хотя и безрассудно нападать на людей, отличающихся самоотвержением. Каждый думает, что его партия или его политическая идея восторжествует, и спешит сокрушать все противоречащее, а оно во всяком случае для общего дела необходимо».

Все это я пишу единственно потому, что Вы [закреслено изъявили] высказали желание изложить мне Ваш взгляд на мои идеи «с полной откровенностью». Конечно я буду рад Вашему письму, но, [закреслено уважая] цена дорого Ваше время, боюсь

оказаться неспособным к перемене моих мнений. Если бы это случилось, не припишите моему невниманию к чужим суждениям.

Душевно благодарен Вам за указание книг по изучению Аравии etc. Ваша готовность достать и прислать кое-что на три недели трогает меня. Но теперь в этом нет еще надобности. Случай предоставил когда-то в мое распоряжение библиотеку одного несчастного ориенталиста. Многого я до сих пор не читал; теперь прочитаю. Она в хуторе, куда я еду на днях, а еду по случаю смерти Вольфа, который уже условился было заплатить мне небольшую сумму за право включать мои беллетрич. сочинения в дешевое издание русских [закреслено авторов] писателей; сын же его повернул делом так, что я не имею чем дольше жить за границей. Безденежье всегда лежало колодою поперек моей дороги. Но я отдохнул и от земляков и от их иноплеменного правительства за это время, написал кое-что, чего бы никак не мог написать под материальным и нравственным давлением двойного варварства, и каковы бы ни были недостатки написанного, все-таки это значительный вклад в украинскую литературу при ее убожестве.

Здесь печатают и дурно, и возмутительно медленно (против условия). Может быть, вы согласитесь быть издателем моих рукописей (драма, поэма и сборник стихов), с тем, что если бы я не разжился на деньги, то покрывать издержки печатания распродажею моих книг. Юркевич будет высылать Шекспира и пр. столько, сколько понадобится. Склоню и “благоразумного галичанина” к высылке Нового Завета».

Про свої літературні плани пише Куліш і в листі з 22. III. того ж року, подаючи при тім «Бібліографічну нотатку» до поеми «Магомет і Хадиза».

«Здесь я живу для печатания кое-чего из моих сочинений. Теперь печатается небольшая поэма “Магомет и Хадиза”, в конце которой будет помещена необходимая для ясности дела

Бібліографічна нотатка

Тому, хто постеріг би, що матерію, виявлену назвою поеми, вичерпано не всю, автор мусить з'ясувати, що це тільки прелюдія до кількох інших поем, котрі, маючи кожна свою цілість, складатимуть укупі одне ціле. У тих поемах думає він змалювати найвиразніші появи арабо-магометанської культури, до її занепаду в перевазі над нею варварства, з одного боку — азіатського, з другого — європейського. Не покидаючи рідної України, автор у

поезії чужої життя відпочиватиме духом од польсько-єзуїтського, московсько-російського і нашого козако-українського фанатизму, котрий не дає легко дихати поетові. Як стане йому надто вже важко в нездоровому воздуху предківських кладовищ, що постали на купках польського та московського трупу, він одчинятиме собі двері на восток, звідкіля прийшли найвищі наші ідеали, найкращі перекази нашого духа”.

Не укажете ли мне хорошей книги о Мекке и Медине, составляющих сцену действия второй моей поэмы из восточной жизни?

Хотел бы напечатать здесь и “Марусю Богуславку”, да боюсь, как бы польская цензура не вооружилась против того, что у меня Осман II говорит о папе. Не напечатает ли этой поэмы Ваша типография? А “Д[з]вона” решительно нельзя тут печатать в полном его составе; сокращать же не следовало бы”.

Листування Куліша з Драгомановим, перерване на десять літ, відновлюється р. 1893. Листи сеї доби, всі в мові українській, вже визначаються сердечнішим відношенням їх автора до Драгоманова.

В першій листі сеї доби — з 9. І. 1893 р. — Куліш скаржить на Кониського та Барвінського, що без його відома видрукували в «Правді» його переклад «Дон-Жуана», виявляє свої симпатії до «політично спасених» «Чудацьких думок» Драгоманова та — дуже характерний психологічний здвиг, хоч і не без значної участі нещирої дипломатії, — своє співчуття до «Народа», все ж не без застережень. Як знаємо з листування Куліша з Павликом, він, за всієї навіть обмеженості своїх засобів, матеріально піддержував «Народ»⁴ — факт, що не дає права надто просто-лінійно підходити до оцінки соціального світогляду Куліша.

«Високоповажний Земляченьку Михайло Петровичу!

Звеселився я не помалу, побачивши Ваше рукописанье. Велике спасибі Вам, що виявили мені всю русинську політику... “Зорю” мені присилають, та я не беру її в руки через дурощі редакції, а через які, шкода й писати. Більш не бачимо тутеньки русинського нічогісінько.

Прохав у мене Олелько Барвінський дозволу перепечатати “Чорну раду” про вжиток земляків його. Я дозволив. “Раду” перепечатано, а мені не прислано й примірничка: не знаю й як її там надруковано... І газети своєї не подав мені Барвінський ні

номерця... Років зо два вже буде, як приїхав до мене штучно Омелько Коніський, і штучно (sic) виманив у мене про якийся (!) альманах (не назвав його, а я й байдé) переспів "Дон Жуана". Про Барвінського й про його, як бачу, чортячу "Правду" не було [закреслено й] в нас і спомину. От як мою рукопись напечатано в "Правді"!.. Перечув я через люде, що її попсовано, та ні Коніський, ні "Правда", ніхто не прислав мені примірничка; а яке право має брехуха "Правда" друковати й продавати відбитки мого зопсованого переспіву, про се спитати хіба в пожирателів нетрудженого хліба, езуїт.

Тепер Ви бачите, як я солідарен з Барвінським і його іудиньською партією. А що [закреслено з'єз] поезуїчені русини пронесуть моє ім'я, вкупі з ім'ям редактора «Правди», по збаламученій Русі, так це буде давняшня практика Лойолиних прибежан. Я напечатав би рекламу, запобігаючи такому дурсьвітству, та не знаю, на що й як налягати. Може б, Ви допомогли мені, спасибі Вам, приславши сюди проектець. Коли ж Вам «не до поросят», так чи не можна б напечатати сей лист у «Народі» під назвою: «Лист Куліша Омельковича Панька до Драгоманенка Петровича Михайла»?

Р. S. Викидайте з нього що-хотя, а хоч би й увесь пропечатали автентизму ради, про мене не опасуйтесь нічогосінько. Голому розбой не страшен, а мене розбивають і дома й на шляху з 1847 року такі чесні люде, як Дубельт, і такі розумні, як Орлов. Мир праху їх! Не відали бо [закреслено і не відають], що творили [закреслено і що творять], як і їх достойні преємники не відають, що творять.

Що я в коломийській газеті вповаю на людей достойних і в Малій і в Великій Росії, що готові запомагати грішми русинському безголів'ю, так се ж писано кондиційно: коли б не се та коли б не те... Ви, серед інших обставин, забуваєте, що мусимо тут працювати про нашу будущину москво- й киево- [закреслено сько] руську, чи не розьділно руську, під девизом: *faciunt meliora potentes*. Чаємо воскресенія мертвих і жинні будущого віка, та й годі. Самі знаєте здорові: що прожилось із давніх давен достойно і праведно, те не вмре, не поляже в будущині; а коли воно «воскрене в чаяньне живота», не нам сього допевнятись. Роби по правді, небоже, так і Бог поможе: от і вся наша заповідь ненаро́жденим. Сею ж бо заповідьдю всі царства і всі народи стоять.

Ваші політично спасеньні «Чудацькі думки» (вид. перве) я вже маю, дякувати незнамому комуь; а коли пришлете що під простим бандеролем, так воно до мене дійде, вповаю, так, як і

Огоновського «Слово о П'яку Игоревѣ». Адресуйте, спасибі Вам, так: Борзна Черниговской губ. Пантелеймону Александровичу Кулишу. Хутор Ганнина Пустинь под Борзною, та й більш нічого, а й надто не треба писати *via Kief*, драконська *via!*

Справа газети «Народ» спасенна також у мене, дарма що я народу не вбачаю там, де нема градацій всіх його репрезентантів, і дарма, що любий наш Павлик прошколює да чустрить мене за впосліджуваньне мужика (№ 1 нового року). «И будут послѣдніе паче первых». Да тільки — *conditio sine qua non!* а цієї то кондиції й нема, поки що, в мужицтві без градації, що з його низини виросла вгору».

Щиро прихильний до Вашої спасенної справи р. Б. 1893, місяця студена 9-го руського

Куліш Омелькович Панько.

Хутір Ганнина Пустинь під Борзною».

Біографічний інтерес має лист з 28. І. 1893, де Куліш оповідає про «важні моменти» свого життя:

«Велико заслужений Земляченку
Петровичу Михайло,

Золотом зверху, сріблом знизу сяючий!⁵

Пишете: «В теперешню важну годину треба єднатись людям, котрі etc. etc. У мене ж важною годиною була й та, як я вивчив, почитуючи, від починку та й до коньця напам'ять рідні наші думи й пісні, видані р. Б. 1834 в Москві... Прийшов я собі, хлопцюючи, купувати лагоминок, та й загледів якось між ними з півдесятка книжок. «Се вже ви й книжками торгуєте?» — питаю купця. «Ні (каже): се не було в московського приятеля трохи товару, так додав завалящими бибулками». Я розгорнув, та й не схотів уже хлоп'ячих розкошів...

Важна в мене була й та година, як [закреслено я] їхав я до Жуковського й Гоголя з листом од Плетньова, яко двойник його (так воно починалось), а в цього Москаля Москалів і всячеського Москаля (той бѣ слава дней своих, яко Москаль) [закреслено по] лишив у схованці скінчену вже по-наські «Чорну раду».

Важна була й та, як я, на питаньня варшавського Пилата — ігемона, Якова Соловійова: «Чем же вы будете, потеряв службу?» Відказав: «Нищим».

Була ж і та [закреслено минута] година не меншою, як, за приводом жидкового підбріхача (Зоря, 1893, ч. І. с. 10) Мордовця, мене вигнано з другої служби, що вона тільки про те й вагніла у мене на плечах, аби працювати над її мудрощами вночі,

а день-денський у Імператорській Публічній бібліотеці. (Любий наш Павлик-Павлюк-Павлюга вимагає в мене споминок. Нехай читає в «Русском обозрении» 1893, мабуть, у I-й книжці, оповідання моє «Омут». У сему омуті був я сам своєю (,) яка вона не є, особою, року Б. 1873—4, і тут змальовано ту сім'ю, що з-поза неї жидків підбріхач ізсадив мене з місця, щоб сісти на нього самому, — сім'ю нашого старшого, Головачова. Трошки тільки дечого викинути, трошки, а може, й геть багацько дечого вмовчаного додати; так і була б автобіографія моя того моменту).

Важлива в мене досить і та година, як плуг, сокира, пила, рубанок не вибували в мене з рук, да й не втеряв я ні єдиного тижня без *Bearbeitung*'а давньої праці, чи то без творива зовсім нової. Як надрукує Туреччина (Ви, певно, знаєте, що Лейпціг не схотів за готові гроші друкувати оригіналу брошури моєї про Кунцевича й Рущького, так щό вже й казати про цісарщину!)... Оце ж як [закреслено надрукує] понадруковує Туреччина мого «Дзвона», мої драми, мої поеми, а я появляю на світ опрацьовані наново три томи *Ист. Вос. Руси* з шістьма рукописними, що мушу про їх документову повню їхати (напровесні) в Варшаву, Петербург, Москву, а може, й до Львова.

Як би тільки ти, козаче,
Мні під сей згодився час!

Написав я архитенденційно історичну повість, — 240 з чимсь листків мого писання — про Львів, його езуїт і таке інше, та й ні з ким порадитись. Один був у мене компетентний порадник. Василь Білозірець, так — горенько наше! лежить у тяжкому, давньому вже недужі, що й власною рученькою до нас не пише, а диктує...

Вибачайте за переривки... Ото ж побачите тоді, що про мене важна година була трохи чи не по всі дні живота мого... Пишете — здорові бувайте — що людям науки й словесності треба єднатись; я ж із усіма єднався, єднався аж надто щиро, покіль такі люде, як Боніфатович Антонович та Іван Білозірець (ім'я ж [закреслено ім] таким людям — легіон), мало того, що клеветаху на мя тай поза плечима, да прибули до мене (Боніфатович та Іван) й [закреслено в] на хутір [у Піддібень] (,) щоб мені плюнути в вічі при моїй Ганні (а як плюнути, се довга річ про сей лист). І такі вчинки, зоставляв я, ради єднання, — бачите, як довго, не виявляючи навіть листовно, не то що печатно перед письменним світом... Я йшов собі та йшов, як мовляв той, возложивши руку на рало, не озираючись позад себе, не зиркаючи по боках. Порадниками моїми в речах трудних були тільки великі дії (є в нас чолові'яга, на прізвище Д і й) поезії, на-

уки, культури, — йшов собі позад рала, та й не сумував, усіма занедбаний... Усіма? Ні бо таки? От і недавнечко прибуло до мене троє письменних, та недрукованих, із-за сорока верстов по снігах та заметах: один — сільський учитель, другий — учень учителя, третій — учень учня, а всі вони учителі старого й малого, під проклямою: “Туне приясте, туне дадите”. І як подавав я їм, вітаючись, прихильно до них руку, дак середній з них несподівано мені поцілував мою правицю і залився слізьми, затуливши собі вид обіруч. Вони читали багацько моїх річей, да не всі, і я дав їм дещо недруковане (бо [закреслено друки] Кулешівщину печатану давно пороздаровував людям убогим), дав про те, щоб знали, як щиро я люблю рідний простодюд, хоч і [закреслено не] бороню йому титулу *Народ*, без вищих репрезентантів національності його...

Ну, та годі вже про се! Нехай собі наш любий Павлик подвизається в народолюбстві по-своєму, без нашого письменського гріха...

За Ваш проєктець вєліко дякувати. Оце ж і посилаю в коломийську газету, переписавши “самым чистым, петербургским почерком”, як учив нас у 1-му і в 2-му класі уїздного училища Яков Яковлевич, що ми, дїтвора, не знаю й за що прозивали Брулем. Бруль та й Бруль! А тепер ні в кого вже й поспитати, за що Игнатєва дражнили за очі Брулем?

З Ваших високошановних праць, які б ні постеріг я [закреслено в] хибі в них, як і Ви в моїх (*humanum errare est*), посилайте до мене сміливо. *Cultivare amicitiam* навчила мене лиха година, мов та біда, що навчить усякого з салом коржі їсти. Зумів я *captare benevolentiam* поштарську. Присилайте під не рекомендованим бандеродем, як той казав, “небрежно и безбоязненно”, та й сповіщайте: що печатасте б то другим типом таку й таку річ. Скоро постережу, що драконська віа драконує, — зараз відпишу: “Охота ж Вам самому передрукувати! Очі Вам здадуться про дещо потрібніше”. Праці ж Ваші [закреслено мені треба] мушу штудувати. Дарма що напровесні [закреслено рушу] розпочну [закреслено хвалить] (слава Богу, знов) блукати по письменських світах та присвоювати собі чужий розум, а проте за політичну прірву виберусь не так-то скоро, загрузнувши в архівах та в бібліотеках після такого довгого алкання. Дак мушу заздальгідь наздоганяти Вас у тому, чим Ви — дякувати Вам — усіх нас повипереджували.

Вітаємо Вас обох обоє.

Щирий прихильник Ваш

Куліш Омелькович Панько.

Р. Б. 1893-го, місяця студена руського 28 дня. З хутора Ганнина Пустинь».

Дальші листи — в літературних справах. Куліш повідомляє Драгоманова про свої літературні плани й біжучу літературну працю, головню над перекладом Св. Письма, ділиться з Драгомановим літературними новинами які до нього доходять, повідомляє про труднощі й небезпеку листовних зносин, але на все те не зважає та подає поради, як писати.

Задумавши видавати свої праці за кордоном, за технічною допомогою Драгоманова, Куліш у листі з 2. І. 1894 р. накреслює такий план видання:

«Друки ж мусять бути впорядковані такенькі: 1) *Поема Панька Небрехи*, 2) *Цар Наливай*, драма (таки здорово ганю, езуїт), 3) *Маруся Богуславка*, поема. 4) *Петро Сагайдачний*, драма (знов ганю вельми, езуїт, — тим і небезпечно печатати в Австрії), 5) переклад Шилерового *Вилгелма Теля*, 6) *Грицько Сковорода*, поема, 7) *Позичена кобза*, 8) *Хуторні недогарки*. Оце ж, лічучи сюди й *Дзвона*, кожній божественій Сестрі по сережці, чи по личману до намиста, з низеньким чоломом.

Печататимемо тільки по три сотеньки примірників, — на якому папері, яким форматом, яким шрифтом, — це, брате мій єдиний, буде діло твоє. Над сими трьома сотнями передаю тепереньки тобі все моє право. А про устихотворенену біблію дбатимемо спокволя, як люди обачні, послідувателі «великих докторів». Тільки не помились на зіркому коректорові. Правопись нехай буде всюди однака, така, як у «Дзвоні».

Рукописи опинилися у М. Павлика, який не спішив з друком. З цього приводу Куліш 10. ІІ. 1894 р. пише до Драгоманова:

«Жду та жду аркушика друку, віддавши Вам над ним плени-потенцію, а Ви й не знаєте, що Небрешина поема etc. etc. знаходиться вже другий рік у Павлика! Коли б він їх погубив, я б давно вже переписав і послав у Париж, а то ж ні! Тільки мовчки мовчить собі, довідавшись, що тепер уже, як попорядкуєте, так тій справі й бути. Зараз посилаю йому наказ послати Небрешину поему і все інше Вам, а як Ви печататимете, то нехай буде по Вашому, а не по моєму: бо я не австрійський Krieg[s]rath, щоб мені за 1000 верстов писати диспозицію».

У Р. С. додає:

«Дивно мені, що Павлик і не послав Вам оригіналів моїх і навіть не пробовкнув, що вони в нього, а не в мене. О козацькі та попівські наслідники! Чорт матиме з вас добра. Оригінал є, гроші є, а печатання нема! Сон, та й годі снитися».

В листі з 31. X. 1893 знаходимо цікаві відомості про літературну працю дружини Куліша — Ганни Барвінок:

«Ганна Барвінок напечатала децицю в “Основи” під літерами А. Б. (сестра Вас. Білозерського). Я ж буки перевернув у Барвінок; тоді вже із аза мусили ми зробити глагола, се есть Ганну, а не Александрю або Анну.

“Бабу Борця” давно вона послала пані Кобринській. Я тільки хотів звернути Вашу увагу на це оповідання, як воно виявиться. Ми й самі так думаємо, що жіноцька література годилась би тільки про безбачченків. Коли ж чоловікові не добро есть бути єдиному без жінки, так і подавно — жінці без чоловіка, як у домівці, так и в книжці. А то ще ось яка річ. Г. Б. заготовила всі свої оповідання під назвою «етнографічних»; та не хоче печатати луб'яною вимовою вони робили і т. ін. А як напечатати об он пол? Дай гроші — переведуть; без грошей — попсують. Хтось якось писав до нас про видання жіночих творів, щоб розпочати з Ганниних; та ми — то за сим, то за тим, то за сном товстим, забули. Починаємо тепер справу спочатку. Як порадите, так і зробимо»⁶.

Найбільш постійна тема листування — переклад Св. Письма, — над сим Куліш головню трудився наприкінці свого життя, про це найчастійше пише та знаходить у сій праці співчуття й допомогу з боку Драгоманова. З листування дізнаємося, що загальнопоширена версія, ніби Кулішів переклад Біблії згорів під час пожежі його хати на хуторі, — неправдива: «гарячий Куліш» (так, він каже, називали його діда), подразнений ставленням земляків до нього, спалив свою довголітню працю. В березні 1895 він признається:

«Одну тільки брехню я собі дозволив: не в пожарі згорів мій давній переклад Біблії: я спалив його в каміні, гнівлячись на земляцтво, а воно сього й не стоїть — ні по сім, ні по тім боці політичної прізви. Коли схоче Бог, чи якась таємнича сила природи

нашої, так і з каменюк поробить нам земляцтво, як нас не буде на світі. Про те ж то земляцтво я й дбаю».

Сей відрух подразнення з часом уступив місце свідомості великої національної ваги перекладу Св. Письма.

«Моя справа така, — пише в листі 15. I. 1895 р., — щоб виробити в Біблії рідну мову; я ж і тепер записую свої синоніми в окрему книжечку, поправляючи сам себе позад перекладної ходи своєї. Коли б йти такеньки поти, поки скажу г о п!, тоді б тільки зосміявся появити первий випуск, сказавши собі: quid potui feci. За лишнім грошом на 500 примірників, як раєте мені здорові, не постою, — нехай наше слово сягне якнайширше покіль що, — а хотілось би мені допевнитись єдиності в тому слові. Ще ж до сего — хто б з наших людей, опріч самого Золотоверхого, редакторував би поза прірвою так добре друковане, як ті Кавчі, ті Соціни, ті Верни, ті Рейсси?.. Коли б довести переклад мій до аміня, я б сам двинув на весь останок віку мого під Париж або що, та й знав би, що не впосліджу загайливої національності нашої».

Через два місяці (14 березня) знов повертається до цієї ж теми.

«Хочеться хоч наостаньці віку трохи порозумійшати, а працю свою поставити як той ромен, що поріс із тином рівен (себто, бачте, “і в прасвещенії стать с векам нарафне”), а не так, як “трава на облозі”, що, подивившись на його, на той обліг, зітхнеш мовчки та й подумаєш: “Ой нема, нема ні в кому правди, тільки в єдиному Бозі”. Оцієї ж то Божої правди жадаю, “имже образом елень жадаєт на источники воднья”, не вважаючи ні на які церкви й церковні секти. А Вам, певно, за вгонобу жадання мого, прибавить людська доля віку: вона ж бо таки (думаю) по нашому дбає про Божу правду на землі: бо що глибше в старосвіччину, то все більше було того, що в княжих усобицях в’їци челоуѣком съкратишась. Маю в Бозі надію, що ми з Вами поживемо і попоробимо трохи на світі, щоб людям веселіш було послі нас, ніж до нас».

Куліш часто звертається до Драгоманова за порадами щодо чужомовної екзегетичної літератури і, видимо, дістає ті поради та ними широко користується. В тім самім листі Куліша читаємо: «Вольф усе мені перекидає через прірву. Поперекидає й те

(*rescuiarum causa*), про що натякаєте. Ви ж, коли снага та ласка, позанотуйте мені, де печатано про оксфордян, про Кауча, Социна, Рейса, Верна і про таких інших, та й про біблістику огулом». А на самому початкові листа каже: «27 березоля н. ст. писали Ви знов, що занепадали, та й не по малу. Тяжко мені було довідатись про це: бо коли б не Ви, не було б т а к о г о перекладу Біблії, який буде тепереньки, аби миш голови не відкусила». Знаходимо в листах Куліша різні, переважно технічні, подробиці в справі його перекладу Біблії, що заслуговують на окрему спеціальну розвідку.

Кореспонденція Куліша з Драгомановим кидає в певній мірі світ на тодішні відносини в нашому громадянстві та й взагалі на тодішню психологію громадянську. Куліш і Драгоманов се — два ідейні антиподи свого часу. Перший до початку свого листування з Драгомановим спалив у своїй ідеології майже все, що з погляду громадського та політичного зв'язувало його з земляками, залишився у нього зв'язок, правда — дуже глибокий, в ділянці суто національній, головне в сфері рідного слова й письменства. Видавши свою «Историю воссоединения Руси», Куліш розійшовся навіть з найближчими своїми колишніми однодумцями — Костомаровим, Білозерським, Гатцуком, Жемчужниковим. У своїй громадянській самотності він зневажає громадську опінію взагалі («Где органы этого общественного мнения? — питає він в листі до М. Білозерського. — Кто представитель этого общественного мнения? Эта боязнь относится к нескольким говорунам») та зокрема опінію українського громадянства (про своїх земляків каже він у тому ж листі, що вони «до того ничтожны в своих делах, что и у меня нет ни малейшей охоты собирать их в кружок, и тратить время на направление их к чему-нибудь путному»). Цілком свідомо допускається він дуже нерозважливих з громадського погляду кроків: відновлює відносини з М. Юзефовичем, що відіграв таку фатальну роль у трагедії Кирило-Мефодієвського братства, співробітничав у найбільш реакційних органах свого часу — «Русском вестнике» М. Каткова, у «Вестнике Юго-Западной России» К. Говорського, одночасно пориваючи зв'язки з поступовим «Современником». Наче з якимсь цинізмом оповідає Куліш — кому ж? — Драгоманову (лист 12. III. 1894) — пригоди свої з «Гражданином» кн. В. Мещерського, якому послав він для друку свою «Владимирію». Навіть у справі національній,

обмежуючись стороною, яку він означає як етнографічну, розходиться з українським громадянством у всьому, що має характер політичний («Мы составляем нацию в смысле этнографическом, но вовсе не в политическом», — з того ж листа до Білозерського). Врешті свідомо, самохіть пропонує свої послуги російському правительству — для боротьби із змаганнями своїх земляків, у тім числі і Драгоманова: «Мне запрещено издавать в Киеве журнал, — пише до проф. К. Бестужева-Рюмина, — тогда как главному управлению по делам печати следовало бы умолять меня об этом, чтобы излечить местную интеллигенцию от такого недуга, в какой впал, наконец, и Драгоманов» (цей лист, як і лист до Білозерського, — В. Шенрок: П. А. Кулиш // Киевская старина, 1901. — VII—VIII).

За такого ідейного напрямку, що могло єднати Куліша з Драгомановим та навіть викликати зворушливе, ніби якесь ніжне почуття до нього? В першу чергу мало тут, на мою думку, значення обопільне їх відчуження від загалу тодішнього українського громадянства. Обидва вони були ніби на одшибі українських настроїв, ставились до тих настроїв більше ніж опозиційно. Таку їх засадничу позицію виразно підкреслює Куліш, не раз звертаючись до Драгоманова в такій, напр., формі, як: «Золотоверхий наш Михайлоньку, москвоманських и україноманських дурисвітів великомученику» (лист 1. XI. 1893 та ін.). Це були ніби два ідейні противники, що силою обставин опинилися разом на безлюдному острові — у відособленні громадської opinii — та відчували, бодай вимушену, спільність свого положення. Але й поза тим ще багато дечого пов'язувало цих однаково непідклонних у своїх поглядах українців. Обидва були люди високоосвічені і, як такі, знаходили, поза різницею своїх політичних та соціальних поглядів, у широкій сфері культурних інтересів такі точки, що їх мусили на цім ґрунті єднати. І Драгоманов, як і Куліш, займався дослідями в питаннях релігії, лише в більш засадничому змісті, навіть користувався творами тих самих авторів, яких рекомендував Кулішеві, напр., М. Верна про Біблію. Отже, це були, так би мовити, товариші по одній науковій зброї. Не міг їх різнити і самий напрям наукового досліджу; користуючись переважно німецькими, почасти англійськими авторами (як і тодішня богословська наука в Росії), Куліш, в основі своєї натури людиною глибоко релігійною,

стояв у своїй перекладній праці понад конфесіональними різницями («Божої правди жадаю... не зважаючи ні на які церкви й церковні секти» — лист з березня 1985 р.), я й сам усяк міркую, щоб відсовувати геть попівський наніс у поезію пророків. Без Вашої цензури не друкуватиму» — лист з 31. X. 1893). Отже на так близькому для обох цих культурних людей ґрунті науковому суперечностей у них не було, — а скоріше — єдність основного напрямку.

Не знати докладно, як Драгоманов реагував на ті погляди Куліша, з якими не погоджувався. Але в одному з листів до М. Павлика (три листи до Павлика знайшлися серед кореспонденції Драгоманова в його архіві) Куліш наводить витяг з листа Драгоманова, де той відмовляється прийняти дохід з видання Кулішевого «Дзвону», так мотивуючи свою відмову: «Я дуже дякував і дякую Вам за те, що предложили мені дохід з розпродажи «Дзвона», та щиро вам кажу, що я морально не можу прийняти того, — через те, що я ж, як знаєте, на $\frac{3}{4}$ змісту «Дзвона» не годжуся, то ж як би було мені брати з того гроші? Вірте, що з мого боку це було б безсовісно». Як видно, Драгоманов не таївся перед Кулішем з тим, що поглядів його в більшості не поділяє. Взагалі він добре розумів цю характерну постать і в листі до І. Франка з 25. XII. 1894 писав: «З Кулішем хоч так, хоч сяк, а в чепуху вскочите. Зане Куліш єсть і Кулішем зостанеться» (Листи до І Франка, т. II, 292), а проте в той самий час радив Франкові неодмінно притягти Куліша до співробітництва в «Житті і слові» (*ibid.*, 273). І Куліш, як ми бачили, не крився перед Драгомановим у таких своїх чинах, як спроба співробітництва в «Гражданине», або в «Русском обозрении», хоч не міг не розуміти, що такий чин, з дуже виразного успособлення його кореспондента, мав бути більше ніж сумнівний. Отже з обох боків жодної облуди не було, обидва кореспонденти добре один одного розуміли і, розходячись у питаннях дуже навіть важливих, листувалися один з одним, будвши зв'язані інтересами більш засадничого порядку. А єднала їх праця для майбутности батьківщини. Висловлюючи побоювання, що один з його листів загинув, Куліш пише: «Опасуюсь, щоб і того — того простого листа — не вкрадено: дніе бо суть лукаві, а людіе — безглаві. Та про се не турбуємось. Коли наші предки, з одними засапожниками, кликом по-

гані полки поб'ждаху, так ми правдивим пером поду-жаємо нових половців і печенігів. Затурканий наш люд гарну промовив приказку: все минеться, тільки правда зостанеться. Непослідуций він між народами, і добре Ви чините, що про нього всяку старовину і новину свою і чужомовню штудуєте» (21. XII. 1893). На такому ґрунті й сходилися сі два бігуни громадського світогляду. Приклад, що його не часто можна бачити, — не лише в українських колах.

Куліш добре розуміє той їх глибокий духовий зв'язок і не раз підкреслює спільність своєї життєвої місії з такою ж Драгоманова. «Нехай гасителі світла чинять своє, ми чинімо своє» (лист 14. VIII. 1893); «коли Бог не ссилає на нас огню та жупелу, так через таких, може, тільки п'ятьох чи десятьох правдолюбців, як ми з Вами» (3. III. 1895); «тісно на світі нам, та, вповаю, поширшає: правда бо за нами, дак за нами й сила. Амінь» (30. III. 1895).

З боку Куліша особисте ставлення його до Драгоманова викликане повним зрозумінням його національної заслуги. «Хто Ваші праці оцінує? Хто за них дасть правдиву мзду?» (10. II. 1894). «Слава тобі, Боже історичної правди, слава тобі, що не вкоротив єси віку нашому правдолюбцеві, нашому Семиліткові-Самсонові, нашому Золотоверхому Михайлові», — пише Куліш, діставши звістку, що Драгоманов одужав (12. III. 1894). На початку 1895 р. (15. I), радіючи з такої звістки, пише: «як згас би Ваш ліхтар, ходили б ми не то вночі, та і вдень помацьки». В одному листі (2. I. 1894) Куліш пробує перейти навіть на інтимно-дружній тон, звертаючись до Драгоманова: «брате мій єдиний» та пишучи: «Одрадою й потіхою моєю був мені твій розумний і лагідний лист, єдиний мій брате»; але, очевидно, розважний кореспондент його не піддержав цього тону, вважаючи його за пересадний. Увесь час запитує Куліш про здоров'я у зворушливому тоні: «Як же здоров'ячко? От моя тривога!» (10. I. 1894). «Не вдавайтесь вельми в працю. Над усе інше, дбайте про Ваше здоров'ячко. Вашій же помішниці дозвольте поцілувати обидві руці, що вона зберегла Вас про нашу велику нужду» (30. III. 1895). В липні 1895 р., наче передчуваючи лихо, запитує Куліш, коли вже Драгоманов упокоївся: «Тільки ж чого се нема 'д Вас ані же відпису?» (6. VII. ст. ст.). І знов-таки підкреслити треба,

що се були відносини двох людей, яких ділила непроходима прірва соціальних та політичних переконань.

За листами Куліша, не тільки з їхнього змісту, але й із зовнішнього вигляду, можна простежити, як наспівала і для нього самого життєва його драма. Вже в січні 1894 р. скаржитесь на інфлюенцу, що скількома нападами підточує його здоров'я. Скаржитесь, що трудно йому під хворобу працювати, — перериваючи переклад Біблії, переходить на легшу роботу. Заощаджуючи сили, пише коротше. «Не сподіваючись, — сам каже, — довго жити на світі, ощаджую години й минути» (З. Ш. 1895). Замість звиклого квітчастого на початку листа звертання до кореспондента, з каліграфічним вирисовуванням першої, заставної літери, обмежується коротким надписом: «Телеграма» або «Телеграма, се єсть велике ніколство». Мотивує такий спосіб писання, — «задля невгайки часу»; але причина була вже глибша. Самий характер письма зраджує недобрий стан здоров'я: така раніш тверда рука, починає все більше дрижати, — літери, писані чорнилом, дуже нерівні. Пише здебільшого олівцем, що до певної міри затакує нерівність письма. Не можна без зворушення обсервувати це поступове згасання бурхливого життя «гарячого» Куліша...

¹ Серед листів Куліша до Драгоманова заховався такий «отвертий лист» у формі довіреності: «Пану професору Драгоманову довіряю всі мої справи щодо Псалтиря й до Св. Письма. Як він, побачивши по ділу, схоче, так нехай воно й станеться. П. Куліш. 1875, июля 5. Київ».

² Серед пачки листів Куліша до Драгоманова маємо і сей його лист суто офіційного тону:

«Милостивый Государь, Михаил Петрович,

Года два тому назад передал. я Вам мою рукопись перевода на украинскую речь апостольских деяний и посланий, с предоставлением Вам права издать ее на пользу галицкого простонародья. Тепер я нахожу возможным заняться этим делом лично во время моего пребывания за границею, почему покорнейше прошу Вас возвратить мне означенную рукопись через доктора Ивана Пулюя, который взялся доставить Вам это письмо. С истинным уважением имею честь быть Вашим покорным слугою П. Кулиш.

1877, апреля 10».

³ Мабуть, то була брошура Куліша з приводу реформи ордену Василян. Сю брошуру, в німецькій мові, лейпцизькі друкарні відмовилися друкувати, а видану у Відні *Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten* було сконфіковано.

⁴ І в одному з дальших листів (10. II. 1894) Куліш пише: «Писав я до Вас, щоб орудували трьома сотнями примірників (більш не печататимемо, поки що) по своїй уподобі. Оце ж, коли б Ваша вподоба була повернути їх у гонорар за *Народні праці*, дак і повертайте, нічтоже сумняшеся; а на дальші видання знайдемо грошей, живучи дома, не на чужій стороні, що, мовляв, «без вітру шумить».

⁵ Між рядками листа додає Куліш такий коментар до сих слів: «Так-то, бачте, мені любо Ваше ім'я святе єдинити з нашим «Золотоверхим» Михайлом у Києві (я то вже знаю, за що люблю його і надсв'яту Софію Ярославовну)».

⁶ В дальшому листуванні Куліш скаржиться на лиху коректу за кордоном та на самовольне повертання грошей на інші видання — не ті, на які послано: «Прохав би я Вас внушити й П—кові, які б не були вжиточні популярні книжечки П—кові, не моя печаль чужих дітей качать: у мене й своїх доволі плаче, а скільки ж то ще Ганниних!»

СПОГАДИ ПРО КУЛИША

Михаил ЧАЛЫЙ

Юные годы П. А. Кулиша

2 февраля 1897 года, в хуторе Мотроновке, близ Борзны, скончался на 78 году от рождения П. А. Кулиш.

В 1882 году, спустя с лишком 20 лет после смерти Т. Г. Шевченко, мне удалось собрать по разным периодическим изданиям отрывочные сведения о жизни поэта и напечатать полный, по возможности, свод материалов для его биографии. Ныне я приступаю к обнародованию материалов для биографии другого украинского писателя — последнего из славной триады 40-х годов — спустя всего три месяца после его кончины, надеясь, что мой посильный труд вызовет в печати более подробные сведения о жизни покойника и его более чем полувековой деятельности литературной.

На этот раз я ограничусь сообщением сведений, касающихся юных лет жизни П. А. Кулиша, для чего, помимо моего личного знакомства с покойником в разные периоды его жизни, послужили мне «Воспоминания детства» самого П. А., составляющие 3-й том *Повестей*, написанных им в Туле, а также рассказы друга его, Ивана Филипповича Хильчевского.

П. А. Кулиш родился 26 июля 1819 года в г. Воронеже, Глуховского уезда Черниговской губернии. Детство его, до поступления в училище, как видно из его «Воспоминаний», протекло в хуторе.

«...Кругом нашего хутора, говорит он, не было ни одного значительного имения, которого владелец был бы знаком с культурною жизнью большого города... Отец мой, как и его соседи, были прямые потомки тех казаков, которые приобре-

Публікується за виданням:

Киевская старина. — 1897. — Май. — С. 290—299.

ли право дворянства, не усвоивши себе привычек образованной жизни. Они как будто еще вчера скинули старосветские жупаны и надели запоздалого покроя сюртуки... Я не очень сильно привязан был к дому родительскому, потому что у меня не было матери: родной кров и мать — эти два понятия одно с другим неразлучны. Я лишился матери (из фамилии Гладких) в самом раннем возрасте и вырос одиноким мальчиком в сообществе отца, который горячо любил меня, но утомлял чтением переплетенного в кожу Державина и арифметическими задачами...»

На 10-м году мальчик был отвезен в Новгород-Северск, в 30-ти верстах от Воронежа, для определения в училище, помещавшееся в одном и том же старом деревянном доме с четырехклассною (тогда) гимназией, и пристроил его на квартире у своей старой знакомой — офицерской вдовы Хлопотыхи, в Варваринском приходе, довольно далеко от училища, до которого по косогорам и промоинам добраться было нелегко. Домик вдовицы, нахлобучив темную позеленевшую крышу, стоял на косогоре, подпертый со стороны оврага толстыми сваями. Сада при нем не было, но за домом, на крутом овраге, зеленел огород, напоминая сады Семирамиды. Невеселое обиталище! «Я предвидел много печальных дней, говорит П. А. в своих воспоминаниях: когда я буду сидеть один у окна, глядеть на глухой переулок и думать о нашем хуторе, о его зеленых пригорках и высоких дубах». Но, ознакомившись поближе с обитателями этого мрачного жилища, он утешился.

У Хлопотыхи была 16-летняя дочь Феклуша, девица веселая и живая, да квартирант, солидных лет чиновник уездного суда, посвятивший мальчугана в особого рода спорт — «щупанье», или «печурованье», раков в реке Десне и ее притоках. Живописное местоположение Новгород-Северска, напоминающее в миниатюре Киев, произвело на восприимчивую душу мальчика сильное впечатление. «Никогда, — говорит он, — я не мог равнодушно видеть этой реки, в багрянце запада колеблющейся легкими струями, как живое золото. Чудно менялся в ее всколыханном зеркале опрокинутый пейзаж города».

Так как мальчик был несколько подготовлен дома, то он счастливо избежал «первейшого» (приготовительного) класса, с его свирепым учителем Ильею Семеновичем и поступил пря-

мо в первый класс поветового училища, где преимущественно священнодействовал смиренный наставник Яков Яковлевич Игнатьев, по прозванию Бруль, преподавая четыре предмета: арифметику, немецкий язык, чистописание и рисование. Здесь Кулиш особенно сблизился, до дружеских отношений, с Дионисием Подпружниковым, года на два старше его, который снабжал его книжками и рассказывал весьма занимательные истории. Хотя П. А. для успешного прохождения премудростей 1-го класса, казалось, довольно подготовлен был дома, но для того, чтобы угодить Я. Я—чу, требовалось кое-что иное. Достаточные родители, при возвращении детей с каникул и праздничных отпусков, делали ему разные подарки, главным образом живностию и мучицей. Это называлось у нас: побывать у г. учителя с почтением, что не преминул учинить и батюшка Кулиша; после чего учение мальчика пошло как по маслу.

При поездках в отпуска П. А. лишен был удовольствия счастливец-товарищей — возвращаться в объятия матери, после долгих месяцев, проведенных за учебниками. Скучному училищному быту, одинокой жизни дома и отсутствию материнских ласк П. А. приписывал раннее развитие в себе симпатии ко всему, что манит сердце.

Но вот прошел и год после вступления мальчика в училище, и так как он изучил до последней цифры все, что было написано для 1-го класса в «синей тетрадке» Я. Я—ча, известной у нас под названием «арифметички», то его перевели во второй класс, но в этом классе «синяя тетрадка» заговорила таким темным языком, что наш Панько очутился в числе последних учеников. Дело в том, что первые четыре действия были ему достаточно известны еще дома, в хуторе: не даром он исписал два грифеля, сидя над задачами; а когда дошло дело до дробей, то в целом классе г. учителю мог удовлетворительно отвечать один только Дионисий Подпружников, вызубривший до последней цифры все содержимое в синей тетрадке, чего не мог достигнуть Кулиш, не обладавший в детстве механической памятью, и потому он у Я. Я—ча находился на худом счету. Но заботливый родитель и тут поспешил к нему на помощь. Чтобы поправить дело, другого средства не оставалось, как ублажить учителя. Отцу и удалось упросить Я. Я—ча принять мальчика на квартиру, предложив ему третью часть получаемого им жалованья, т. е. 116 руб. асс. в

год, да разной провизии на 100 руб. асс; при чем условлено было: пройти с Паньком 2-ю часть арифметики, упражнять его в немецком языке и заниматься с ним рисованием. И началась для мальчика совершенно иная жизнь.

Дом Игнатьева стоял, что называется, на отшибе. По обеим сторонам его шли улицы без домов, а сзади был глубокий овраг, поросший орешником, за которым видны были на далекое расстояние поля. В доме, кроме хозяина и такой же старой сестры его Марфуши, никого не было, и живому, впечатлительному от природы мальчику пришлось проводить время с этими двумя холодными и черствыми существами, вдали от товарищей — точно как бы его посадили под строгий караул. Но как бы то ни было, а успехи П. А., под руководством Я. Я — ча, пошли быстро.

Хотя мы с Кулишом учились одновременно в одном и том же заведении, по ни в одном классе нам не пришлось сидеть вместе, по той причине, что в то время, когда я с великим трудом преодолевал «первейший класс», он поступил в первый и потом ушел от меня вперед почти на два года. Так что, когда я перешел в IV класс, он оканчивал уже V. Там он приобрел между товарищами репутацию сочинителя и искусного рисовальщика. Его рассказы из быта воронежских обывателей и из народных легенд родного хутора, из которых некоторые, переработанные впоследствии попали в «Киевлянин» М. А. Максимовича, предсказывая в нем будущего бытописателя. Кроме того, Кулиш до страсти предавался рисованию, а так как учитель Кириллов, по прозванию Шата, и сам недалеко ушел в этом предмете, то П. А. с товарищем своим по классу Семеном Готовым заключили союз взаимопомощи: Готов отлично рисовал пейзажи, а Кулиш был искусный жанрист, ловко изображавший живых людей, — поэтому, не ожидая указаний со стороны преподавателя, они сами себя совершенствовали. Не посещая иногда уроков, под предлогом болезни, целую неделю, они запирались в квартире и рисовали, поправляя один другому свои работы. Плодом таких упражнений было немалое количество акварелей, ходивших по рукам между учениками; а у преподавателя латинского языка I. А. Самчевского висела в гостиной большая картина под стеклом, представлявшая город Новгород-Северск, нарисованная Готовым с соборной колокольни a vol d'oiseau.

Так как искусство редко уживается с наукой, то наш Кулиш, увлекшись живописью и сочинительством, не мог успевать в науках и окончил свое гимназическое образование пятым классом. Это случилось в 1835/1836 году.

Увольнившись из гимназии, П. А. не вернулся к отцу, а стал искать кондиции у помещиков, чтобы заработать денег и поступить в университет, что у нас нередко практиковалось между бедняками, не рассчитывавшими на родительскую помощь. По тогдашним правилам воспитанник среднеучебного заведения, не окончивший полного курса, мог поступить в университет по экзамену, но не иначе как по истечении такого времени, какое требовалось для окончания полного курса, а так как Кулиш вышел из V класса; то он имел право поступить в университет не ранее двух лет. И вот, проживая в продолжение этого времени по деревням у помещиков в качестве домашнего учителя¹ и подготавливая детей к вступлению в училище, он и сам готовился к экзамену в университет; предаваясь вместе с тем неудержимой страсти к собиранию песен и народных преданий, а входя таким способом в общение с народом, он имел полную возможность достигнуть глубокого знания народной жизни и языка, которым владел впоследствии в совершенстве, как никто из современных ему украинских писателей (кроме, разумеется, Шевченко).

В архивных бумагах б. лицея кн. Безбородка остались следы пребывания Кулиша в качестве канцелярского чиновника в лицейском правлении около 1837/8 года при директоре Экебладе.

В 1839 году, как известно, был вновь открыт университет Св. Владимира после временного его закрытия, и П. А., хотя и выдержал экзамен удовлетворительно, но, по недостатку документа о дворянском его происхождении, не допущен формалистом ректором К. А. Неволиным к слушанию лекций. Лишенный таким образом университетского образования, в одном из писем своих к С. Д. Носу, он с горечью вспоминает об этом прискорбном факте: «Черниговские власти могли бы, если б захотели, разыскать мои документы по моему указанию, да мій панотець зіставсь десятилітком, безбатченком, тим і не зумів опісля спонукати герольдію, коли і я от нічого не вдіях. Тим часом ректор Неволин — той, що не схотів бачити рідної

МАЛЮНКИ КУЛІША

Автопортрет. 1845. Папір, олівець

Олександрівка. 1843. Папір, акварель, олівець

Олександрівка. 1843. Папір, акварель, олівець

Олександрівка. 1843. Папір, акварель, олівець

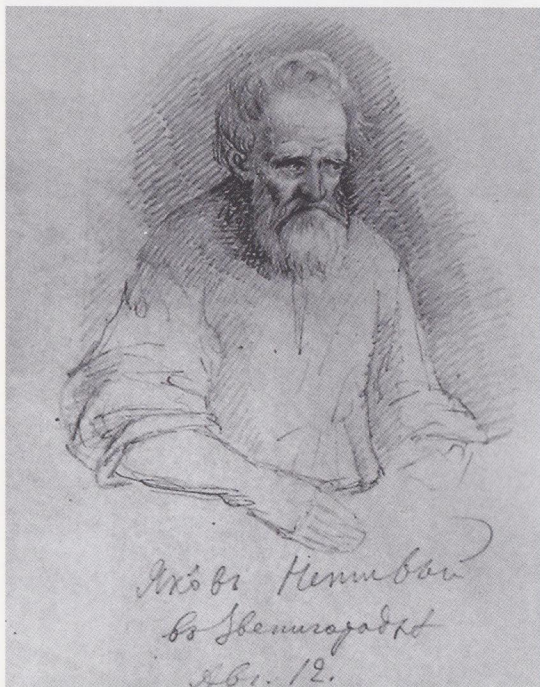
Портрети Міхала Гравовського. 1843. Олександрівка.
Папір, олівець

Іван Бурдун із с. Осоти. 1843. Олександрівка. Папір, олівець

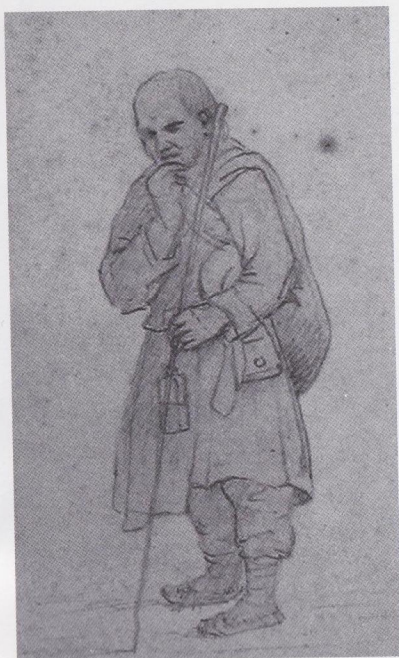
Іван Бурдун із с. Осоти. 1843. Олександрівка. Папір, олівець

Яків Неживий у Звенигородці. 1843. Папір, олівець

Лірник. 1843—1844 (?). Папір, олівець

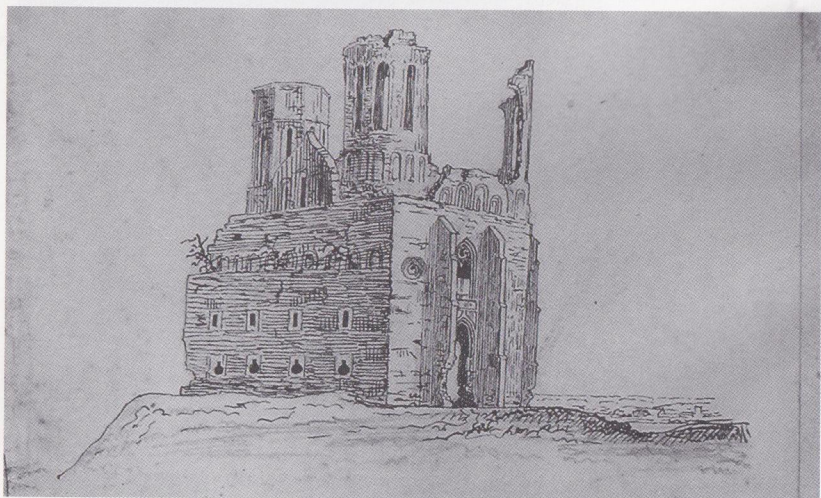
Старець. 1844. Київ. Папір,
олівець

Київ. 1844.
Папір, олівець

Домова церква цариці Наталії Кирилівни у Москві. Копія. 1847. Варшава.
Папір, олівець

Церква XV ст. в Острозі. 1847. Папір, туш, перо

Серія малюнків Куліша
[«Українські гетьмани»]
1846. Папір, олівець, туш, перо

Богданъ
Хмельницьки

Богдан Хмельницький

Юрій Хмельницький

За Катанського Врука
Пустої стани Україна, 1654-55.

Юрій Хмельницький

Петро Дорошенко

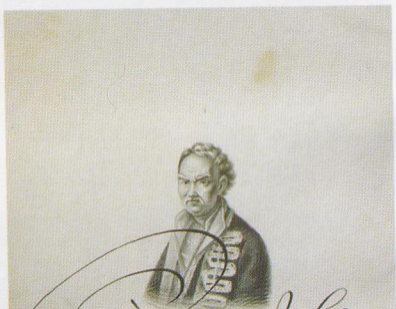
Саме собі у світі не сиди, та в отому світі,
не вийди з тебе ніколи перемогу.
Святий Духом твоїм, і твоєю душою

Петро Дорошенко

Іван Самойлович

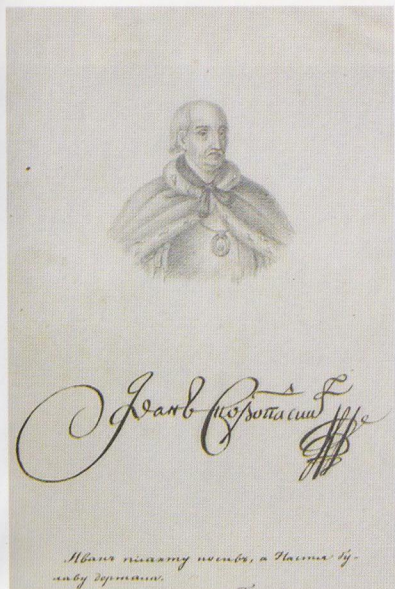
Іван Самойлович

Іван Мазепа

Прощай, моя Україно,
Саме тебе залишаю!
Найменше, яким, Богачем.

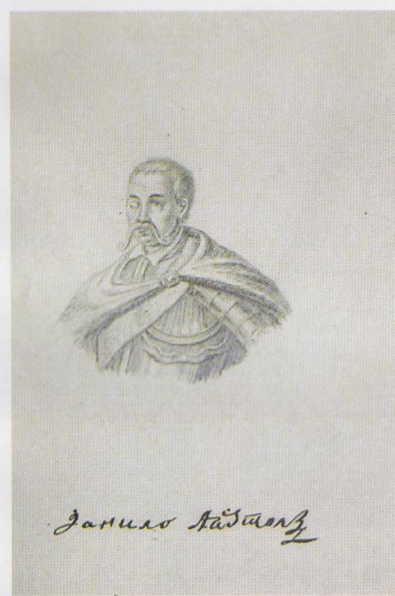
Іван Мазепа

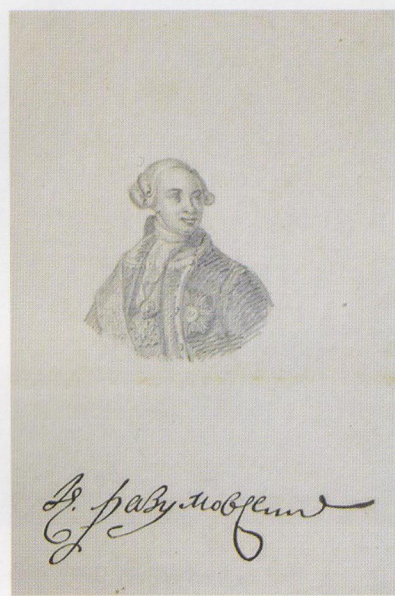
Іван Скоропадскій

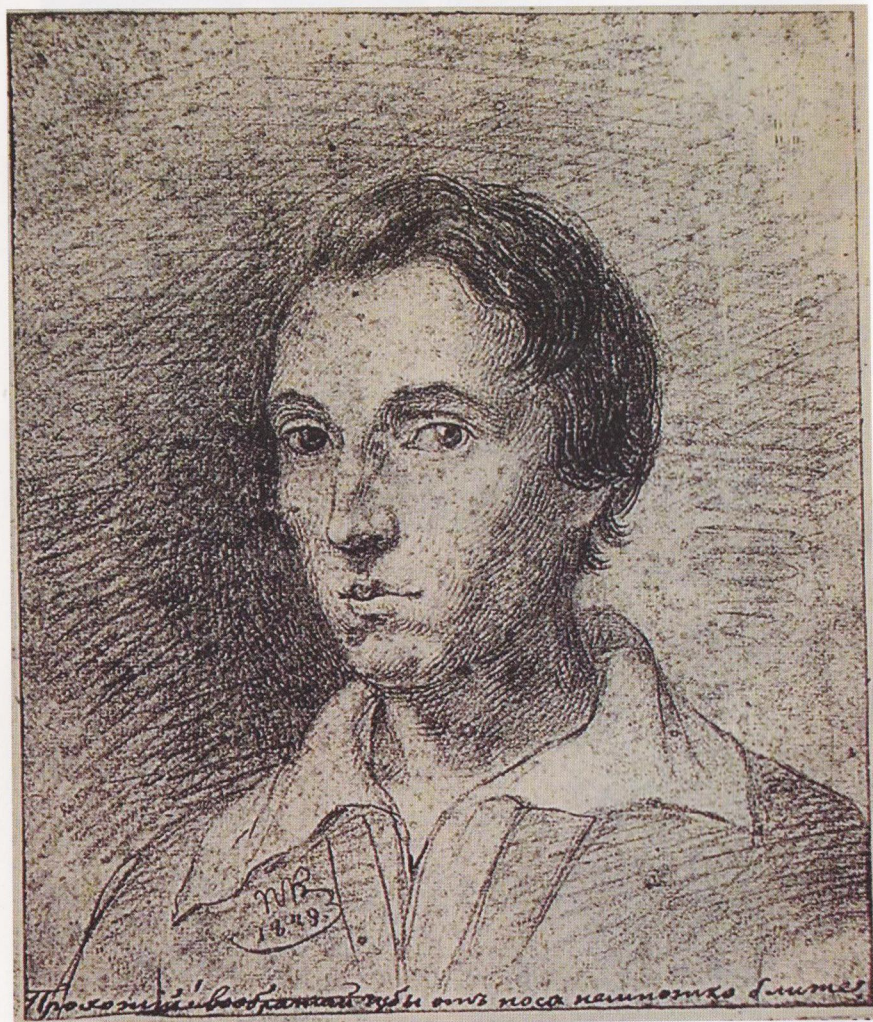
Павло Полуботок

Данило Апостол

Кирило Розумовскій

Автопортрет. 1849. Тула. Папір, олівець

Портрет дружини. 1847–1850. Тула. Папір, олівець

8

Плановий квартал на місці

Сир. Л. П. К.

Тула. 1848 – 1850. Папір, акварель

Тула. 1848 – 1850. Папір, акварель

Лев Жемчужников.
Бандурист Андрій Шут.
1861. Офорт
за мал. Куліша

Лев Жемчужников.
Лірник Дмитро
Погорілий.
1861. Офорт
за мал. Куліша

матері, злиденної вдовиці-попаді, і вислав їй 25-рублевий папірець, — присіпавсь до мене, щоб дворянський протокол написано б. в Чернігові на моє, а не на панотцеве ім'я, а поки що не дозволив мені слухати дальше лекції, а я, *resuniarum causa*, не міг узяти на себе "гіркої по судах волокити"».

В 1840 году наступила и моя очередь поступить в университет. Приехав в Киев по Днепру на лодке из Остерского уезда, я пристал на Подоле напротив Бурсы и, оставив свою мизерию под надзором моего случайного спутника Гриця, отправился на Печерск искать земляков. Встретившись в Царском саду со студентом Ив. Долинским, я, по его указанию, скоро отыскал квартиру своих северян, П. А. Кулиша и П. О. Чуйкевича. Неразлучные друзья-земляки жили на Графском переулке, позади известного в то время винного магазина Финке, над Провальем. Заметив из первых же моих слов, что я совершеннейший провинциал-простота, которого на каждом шагу в незнакомом большом городе каждый мог обмануть, добрый мой земляк П. А., отложив в сторону своего «Огненного Змия» — повесть, которую он писал для «Киевлянина» — поспешил накинуть на себя сюртук и отправился со мною нанять извозчика для перевозки засветло моего скарба с Подола. Приехав на пристань и забравши сундук, я вернулся на квартиру студентов и остался у них ночевать. На другой день поутру мы с П. А. отправились искать квартиру. Небогатое студенчество большею частью ютилось тогда на Провалье (что ныне за Удельною конторой) — не большом фольварке, находившемся вблизи университета, при спуске к Днепру, и состоявшем тогда из нескольких десятков домиков с огородами и садами, тянувшимися к самому обрыву. Между домами шла неровная, изрытая ручьями улица. Тут-то мы и нашли квартиру за 25 руб. асс. в месяц с малороссийским борщом, чаем и мыгьем белья.

Между тем земляк мой, не будучи в состоянии добыть требуемый ректором документ, находясь около двух лет в весьма неопределенном положении и сверх того, необеспеченный материально, по необходимости должен был оставить университет, получив, по рекомендации б. ректора Максимовича, в 1842 году должность преподавателя русского языка в Луцком дворянском училище. Там молодой человек сошелся с учителем Иваном Филипповичем Хильчевским. Будучи на 10 лет мо-

ложе своего сослуживца, П. А. был ему многим обязан и в материальном и в умственном отношении, найдя в нем опытного руководителя и друга.

Во время кратковременного пребывания в Луцке Кулиш, при своих громадных способностях, приобрел массу научных сведений. Большая училищная библиотека, обогащенная конфискованными, по распоряжению генерал-губернатора Бибикова, библиотеками волынских магнатов, с дорогими и редкими изданиями и состоявшая из 15000 томов, весьма много способствовала расширению умственного кругозора Кулиша и дала ему возможность пополнить пробелы недоконченного образования. В библиотеке между прочим находилось полное собрание романов Вальтер Скотта на французском языке. По свидетельству Хильчевского, Кулиш приехал в Луцк с весьма жалкими познаниями во французском языке², но по истечении трех-четырех месяцев он стал свободно читать Вальтер Скотта и в подражание его роману «Карл Смелый» тогда же начал писать свой собственный исторический роман «Михайло Чернышченко». П. А. изумлял Хильчевского необыкновенной быстротой и легкостью литературных работ своих: в продолжение нескольких часов он исписывал целые страницы изящным почерком, без малейших помарок. Не менее удивлял он своего приятеля и искусством передавать бумаге разные житейские сцены и портреты окружающих лиц. Так однажды, во время прогулки, друзьям встретилось семейство полковника Д—ва. Как сам полковник, так и все его семейство было весьма малого роста. Вернувшись с прогулки, П. А. нарисовал их всех в виде курочек-корольков, предводимых петушком и подписал: «Луцкая миниатюрная аристократия».

Между знакомыми Хильчевского было немало поляков, с которыми он, под давлением уездной скуки, скоро сблизился, познакомив с их семействами и своего юного сослуживца, который и жил вместе с ним на одной квартире. Живая и деятельная натура Кулиша среди серьезных умственных занятий давала ему возможность находить время и для развлечений. Влюбился он, на весьма впрочем короткое время, разом в двух девиц, известных у него под №№ 1 и 2, недоумевая, какому из этих номеров отдать преимущество. Более других, по-видимому, ему приглянулся № 1 — племянница бывшего

профессора химии в Университете св. Владимира Эмерита Зиновича, доживавшего свой век в Луцке.

Кулиш, по словам Хильчевского, своею обаятельною личностью воскрешал для него родную Малороссию. Говорил он постоянно чистейшим украинским языком, каким в ополяченном крае не говорил никто. Живя душа в душу, друзья чувствовали себя вполне счастливыми и довольными судьбой.

Но спокойствие и тихое течение их жизни в скромном уездном городке продолжалось недолго. В середине года в Луцкое дворянское училище был назначен новый смотритель, некто Глибовский, из Чернигова, по протекции родственника И. Г. Кулжинского, директора Клеванской гимназии (переведенной потом в Ровно). Несимпатичная и невежественная личность нового начальника поселила между педагогами разлад. Особенно ожесточенную войну повел со смотрителем *горячий* и нетерпеливый Кулиш³.

Борьба началась из-за того, что смотритель сделал неуместное замечание библиотекарю Хильчевскому, что он оставляет в библиотеке по целым дням Кулиша одного. Помимо всего этого, учителя открыли в своем начальнике весьма неблагоприятные качества: он брал взятки и от родителей учеников, и от квартиросодержателей. Не стерпевши такого безобразия, педагоги отправили попечителю кн. Давыдову коллективную просьбу — избавить училище от такого позора. Результат этой просьбы был тот, что Глибовского куда-то убрали, но вслед за тем Хильчевского деградировали по службе, переместивши его из дворянского Луцкого в Роменское уездное училище (куда он, впрочем, не поехал под предлогом сдачи библиотеки, и был переведен чрез полгода в Черно-Островское дворянское училище), а Кулиша перевели в Киево-Подольское дворянское училище, и он оставил Луцк, прослужив там всего лишь один год. Но и в Киеве служба продолжалась недолго; в недалеком будущем его ожидала профессорская кафедра в университете Петербургском. Но... не так воно склалось, як ждалось...

Ректору Петербургского университета П. А. Плетневу понадобился учитель русского языка для студентов-инородцев, и, по рекомендации помощника попечителя Киевского учебного округа М. В. Юзефовича, должность эта предложена была Кулишу. При письме своем к Плетневу Юзефович приложил 5

глав ненапечатанного еще романа «Черная Рада», как доказательство совершенного знания русского языка рекомендуемым лицом.

По приезду в столицу, П. А., до приискания квартиры, поселился у Плетнева, который просто очарован был его личностью. В письме своем г. К. Я. Гроту он отзывается о нем в самых лестных выражениях: «милый молодой человек, интересный и наружностью, и чистотою души, и умом».

Настоящая служба в столице П. А. считалась в пятой гимназии с жалованьем 2250 р. ас, да от университета ему было назначено 1200 р. ас. В таких условиях прошло около двух лет. Затем в начале 1847 года состоялась командировка Кулиша за границу для изучения славянских языков; но до отъезда он завернул в Малороссию и женился в хуторе Мотроновке на сестре своего университетского товарища Александре Михайловне Белозерской и с молодой женой отправился в путь через Варшаву. Между тем в это самое время в Киеве разыгралась Кирилло-Мефодиевская драма, и наш Кулиш, не доехав до границы, арестован в Варшаве и по определению следственной комиссии сослан на жительство в Тулу, где пробыл около четырех лет.

¹ Так, нам известно, что П. А. Кулиш был в этот период, между прочим, в доме помещика Д. Ильяшенко (прим. редакції «Киевской старины». — *Ред.*)

² Не знал он, при поступлении на службу, и других иностранных языков; потом изучил английский, немецкий, итальянский, испанский, все почти славянские языки, и из древних — латинский и древнееврейский.

³ «Я не люблю горячего кулишу» — сострил Глибовский. — «Бо собаки не любят горячего» — отпаривал ему П. А.

Лев ЖЕМЧУЖНИКОВ

Мои воспоминания
из прошлого

(Уривки)

VII

Всю зиму 1853 года я провел в Петербурге и нанял себе особую квартиру в деревянном домике, в саду, где жил только хозяин с женой; ход у меня был особый; и этой квартиры никто не знал, кроме А. Толстого, Бейдемана, Кулиша и Тургенева. Я предался сочинению эскизов и чтению... Сюда нередко приходил А. Толстой, бывало состряпает на принесенной им кастрюле рыбу или бифштекс, мы поужинаем с ним и будущей женой его Софьей Андреевной¹ и простимся; он уйдет к себе, а я к отцу, где всегда ночевал. На мою квартиру нередко приходил ко мне П. А. Кулиш, — знакомил меня с историей, преданиями и песнями Малороссии; читал сочинения Шевченко. Кулиш находился под присмотром полиции вследствие истории ареста своего с Шевченко, Костомаровым и Белозерским в 1847 году. Время, которое я провел в моей уединенной квартире, вспоминается мною особенно приятно; так было тихо, хорошо на душе; всё существо мое было предано искусству. Зашел ко мне когда-то раза два Тургенев, чтобы посмотреть на мои работы, а затем привел с собою приятеля своего, охотника Вакселя. Замечания его были меткими и представляли интерес. В эту зиму я часто проводил вечера у А. Толстого и Софьи [...].

XVIII

[...]Покончив свои занятия, я задумал выехать в Киев, несмотря на сильные морозы. Метель была страшная, крыльцо занесло по колено. Под завыванье ветра и лай собак я заснул в своей

Публікується за виданням:

Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого / Вступ. стат. и прим. С. В. Бахрушина. — [М.], 1927. — Вып. второй: В крепостной деревне 1852—1857 гг. — 238 с.

комнате и видел во сне старого Чауса, у которого особенно часто бывал и записывал сказки. Снилось мне, что он караулит огород; никто не может подойти близко; собаки бросаются, лают, визжат и рвут на мне платье; придя к забору, я обороняюсь своей палкой и кричу деда. Проснулся... Глухая ночь, метель воеет, рвется в ставни; чей-то стон замирает вдали.

Собрав свой небольшой багаж в сак и захватив холсты и начатые работы, я доехал до станции Махновки и отсюда в почтовых санях отправился на перекладной в Киев. Мороз был жестокий всю дорогу, у меня не было ни наушников, ни перчаток (которых не ношу и до сего дня), ни калош или валенок, о чем мне пришлось немного пожалеть. На одной станции мне посоветовали переночевать, так как нападают волки. Но это-то мне и желательно было видеть, и я продолжал путь. Ночь была лунная, дорога хорошая, и действительно, в одной лождине, окруженной кустами и камышом, нас преследовало пять волков, подбегавших очень близко к саням. Но мы проехали благополучно. Всю дорогу я поджимал ступни ног под себя и отогревал их на станции, пока перепрягали лошадей.

XIX

В Киеве я поселился в квартире П. А. Кулиша, который жил с женой и ее братом Николаем недалеко от Золотых Ворот. П. А., как всегда, был за работой, и надо отдать ему справедливость, что мало встречал я таких неутомимых работников, как он. Жена его, Александра Михайловна, помогала ему перепиской. Я был встречен с радостью и дружески. Кулиш начал меня расспрашивать о моих занятиях и весьма был обрадован, когда я ему все рассказал и передал ворох записанных мною песен и сказок. Он все выслушивал внимательно и тут же записывал слышанное, как делал всегда. Результат наших бесед был сообщен им во втором томе «Записок о Южной Руси»².

Гр. де-Бальмен поселился не помню на какой улице, и недалеко от него жил Василий Васильевич Тарновский, о котором я упоминал выше, очень умный человек, которому дядя его Григорий Степанович Тарновский, умирая, передал свое весьма значительное состояние. Этот Тарновский, бывший прежде учителем, приятель Григ. Павл. Галагана, вместе с ним прини-

мал впоследствии участие в Комиссии по освобождению крестьян. Григорий Павлович Галаган тоже проводил зиму в Киеве, где купил дом, и жил со всем своим семейством. С ним, как и в Сокиренцах, жили; его мать, сестра с мужем и детьми и одна из дочерей М. А. Маркевича, Надежда Михайловна, вышедшая замуж за брата жены Галагана, Василия Васильевича Кочубея.

Итак, у меня было достаточно знакомых, чтобы приятно проводить зиму. К этому знакомству следует добавить профессора истории при университете Платона Васильевича Павлова, профессора анатомии Вальтера, к которому я приносил собираемые мною в оврагах черепа и кости, вместо визитных карточек. Этот Вальтер имел злой язык, насмешливый, остроумный, он знал замечательно хорошо свой предмет и при этом умом и лицом был похож на Вольтера, как мы с гр. де-Бальменом и прозвали его.

Тогдашний попечитель университета Юзефович был хорошо ко мне расположен и дозволил мне заниматься в зале университета, где стояли античные статуи, а также и в соседней с нею комнате. Благодаря этому удобству, я мог кончать свою картину «Чумаки» и, кроме того, открыл здесь для себя и приятелей художественный класс, пользуясь живущими в то время в Киеве художниками А. А. Агиным и И. В. Штромом. Агин был тогда учителем рисования в кадетском корпусе, а Штром строил Владимирский собор.

Со Штромом у меня были часто разговоры и споры о народной архитектуре и особенно малороссийской, но, наконец, он согласился по моим наброскам составить план и фасад каменного малороссийского дома, который вышел удачный, оригинальный, и Штром примирился со мной. Эти чертежи были мною подарены гр. де-Бальмену, так как ему приходилось делиться в Линовице с своим братом Александром и в части, которая отходила Александру, предполагалось строить дом. Существует ли дом, построенный по этому проекту, сохранились ли чертежи — не знаю, так как прекратил давно всякие сношения с этим семейством.

Я просил профессора Вальтера читать нам лекции художественной анатомии, что он исполнял безвозмездно и вполне ясно, интересно и охотно, указывал и объяснял мускулы при разных движениях на голых натурщиках и антиках. Лекции посещались мной, Агиным и де-Бальменом. По вечерам, при

особо приспособленной лампе, мы рисовали натурщиков в костюмах, карандашом, красками, — кому чем угодно. Жизнь шла тихо и прекрасно; из этого зерна могло развиваться серьезное дело, если бы не помешали обстоятельства.

Александр Алексеевич Агин очутился в Киеве случайно. Он получил приглашение от богача Мальцева учить его детей рисованию, русскому языку и арифметике. Жилось Агину не по вкусу. Обращение Мальцева с прислугой и самим Агиным ему не нравилось; а когда Мальцев снарядил свой пароход и отправился на нем с детьми и учителем на юг России, то жизнь на пароходе стала Агину так невыносима в этой компании, что он — нищий, как был, вышел на берег и более не возвращался. Я случайно узнал о пребывании Агина в Киеве и, так как мы были большие друзья, то тотчас же отправился его разыскивать и нашел в маленькой комнатке, в дрянном трактире на чердаке, сидящем на столе в нижнем белье и штопающим платье. Расцеловались и объяснились.

— Ну, что же ты, друг мой, делаешь и как попал сюда?

— Да что, брат, как видишь, — штопаю штаны; приходится сегодня кое-куда пойти.

Тут он вынул табакерку, взял медленно щепотку, понюхал и продолжал свою работу.

— А как ты очутился здесь?

— Так... Это, брат, целая история...

И он рассказал мне свое житье у Мальцева и как он бросил его неожиданно для них.

Агин был чрезвычайно ленив. Бывало, приду к нему, а он раздетый, в одном белье, сидит на столе и точит свой кинжал или опять что-либо штопает. В его судьбе приняли участие И. В. Штром и Федор Васильевич Чижов и пристроили его учителем в корпус. Впоследствии я потерял Агина из виду и случайно узнал, что он был помощником начальника станции на Курско-Киевской железной дороге — и там умер. Жаль его. Это был большой талант; художник с умом и чувством. При других обстоятельствах из него вышел бы другой человек, и он имел бы серьезное значение в истории нашего искусства. К сожалению, письма его ко мне, иногда весьма подробные и интересные, пропали.

Само собою розуміється, що я безперестанно бувал у Галагана, обідає у него ежєднєвно і забавляєс з єго сьном Павлусєм, ужє бєгавшим і говорившим; на него не могли достаточнє нарадоватєс рєдитєли, бабушка і все, кому вєслєдствїи он причинил стєлько горє своєю прєждєврємєнною смєртєю. Пам'ятє о сьнє, як извєстнє, Галаган увєковєчил учрєждєнїєм коллєгїи єго имєни.

Кулиш в єто врємя собирал матєриалы для изданїя вторєго тома «Записок о Южнєй Русї». Александрє Михайловнє (єго жєна) очєнь характернє пєла малоросєийскїє пєсни, что делал иногдє и єє брат. У Кулиша я познакомилєс с М. Грабовским, к которєму мы обєщали приєхать в имєниє и которїй купил у мєня моих «Чумаков» и «Лирника».

Однєждє я вєстрєтил в Києвє лирника, от которєго записал тогдє жє вєсьма интєреснєю балладє про «Бідного Кирика, попа і алчущєю попадєю». Кулиш был очєнь доволєн єтим оригинальнєм народнєм произвєдєниєм³. Нєрєдкє я бувал у Василия Васильєвича Тарновскєго — и в присутствїи многих просили мєня спєть, и я пропєл двє-трї пєсни малоросєийскїє и был порадєван тєм, что у хєзяина пробилєс однє за другєю слєзы, а я был осыпан похвалами. Он сказал, что в прєвїй раз слышит так ясно и осмыслєнно прєданнєю народнєю пєснєю.

Я ходил постєяннє в своєм чернєм полусшубкє и чернєй бараньєй шапкє, с палкєю, и никєгдє на извєзчикєх или в єкипажєх нє єздил. Засиживалєс иногдє до позднєго вєчєра, иногдє до нєчи, и отпращивалєс на нєчь на квартирє Кулиша в своєю комнєту. И вєт, простившїєс однєждє с дє-Бальмєнами, а зєтєм с Ольгєю, которєя прєводилє мєня до вєрот, я отпращивалєс к сєбє.

Я вышєл на улїцє. Морєз был жєстєкий, а мєтєль єщє болєє жєстєкєя. Пустє было на улїцєх и я, опирєясь на палкєу с острым наконєчникєм, єдвє пробиралєс вдєль заборєв; пришлєсь идти прєтив вєтра, глєзє и все лицє залєшляло снєгом; я должєн был останєвливатєс по врємєнам и повєрачиватєс спиной к вєтру, чтобы прєвєстї дєх и собратєс с силами... Глушь, фєнарєй нєт... слышу сквєзь завыванья вєтра нє то стєн или плач: подхожу ближє. Оказывєтєся, что єто рєствєрилєс вєрєтє и пищєт на своих пєтлях. Идєу далєє и вєстрєчєю у заборє молєдицєу с рєбєнкєм груднєм у груди под кожухєм. Я єдвє до-

шел до Кулиша по пояс в снегу, едва добрал до крылечка, едва достучался и долго очищал себя от снега, покрывшего меня густым слоем и залепившего глаза.

Так я прожил зиму; все шло хорошо и покойно, как вдруг письма от отца и тетки, гр. Анны Алексеевны Толстой; оба меня просят поехать в Одессу, где Алексей Толстой и брат мой Владимир лежали больные в тифе. Я тотчас же решил ехать, но выехать было трудно. Чтобы получить подорожную, я отправился к губернатору Гессе, своему знакомому, прося дать мне подорожную по казенной надобности. Но Гессе в настоящее время, при сильном разъезде по случаю войны, — когда с подорожными явились разные строгости, — совершенно отказался от выдачи казенной подорожной, а с частной не было никакой возможности выехать. По справке оказалось, что на станции собралось до пятидесяти человек с подорожными и нет лошадей, что военные с казенными подорожными ждут уже второй день своей участи. Как быть? Я расспросил у Гессе, нет ли в Киеве кого-либо из военных властей и узнал, что есть какой-то важный артиллерийский генерал, и я отправился к нему. [...]

Уже стемнело, как я выехал из Пирятина со стариком-евреем, у которого нанял лошадей. Проехав до мельницы, я остановился и выпел. Мальчишки, прицепившиеся к экипажу, соскочили. Круглая, теплая луна романически освещала картину; яркая звездочка виднелась с правой стороны; длинные облака были окаймлены ее светом. Пройдя с версту, я сел в экипаж; луну скоро закрыли облака, и я, сонный, не сел по дороге.

В Савинцах я пожелал покормить лошадей и уснуть покойнее. Я видел, что еврей подъезжал к постоялому двору. Мне было лень остановить его, и я хотел видеть, чем кончится домогательство моего возницы, чтобы дозволили нам отдохнуть здесь. Я несколько раз проезжал этот постоялый двор и никогда не удавалось в нем остановиться. И теперь, как еврей ни буянил, ни страдал паном (т. е. мной), «который выйдет да поколотит», — нас все-таки отправили на все четыре стороны, а я пошел к моему знакомому казаку. У него я нашел чистую хату и уснул, напившись чаю.

Петушьи крики меня разбудили; голова болела. Я встал и отправился искать возницу, чтобы приказать запрягать, но пришлось ждать и смотреть на рождающееся утро, так как мой еврей, надев покрывало, долго молился у окна.

Ночь исчезла, но месяц был еще довольно высоко. Петухи пели. Стадо быстро увеличивалось; как всегда, слышались: мычанье, бляенье, взвизгивание и хрюканье, говор, смех и даже брань. Горизонт горел огнем. Лучи солнца пробивались сквозь курчавые облачка; ряды всяких крестов — прямых, кривых, с хустками и без хусток — рисовались силуэтами по загорающемуся востоку лежащего вблизи кладбища⁴; еще ближе выделяюсь по небу мельницы с балкончиком и ломаными крыльями.

Наконец, мой еврей кончил молиться, и я ехал по чернозему в знакомый мне хутор, отыскивая невольно глазами знакомые предметы.

Люблю я эту местность. Хаты с садиками, населенные казаками, протянулись далеко по хребту, над болотами, покрытыми камышом, и смотрели в широкую степь, где бывало мы с Кулишем сживали на могилах⁵ или гуляли ночью; где я считал степные колодцы с высокими шестами, разбросанные до самого горизонта, и где теперь торчала солома, или, как выразился поэтически Ив. Аксаков:

Нива, сжатая серпом,

а попросту — скучная и унылая стерня.

Но тут мне было легко на душе; было с кем поговорить, с кем печаль и горе разделить.

И вот я опять в Зароге. Опять хожу, брожу, начерчиваю и записываю. Иногда ровно ничего не делаю — лежу около тына, что подле нашей хаты. Лежу у самой дороги, лицом к земле. Погода жаркая, небо чистое, кое-где клочки облаков. Солнце печет по-летнему. Высоко в небе слышны крики пролетающих журавлей, стаи которых проносятся одна за другою. Мопки жужжат в воздухе; иногда октавой прожужжит жук, пролетая мимо; я ем свежие грецкие орехи или, по-здешнему, волошские, которые тут растут. Невдалеке селение, прилегающее к дороге, оно освещено не эффектно и сверху донизу облитое солнцем. Вдали прокричали на всех дворах петухи — и опять тишина. Одна птичка чирикает на вербе, да жужжат мухи. Око-

ло меня простая черная собака; она не дает никому спокойно пройти или проехать и, оскалив зубы, бросается на всех. Во дворе слышен плач девочки. Степь вся выгорела. Вот все, что передо мной. А в хате слышен голос Кулиша, который хлопочет, чтобы нам был самовар и поспел скорее борщ... Вот моя здешняя жизнь. Сойдясь, мы о многом говорим и многое создаем в будущем... не знаю, выполнится ли все это? А хорошо бы...

В это время Кулиш устраивает в Зароге свою усадьбу. Строящаяся хата прилегала к лесу, который спускался вниз к воде. Впереди хаты степь; около хаты, близ ворот, три старых, могучих вербы. С версту отсюда жила владелица земли (тысячи с полторы десятины), Симонова, мать Номиса, малороссийского писателя, как я узнал впоследствии уже в 1861 году, в Петербурге⁶. Верстах в пяти растянулся казачий хутор Зарог.

...Жили мы вполне казаками; жена Кулиша хозяйничала и нас кормила. Пантелеймон Александрович писал; я бродил и рисовал.

Однажды Кулиш мне говорит, что Симонова, или, как ее все называли, «бабуся», зовет нас к обеду, при чем следует заметить, что обедает она в девять часов утра, и потому чай должно пить пораньше и отправиться к означенному часу. Надо заметить и то, что поселил меня Кулиш в хате у «бабушки» в самой усадьбе и прислуживала мне ее дворовая девушка; я же никогда ее не видел и у нее не был.

К назначенному часу мы явились. Высокая, здоровая, полная «бабушка» любезно с нами поздоровалась и очень мне понравилась своею оригинальностью, вполне старосветскою. Показала она нам все комнаты, интересные тем, что на дверях были крупно прописаны краской различные года, означающие семейную хронику: в таком-то году родился ее сын Терентий, в таком-то она вышла замуж, и так вся родословная ее отца, деда, прадеда. Комнаты были чисто выбелены, некрашенные полы безукоризненно вымыты; в углу стоял спис⁷ и висела шаблюка⁸. «Бабушка» объяснила, что это оружие ее покойного мужа, которое она берет, когда идет ночью дозором вокруг усадьбы для того, чтобы справиться «со злодіем, як попадеться».

Обед был старосветский и национальный, так что мне пришлось поголодать, ибо сала и прочих жирных блюд не ем; и любя в Малороссии все — не люблю ее кушанья. Однако, по-

дали одно блюдо, которое мне понравилось и заинтересовало своей оригинальностью: это — пироги в «кожухе». Рассказать, как это было приготовлено, не умею, но подали большой пирог и, когда содрали с него верхнюю корку, т. е. «сняли кожух», то внутри оказались белые пироги с начинкой, очень вкусные.

Старушка очень была заинтересована манифестом нового государя, которым давалось прощение осужденным за разные преступления. Она боялась, что манифест помилует таких людей, которых миловать не следует, как, например, ее соседку...

На вопрос мой, что сделала ее соседка, она рассказала следующее. У соседки-пани сбежала служившая ей крепостная девушка, конечно, не от хорошей жизни. Девушку поймали и привели к пани, а та надела ей на ноги цепи. Пять лет она цепей с девушки не снимала, заставляя ее исполнять в них самые трудные работы днем, а по вечерам прясть, сидя на печи спустя ноги, от чего цепи резали ноги до костей привязанными к ним гирями. Мужики приходили и просили ее снять цепи с несчастной. Быть может, боясь народа, пани цепи сняла, но начала постоянно бить девушку, которая от тяжких работ и голода была до того худа и обессилена, что ноги едва держали ее. Много ли надо было силы, чтобы добить несчастную, и пани ее убила: «Имение было взято в опеку, и неужели теперь будет этой пани помилование?!»

Добрая старушка не могла понять такого бессмысленного и вредного помилования.

Я постоянно бродил по Зарогу и окрестностям, встретил в степи kobzаря с поводырем, от которого записал кое-что. Обыкновенно, возвращаясь домой, истреблял я с Пантелеймоном Александровичем и Анной Михайловной ковуны⁹, бросая плохие и лакомясь только лучшими. Жил я в глуши, в привольи и тишине, казалось бы, чего лучше, но и тут дело вышло не ладно.

Однажды рано утром сижу я близ Кулишевой хаты на валу и делаю наброски. Кулиш стоит у низеньких ворот из перекладин, облокотясь на них, и смотрит вдаль. Вижу я, что, проходя мимо него к Зарогу, казак подошел к нему и довольно продолжительно с ним разговаривал, показывая на меня. Затем пошел казак далее и, проходя мимо меня, смотрит на меня очень значительно. Когда казак скрылся, Кулиш подошел ко мне.

— Что, вы знаете его?

— Нет.

— Вы были вчера в Зароге?

— Был.

— Пили там в хате воду?

— Пил.

— Там кто-либо был, кроме вас?

— Была молодлица. Я у ней попросил напиться, и она дала мне ковш; почерпнув воды из ведра, я выпил. А затем вышел, пошел далее по Зарогу и вернулся к вам.

— Ну, знаете ли, дело-то глупое! Этот казак меня знает, и хорошо, что он меня увидел. Он рассказал, что вы пришли в хату, напились воды и ушли, а молодлица через несколько времени ухватилась за сердце и упала; теперь лежит больная, и люди полагают, что вы английский, французский или турецкий шпион, и отравили воду. Они хотят донести становому, взять вас и доставить в стан. Хотя я и говорил, что вы чиновник, посланный сюда министром, и я вас знаю, но они говорят: пускай там в стане разберут, кто прав, кто виноват...

Что было делать? Народ дик, могут избить, холера была недавно, а у меня ни паспорта, ни подорожной. Мы решили выехать, не теряя времени, и действительно выехали.

XXII

Слала зоря до місяця:

«Ой місяцю, мій товаришу,

Не виходь ти раніше мене

І зійдемо обоє разом,

Освітимо небо і землю, —

Зрадується звір у полі, гість у дорозі».

Мой фургон был готов, и мы с Кулишем поехали в Черкассы. Нас застала ночь. Дорога была песчаная, лошади утомленные. Я еще вчера взял из села, по которому проезжали, проводника — бедного, забитого, ободранного мужика.

Уже наступили осенние ночи. Я в полушубке чувствовал свежесть, а проводник был в дырявых, изодранных полотняных штанах, в изношенной короткой свитке и старой порванной шапке. Он прятал руки в рукава и сидел на козлах молча; потом соскакивал с козел и бежал впереди фургона или очень скоро шел.

Я и Пантелеймон Александрович тоже вышли из фургона, чтобы согреть ноги, и ушли вперед, далеко оставив за собой экипаж, так что скрип колес и пофыркивание лошадей едва были слышны и только от времени до времени раздавался голос кучера. Провожатый шел отдельно от нас.

Туман густо стоял над болотами и речкой. В воде всплескивались птицы. Чайки носились в воздухе и жалобно кигикали, иногда пролетая над нашими головами. Нога вязла в песке, луна светила холодным светом. Природа была прекрасна. Грудь исполнилась отрадным чувством гармонии — той ночной музыки, которая слышится в лунную ночь. Воздух, беспрестанно рассекаемый близкими и отдаленными стенаниями чаек, все окружающее меня, волшебные тоны красок — заставили забыть тяжелое чувство разочарования в де-Бальменах, неприятности, возникшие в Линовице, и заботы об Ольге, — все как будто затаилось на дно души. Я шел, шел и был счастлив, что живу...

Подъехав к селу Мельники, я пошел с проводником в шинок, чтобы согреть его; был второй час ночи, все спало. Минувя старую церковь, мы пришли к шинку. Проводник смутился, видя такую заботу о нем, и дрожь его на время прошла. Он не хотел пить, тогда я выпил сам, его успокоил и заставил его выпить, задав ему здоровую порцию.

Когда мы согрелись и заняли свои места в экипаже, то проводник на козлах уже не чувствовал холода, охватывавшего его голые колени и локти, стал разговорчив и говорил без умолку; вставал, шел подле нас и все время говорил. Он рассказал очень просто грустную и не новую повесть о своей тяжелой жизни. Оженил его пан; его били и гоняли изо дня в день на работу; он утешал себя тем, что приходится покориться судьбе, гнуться куда гнут: «куди хилять, туди й хилюсь», — говорил он. Мало-помалу водка развязала его язык, и он без стеснения ругал нам панов; из угнетенного и забитого существа сделался человеком, вполне сознающим свое положение и жестокие необузданные выходки помещиков. Мы своего проводника не узнали, теперь в нем пробудился другой дух; это был гайдамак, худой, смелый; черные брови, сросшиеся и идущие от переносья несколько вверх, грозно сдвигались, когда он говорил о панских безобразиях. Приходилось радоваться, что есть на свете водка и что ею можно пробудить человеческое сознание.

К утру мы добрались до Черкасс, через беспрестанные пески и переправы.

В эту ночь в Черкассах было две еврейские свадьбы; играла шумная музыка и масса евреев пировала в больших шатрах и балаганах с люстрами.

В Черкассах я насилу добился подорожной, пройдя через всевозможные мытарства; оттого ли меня задержали, что я ехал с Кулишем¹⁰, или оттого, что я ехал в места польского населения?.. Как ни тяжело было таскаться по присутственным местам, чтобы получить подорожную и несмотря на то, что эти проволочки привели меня в дурное настроение, я утешал себя тем, что был в Черкассах и видел там Василя Судденко, о котором так много интересного сообщил Кулиш в «Записках о Южной Руси» (т. I).

Мы отправились с Кулишем отыскивать друга — он старого, а я — нового. Нам указали на небольшую хату, около которой похрюкивали свиньи. Двора не было и хата была пуста. В яме близ хаты валялось множество обрезков сукна, доказывавших нам, что мы попали туда, куда хотели.

В сороковых годах, когда П. А. был тут и записывал рассказы Вас. Судденко, — он жил гораздо лучше; теперь не было садика, не было огородика, и хата казалась заброшенной, все было продано. Зная, что наш рассказчик любит чарочку, мы отправились в шинок, полагая найти его там. По дороге, весьма непродолжительной, нас обогнали три дивчины, которые все были интересны по типу; они были стройные с черными косами, которые, падая по хребту, разделили спину на две части; две ленты у каждой из них колыхались в воздухе. Одна за другой шли они с ведрами, стан изгибался, рубашка, шитая чудным узором, лежала на груди, которая ясно выказывалась; кораллы и иконки охватывали шею; тело, обтянутое запаской, обрисовывало стройные, крепкие и красивые формы. Невольно вспоминалась песня, где говорится, что дивчина идет:

Як рибонька в'ється.

Около шинка был садик. У крыльца просторное место и тень дерев заманивали каждого; еврей, старик с умной, и типичной головой, наживался от каждого прохожего.

Мы разговорились о Вас. Судденко. Еврей хорошо знал его и сообщил, что Василь приходит часто; иногда без денег и, конеч-

но, он ему верит в долг, потому что Василь богат, всегда имеет деньги за свою работу. По словам еврея, когда Василь разгуляется, выпьет, то требует водки хотя бы на сто рублей и строго говорит с евреями — настоящий запорожец.

Вернувшись затем в хату Судденко, мы застали его там.

Действительно, Судденко был запорожец. Он был в высшей степени беспечен; думал только о сегодняшнем дне, работал, когда нужны были деньги, и любил потчевать других. Это был энергичный и крепкий старик. Жена его была толстенная добрая, веселая старуха, поговорки и остроты так и сыпались у ней с каждым словом — иногда очень двусмысленные. Василь и его жена жили друг с другом вполне счастливо. Когда старуха затоскует или придет невеселая, Суддя разом ее развеселит. Разговорившись с нами, Суддя показывал красный запорожский кафтан, старуха — плахты и рушники.

Отсюда мы отправились в Киевскую губернию к Грабовскому, у которого прогостили дня три.

Мы с Кулишем сговорились съездить к матери Гоголя, так как ему было очень интересно и полезно познакомиться с ней и сестрами Гоголя, в виду того, что он собирал тогда материал для своего издания сочинений Гоголя. [...]

Наружности деревянного дома Н. В. Гоголя не помню, но помню хорошо комнату, в которую мы вошли и где потом сидели с матерью, тетушкой и сестрами Гоголя. Комната была довольно просторная, имела рядом три окна — одно довольно большое посередине и два поменьше по сторонам. Вдоль стен размещены были стулья, посередине стоял стол. Из этой комнаты вели четыре двери, из которых одна с разноцветными стеклами и одна со скрипом, так что я невольно вспомнил «Старосветских помещиков». Столовая была выкрашена полосами желтыми и белыми. Гостиная была окрашена чередующимися полосами, голубой и белой. В углу часы, выкрашенные желтой краской, громко стучали. По стенам, в рамках карельской березы, висели французские картины, и между ними были канделябры о двух свечах. У правой стены от входа стояло фортепиано Георга Гильдебранта и над ним висели три портрета: в середине — Екатерины II, направо от нее — Потемкина, налево — Зу-

бова. В углу, около фортепиано, была этажерка с нотами и везде были разложены песни малороссийские, печатные и рукописные. Мы знали, что тетушка Николая Васильевича пела очень характерно малороссийские песни, попросили ее спеть. Тетушка храбро отказывается и не хочет петь, говоря, что уже два дня грустит. Все сидят молча вдоль стен: на столе — кружка, поднос с вареньем из райских яблочков и вишен, и также груши, яблоки, бергамоты и графин с водой. В гостиной, над диваном, висит портрет Николая Васильевича Гоголя. На этом диване, в правом углу, любил сидеть Николай Васильевич, а сестра его Ольга около него. Мать Гоголя иногда долго смотрит на портрет покойного. Все находят, что он так похож, что только не говорит и что именно так он слушал, улыбаясь, когда ему рассказывали.

Кроме нас, приезжих, сидит соседка старушка, около нее — Ольга Васильевна. Через стул от нее — другая соседка и еще стул — женщина без голоса, что-то вроде ключницы. Это больная, приехавшая сюда лечить свое горло; она в сапогах, и ей Ольга Васильевна подала яблоко. У другой стены сидит молодая рыжеватая девушка, сложа руки. На стуле, в корзине — желуди, собранные для П. А. Кулиша. Мимо окон проходят с молочниками в руках — значит, мы скоро будем пить чай.

Ольга Васильевна белокурая, выражение лица чрезвычайно доброе и грустное, черты лица очень напоминают брата ее, Николая Васильевича. На шее черный платочек, самый простой, с красными редкими цветочками; все платье черное. По бокам углового окна столовой висело по зеркалу; у противоположной стены, по углам, где печи — вышитые узорные гербы.

В саду Николай Васильевич старательно сажал деревья; в нем была пещера и чья-то могила, которые нередко случается встречать в родовых усадьбах казаков; пруд, заростающий камышом. Перед окнами столовой лужок, окруженный кленами, вязами, липой и акацией.

Мальчик в нанковом сюртуке с короткими рукавами и шароварах накрыл при наступивших сумерках скатерть, поставил шкатулку из карельской березы, большой поднос и перед ним маленький. Часы пробили шесть. В столовой потемнело еще более от мелкого дождя и туч. Начали скрипеть басом шкафы, звонить серебро; скромно застучали старые стулья, двинувшись

с мест своих, и усталились вокруг стола. Мы продолжали сидеть в полумраке — Кулиш с Ольгой Васильевной разговаривали о сельском лечении.

Скоро самовар закипел, началось чаепитие и общий разговор. Соседка рассказала, что ключник ее танцевал до того, что ноги его распухли и, придя домой, он лег и через неделю стогрел, как свеча. А был молодой здоровый парень.

— Ведь вы знаете, как они пляшут *навприсядки* и перекидываются... вот у него что-либо внутри и надорвалось.

Мать Гоголя, весьма милая и почтенная старушка, говорила, что все, что делается теперь хорошего в России, делается по инициативе Николая Васильевича. Постройку железных дорог она приписывает его влиянию.

— Говорят, — рассказывала она, — теперь проведут железную дорогу и через Миргород.

Все жители, и особенно чиновники, Миргорода сердиты на Николая Васильевича и говорят, что этого у них никогда не было, чтоб свинья вошла «в присутствие». Жители говорят: «На что было все это писать, чорт зна що! Государь ведь это читает: как живут, да как соломою топят. Зачем это рассказывать? И что такое он хорошего написал? О нем не стоит и говорить, как о писателе, написал, что всякий знает...»

Разговор шел в том тоне, и уже два раза упоминали о том, что ужин готов. Во время ужина Ольга Васильевна стояла за стулом матери. Поужинав, все отправились спать.

Я с Кулишем и племянником Гоголя Трушковским пошли ночевать во флигель, в котором жил Гоголь. В его кабинете мне была приготовлена постель. Племянник занялся с Кулишем письмами Гоголя.

Утром, в семь часов, я проснулся. Ночью шел дождь, небо серенькое, и дождь капает с неба мелко, редко, как бы оплакивая это место, не видя того, кто так его любил. Белые, старые и очень простые занавески шевелятся от ветерка сквозь щели; ставни сами собой хлопают и делают комнату то темною, то светлою. В комнате одно окно и со стеклами дверь на крыльцо; в углу — столик треугольный, на нем чайник и чашка с липовым цветом для меня, а в другой меньшей чашке — спирт из чеберу. Все очень старо, но чисто. Другая дверь выходит в большую комнату. В комнатах полы деревянные, досчатые, некрашенные.

Стены беленые, как в хатах. Маленькое зеркало, тоже в раме из корельской березы, со старым стеклом, на котором местами сошла ртуть, висит между этим маленьким окном и дверью.

В последнее время Гоголь закупил лесу, чтобы строить дом; хотел тут прожить целый год, но до постройки закупоривал все щели, чтобы матери и сестре было тепло.

Я немного заболел и пролежал сутки в постели. Домик для меня вытопили, меня вытирали спиртом и поили липовым цветом. Оправившись и придя и дом, я пел и слушал песни старушки, тетушки Николая Васильевича, получил в подарок несколько песен, записанных на ноты, и мы выехали с Кулишем, провожаемые самыми дружескими прощаниями и снабженные на дорогу провизией.

Вот [.....] набросок того, что было вокруг меня при посещении матери и сестры Гоголя. Познакомиться с внутренним смыслом их жизни — не было времени; Кулиш, нагруженный материалом письменным и устным, пояснениями на свои вопросы — спешил к себе, чтобы работать в тишине хуторской жизни.

Расставшись с Кулишем, я нанял лошадей и фургон у еврея, чтобы отправиться в другую сторону, и мне пришлось остановиться для ночлега в хуторе Лазьрки на постоялом дворе. Еврей находчиво распорядился, чтобы ему было ночью теплее и чтобы лошадей не украли — он въехал с фургоном в ворота сарая и плотно занял их во всю ширину, а задок фургона оставался снаружи. Я же отправился в шинок, который состоял, по обыкновению, из сеней, откуда в одну сторону вела дверь в шинок, а другая, противоположная, в чистую комнату. Я отправился в шинок, слыша там веселый разговор, расположился на скамье у двери и закутался пледом.

Долго я не спал, слушая разговор в шинке и песни; а там затеяла кампания биться об заклад в виде кварты водки в пользу того, кто окажется лучшим рассказчиком. Разговоры были циничны и пересыпались бранью; победа едва не осталась за солдатом, но вот лет тридцати чернобровый парень, сидевший до сего времени молча, попивая чарку за чаркой, говорит:

— Ні, ще годі. Треба і мені казать своє слово.

И парень начал ругать панов, начальство, чиновников, духовенство, церковь, Богородицу... И что удивительно — брань и

кошунство шли складно, без запинки; видно було, що эта брань и кошунство сложились в народе. Его начали останавлівать, уговаривать, чтобы перестал, но он продолжал ругать складно отца и мать за то, что породили его на свет и т. д. Сборище начало расходиться. Парень также встал, вышел на улицу, и пока он удалялся, его страшные проклятия и брань не умолкали; он выливал злобу на сложившуюся жизнь и на все.

С рассветом я выехал из хутора Лазорки и невольно запел:

Гей же!.. Ой, хто лиха не знає
Та нехай у мене спитає — та гей!..
Гей же! Та виріс я в наймах... в неволі,
Та не було долі ніколи — та гей!
Гей же! Та по дорогах ходячи,
Та чужії воли пасучи — та гей!..
Гей же! Та чужі воли пасучи
Та чужі мажучи — та гей!..

и т. д.

¹ Миллер, рожденной Бахметьевой.

² Т. II, с. 4.

³ Она помещена во втором томе «Записок о Южной Руси», с. 93.

⁴ По обычаю, на крестах схороненных казаков укреплялись небольшие знамена, чего у простого крестьянина обычаем не допускалось.

⁵ Так называются степные курганы.

⁶ Летом 1900 года я прочел в газетах о его смерти и узнал, что в завещании своем он оставил в пользу учащегося юношества 30000 рублей.

⁷ Пика.

⁸ Сабля.

⁹ Арбузы.

¹⁰ Кулиш состоял под присмотром полиции.

Іван НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

[Спогади]

Спогад написано у формі листа до Володимира Шенрока на його прохання, висловлене у зв'язку із підготовкою дослідження про Куліша (з'явився 1901 року на шпальтах «Киевской старины» й окремою книжкою).

1898 року, 7 января,
Київ.

Милостивый Государь Владимир Иванович!

Це ви, високоповажний Добродію, з гостей од Гоголя та просто до Куліша: од кума та до кума в гості. Воно й добре, бо недалечко: тільки через перелаз. Боже, пострічай! Діло добре.

Кулиш заслуживает обстоятельной биографии. Но, к сожалению, я могу сообщить вам немного фактов, годных для биографии Кулиша. Знакомство мое с Кулишом продолжалось недолго, года два. В конце шестидесятых годов я служил учителем гимназии в г. Седльце, а Кулиш и Василь Михайлович Белозерский, брат жены Кулиша и бывший один из издателей «Основы», в то время состояли на службе в Варшаве. От Седльца до Варшавы всего только три переезда по железной дороге. Мне приходилось бывать в Варшаве раза три в течение года: переписка между нами была излишняя. Мы имели возможность переговорить обо всем при личном свидании, и я не имею ни одного письма Кулиша ко мне. Но зато могу сообщить вам факты, не лишние интереса для биографа.

Узнав, что Кулиш и Белозерский состоят на службе в Варшаве, я в конце 1869 года отправился в Варшаву и представил Кулишу одно из первых моих произведений для просмотра и для передачи в Галицию в редакцию малорусского журнала «Правда». Кулиш в то время потерял место по обстоятельствам, о которых скажу ниже, и состоял членом Комиссии по переводу

Публікується за виданням:

Федорук Олесь. Неизвестный лист-спогад І. Нечуя-Левицького про П. Куліша // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — К.; Нью-Йорк, 2000. — С. 289—296.

польских законов на русский язык и печатанию этих законов. Он получал жалованье в 1500 р. Я нашел его в небольшой, но очень опрятной квартире. Ему в то время было не более 45 лет. С виду он был еще молод, с блестящими острыми глазами, но страдал кашлем и жаловался на болезнь груди. Года через два доктора послали его на зимний сезон в Венецию. Две зимы сряду он проживал в Венеции, а лето проводил в Вене, занимаясь переводом Нового Завета с еврейского языка на украинский вместе с галичанином Пулюем. Когда я в первый раз посетил Кулиша, он уже почти оканчивал перевод Библии на украинский язык. На столе лежала стопа исписанных листов перевода, которым он, по словам его жены, добрейшей Александры Мих[айловны], занимался аккуратно каждый день. Зашла речь о пророчествах о лице Иисуса Христа. Я любопытствовал прочесть эти места, чтобы убедиться, не сделано ли какого-нибудь искажения в пророчествах Даниила о седмицах, в пророчествах Исаии, Захарии и проч., тем более, что Кулиш перевел эти места стихами, как они написаны стихами и в еврейском оригинале. Я начал перелистывать рукопись, отыскивая эти места. — «Навіщо ви шукаєте? Я вам і так їх прочитаю», — сказал Кулиш и прочитал мне на память все пророчества в стихах. Я спросил его, как он перевел более важные псалмы. Он опять начал читать мне наизусть эти псалмы один за другим, переведенные стихами, как будто он выучил их предварительно на память от слова до слова! Он их не учил; только перевел — и затвердил до буквы. Память Кулиша поразила меня. Действительно, память у него была феноменальная, как у индусов-браминов, о которых пишут, что если бы по какому-нибудь случаю пропала вся санскритская литература, то ученые индусы восстановили бы ее всю по памяти. В Кракове на вокзале, по дороге в Вену, у Кулиша украли саквояж, в котором находилась рукопись Псалтыри, переведенной стихами. Приехав в Вену, Кулиш восстановил утраченный перевод почти *по памяти* (тут і далі у листі курсив автора. — *Ред.*). «Це для його було не трудно. — Говорил мне потом Белозерский. — В його така пам'ять, що було в школі він вчить стихи, задані на урок, перед приходом учителя в клас: раз прочитав та й палить напам'ять. У Відні Куліш загавав якийсь там час тільки на писання Псалтирі, та й годі».

Занимаюсь переводом Библии, Кулиш в то же время изучал еврейский язык, чтобы заняться переводом Нового Завета прямо с еврейского подлинника. Первый свой перевод Библии Кулиш сделал не с еврейского текста, а с разных европейских переводов, но придерживался главным образом английского перевода, как самого близкого к еврейскому тексту. Этот первый опыт перевода Библии Кулиша сторел во время пожара в его доме на хуторе Мотроновке. Только одно «Пятикнижие» Моисея было напечатано в Львове как приложение, или «додаток», к журналу «Правда». Проживая в своем хуторе, Кулиш вторично переводил Библию уже прямо с еврейского текста, но не успел окончить его. Перевод Нового Завета Кулиша и Пулюя давно уже печатается в Галиции. В Россию он не допускается.

В разговоре Кулиш был очень приятным собеседником, умным, ученым, часто веселым и шутливым. И в разговоре, как и в своих разнообразных литературных произведениях, он обнаруживал свою многостороннюю даровитость, оттененную поэтичностью и народным юмором. Но если кто-нибудь не исполнял его желания или же поступал не по его желанию, тогда Кулиш неожиданно впадал в тон если не экзальтированного Саванаролы, то во всяком случае в тон Беды Достопочтенного или же какого-нибудь учительного протопопы: начинал читать нотации, никогда, впрочем, не выходя из приличия в словах и тоне речи, даже не повышал голоса. Эти нотации продолжались долго, тянулись без конца и наконец надоедали. На эту неприятную черту его характера жаловались мне потом многие из молодых галичан, не однажды жаловался и сам Вас[илий] М[ихайлович] Белозерский.

«В Куліша важкий характер, — не однажды говорив мені Белозерський, — це чоловік важкий, упертий незвичайно. Колись Куліш любив козаччину, любив Запорожжя так, що якби він жив у давні часи, то, мабуть, пішов би в запорожці на Січ. А тепер він не той став... говорить і пише інше, не те, що колись говорив і писав... І говорить проти його не можна, бо зараз сердиться та каже мені: — Василю! Ти й не говори мені проти мене, бо я тебе не послухаю і на злість тобі буду так писати, як я думаю. І пише. Якби він був не талановитий чоловік і писав не знав як, то ще не було б біди. А то пише талановито, добре,

хоч пише і неправду, але в його воно виходить ніби й правда, так що йому можна й повірити».

О чем писал тоді Куліш *на злість* Белозерскому, об этом Белозерский умалчивал. Но теперь, когда литературная деятельность Кулиша закончена, можно догадываться, что в то именно время Кулиш изменил свои взгляды и воззрения на иные, выраженные им впоследствии в его «Истории воссоединения Руси» и в последующих поэтических произведениях, полных исторической неправды и всякого рода капризной фальши, свойственной слишком нервным капризным темпераментам, готовым, пожалуй, и *на злість* кому-нибудь «наговорить-наказать три мішки гречаної вовни», аби тільки «їх було зверху, а чуже насподі». «Насподі», конечно, должны были очутиться прежде всего Костомаров, с которым постоянно враждовал Кулиш, а потом и сам Шевченко с своими взглядами и воззрениями...

Натура Кулиша была слишком нервная и поэтому в высшей мере сложная при его нервозности и высокой талантливости, а поэтому склонная к энтузиазму и крайним увлечениям в ту или другую сторону. Однажды¹ в разговоре со мною он начал проводить ту мысль, что только «культура и культурность» должны быть мерилем всего: и истории, и поэзии, и жизни. С этим, конечно, мне нельзя было не согласиться, так как разговор шел о культуре и культурности в общем смысле. Много много лет спустя из последующих произведений Кулиша я только понял, к чему клонился тогдашний разговор. Кулиш пустил в ход это мерило и принялся «веять этою лопатою» и поэзию Шевченко, и историю Украины, Польши и т. д. Но дело в том, что «культуру и культурность» всякий понимает по-своему: демократ меряет ее на свой аршин, аристократ меряет на совсем иную мерку, а клерикал понимает ее еще иначе. Культура оказывается понятием растяжимым. И Кулиш растянул это «мерило» по-своему. Как человек с высоким врожденным эстетическим чувством, он в зрелых годах отвернулся от простацкой, демократической козацкой Украины, прежде им опозитизированной, и направил свои симпатии к аристократии: начал восхвалять польских магнатов, заимствовавших из Европы больше внешние черты культуры, чем ее содержание; начал восхвалять даже московских бояр, этих невежественных, напыщенных и самых несимпатичных в истории людей, которые никуда ни-

какой культуры не несли и сами туго заимствовали ее от других. Проживая в своем хуторе, в глуши, Кулиш мог и не знать, что по «Румянцевской описи» теперь оказалось, что в Старой Малороссии, в области Черниговского полка было школ больше, чем в той же черте в теперешней Украине, что при церквях были «шпитали» и лазареты, учреждаемые приходами, и что все это — и школы, и шпитали впоследствии под вл[ия]нием «культуры» на некультурную, по мнению Кулиша, Украину, куда-то исчезли, словно сквозь землю провалились, и там надолго воцарилась пустота и полная некультурность...

Кулиш мог в своей Мотроновке не знать и «Рассказов иностранца» (*Записки Юста Юля*, датского посла, бывшего в России от 1709 г. до 1711 г. — Вест[ник] Европы, 1893 г., март). Датский посланник Юст Юль, пробыв два года при дворе Петра Вел[икого], возвращался через Украину и Польшу на родину и описывает тогдашнюю козацкую Украину совсем не в таком некультурном виде, в каком ее представлял себе Кулиш, называя козаков разбойниками, хищниками и т. п. некультурными эпитетами. Юст Юль нашел, что «жители козацкой Украины благоденствуют и живут припеваючи... Козаки продают и покупают разные товары, занимаются ремеслами и, чем хотят, промышляют... Козаки ходят в церковь с молитвенниками в руках... тогда как москвиты, даже бояре, неграмотны и не знают даже начатков веры, какие в Дании знают дети... Кролевец город большой и красивый. Улицы в нем прекрасные, каких в России я нигде не видывал; дома прекрасные, прочные, опрятные, выступают на улицу, как в Дании, а не стоят в глубине дворов, как в России... Все население козацкой Украины отличается большою вежливостью и опрятностью, все одеваются чисто и чисто содержат дома» и т. д.

Кажется, Кулиша как эстетика слишком соблазнял *внешний* блеск, *внешняя* культурность старых польских панов. Эту культуру действительно несли паны на Украину обеими руками и распространяли ее среди украинских магнатов и помещиков.

Взявши за мерилу «свой собственный» принцип культурности, Кулиш, сказать правду, потом написал много вещей, с культурою ничего общего не имеющих и совсем-таки некультурных.

Кулиш потерял место службы в Варшаве по следующим обстоятельствам: в то время национальное возрождение в Га-

лиции входило в силу: в Львове издавалась довольно большая газета «Слово» на довольно чистом малорусском языке, а не на том старом галицком языке, на котором прежние пииты бряцали свои напыщенные оды. Против этого национального литературного движения в Галиции началась агитация из России в пользу русского языка. Многие галичане говорили мне во Львове, что вся редакция «Слова» была куплена за 15000 р. вместе с профессором Яковом Головацким... и что эти галицкие Дрейфусы при дележе перессорились... Чи цьому правда, чи ні, про це я добре не відаю: за що купив — за те й продаю. (Конечно, Влад[имир] Иванович, это между нами только.) Чи так, чи не так, но в то время «Слово» неожиданно изменило фронт: вместо малорусского языка стало выходить на старом галицком языке, так называемом теперь язычии, а приложение к нему «Галичанин» в форме маленьких тетрадок начало выходить на чистом нынешнем русском языке. «Галичанин», впрочем, прекратился на третьем номере за недостатком подписчиков, совсем незнакомых с нынешним рус[ским] языком. Галицкое старое «язычие» — это последний отголосок старого малорусск[ого] языка киевских ученых XVII в., выработанного из церковнославянского с нижним этажем малорусским. Так как Кантемир и Ломоносов заимствовали этот киевский книжный язык и положили его в основу нынешнего литературного русского языка, «вычистив» его, по словам Тредьяковского, т. е. выбросив из него малорусский элемент и полонизмы, то естественно, что это «язычие»² все-таки было ближе к нынешнему русскому языку, чем чистый народный язык «Слова», а по местам и порядочно-таки смахивало на русский язык. Молодые галичане заявили протест против «Слова» и начали выдавать сначала журнал «Мету», а потом «Правду» опять на чистом народном языке. Они послали в Варшаву сочувственный адрес Кулишу. Адрес попал в руки не к Кулишу, а к князю Черкасскому, начальнику Кулиша. Между ними вышли недоразумения, и Кулиш оставил службу.

Из Варшавы Кулиш выехал на зиму в Венецию по совету докторов. Две зимы он провел в Венеции, а летом проживал в Вене, где я его встретил через два года. Он жил на предместьи Видня, занимал одну маленькую чистенькую комнатку с постелью и молоком на завтрак с платою по 8 гульденов в месяц. В то

время Кулиш с Пуллом занимались³ переводом Нового Завета с еврейского на украинский язык.

Во львовском журнале «Правда» в первых годах ее выхода в свет помещена очень коротенькая биография Кулиша, очень похожая на автобиографию. Может быть, она написана лицом очень близким к Кулишу. И там упоминается, что он был большой эстетик, любил все изящное в обстановке и во всем, был пунктуален, как немец, что я могу подтвердить. И усидчив, и трудолюбив он был, как немец.

Вот и все, что я могу сказать Вам о Кулише.

С истинным почтением к Вам и вашим «Заметкам о Гоголе» остаюсь

Ив. Левицкий.

Р. S. В галицкой «Зорі» за 1897 г. помещено много «воспоминаний» разных лиц о Кулише, но пустеньких. У Александра Яковлев[ича] Конисского много писем Кулиша. Напишите ему. Адрес: Киев. Бульвар. № 36. Собст[венный] дом.

¹ Було (закреслено): Как то раз.

² Було (закреслено): безоб[...].

³ Було (виправлено і закреслено): Кулиш и Пуллой работали над.

Николай СТОРОЖЕНКО

Мое знакомство
с П. А. Кулишем

В 1884—85 учебном году я был студентом 4-го курса историко-филологического факультета в Университете св. Владимира. Но так как после печальной «юбилейной» истории университет был закрыт, то в качестве экс-студента, или молодого человека без определённого положения и занятий я воспользовался этим случайным досугом для того, чтобы позаняться некоторыми интересовавшими меня тогда научно-литературными вопросами, в том числе я хотел собрать по возможности материалы для биографии моего родича, известного малороссийского писателя Алексея Петровича Стороженко и, если бы этих материалов оказалось достаточно, составить биографию. С этой целью я обратился ко всем лицам, так или иначе знавшим покойного Алексея Петровича, с письменной просьбой поделиться со мною для сказанной цели или своими воспоминаниями о нём, или находившимися в их распоряжении его письмами, ненапечатанными произведениями и проч., а затем я съездил с тою же целью в г. Брест-Литовск, последнее место его жительства и место вечного его упокоения. К сожалению, немногие откликнулись на мой призыв, что и помешало исполнению моего намерения относительно составления полной биографии Алексея Петровича.

В числе этих немногих и был Пантелеймон Александрович Кулиш.

На моё письмо он ответил сначала следующим кратким, так сказать, официальным письмом:

«Милостивый государь Николай Владимирович! Рад бы я был служить Вам материалами для биографии покойного Алексея Петровича [Стороженко], но я с ним не был близко знаком, и хотя мы видались много раз, но разговор наш вращался на предметах общих. Ни его служебная, ни общественная, ни

Публікується за виданням:

«Под знаменем науки»: Юбилейный сборник в честь Николая Ильича Стороженка. — М., 1902. — С. 244—248.

семейная сторона жизни не раскрывалась во время наших свиданий. Я не расспрашивал, он не высказывался. На его лестное для меня внимание старался я отвечать вниманием, и только. П. Кулиш. 1884 г. декабря 5. Борзна».

Но потом П. А. поспешил выяснить, почему он принуждён был ограничиться на первых порах этим сухим ответом и сообщил уже следующие более подробные сведения о своих отношениях к Алексею Петровичу: «Милостивый государь Николай Владимирович, не терпящие отлагательства дела заставили меня опоздать ответом на Ваше второе письмо. Оба Ваши письма затерялись в бумагах, и я, не имея адреса, посылаю ответ через другие руки.

С покойным Алексеем Петровичем видались мы большею частью у Н. И. Костомарова. Обыкновенно он заезжал за мною, а возвращались мы или ко мне, или к нему. Он мне показывал произведения своей лепной работы. Было видно, что из него мог бы выйти отличный художник. Алексей Петрович рассказывал малорусские анекдоты ещё лучше, чем печатно. Это был человек талантливый во многом. Сколько могу судить по его воспоминаниям о службе его, он и там отличался способностями редкими. В большинстве случаев у нас идут служить по военному и гражданскому ведомствам люди, неспособные к проповеданию своих мыслей словесно и письменно. А. П., как видно, смотрел на дело так, что военная и гражданская служба требуют ещё большей разносторонности в умственном развитии, нежели кафедра и пресса. Там организованные в мышление знания, гражданское мужество, смелость, находчивость и быстрая сообразительность проверяются в самый момент своего проявления. Точного понятия о служебной деятельности Алексея Петровича я не сохранил в уме, но думаю, что в руках высокого и искусного администратора подобный человек был бы драгоценною находкою, а в военных операциях такие, как он, люди должны быть опорой успеха. А. П. постоянно носил в петлице Георгия 4-й степени, и это мне в нём очень нравилось. Он гордился тем знаменем, под которое становился. Иначе — зачем же и становиться под знамя? Когда я жил в Варшаве, он явился ко мне во фраке со звездой, только что полученной, и придал некоторую торжественность моему обеду, к которому я пригласил его запросто. В то время проезжали через Варшаву в Москву предста-

вители славянских народностей. Мы чествовали их публичным обедом в Русском клубе. А. П. участвовал в этом обеде, но потом очень комически представлял авторов брошюр, которыми рекомендовали себя славянские народовики русским людям, привыкнув дома дивить свой муравейник. Вообще склад ума А. П. отличался юмором. Он видел вещи ясно, и его смех был выражением анализирующего ума.

Вот всё, что я могу припомнить в удовлетворение Вашего желания о покойном Алексее Петровиче, захваченный Вашим письмом врасплох среди борьбы с подлейшим арендатором. Некий Аполлинарий Заленский с некоею Касильдою Сарнецкою сделали на нашу хуторскую Украину ляшеское нашествие, о котором может рассказать Вам передатель этого письма, брат моей жены Александр Михайлович Белозерский. Насилу я справился с этим нашествием. Желаю Вам успеха в Вашем труде. С истинным уважением. П. Кулиш. 1884 г. декабря 16, Борзна».

Конечно, я поблагодарил почтенного борзненского отшельника, после чего между нами возникла переписка, продолжавшаяся несколько лет и на первых порах, благодаря моей относительной досужести в то время и большой склонности, очевидно, покойного П. А. Кулиша к эпистолярной форме общения с людьми, бывшая очень обильной и разнообразной, на темы научно-литературные и по разным злобам дня, живо характеризующая Пантелеймона Александровича и тогдашнее его настроение.

Полугодичное заочное знакомство моё с Кулишем так меня заинтересовало, что, когда в июне месяце 1885 г. я собрался ехать из Киева к себе в деревню, в с. Великую Кручу Пирятинского уезда, я никак не мог отказать себе в удовольствии навестить моего почтенного корреспондента и заключить с ним личное знакомство.

Доехавши по Курско-Киевской ж. д. до ст. Плиски часов около шести утра, я взял почтовую перекладную и направился в г. Борзну, где в то время временно проживали П. А. Кулиш и его супруга Александра Михайловна, урождённая Белозерская, известная в литературе под псевдонимом Ганны Барвинок.

Город Борзна находится на расстоянии 14 вёрст от ст. Плиски. Дорога идёт по песчаной болотистой местности, иногда оживляемой перелесками и уютящимися около них хуторками.

Приехавши часов в восемь утра в Борзну и остановившись на постоялом дворе у некоего Миняйло, я начал расспрашивать о местонахождении П. А. Кулиша. Миняйло рассказал мне, что Кулиши, подвергшись большим неприятностям со стороны неисправного арендатора, переехали из х. Мотроновки на временное жительство в Борзну, и указал мне дом, бывший помещика Забелы, в котором они поселились, куда я и отправился немедленно. Этот дом был расположен на окраине города, за ярком, посреди большой усадьбы. Спереди был большой двор с холодными постройками по бокам, сзади сад. Самый дом небольшой, деревянный, одноэтажный, с двумя подъездами по краям. Направившись к одному из подъездов, я постучал в дверь. Отворившая дверь «дивчина» побежала сейчас в комнаты «покликать» барыню. Через минуту навстречу мне вышла высокая, стройная, моложавая женщина с открытым приветливым взором. Это была Ганна Барвинок. Узнавши, кто я и с какой целью приехал, она радушно меня «привітала» и сказала, что приезд мой доставит большое удовольствие Пантелеймону Александровичу, что он в настоящее время в саду. Пока А. М. посылала позвать П. А., я осмотрелся; оказалось, что Кулиши занимали часть дома, две или три комнаты самого скромного вида, кое-как меблированные.

Через несколько минут в комнату вошёл среднего роста сухощавый, несколько сторбленный старик, с редкими седыми волосами и небольшой остроконечной бородой, с длинным острым носом, глубокими пронизательными глазами, одетый в серый суконный сюртук, светлые летние брюки, запущенные в сапоги, с серой фетровой с большими полями шляпой. Это был Кулиш.

Он радостно приветствовал меня и сказал, что наше заочное знакомство и оживлённая переписка доставляют ему большое удовольствие — как по разнообразию затрагиваемых в письмах тем, так и по приятному сознанию, что он не совершенно забыт, не отчужден от мира и сохраняет духовную связь хотя с некоторыми представителями молодого поколения, если и порвал её со своими современниками, с которыми он радикально расходится в своих взглядах на прошлое Малороссии и на способы его изучения и выяснения. Я пробовал примирить П. А. с называемыми им современными деятелями на научно-

литературном поприще, указывая на то, что у них есть одна общая с ним черта, которая должна их сближать — горячая любовь к родине, а что в области чувства естественны увлечения и ошибки, делаемые без всякой предвзятости и потому заслуживающие снисхождения, но П. А. возражал, что он не допускает такого рода увлечений в области исторической науки, и находил, что наши новейшие исследования по истории Малороссии страдают излишним стремлением их авторов освещать факты со своей личной точки зрения, преимущественно в духе «Гайдамак» Шевченко, не давая им возможности говорить самим за себя. В общем все рассуждения П. А. в нашей бесконечной беседе на эту тему сводились к тому, что прошлое Малороссии не в меру идеализируется учеными-исследователями, между тем как все народные движения, казачество и гайдамачество, на разъяснении которых особенно останавливаются историки, в сущности не что иное, как безыдейная, бесцельная борьба невежества с культурой, хотя бы и инородной, польской, задерживавшая дальнейшее развитие гражданского самосознания в Малороссии и руководимая грубыми инстинктами, преследовавшая лишь своекорыстные цели личного обогащения, а не какие-либо стремления к общему благу, что и доказала впоследствии малороссийская старшина, которая, превратившись в новых «панов», закрепощала своих же недавних боевых сподвижников, рядовое казачество, не говоря уже о посольстве.

Долго тянулись наши беседы на эту тему, сначала в комнате, а потом в саду, в который мы проникли через окно, за отсутствием двери в сад, причём речи П. А. были необыкновенно образны, горячи и обильны. Пред нашим умственным взором проходили бесконечной цепью имена различных общественных деятелей на научно-литературном поприще с их трудами, характеризующие различными чертами из личных воспоминаний П. А.

К сожалению, я не записал тогда же подробностей содержания этой глубоко интересной беседы, а теперь, не доверяя своей памяти, боюсь следовать примеру некоторых мемуаристов, приводящих иногда целые живые речи и зачастую приписывающих упоминаемым ими лицам совсем не сродные им взгляды. До некоторой степени исправляют эту ошибку с моей стороны письма П. А. ко мне, как до нашего личного знакомства, так и после, могущие служить достаточным материа-

лом для характеристики его взглядов в то время, в дополнение ко всем другим материалам для его биографии.

Из других тем, которых мы касались в своей беседе, вспоминаю разговоры о Наполеоне I, перед гением которого П. А. преклонялся и усердно изучал в то время труды, характеризовавшие личность, деятельность и эпоху этого, как он писал потом ко мне, «безумно гениального и гениально безумного человека». Увлечение гением Наполеона I выражалось, между прочим, внешним образом в одной мелкой черте — не одно из писем П. А. ко мне было припечатано печатью, на которой был вырезан одноглавый орёл под императорской короной, с подписью вокруг: «Administration de l'imp. grande armée».

Ещё много говорили о взаимных отношениях Британии и Ирландии, об империалистических стремлениях англичан и об их колониальной политике, стремящейся обращать в рабство покорённые племена.

П. А. в этой бесконечной беседе, видимо, отдыхал душой от повседневных дрязг, особенно угнетавших его в это время, по поводу которых он писал мне потом: «Если бы мы и хотели оказать Вам гостеприимное внимание, то не могли... Жаль, что Вы не предупредили нас о своем посещении, мы бы попросили Вас посетить нас в другое время».

За обедом радушная хозяйка принимала живое участие в наших беседах. На сумерках я распростился с гостеприимными хозяевами и, провожаемый П. А., вернулся на постоялый двор, чтобы уехать из Борзны в Плиски к почтовому поезду, навсегда унося самые приятные воспоминания об этом дне, проведённом с незабвенным Пантелеймоном Александровичем Кулишем и его достойной подругой жизни Ганной Барвинок.

Киев, 11 декабря 1900 г.

Мусій КОНОНЕНКО

Пантелеймон Куліш

Дивізія наша щоліта стояла в Батуринському таборі. В 1887 році були у нас великі таборові маневри, і я з своїм полком потрапив до Борзни, де ми перебували цілу добу. Згадавши, що тут недалеко є хутір Мотронівка, а в тому хуторі живе славнозвісний Пантелеймон Куліш, я скористувався нагодою і поїхав у Мотронівку.

Коли підвезли мене до Кулішевої садиби, то ворота виявились замкнутими. Я почав стукати. До воріт підійшов якийсь дідок і запитав мене, чого мені треба.

— Дома добродій Куліш? — запитав я зі свого боку.

— Дома.

— Так я хочу з ним побачитись.

Дідок пішов у будинок, але хутко вернувся до воріт і знову запитав:

— Хто ви такий і чого вам треба?

— Я починаючий український письменник Кононенко і хочу побачити Куліша, вклонитись йому і привітати його як славнозвісного українського письменника і діяча, — пояснив я тому чоловіку.

Чоловік пішов, і не було його, мабуть, з півгодини. Мені не тільки остобісіло стояти під ворітьми, але й соромно було перед візником, що мене не хочуть і в двір пустити.

Нарешті, чоловік знову підійшов до воріт, одімкнув їх і мене впустив, а візникові сказав: «Постій під ворітьми», і знову замкнув їх.

Коли я вступив до господи Куліша, то в кімнаті не було нікого. Трохи згодом відчинилися бокові двері і увійшов високий, красивий, худий дід — це був Куліш. Він, не подаючи мені руки, проєкзаменував мене спершу хто я, що я і чого прибув, а вже тоді подав руку і, сказавши «сідайте», і сам сів.

— Чи не була б ваша ласка, — одразу приступив я до діла, — пояснити мені, чого ви так зневажливо стали відноситись до Тараса Шевченка, тоді як у 60-х роках возносили його до небес.

Публікується за виданням:

Кононенко Мусій. Спогади / Упоряд., передм., прим. та літ. редактування П. П. Ротача. — Полтава, 1998. — С. 124—126.

— Це питання розбере колись і розсудить історія, — одповів Куліш.

— Історію роблять люди. Наша розмова з вами про Шевченка уже є шматочок історії про вас і про Тараса Григоровича.

— Так, може й так... А що Шевченкова муза була п'яна, так це правда.

— Коли б нам Бог послав найбільше таких «п'яних» муз, було б дуже добре, — сказав я, осміхаючись.

— Ви відбуваєте солдатчину? — запитав Куліш.

— Так, і живу в Чернігові. Нерідко і вас згадують Глібів, Ніс, Тищинський.

— Страхополох Іванович Глібів і Степан Ніс, що нічого нам не приніс, — пожартував Куліш, і додав: «Кланяйтесь їм від мене».

— Можна поцікавитись, над чим ви зараз працюєте? — запитав я.

— Над перекладом Біблії та трохи над творами Шекспіра... А що, Степан Данилович записує народні слова і далі?

— Записує.

— Безсистемна людина... Ви, може, і з киян декого знаєте?

— Майже всіх українців — старих і молодих.

— І вони хватієвича Володимира знаєте... Антоновича?..

— Знаю, — сказав я, і дуже зніяковів, почувши такі слова.

— Всі оці Глібови, Носи, Вон-хватієвичі, Науменки, Вані Лучицькі, — це все не діячі нашого народу, а його захребетники... Нужа українська...

Я замовк, бо не знав, чи мені піддакувати, чи сперечатись, тим паче, що всіх оцих людей я поважав, шанував, особливо Глібова та Антоновича.

Куліш тим часом лаяв усіх українських діячів, і лайку свою скінчив буквально такими словами:

— Історія колись розбереться і докаже, що коли щось і зроблено для України, так це зробив Пантелій Куліш.

Я посидів ще хвилин п'ять, розпроцався і виїшов. Мені було шкода, що я зайшов до Куліша, краще б я ніколи його не бачив, а знав тільки по літературі.

Надзвичайна гордість Куліша вразила мене сильно. Таких гордих людей перед цим я ще не бачив ні разу.

Александра СЛИНЬКО,
Анна ПОЛОВИНА

Воспоминания детства о дяде П. А. Кулише

Я была еще девочкой, когда мы с мамой и сестрой приехали на хутор к Кулишам. Хутор этот был в пяти верстах от города Борзны, на опушке большого леса. Возле этого леса и в самом лесу было разбросано еще много хуторков, а за лесом, в двух верстах, большое село Оленовка. При въезде в усадьбу наше внимание было обращено на большие ворота. На верху двух столбов лежала выгнутая перекладина, на которой, как мы впоследствии узнали, руками самого дяди была вырезана надпись: «Хутор Пиддубень». Дядя говорил нам, что он назвал так хутор в честь трех дубов, — растущих из одного пня, которые роскошно раскинулись на поляне перед домом. Даже зимой, когда деревья, потеряв листву, имеют такой печальный вид, эти три дуба были хороши; а когда они были покрыты инеем, это представляло волшебную картину. Не раз дядя оставлял перо, подходил к окошку полюбоваться на них. Вообще дядя очень любил деревья, любил за ними ухаживать, — умел, как художник, описать их красоту. Мы, дети, любили присоседиться к его прогулке. Вот он остановился перед маленьким деревцем; у него под рукой пилка садовая и маленькая сокирка, он подрубил ненужные побеги у корня, потом зашел с другой стороны, посмотрел внимательно и отпилпил слишком удлиненную ветку. Вот он остановился перед свесившей свои печальные ветки березой и начинает описывать нам ее красоту. Мы, разинув рты, его слушаем, мало понимаем, но нам нравится его слушать. Он так хорошо говорил. Но вот он оглядывается на нас, вспоминает, что нам, детям, другое нужно. В одну минуту сказка импровизирована: эта береза — мачеха, а эта маленькая — ее падчерица; мачеха властно разбросала свои ветки — падчерице

Публикується за виданням:

Киевская старина. — 1905. — Февр. — С. 342—348. — Підп.: Леся, Галя.

мало света, она отклонилась и пошла вкривь, чтоб только увидеть клочечек неба, но это ей не удается — мачеха бросает на нее густую тень, и падчерница чахнет.

И много тогда мы таких сказочек наслушались, да возраст был такой, что ничто долго не оставалось в голове. Как больно, как обидно теперь подумать, что тогда, когда мы многого не понимали, многого не могли удержать в памяти, а потом, когда уже могли оценить каждое его слово, судьба так устроила, что не имели возможности видеться. Еще помню, как дядя, бывало, сильно огорчался, если увидит ободранную липку или сломленное молодое деревце. Это его расстраивало иногда на целый день. Конечно, тут не потеря его огорчала. Дядя любил очень также и животных. Животные это чувствовали и всегда льнули к нему. У него были друзья во всех породах домашних животных, но особенным его вниманием пользовались кошки. Дядя часто рисовал нам своих любимцев в разных позах.

Я так и вижу дядю, идущим из своего кабинета в зеленом суконном халате с любимцем котом Сенеккой под рукой. Мы уже по лицу видим, что сейчас нам будет рассказана сказочка, где будет фигурировать мудрый Сенека. Эта были минуты его отдыха во время письменных занятий. Если перерыва долго не было, то мы начинали нетерпеливо заглядывать в его кабинет; если это было летом, то мы потихоньку клали на его окошко, возле которого стоял его письменный стол, какой-нибудь душистый цветок. Дядя обращал внимание на запах цветка и догадывался в чем дело.

Работал дядя или сидя за столом, или стоя за конторкой. Кабинет его был завален книгами. Одна сторона комнаты была почти вся уставлена книгами, под другой стеной стоял диван, где дядя спал. Перед диваном круглый стол и два мягких кресла, из которых одно называлось «Дядино», другое «Мама-Сашино», как мы называли тетю. Затем, здесь же был письменный стол, фисгармония (тетя играла на ней, а дядя на флейте) и столик с разными редкостями. В общем этот кабинет-гостиная был изящно обставлен. Дядя и тетя часто бывали за границей и всегда привозили что-нибудь изящное.

Здесь дядя начал учить нас переводить и на память говорить стихи Мицкевича, которыми он сам очень увлекался. Потом чи-

тал нам Гомера. При чтении он, как человек впечатлительный, сильно волновался. Это волнение передавалось и нам, и мы дрожали за троянских героев.

В этот приезд мы прожили у Кулишей 2 года. При нас они перенесли в купленный ими рядом хутор — Мотроновку. В хуторе Поддубине все было новенькое, все их руками построенное и посаженное, и все в маленьком виде, а в Мотроновке все было старое и обширное. Дом был старый, большой, с громадным садом, в котором были вековые деревья. Но дядя с любовью на все это смотрел. Здесь — каждый уголок был для него полон воспоминаний. Из этого дома он взял невесту — нашу тетю, которую он так любил, что когда кто говорил: «нет счастья в мире, нет прочной любви», то мы поправляли: «исключая Кулишей». Одно время дядя начал заниматься с нами французским и русским языками, но вскоре уехал в Петербург на службу.

А вот еще воспоминания: дядя очень любил цветы и жалел, когда видел, что их рвут. Сам он избегал их рвать, хотя иногда не выдерживал и составлял художественно букет, но для самых близких. Как-то на дядины именины — тетя и мы свили несколько венков и гирлянд и украсили его кабинет и веранду, на которой он любил сидеть. Конечно, это было сделано сюрпризом.

Когда дядя увидел, то поблагодарил нас за внимание, но на другой день сказал, что он не хотел нас огорчать, но ему было бы приятнее видеть эти цветы на стеблях. Это, впрочем, не помешало дяде на тех же днях принести тете прелестный букет из лесных цветов.

Когда мы приехали к ним погостить в другой раз, то они собрались ехать за границу и предложили нам ехать с ними. Первоначальный план был проехать в Швейцарию и там, по мере средств, прожить подольше. Кажется, здесь играло роль соображение относительно изучения французского языка нами и многое другое. Но уже по дороге выяснилось, что дела скоро нас отзовут домой, и они изменили план маршрута. Мы поехали на Берлин, Шарль-Руа, в Париж, где мы и пробыли около трех месяцев. По дороге — в Варшаве мы прожили с неделю. Там нас посещал дядя Василий Белозерский. С дядей и тетей мы ходили по целым дням по городу, причем дядя останавливался перед бывшими дворцами и своими интересными

повествованиями давал нам заглядывать вглубь истории польского народа. Там же мы в первый раз были на выставке картин. Дядя как художник разбирал достоинства работ и давал нам понемпожку понятие о живописи. Следующая остановка была в Берлине. Здесь тоже дядя водил нас всюду, где находил для нас полезным и интересным побывать. Лекции, конечно, продолжались, одна интереснее другой. Затем, останавливаясь по несколько дней в Ахене и Шарль-Руа, мы приехали в Париж. Первую квартиру наняли в предместьи Монмартра, вторую — возле Итальянского бульвара и третью возле самого Лувра. Это был заранее решенный план. Дядя хотел, чтобы мы видели Париж по ступеням. Здесь мы обществом дяди меньше пользовались, так как он много работал в архивах. Но все-таки он нас водил в картинные галереи и музеи Лувра и других дворцов и на публичные лекции в Сорбонну, Колеж де Франс. Очень сожалею, что не пришло мне тогда в голову записывать всего, о чем он нам так хорошо рассказывал. Незадолго до нашего отъезда, на последней квартире, дядя обратил внимание на человека, который сидел по целым дням, согнувшись у маленького окошечка угольной лавчонки, находившейся против нашей квартиры. Этот человек, по словам дяди, каждый раз, когда мы уходили из квартиры или возвращались в нее, высовывал голову в окошечко и долго следил за нами. Нас это заинтересовало. Мы начали заходить в угольную лавочку покупать тоненькие щепки для разжигания камина. Там мы увидели этого человека, который сидел в отгороженном углу маленькой лавченки, как бы в шкафу, и чинил старые башмаки. Каждый раз, как мы уходили из лавки, человек наклонял голову к окошку и пристально смотрел на нас. Лицо у него было бледное и измученное, а взгляд выражал страдание. Наблюдения свои мы сообщили дяде. И вот, однажды, дядя приходит с гостем, и мы узнаем в нем нашего незнакомца из угольной лавки. Он рассказал нам длинную историю. Мы так были взволнованы, что я не все запомнила из его рассказа. Он польский эмигрант. Очень давно, во время повстанья, он бежал за границу. Оставил дома жену и детей и не знает, что с ними. Пока добрался до Парижа, блуждал по многим местам. Добывал себе пропитание на всяких работах. Случалось быть и без работы, и без хлеба. Он имел вид человека, кото-

рого судьба так прихлопнула, что не справится уже ему. Рассказывая, он сильно волновался и постоянно мешал польскую и французскую речь. Он говорил, что, услышав однажды от нас русскую речь, он все собирался с нами заговорить, расспросить о своей родине, и не решался. Через несколько дней мы уезжали. Дядя оставил ему много книг и сказал: «Читайте их, пусть они у вас побудут; если когда приеду снова сюда, заберу; если будете нуждаться, продайте их. Я буду рад знать, что они вам принесли пользу — каким бы то ни было образом». Никогда не забуду того тоскливого взгляда, каким он нас провожал.

На возвратном пути мы остановились на несколько дней в Киевской лавре. Это была первая неделя поста. Дядя очень любил хорошую церковную службу и пение. Мы по целым дням ходили в церкви. Дядя просвещал нас по части истории православия и Лавры, в частности указывал нам старинную живопись. Это было в последний раз, что мы долго гостили у Кулишей. После этого мы только раз были в Мотроновке при жизни дяди, и то накоротке. Много горького пережилось за этот период и Кулишами и нами.

Образ дяди запечатлился в моей душе, как человека высокого ума, широкого образования, с бесконечно добрым, любящим и щырым сердцем. А говорил он так увлекательно, что сразу покорял слушателя.

Леся

Прибавим к этому еще один эпизод из воспоминаний другой племянницы покойного П. А. Кулиша.

Раз, в числе многих других развлечений, дядя задумал устроить для нас спектакль, в котором мы же сами должны быть и актерами. Он выбрал одну сцену из истории Богдана Хмельницкого и переделал ее для нас. В этой сцене Богдан ведет какие-то переговоры с Барабашем. Содержания этих переговоров у меня не осталось в памяти.

Гетман и его золотая булава нас очень соблазняли, но Барабашем никто из нас не желал быть. Однако ж, дядя решил быть мне Барабашем. Сначала это меня огорчило, но когда я узнала, что Барабашу приходится говорить мало, и потом я буду пере-

одеваться и являться чурой, в шапке набекрень — то совершенно примирилась со своею ролью.

Репетиция шла недурно. Наконец, настал день спектакля.

В гостиной поставили два шкафа и между ними повесили занавеску. Мы надели подходящие костюмы.

Собралась публика: человек пять наших близких родных и наша же прислуга.

Занавес взвился. Барабаш растерялся, но гетман вполне владел собою и смело и отчетливо произнес свою речь, когда же очередь дошла до Барабаша, то он, вместо слов, залился горькими слезами. Все бросились утешать его, и спектакль кончился.

Дядя очень смеялся и старался успокоить меня.

Галя

ДОСЛІДЖЕННЯ

Орест ЛЕВИЦЬКИЙ

«Украинофилам»

(Невідомий твір П. Куліша)

Рукопис цього твору, писаний рукою самого Куліша в 1862 році, випадково дістався до рук редакції, і вона признала його вартим до уміщення в своїм науковім органі. По своєму змісту цей невідомий до цього часу публіцистичний твір Куліша заслуговує на увагу не тільки як цінний матеріал до біографії автора, але окрім того — це дуже інтересна сторінка з історії українського національного руху 1860-х років, з життя так званих українських громад, які на той час самі собою стали складатись по різних містах на Україні. То були переважно гуртки освіченої молоді, що гаряче любила свій народ і щиро бажала чим могла прислужитись йому; через те напрямок у цих гуртках був щиро демократичний. А проте історія українського національного відродження ще в 1840-х роках склалась так, що йому більш щиро сприяло і допомагало чимало й тодішнього українського панства. Згадаймо, наприклад, скільки щирих приятелів поміж таким панством мав Т. Г. Шевченко ще до свого заслання, як-от родина князя Репніна, граф Яків де Бальмен, Лизогуб і багато інших. Ще більш таких друзів та приятелів було у Куліша, особливо з початку 1860-х років, коли він стояв у найближчих особистих стосунках з чималим гуртом полтавських та чернігівських панів, які шанували в нім талановитого українського письменника й діяча, співчували його національним замірам і не відмовляли навіть допомагати грішми на видання його творів, як се робили, наприклад, Галаган і Тарновські (батько й син). Коли задумано було видання «Основи», видавці мусили

Публікується за виданням:

Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1911. — Кн. VIII. — С. 62—68.

добре рахуватись з тим, як би так мудро повести справу, щоб витримати поступово-демократичний напрямок журналу і разом з тим не відполошити благородних земляків. Про це, безперечно, дбав і сам Куліш, хоч в однім листі він і зрікається чогось сих заходів, звертаючи вину на інших. «Журнал Василю Михайловичу (Білозерському) разрешен, — писав він до Марка Вовчка в листі від 13 марта 1860 р., — но Василий Михайлович хочет издавать его в духе примирений с панями, хочет убажить панов и полюбитъся им своим журналом, тогда как панское негодование я считаю заслугой украинской литературы, по преимуществу демократической»¹. Як мало щирості було в цих словах, про те найкраще свідчить отсей самий твір Куліша, який тепер ми подаємо до загальної відомості. Він і написаний був власне задля того, щоб догодити панам і хоч трохи вгамувати серед молодих «громадян» занадто гострі прояви щирого демократизму, які не подобались панам і більш ніж що інше викликали «панское негодование». Справді, українське панство не цуралось «Основи», численно її пренумерувало, чим могло допомагало їй. Досить указати на такий факт, що той самий Михайло Юзефович, якого обвинувачували, начебто він видав Костомарова в 1847 р. у справі про Кирило-Мефодіївське братство, тепер сам посилав до «Основи» статті й матеріали і до того ж принукав проф. Іванішева, який був тоді головним редактором у Київській археографічній комісії, де предсідательствував сам Юзефович. З сим паном Куліш мав тоді щиро приятельські зносини, радився з ним у своїх літературних і наукових справах і трохи чи не за його ж порадою написав і цей самий твір «Українофилам», який ми тепер оголошуємо. Взагалі особисті відносини Куліша з Юзефовичом остільки характеристичні, що на їх варто довше зупинитись.

Замолоду Куліш справді дізнав чимало ласки й помочи від Юзефовича. Се він власне як тодішній помічник попечителя Київської уч. округи постарався так, що Куліш, не маючи ніякого диплому (бо, як звісно, він покинув гімназію з V класи і був тільки вільним слухачем в університеті, та й то недовго), був назначений учителем дворянського училища (в Луцьку, а потім у Києві), а через кілька років — старшим учителем Ровенської гімназії, відкіля, не без помочи того ж таки Юзефовича, він перейшов на таку ж посаду до Петербургу. Через сорок

літ після того, коли давній «благодетель» давно вже став йому ворогом, Куліш з вдячністю згадував сю прислугу: «Благодаря пристрастию дилетанта бюрократии, некогда дуэлиста-майора Юзефовича, — писав Куліш в 1885 р., — я послан был на место Костомарова в Ровно из учителей трехклассного дворянского училища»². Коли в 1847 р. членів Кирило-Мефодіївського братства спіткала халепа, то деякі з них, що раніше теж приятелювали з Юзефовичем, як-от Костомаров та Шевченко, навек одсахнулись від нього, але не так зробив Куліш: засланий у Тулу, він теж кілька років цурався свого «незабвенного благодетеля», як він узнавав його в раніших листах; але скоро став вільним і приїхав до Києва, зараз же помирився з ним; давні приятелі якось поміркувались між собою, вияснили «непорозуміння», і з 1855 року між ними знову починається дружнє листування. В першій листі Куліш писав так: «Почтеннейший друг моей юности Михаил Владимирович! Мне хочется выразить, как легко у меня сделалось на душе после того, когда между нами восстановились прежние отношения. Может быть, Вы никогда не испытали, как тяжело отвергать от души человека, с которым связаны святыя воспоминания юности. Мои горестные обстоятельства оправдывают меня в моем ужасном заблуждении касательно Вас, и мне остается только радоваться, что у меня с души свалился наконец тяжелый камень»³. І з того часу між давніми приятелями відродились старі дружні взаємини, і не тільки на ґрунті особистих прихильних відносин, але поперед усього на ґрунті національних думок, замірів, співчувань, бо як же інакше зрозуміти те, що Куліш про всі свої гадки й заміри щодо українських справ трохи не першого сповіщав Юзефовича і радився з ним, як з щирим приятелем. Мало того, Юзефович навіть радо приймав на себе усякі доручення Куліша по тих же українських справах. Наприклад, у 1856 р. Куліш писав до Юзефовича по-українськи: «Може Ви вже і од кого іншого довідались, що моя «Чорна рада» вже печатається. З давніх-давен Ви залюбки помагали мені у моїх книжних ділах; то маю добру надію, що і тепер не одмовитеся. Без сорому казка: грошей катмає! Будьте ласкаві, роздайте добрим людям отці 20 білетів (підписних) та пришліть мені підмогу»⁴. І Юзефович, не ждучи, поки роздасть сі білети, зараз же вийняв з власної кишені усі гроші і послав їх Кулішеві. Отак він і потім не раз розповсюджував його книжки

як добрий комісіонер. Звісно, Юзефович не поділяв усіх пунктів національної програми Кулішевої, але до якоїсь міри все-таки співчував їй, і приятелям нетрудно було якось погодитись між собою. В однім листі (1862 р.) Юзефович писав Кулішеві: «Ваше дружеское внимание к моим советам меня искренне тронуло и вместе порадовало: значит, мы не так чужды друг другу на почве нашего национального вопроса»⁵.

Так от у яких стосунках стояв Куліш на ґрунті національної справи навіть до такого чоловіка, який потім виступав як одвертий ворог українства. А що й казати про таких українських панів, як Галаган, батько й син Тарновські, пані Милорадовичка в Полтаві і багато інших, що до кінця свого віку зоставались принаймні потайними українофілами! Не диво, що у Куліша та і в інших керманічів української справи змогла зародитись тоді мрія перетягти до свого боку трохи не все українське панство, чим і можна пояснити дуже поміркований тон «Основи» в питаннях соціального характеру. Але тут на перешкоді ставали якраз ті самі молоді «громади», які разом повстали на Україні в 1860 р. і якими могли тільки тішитись старі українці. Пани теж спочатку готові були тішитись ними. Сам Юзефович писав Кулішеві в 1862 р.: «Меня радует и то, что наши "громады" как явление жизни имеют громаднейшую силу: они успокоят у нас горячечные увлечения»⁶. У самого Юзефовича був тоді син студент (Володимир), якого він найдужче любив і поводивсь з ним як з другом, а він був гарячим українцем і діяльним членом студентської громади; від нього, та ще від його старшого товариша, що трохи не жив у його домі (д. П. Житецького), Юзефович з цікавістю довідувався про все, що обходило молодих «громадян», як вони змагались з студентами-поляками про те, чи польським, чи українським мусить бути київський університет, і т. ін. Ці змагання дуже подобались Юзефовичеві, але не подобалось йому те, що серед тих же «громадян» панував занадто вже (як здавалось йому й іншим панам) демократичний дух і настрої. У громадах Лівобережної України цей дух не так гостро відчувавсь, бо молода інтелігенція, що робила більшість у громадах, сама походила з того ж таки панства і не мала ніякої рації ставитись гостро до своїх батьків, більш-менш помазаних теж українофільством. Не те було у Києві. Тут першу громаду заложили студенти з Правобережної України, де панство було наскрізь

чуже й вороже до українства; між «громадянами» немало було й таких щирих українців, які самі походили з польської шляхти, але зреклись її і за те терпіли від неї усякі переслідування. З них найбільш виходило завзятих демагогів, або, як їх поляки звали, хлопоманів, котрі принципіально не хотіли ні в чім миритись з панством і навіть у зовнішнім обиході свого життя відкидали усякі ознаки панського поводження і навмисне, сказати б, опрощувались, щоб ні в чім не відрізнитись від «меншого брата», з яким вони щиро бажали з'єднатись душею й тілом. Їм потурали й природні паничі-українці, особливо люди легкодумні, які завжди охоче розмінюють найповажнішу ідею на зовнішні дрібниці, гадаючи, що в сих дрібницях і єсть сама суть ідеї. Скоро отсе опрощення зробилось дуже модним і запанувало більш-менш і по інших українських громадах (як воно панувало тоді навіть серед московських слов'янофілів, що теж наряжались у старобоярські охабні та однорядки). Молоді паничі, навіть з багатих родин, не тільки носили народну українську одіжку (так робили й деякі з їх батьків), та ще й шили її з найгрубішого матеріалу, мазали чоботи дьогтем, курили простий тютюн, у розмові і в манерах умисне поводитись мов справжні неосвічені парубки, і особливо, мов лихий ладану, цурались панського товариства. І коли такий панич-хлопоман приїздив до свого дому, то він і там удавав з себе простого козака і тим доводив матір, батька і всю свою панську родину до великої прикрості й смутку. Звичайно, що се страшенно не подобалось панству і декого навіть відполюшувало від співчування українській національній ідеї.

Се усе непомалу обурювало й самого Куліша, який з 1860—1862 рр. щороку одвідував земляків на Україні і мав нагоду власними очима бачити, який напромак бере гору серед молодих «громадян». І в Полтаві, і в Києві його вітали та шанували від щирого серця як признаного проводиря української справи, уславленого письменника й друга Шевченка; а проте молодь зараз же помітила, що це мов не той Куліш, якого вона знала по його творах і попередній діяльності. Полтавців ще в 1860 р. неприємно вразила «какая-то надменность Кулиша, холодная сдержанность и большое самолюбие, не допускавшее противоречий»⁷. Ще гірш розчарував Куліш у 1862 р. київських «громадян», як це ми не раз чули від небіжчика В. Б. Антоновича, який з того часу назавжди стратив свої попередні симпа-

тії до нього⁸. Тут власне, у Києві, найгостріше відчувався той занадто гарячий демократичний напрямок серед молоді, який так неприємно мусив вражати «артистичну-аристократичну натуру» Кулішеву⁹; тут найбільш цурались панства, і тут же власне тільки й були тоді молоді «ентузіасти», про яких з доктором згадує Куліш, що вони «буквально погружаються в толпу неграмотного люду с целью служить ему своею образованностью, обороняют его от злоупотреблений чиновничества и вести его к нравственной свободе»¹⁰. Напевно, про се все жалілись Кулішеві й деякі пани, а поперед усіх Юзефович, наслідком чого й було те, що Куліш згодився зняти свій авторитетний голос у сій справі і написав щось подібне до енцикліки «Українофілам». Про участь у сій справі Юзефовича ми кажемо на підставі того, що Куліш свій рукопис не просто подав до друку, а попереду переслав на розгляд Юзефовичові, який і зробив у нім деякі поправки. Стаття була зложена Кулішем наприкінці авгу́ста 1862 року, в хуторі Мотронівці, під Борзною, де він пробував усе літо того року. Вона була призначена для друку, але не в «Основи», яка тоді ще виходила, а десь у Києві. На рукопису Куліш зробив помітку: «На две статьи разбивать нельзя — *conditio sine qua pop*»; значить, стаття мусила друкуватись у якомусь журналі. А в Києві тоді видавався один тільки журнал «Вестник Юго-Западной и Западной России», у яким за той же 1862 рік знаходимо й твір Куліша під назвою: «Встреча. Отрывок из исторического романа начала XVI века». Редактором сього «Вестника» був звісний Говорський, заядлий ворог усього українського, і трудно зрозуміти, ради чого Куліш давав йому свої твори, поминаючи власний український орган¹¹. Мабуть, Куліш не сподівався, щоб редакція «Основи» прийняла його енцикліку.

Але вона не була надрукована і в «Вестнику» Говорського: певно, сей признав її небезпечною для себе; бо коли він потім жалівся, либонь Куліш своїми навіть белетристичними творами «уронил его журнал в глазах начальства», то тим паче мусила його злякати стаття публіцистична, наскрізь проіннята українофільським духом. Проте сей твір Кулішів «Українофілам» не зостався невідомим київським «громадянам», читався в рукопису на їх зборах і зробив на молодь неприємне враження, як про се повідали нам тогочасні свідки, що самі були тоді членами київської «громади».

¹ Киевская старина, т. LXX, IV, 48.

² Новь, 1885 р., № 13, с. 62.

³ Киевская старина, т. LXIV, с. 312.

⁴ Там же, с. 313.

⁵ Там же, с. 323.

⁶ Там же, с. 323.

⁷ Спомини А. Я. Кониського // Киев. стар., т. LXXXIV, 52.

⁸ Про це між іншими згадує й В. Доманицький у короткій біографії Антоновича з нагоди 45-літнього ювілею наукової його діяльності.

⁹ Так сам Куліш характеризував свою натуру в анонімній автобіографії, надрукованій в одному галицькому виданні.

¹⁰ До таких «ентузіастів» належало тоді двоє з київських «громадян»: Непокойчицький, що учителював на Волині, і Борис Познанський, що писарював у Канівському повіті.

¹¹ Про відносини Куліша до Говорського і його «Вестника» див.: Киев. старина, т. LXXIV, 65–66.

В Кулішеву річницю † 1897

На долю видатної особистості припадає майже обов'язково більш або менш напружена боротьба з сучасниками й суспільством. Ця неунікненна «пря» триває часто й по смерті. Та проходять десятиліття, народжуються нові покоління, слабне гострота почувань, блідне пам'ять.

Забувається Шевченкова згадка про «капусту головату». Рідше згадуємо про «паралітиків з блискучими очима» Лесі Українки. Пробачаємо Франкові в свій час таке голосне, та ще й до чужих сказане, «не кохам Русі»...

Одного лишень не можемо забути. Одному йому лишень не пробачаємо. Не можемо пробачити. З цілого його величезного творчого доробку, з тієї бібліотеки книжок завше пам'ятаємо тільки той один рядок: *Народе без пуття, без честі, без поваги* — рядок, що болить, як незагоєна рана, що горить і пече, як образливо-болючий поличник, що ножем крає наше серце. Тоді, як і тепер. Донині.

І думаємо, що це є саме добрий знак. Думається, що в цьому явищі, на тлі нашої майже безнадійної долі, коріниться наша надія: значить, сумління наше не приспане, чуйність наша чагує, серце наше — живе.

I

Півстоліття минуло оце, як навіки склепилися очі несамотитого Панька Олельковича (як він себе любив називати), чоловіка, навіженого бурею повсякчасної діяльності, того, що, словами Зерова кажучи, —

І навіть в смертнім часі агонії
В повітрі пише ще його рука,

того, який народу нашому подарував, будь-що-будь, Біблію й Шекспіра, хоч про це ми так рідко згадуємо, що залишив національно-історичний роман, що залишив нам мову, вже не ту, що «конала», як здавалося Метлинському чи Боровиковському, і не ту, що була діалектом для «домашнього», мовляв, вжитку, як на це приставав сучасник і співтовариш Костомаров, лише мову вироблену і для публіциста, і для науки, і для белетристики; що дав нам початки історіософічної і зразки політичної поезії, що, врешті, створив нам нашу сучасну абетку.

Та не зважаючи на все те, ставлення наше до Куліша ще й досі не зрівноважилось, не прояснилось, не зоб'єктивизувалося, а «злопам'ятність» наша не послабла й не зблідла. «Позви» з духом Куліша тривають. «Пря» Куліша з суспільством не скінчилася. І це — не голословні парадокси.

Ось відносно найсвіжіший приклад: презирливо-пристрасне, цілковите, «тотальне» заперечення Куліша в — у свій час — почитній брошурі Юрія Липи «Призначення України» та не менш пристрасне відкидання Куліша в останній праці Д. Донцова «Дух нашої давнини». Це з одного боку. Але годиться пригадати й приклад не менш пристрасного — протилежного ставлення до Куліша: це апологетична згадка про нього в одному з голосних памфлетів Хвильового, де Куліша названо «найбільшим з наших інтелігентів в європейському значенні цього слова».

Що більше, серед старшого покоління земляків є (або донедавна були) ще люди, які пам'ятають старого Куліша особисто і які, в більшості, ненавидять його пристрасно і справді-таки «особисто». І це тим більше дивно, що саме у нас *de mortuis* звичайно говорять лише *bene*, і то тим гоїніш, чим палкіш за життя ляляли.

Здається, що ледве деінде можна знайти таке різючо нерівне, таке живоемоційне ставлення до людини, що вмерла півстоліття тому. Факт цей, знову ж повторюю, видається радше додатнім, аніж від'ємним: коли Куліш ще й досі викликає таку гвалтовну реакцію, то це свідчить, що національна суспільність, поза всіма її знаними недомаганнями, у страшній своїй історичній хворобі — ще жива.

І згадується одне місце з листування російського белетриста Івана Тургенєва, людини досить стриманої і вихованої, фак-

тичного емігранта і т. зв. європейця, що адже ж, незважаючи на своє політичне українофобство, вмів знайти об'єктивні й доброзичливі слова, напр., для Шевченка. Тургенев згадує в листі, як в одному товаристві зішлись «милі малоросіяни», між ними й Марковичка, і все було б гаразд, якби не з'явився ще цей, як Тургенев каже, «картавий дурень Куліш».

Розуміється, епітет «дурень» занадто відбігає від дійсності, щоб брати його щодо Куліша поважно, але цей епітет яскраво демаскує ступінь роздратовання у російського «європейця» самою появою Куліша. Причини цього роздратовання могли бути різні й складні, і навіть не конче самі лише національні (бо, як відомо, Тургенев теж кохався у Марковичці, як і Куліш), але ступінь і форма того роздратовання надто характеристичні й показові!

Значить, було щось у Куліші таке, що *відрізняло* його від загалом «милих малоросів». І, найпевніше, що саме оте «щось» залишається в його спадщині й донині. І донині дратує та відрізняє.

II

В певному сенсі можна говорити про багатозначність, ба навіть загадковість «несамовитого Панька».

З властивим йому спрощенням академік Сергій Єфремов розв'язував цю проблему привабливо короткою формулою: «без синтези». І, навпаки, повна протилежність «народникові» Єфремову, один з найрафінованіших київських вчених, людина неабиякої історичної інтуїції й культури, полагав проблему Куліша вишуканою та, в ґрунті речі, теж досить упрощеною формулою: «прометеїстичне хлестаковство». Інші вживали, в сенсі лайки, російське поняття «інтелігент».

Кількість метафор і формул цього роду можна було б доволі збільшувати і, в залежності від ступеня дотепу, колекціонувати. Але висвітленню *цілковитой* постаті Куліша ці формули й метафори ледве чи допоможуть. В ліпшому випадкові вони дадуть лиш розрізнені аспекти многогранної й многобарвної цілості. А що та цілість, та цільність у Куліші є, — доказом цього вже саме намагання дослідників відшукати й винайти якусь одну і єдину універсальну формулу, що обняла б *цілого* Куліша. Ці-то намагання, власне, й зроджують підсвідому певність до-

слідників, що Куліш таки помимо всіх своїх «борсань» та «зрад» ту цілість посідав.

З отими «борсаннями» та «зрадами» в істориків нашої літератури (та й культури) не завше буває все в порядку. В цьому відношенні витворилась навіть своєрідна недобра традиція, що її відчуваємо тепер знову хоча б у статтях на тему Хвильового, в яких зазвичай ходять «навколо» («чи був Хвильовий комуніст, чи не був», отже, «зрадив?» чи «не зрадив?» і т. под. екзерциції) великої теми, самої теми *живої* людини не дотикаючи.

Тих «борсань» і «зрад» зазвичай шукають саме там, де їх немає.

Ось довгий час побутувала легенда, що молодий Шевченко романтично уявляв собі Козацьку Добу нашої історії, а як, мовляв, постаршав та порозумнішав, та ще й зажив помочі (завше готових «допомагати») своїх північних знайомих, то й щасливо прозрів, що всі ті гетьмани — то тільки «варшавське сміття» (про «грязь Москви» в таких випадках дипломатично замовчується), та й постригся в молодші учні до Герцена та Чернишевського, щоб у «спільному» хорі закликати «к топору» всю, мовляв, «Русь».

І чи то був оригінальний винахід чужинців які послуговувалися «літературознавцями» на зразок Шабліовського й под.? Ні, на жаль, це було (як у багатьох інших випадках) лише використовування й пристосовування *готової*, наївними земляками винайденої й ними ж сконструйованої легенди.

На чому, як не на «борсаннях» і «зрадах», заснована ефремовська формула «без синтези»? Що раннє козакоствіє Куліша змінилося пізніш на не менш палке козакофобство? Що ненависть до Москви обернулася ненавистю до Польщі, тим чиннішою, що сполучена була навіть з міністеріальною російською посадою у Варшаві? Що прокльони на адресу Москви переобразилися в оди на честь Петра та Катерини? Що «консерватор» і «ретроград» зробивсь на схилі віку сердечним приятелем «ліберала» й «поступовця» Драгоманова, якого, в повних ніжності листах, титулував «Золотоверхим Михайликом»?

Все це, розуміється, *було*. Все це, розуміється, — т. зв. факти. Як і «фактом» є, що в свій час членом соціал-демократичної партії був, аж поки його звідтіль не усунули, напр., пізніший «соціалісто-жер», «хвастист» і т. д. Дмитро Донцов, що не перешкоджало йому

в «Української життя» С. Петлюри, в роках 1910–12 публікувати цілковито *те саме* (напр., про Лесю Українку), що він по році 1922 публікував у редактованому ним самим «ЛНВ». А що ж, як не «факт» перебування Донцова в рядах УСДРП (де, до речі, *тоді* був згуртований цілий убогий «актив» нашого народу!) до сьогодні служить наївним за важкий, мовляв, аргумент до «зрад» Донцова, до його «російської (?) психіки» і навіть «кон'юнктуральності». Може, не всі собі усвідомлюють, що ідеолог нашого монархізму, консерватизм і «ретроградство» якого порівнюють із Шатобріаном і Моррасом, замолоду був теж «демократом» і навіть одним з фундаторів партії «хліборобів-демократів» у р. 1917. І це не перешкодило Липинському стати пізніш найпристраснішим ідеологічним противником демократії, зокрема рідної, як його монархістичні переконання не стримали його наприкінці життя нечувано гостро виступити проти партії, якої був фундатором та ідеологом і, фактично, нанести цій партії нищівний, може, й смертельний удар. Чи це теж, може, була кон'юнктуральність»? І хоч надійшов час на розуміння *справжнього* Липинського (а ми часу маємо взагалі обмаль), то жодної цього роду праці на літературному обрії не видно, бо, бачите, пройшла скороминуща «мода» на Липинського *уявного*... І тому про справжнього Липинського «кон'юнктуральніше» мовчати. Надійде час (мірою нашого *культурного* росту), коли суспільство спроможеться відповідно злокалізувати «зради» й «кон'юнктуральності» (чи «російськість») у найбільш яскравих наших особистостей і навчиться дивитися на них доцільніше і синтетичніше¹. Бачити в них не спрIMITизовану на власний копил «ікону», лише — *живу людину*.

III

Приклали можна множити в безконечність. «Факти» можна бухгалтеризувати тисячами. Та чи варто? Вже з наведеного, либонь, ясно, що криється за тим усім: безпросвітний, здається часом, безнадійний примітивізм суспільної думки. Зустрічаємося з ним на кожному кроці. Шкоди він нам чинить необчисленні. «Трагедії» наші з тієї прапричини більшості наших нещасть — множаться без кінця. Що більше, про примітивізм говорять усі (починають говорити навіть автентичні примітиви), але справа донині не поліпшується.

Це тим більше дивно й навіть загадково, що в історії нашої культури ми являємо образ народу, дуже далекого від примітивності. Можна радше говорити про нашу ускладненість, «бароковість», навіть певну рафінованість («хітрий хахол» — формула, що в ній криється дуже складний і зовсім непримітивний зміст!) не лише нашої культурної (переважно мистецької) творчості, а й нашої психіки. Києво-Могилянська школа, Сковорода, Борзнянський, Котляревський (так, «навіть» чи «власне» Котляревський!) Гоголь, Марковичка, з пізніших Нарбут, Курбас, Зеров, Бойчук, М. Куліш — хто відважиться вжити тут слово «примітивізм»? А чи примітивна є наша писанка, чи найпростіша «народня пісня», чи обрядовість Святого Вечора, чи навіть ті візерунки, якими кожна дівчина в нас вміє розмальовувати селянську піч?

А одночасно й поруч? Одночасно й поруч, як це не дивно, квітнуть пишним цвітом хронічна отаманія, віршоманія, гопакоманія й всіяке гаркун-задунайство — в усіх буквально ділянках суспільного життя. Прикриваючись якимсь «модним», отже лишень кон'юнктуральним «ізмом», у сферу нашої і без того вбогої політичної думки просовується справжня політична «халтура», і в результаті наша політична думка, що ледве мріє і ніяк не може організувати свою тяглість, опиняється перед 25—50-літтям назад. І всі аксіоми з-перед чвертьстоліття робляться знову теоремами, які — протягом нового чвертьстоліття — треба буде «дискусійно» доводити... під регіт вельми втішеного тим ворога. І знову буде «схід чи захід», «приватна власність чи колхоз», «Шевченко чи Маркс» і т. д., і т. д. І степовий Гамлет буде врочисто, всоте і втисячне, розв'язувати питання «to be or not to be?»... Дискутуємо про стилі, провадимо складні аналізи поетики тих чи тих літературних шкіл, декламуємо про «велику літературу», а поруч і одночасно буяє віршована гаркун-задунайщина або й просто есенінщина, «на малоросійський язык перелицьована», і на ринку з'являються страшливі «поєми», підписані ім'ям навіть високого церковного достойника! І нікого це не вражає. Ніхто не протестує. Мовчазно уважають це за річ нормальну. Приклади можна множити, але для цього не вистачило б книги, не те що газетної статті.

Яке враження справляє все це назовні? Таке, очевидно що викликає лише «покивання главою» і робить з нас «притчу во язицех», бо на кожного Хвильового приходиться тисяча літе-

ратурних «енків» — отже, неспівмірно велика більшість. І та «більшість» заступає і заглушує все те цінне й велике, що посідаємо. І то не лише назовні: ця «більшість» заступає, заглушує і задушє також внутрі.

Така двоторовість культурного процесу сама в собі не була б ще нещастям. В культурному процесі кожного народу існують «поверхи». Наше нещастя в тому, що ця двоторовість у нас щільно переплітається і, власне, жодних «поверхів» не робить, бо для існування «поверхів» потрібний *ієрархічний інстинкт*, який у нас віддавна (може, й протягом століть) паралізований. А там, де немає ієрархічного інстинкту, там не може бути структури. Там є безформність, рудиментарність, отже й примітивізм.

Коли шукаєш генези цього культурного примітивізму, завжди виникає в уяві персонаж з якоїсь малоросійської комедії, що співає безсмертну арію:

Я і писар.

Я і слісар.

Я і вчитель-просвітитель...

Розуміється, є аж надто багато «об'єктивних» на це причин: бездержавний стан народу — перша причина і найголовніша. Але було б злочинним оптимізмом ховатися за причини лише «об'єктивні».

Треба шукати й «суб'єктивні».

IV

У випадку з Кулішем повторюється та сама історія: кожен видатний земляк мусить у нас бути — на глибоко закорінене переконання громади — «і швець, і кравець, і на дуду грець».

Якщо це, на жаль чи на щастя, траплялось у нас (Грушевський, Франко, а, остаточно, й Куліш), то на це були теж свої «суб'єктивні» причини (Франко так і признавався на своїм ювілеї: «Може, в мені загинув поет, але того роду діячі були потрібні»). Та було б великим непорозумінням чи просто помилкою вважати такий стан за нормальний.

Та є ще інша сторона медалі: громада наша *вимагає такої* «універсальності» від своїх видатних співгромадян, вимагає як речі самозрозумілої. А при тому й понадто така видатна людина мусить бути ще й особисто симпатичною та лагідною, щоб

нікого з громади тією своєю визначністю (або, боронь Боже, великістю) не «образити».

«Лагідним» Куліш не був — ні в писаннях своїх, ні в житті. Куліш — то була передусім Велика Пристрасть, а в такому випадкові для лагідності немає місця. Куліш був індивідуаліст у повному значенні цього слова. Жодний політик, жодний історик, а якщо й вождь, то, очевидно, «вождь без армії».

Куліш був *культурник*, як він сам себе слушно самовизначив. Лише культурництво його далеко не було «аполітичним», а, навпаки, було культурництвом *політично свідомим*, — тим-то й проклинає його ворог донині та й проклинатиме надалі. І оця *політичність* Кулішевого культурництва являє найхарактеристичнішу й найціннішу рису «несамовитого Панька», що робить з нього майже унікальну постать у галереї творців нашого пошевченківського культурно-історичного процесу ХІХ ст. І коли тим способом «взвимо» підхід до Куліша, відкинувши факти і фактики що їх «синтеза» була б так само яловою, як шукання квадратури кола, то тоді й знайдемо *цілого* Куліша, і, може, саме *синтеза* стане можливою.

І це — давно назріле завдання для історика нашої культури. Бо хоч недоліків у цій царині надто багато (а деякі з тих недоліків пекучі), то все ж варто собі ще й ще раз усвідомити, що хоч би маленької, але синтетичної монографії про такого яскравого чоловіка, як Куліш, ми *досі* не маємо. Розуміється — завдання не з легких. Знаємо, що багато навіть з дуже видатних авторів таку працю починали, але... обривали її з надміру завдання. Так, монографія ця не буде працею простою чи звичайною: занадто незвичайною статтю був і залишається несамовитий Панько Олелькович!

От хоч би взяти Куліша як приклад самої лише *енергії* людської, навіть на тлі таких явищ, як титанічний дорібок Грушевського чи неозора діяльність Франка.

...Пожежа хутора. Загинули рукописи. Загинула довголітня праця. Але Куліш — з зовсім *нетрадиційною* впертістю (наша «традиційна» впертість у таких випадках звичайно... м'якне), з якимсь справді старокозацьким завзяттям починає свою працю наново. Починає — від початку!

...Здавалося Кулішеві, що під Австрією розгортаються перспективи ширшої праці — і він, не довго думаючи, *змінює підданство*, щоб, як підданий Австро-Угорської імперії, провадити працю широко й інтенсивно. Тут же виникла й та сумнозвісна

українсько-польська «крашанка», за яку стільки помий вдячні земляки вилляли на голову Кулішеві... Та чи справедливо? Чи такою вже помилкою була ота «крашанка», якщо зважити, що до тієї «крашанки» ми раз у раз повертаємося й до сьогодні?

Варто придивитися, скільки творчих *починів* залишив нам Куліш у спадщину, скільки починів з телескопічною майже перспективою. А скільки глибоких думок розкидано в його не конче систематичних (тим більше — систематизованих нащадками) писаннях з різних ділянок і на різні теми, думок, улятих часом у справжню бронзу, що витримає віки («серед скарбів землі — золота гола» або «над сердце в мене висоти нема»), думок, що кидають яскраве світло в найтьмяніші закути націопсихології чи націоісторіософії.

V

Зеров побіжно десь зауважив про «великі зусилля» Куліша, що пішли на формування «високого» українського стилю.

Зауваження дуже слушне і значно глибше, аніж це здається на перший погляд і аніж це думав сам Зеров. Бо не про сферу *лише* літератури тут ідеться, як це мав на увазі Зеров, хоч, розуміється, формування «високого» літературного стилю (що, до речі, неокласики допіру почали поважно реалізувати) без Куліша-поета (останньої доби) — уявити не можна.

Вагу цієї проблеми оцінимо повністю, коли зважимо, що саме цей брак «високого стилю» не лише в літературі, але й у цілій національній дійсності кінця XVIII — початку XIX ст. занепав нам Гоголя, бо лише в шуканні «високого стилю», притаманного його генієві, він опинився випадково в Петербурзі... у занадто спізненій подорожі до Риму...

Наївні літерати підраховували кількість «русицизмів» у віршах «Хуторної поезії» і не були спроможні зауважити та оцінити піонерсько-творчого чину, що за тими архаїзмами крився. Навіть великий Франко, письменник далеко не наївний та й першорядний філолог-вчений до того, легковажив Кулішеві «доктрини про високий стиль та староруську мову», зовсім недооцінивши великого *політичного* значення «староруської доктрини» Куліша, що обіймала в нього не лише «мову».

Та «доктрина» носила явно політичний, *державницько-національний* і «агресивний», контр-«общеруський» характер,

як, загалом, державницькою була вся діяльність Куліша. Це було щось діаметрально протилежне духово вбогому й фактично капітулянтському «народництву» з різними теоріями про «домашній вжиток», не виключаючи й хоробливого «федералізму» пізнішої драгоманівщини. І коли подивимося під цим кутом погляду на велику, досі недооцінену політичну поезію Куліша, то, може, нас не так уже дуже й вражатимуть славословія на адресу «татарина» — Карамзіна, «арапа» — Пушкіна, несамовитого імперіального деміюрга Петра I і, будь-що-будь, незвичайної німкені — Катерини. Всі ті імена — то *символи*, майже метафори. Всі ті імена — то псевдоніми державнотворчих факторів. Уживаючи тих «символів», Куліш мав на меті ясніше, докладніше показати землякам, що то є державність, розкрити зміст цього давно забутого «українством» поняття.

Куліш-бо надто добре знав вогненно-криваву границю поміж тим, «що становить націю в розумінні етнографічному», а що «становить націю в розумінні *політичному*», і це його власні слова року Божого 1864! Отже трошечки раніше, аніж наші «фахові політики» почали тією проблемою — під непереможним впливом «обставин» — цікавитися.

І хіба не живі й досі, хіба не пульсують живою кров'ю пророчої думки його давні-давні слова, що їх у свій час так мало знали, а ще менше розуміли:

«Прославлять і благословитимуть майбутні покоління лише тих, що дбають за це, аби землю нашу посіли в спадщину ті, що пролили за неї свою кров. Про інших буде стільки пам'яті, що за будівників залізничних шляхів і таких інших речей... Ми ж безпосередні пани і володарі цієї землі. На ній відіб'ється наше моральне обличчя, і буде вона відома народам рисами цього обличчя, яких ніхто стерти не зможе!»

Чи багато з тих, що ще й досі «синтетизують» Куліша, хоч нині до кінця розуміють ці маєстатичні твердження державника з 70-х років минулого століття?

1947

¹ Так, напр., прийшов час на цілком об'єктивну оцінку літературної спадщини Драгоманова, цілої літературної спадщини, серед якої варто зупинитися хоча б на праці Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия».

В дисгармонії

Не викликала в нашій культурній громаді належного відгомону п'ятдесята річниця смерті Пантелеймона Куліша, найвидатнішого з українських сучасників і друзів Шевченка, одного з найбільших українських поетів, блискучого автора першого нашого історичного роману, визначного критика і організатора літературного життя, захопленого збирача і дослідника рідного фольклору, одного з перших перекладачів на нову українську мову Святого Письма і ряду творів великих авторів світової літератури, основоположника нашого сучасного правопису («кулішівки»), парадоксально-гострого і часто несправедливого публіциста.

Пробувши, за висловом М. Зерова, «увесь час у позах з українським громадянством», він і вмер в атмосфері самотності, конфлікту, загадковості. Куліша наше громадянство і досі не знає. Краще з його творчості, крім хіба «Чорної ради», майже зовсім у широких колах невідоме. Не здійснилася мрія Михайла Старицького, висловлена в одному з листів до Куліша: «Гай, гай! Коли б менше було лукавства та язвення, то Ваші твори повинні б лежати у пишній оправі на всіх українських столах, а то наші народолобці тільки на лайку багаті...» Лайка не уляглася. І за винятком небагатьох одиниць, наше громадянство не знайшло ще сил і можливостей глибше вивчити спадщину Кулішеву. І тепер більшість відгуків на річницю Кулішевої смерті стояла під знаком відомих висловлювань про поета в «Історії українського письменства» Сергія Єфремова: «Куліш — це надзвичайно складна натура, палка в почуваннях ("гарячий Куліш", як жартома звало його товариство) і холодно-розсудлива в практичному житті, зіткана з суперечностей; людина велика в позитивній діяльності, велика і в помилках, хитаннях та і в самому занепаді... Куліш — це дві людини в одній подобі, якийсь ходячий контраст, дволикий Янус, нерозгадана загадка не тільки для сучасників, а й для нащадків, перед якою з подивом ста-

Публікується за виданням:

Глобенко Микола. З літературознавчої спадщини. — Париж, 1961. — С. 114—132.

ють і читачі, і критика, — якась трагічна фігура, що борсається в життєвих суперечностях, плутається, падає, знов встає й знов падає».

Нове, після 1918 року, українське літературознавство, як і публіцистика, не раз зверталися до цієї багатой загадками по-статі. І хоч ми ще не дочекалися широкого охоплення всієї діяльності Куліша, однак останні десятиліття принесли багато цікавого. От хоча б захоплення постаттю Куліша в протиставленні Шевченкові (протиставленні наскрізь, через незнання Шевченка, фальшивому) у творчості Хвильового. Куліш імпонує «гарячому» Хвильовому своєю «європеїзаторською» стороною, тоді як «європеїзаторської» тобто всесвітньолітературної ролі Шевченка Хвильовий, за завісою поширених тенденційних драгоманівсько-просвітянських поглядів, бачити не міг. Звідси уявлення про «на подив малокультурного» «іконописного» Шевченка, що «затримав культурний розвиток нашої нації» («Вальдшнепи»), поряд із схиланням перед культурною місією не сприйнятого XIX століттям Куліша, сенс праці якого розгортався в кінці 20-х рр. у розвідках В. Петрова і М. Зерова.

«Європеїзатор» Хвильовий тут, як і в багатьох інших місцях, далеко міцніше зв'язаний із українською традицією попередніх поколінь, ніж це здається на перший погляд і ніж це хочеться тим, хто ставить автора «Синіх етюдів» поза межами нашої літератури. Говорячи про його гасла «Геть від Москви» і «психологічна Європа», несправедливо забуваємо про ці ж, інакше лише формульовані заповіді Нечуя-Левицького в «Сьогочасному літературному прямуюванні» та «Українство на літературних позвах з Московщиною». В блюзнірських висловлюваннях Карамазова у «Вальдшнепах» чуємо відгомін не лише думок Куліша, а й оцінок М. Старицького, коли той про мову Шевченка цілком несправедливо писав, що «в занадто простецькій мові його не було і нема чого вчитись; всяк, хто пхавсь до його в науку, лукаво галасував, що дба про чистоту народного слова, — брехня! Він дбав тільки про те, щоб воно не вилазило з повитків і не турбувало його, неука, своєю новою силою...»

Сьогодні, після праць В. Петрова і М. Зерова про Куліша, після праць М. Шагінян, П. Зайцева та ін. про Шевченка, утерте протиставлення «кармазинника», «аристократа» Куліша «низовикові» Шевченкові цілком втрачає свій колишній ефектний

характер. І ми, погоджуючись, перечитуємо тепер критичні зауваження Зерова («Поетична діяльність Куліша»), присвячені відомому самовизначенню Куліша «городового козака-кармазинника», «аристократа» в протиставленні Шевченкові як «низовому курінникові»:

«Слова мають своє життя, і це означення — «аристократичність», згадане у протиставленні методичної «чопорності» провінціала, що доходить ласки у місцевих меценатів, з широким розмахом артистичної натури, що пройшла до того столичну атмосферу Брюлловської робітні, означення, ускладнене історичними поправками, зовнішня ефектовність яких підкупає, примушуючи часами приймати їх без перевірки, — пішло гуляти по сторінках присвячених Кулішеві дослідів».

Проходять роки, накопчуються факти, змінюються на підставі їх оцінки, і те, що колись перешкоджало побачити явище ширше, здається третьюрядним. Коли надзвичайно багато уваги приділялося праці «в наймах у сусідів» Франка — сьогодні це сумний епізод, що небагато важить в оцінці великого поета. І нові дослідники переглядають дещо і в біографії Куліша, і в виникненні того славнозвісного конфлікту, який відірвав його не тільки від сучасників, що зрозуміло, але й від потомків. Очевидно, тепер інакше оцінюється хоча б ця служба в «наймах у сусідів»...

При надзвичайній енергії, при здібності запалюватися кожною справою, до якої б не взявся, Куліш міг би зробити не рядову кар'єру чи офіційного вченого, чи великого урядовця, якщо б дійсно хотів служити імперії.

А Куліш кінчає життя в мізерному маєточку жінки, майже в злиднях, зносячи матеріальні і моральні удари і все ж таки не перестаючи збагачувати своєю творчістю українську культуру.

А Куліш не може утриматися на високій посаді довше, як три роки, не може лишитися в наймах у сусідів, хоч його туди справді намагалися притягти (і то люди, варті уваги молодого ентузіаста, як проф. П. Плетньов) і хоч він був уже майже господарем відомого «Современника».

А Куліш, займаючи високий пост в імператорських установах у «Царстві Польському», воліє підтримувати зв'язки з досить таки бідними на той час західними братами-галичанами, друкує свої твори у «Вечерниціях», «Меті», «Правді», активно

допомагає створити «Правду», через ці зв'язки покидає свій високий пост у Польщі. Бувши консерватором, демонстративно виявляє інтерес до галицьких радикалів; гостро розходячись у поглядах із Драгомановим, листується з ним, в очах імперського уряду «небезпечним революціонером», і останню книжку своїх оригінальних поезій «Дзвін» друкує в Женеві.

Очевидно, тут не боягузтво і не угодництво кар'єриста, не холодний розрахунок, не практичність. Очевидно, тут той самий вплив олив'яної, атмосфери чужих імперій, що позначався на життєвому шляху та поглядах і Квітки-Основ'яненка, і Гулака-Артемовського, і Метлинського, і Стороженка, Головацького, і Федьковича, Вагилевича, і багатьох інших.

Відоме розходження Куліша з суспільством і з самим собою в оцінці козацтва як сили, що підпирала і характеризувала всю добу держави Хмельницького і Руїни, в оцінці культурної ролі чужої монархії не були чимось таким, що в певний момент виникло і раптом змінило обличчя письменника.

Найпростіше було б взяти з післямови до «Чорної ради» слова про визнання «потреби єднання південного руського племені з північним» і уявлення про Кулішеву «зраду» готове. Справа не така проста. Сьогодні хочуть бачити і двох Хвильових з якоюсь зміною поглядів від «комунізму» до «націоналізму», як раніше прийнято було говорити про «поворот» у Куліша. Далеко тяжче простежити у кожного на протязі багатьох років боротьбу двох концепцій.

У статті «Т. Шевченко 1847 року й кирило-методіївці» В. Петров пише: «Куліш виразно стверджує, що "козакоманом" він став під безпосереднім впливом Шевченка. І ми не маємо підстав не довіряти цьому свідченню...» Він 1843 р. подорожує по місцях повстання 1768 року, шукаючи ознак того, що народ готовий до нового вибуху. «Але, — каже згаданий автор, — вже наступного 1844 року Куліш ґрунтовно переглядає свої політичні позиції. Він сходить з позиції "Яреми Галайди"».

«Тепер не така уже година, щоб брязкотіти шабляками... Прийшла пора поорудувати ще головою», — твердить 1844 р. Куліш. Спираючись на це авторитетне твердження, можемо думати, що тут поглиблюється у Куліша боротьба двох концепцій, яка коштувала йому пізніше відомого конфлікту з українською громадськістю.

Наступне десятиріччя 1847–1857 рр., поряд із багатьма іншими важливими подіями в житті Куліша, приносить наполегливу працю над другою редакцією першого історичного роману в новій українській літературі – «Чорної ради». Задумавши в мистецькій формі подати свій погляд на смутні часи падіння козацької держави, Куліш шукає винних в трагедії руїни серед козацької маси з її антидержавницькими, анархічними рухами. В епілозі він говорить про «політичну нікчемність Малоросії». Отже, тут ніби мала цілком перемогти «малоросійська» концепція. Але яка ж непримиренна суперечність між задумом і здійсненням.

Хто є справжнім героєм, ідеальним героєм цього й досі неперевершеного в нашій історичній прозі роману? Втілення гріхів, але й чеснот отого зненавидженого Кулішем-істориком і публіцистом низового козацтва, – химерний, шалений і безмежно шляхетний, справді моральний Кирило Тур. І хіба можна вкласти в рамки малоросійського тенденційного роману образи Шрама чи Сомка, таких самостійників, таких сповнених державницьких думок, чистих лицарів на тлі розгойданих хвиль егоїстичної плебейської стихії брюховеччини?

В «Досвітках» – у Куліша знову не переборена суперечність. У центрі збірки – поема «Великі проводи», де Голка і Рарожинська протиставлені всьому «і шляхетському, і дейнецькому». Голка – ніби козак-аристократ. Образ, за тодішнього більш ніж обмеженого знання «духу нашої давнини» XVI–XVII століть, приречений на недокровність, отже, на цілковите мистецьке фіаско. І знову, як і в «Чорній раді», з «Досвіток» читач виносив емоцію, співчутливу до героїв Кумейок та Солониць, виразну, навіяну йому Кулішем:

Записали – прочитають
Неписьменні люди,
Що до суду із шляхетством
Згоди в нас не буде.
Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море летється,
Поти серце українське
З панським не живеться.

«История воссоединения Руси», цікаві новими поетичними шуканнями, де бачимо справжні перлини пошевченківської

доби, збірки Кулішеві «Хуторна поезія», «Дзвін», як і поеми його, викликали справедливе обурення громадянства, вирили прірву між старим поетом і його читачами, епатованими Кулішевою переоцінкою шанованих постатей і подій.

Поет неодноразово наголошував свою ворожнечу до усталених і священних для читачів уявлень. Так, у поезії «Презній» він картає себе за колишні погляди:

Я презній вам догоджував словами
Порожніми, як розум ваш козацький,
Пишався розбишацькими ділами
І прославляв пожежі гайдамацькі...

Відразу громадянства викликає трактування козацтва як анархічної, руйнівної, отже, негативної для творення української держави і української культури сили. Безнастанні війни доби творення держави Хмельницького і часів Руїни, зв'язаний з цим господарський і культурний занепад Куліш розглядає як наслідок принципової ворожнечі козацтва до культури.

«Дикому» козацтву, вояцькій, гайдамацькій стихії він протиставить ідеалізовану, вимріяну ним культурну, колонізаційну працю старого українського, потім спольщеного панства, яке падає у війнах Хмельницького. Далі його ентузіазм викликає історична роль російських царів Петра I і Катерини II, що, мовляв, приборкавши татар і турків, ствердили південні межі України, працюючи разом із козацькою верхівкою, яка перетворилася на «малоросійське дворянство».

Зеров («До джерел») блискуче довів, що багато з цих думок мали паралелі в поглядах видатних діячів XIX століття, включно до Драгоманова з його обороною від Грінченкових ударів (у «Листах на Наддніпрянську Україну», с. 18–19, 1915) і діячів кінця XVIII та початку XIX століття.

У 1857 р., в післямові до «Чорної ради», Куліш писав, що він хотів «виставити в усій виразності втіленої історії причини політичної нікчемності Малоросії і кожному розумові, що вагається, довести не дисертацією, а художнім відтворенням забутої і перекрученої в наших поняттях старовини моральну konieczність злиття в одну державу південного руського племені з північним». А пізніші праці 70–80-х рр. настирливо прокламують, накидають ідею пошани до «культурників» — царів.

Одночасно він перейняті глибоким розпачем, бачачи стан, в якому перебуває українське громадянство, пригнічене, деморалізоване і розкладуване гнилою атмосферою чужинецького панування. Він біля домовини державності. Про неї забули ті, до кого Куліш зневажливо говорить: «Їсте, п'єте, п'єте і любите Вкраїну...»

В цілому ряді його творів українська дійсність представлена просто розпачливо. В період гострого конфлікту з громадянством, у «Хуторній поезії» читаємо:

Гей, хто на сум благородний багатий,
Сходьтеся мовчки до рідної хати,
Та посідаймо по голих лавках,
Та посумуймо по мертвих братах.
Темно надворі, зоря не зоріє,
Вітер холодний од Півночі віє,
Квилять вовки по степах-облогах...
(«До кобзи»)

В тій же збірці («Божий суд»):

А тепер мовчимо,
Мов сном вічним спимо:
Ні охоти, ні гласу не маєм.
Коли ж чує від нас
Хто сумний, тихий глас, —
В наших співах грізне щось таїться.
Мов на кришах сичі
Завивають вночі,
Мов голосить Мінервина птиця...

В поезії «Слово правди», присвяченій Ганні Барвінок, похоронні, могильні мотиви старшого покоління романтиків набувають цілком іншого втілення, і ми бачимо воістину експресіоністичні, несамовиті образи «черви», що пожирає в домовині «матусеньку Вкраїну»...

Тема любові-огиди, зневаги, може, найбільше скристалізовано виступає в «Україні» («Дзвін»), що початком нагадає Гетівську «Міньйону»:

Чи згадуєш, земляче, край той пишний,
Де річеньки блищать сріблом текучим?..
І згадую квітчасту Україну
І знов цвіте, знов молодіє серце...

А далі ніби гістеричний вибух безмежно відданого і до глибини душі ображеного:

Коханий край, край волі і неволі!
 Сміюсь до нього, сміючися плачу.
 Роблю, працюю на чужому полі,
 І радуюсь, що вже його не бачу...
 Рай на словах, на ділі пекло люте...
 Коли б мені, коли б тебе забути!

Це далеко ближче до Шевченкових гірких, сповнених бичування рядків, ніж справді епігонські Кулішеві «Досвітки». Це тема безмежної любові — ганьби і сорому, що її не могли обминути ні Франко з його заявою «не люблю Руси» та циклом «На старі теми», чи прологом до «Мойсея», ні Леся Українка з пекучими рядками своєї лірики, ні Маланюк із належно не оціненими ще «Псальмами степу».

Отже, внутрішній конфлікт, дисгармонія... У Куліша протягом років складається система раціоналістично-моральна, система просвітительська. Приходить потяг до європейської освіти, такої, якою її уявляли собі здебільшого у ХІХ столітті, тобто сплющеної, що в старовині вбачала лише обскурантизм, панування схоластики. Куліш, вивчаючи козацько-польські війни і їх часи, засвоїв уявлення про добу нашого відродження ХVІ—ХVІІ століть, як про часи мертвотної схоластики (згадаймо поему «Сковорода»). Інакше бути і не могло. Пізніше у М. Сумцова чи у С. Єфремова уявлення повнішим не стало. Отже, Кулішеві доба та не імпонувала.

Сьогодні, після праць Грушевського, Липинського, Донцова, ми бачимо глибоку перспективу, в якій формувалася державотворча думка. За тогочасного стану Куліш її не побачив. Як каже В. Петров («Куліш-поет»), «Куліш пишається з того, що в козацько-польських війнах він побачив не так релігійні і національні, як соціальні війни»...

Питомої державотворчої і культурницької української концепції в старовині він знайти не зміг (не знаходили її ще й пізніше) — в «Чорній раді» він констатує лише невдачу, безсилість, антиконструктивність плебейського руху низовиків і віддає свої симпатії городовикам. Але й вони держави не утримали...

А перед Кулішем носиться візія створеної обраним прошарком, керованої твердою рукою, далекої від розгойданої гайдамацької стихії культурної, упорядкованої держави. Формована під федералістичними впливами Кирило-Мефодіївського

братства, Кулішева культурницька, моральна концепція не знаходила свого традиційно-українського розв'язання питання державного. Куліш не мириться як оборонець «еліти», городового козацтва, з поглядами нівеляторського егалітаристичного народництва, що поняття Україна ототожнювало з поняттям етнографічної маси.

В 1864 р. він пише: «Ми становимо націю в розумінні етнографічному, але зовсім не політичному». Не знайшовши Шевченкового шляху у трактуванні нації-держави, Куліш цілком своерідно, при властивому йому сполученні несполучного, пафос культури і держави переносить на просвітницьку в ім'я інтересів української нації працю, поєднану з поборюванням козакофільської концепції. Це приводить його до заперечення державотворчого начала в середній добі української історії.

Однак він не відмовляється від грандіозної візії воскреслої для культурного життя України, знаходячи реалізацію її на чужому ґрунті — в цілком вигаданій, примріяній, історично нереальній державно-культурній місії великого панства і царів Петра I і Катерини II (якийсь період він захоплюється так само вимріяною культурницькою місією мусульманського світу).

Ми ще не маємо синтетичної праці, що охопила б ці протиріччя на всьому творчому шляху Куліша.

Ми знаємо, як склався шлях Костомарова після заслання з переходом до визнання неповноцінності української мови і культури. Ми сьогодні знаємо, що багато українських діячів XIX століття стояли недалеко від Куліша в державницькій концепції. Ми знаємо, як боляче переживав Куліш свій розлад з Шевченковим заповітом, то підносячи Шевченка до пророка то блюзнірськи відкидаючи його, щоб наприкінці життя все ж таки якнайвище його оцінювати — якнайвище оцінювати саме тоді, коли творчо, як мистець, Куліш став на цілком незалежний шлях.

Однак генеза того внутрішнього розколу Кулішевого, що спричинив його трагедію, не цілком розкрита. І здається, що дослідникам нашим варто було б присвятити більше уваги проблемі: Куліш і Гоголь.

Присвячуючи «Великі проводи» М. В. Гоголеві, Куліш писав:

Твоім духом теплим дишу,
Твоім серцем чую...

Майбутнім дослідникам доведеться, може, ще попрацювати над тим, що відштовхувало і що притягало Куліша до Гоголя. І тут, може, виясниться, чи не отруїв Куліша Гоголь страшним своїм диханням. Не пробуючи розв'язувати проблему, згадаємо про кілька цікавих моментів у житті і творчості.

Безперечна наявність спільних джерел для перших творчих захоплень того і другого: пісні і народні перекази – саме звідси етнографічне тло перших оповідань і Гоголя, і Куліша.

Безперечна спільність середовища, з якого вийшли обидва. Спільні для обох і петербурзькі враження – пушкінська творчість і культурна атмосфера навколо П. Плетньова.

Напливає спокусливе зіставлення «Тарас Бульба» і «Чорна рада». Але тут, може, знайдемо гостре відштовхування. Ю. Липа писав («Батько дефетистів», ЛНВ, 35, 2): «В „Тарасі Бульбі” знайде себе, коли захоче, навіть російський малоросіянин, жандармський полковник (той чи інший Новицький з Києва) – але не знайде себе в нім жаден полковник Хмельницького, ані Мазепи. Це є епізод історії, подробиця степової боротьби, а не синтез історії нації. Але ця випадкова постать методично, бузовірсько подана, як синтез цілої історії. Цілу історію України зробив Гоголь випадковою, без ієрархії і без усякого змісту (поза шибайголовством), без провідної глибокої своєрідної, власної ідеї, він обезголовив її...»

Куліш «шибайголовству» протиставить не тільки ідеальних носіїв державотворчої думки, саме тієї ієрархії – Сомка і Шрама, але і виразного шибайголову Кирила Тура, наділивши його високими моральними прикметами.

Але в трактуванні блискучого періоду воєн козацьких, хіба немає у Куліша тенденції перетворити історію України XVI–XVIII століть в «епізод історії», за висловом Липи?

Куліш з особливим зацікавленням ставився до Гоголя в 50-х роках, бо він працював над виданням його творів. «Обзор украинской словесности» в «Основі» він подає від Климентія до Гоголя.

Назріває проблема: хуторянство Куліша і Гоголеве уявлення про поміщицьку садибу як клітину, з якої починається моральне оздоровлення народу («Выбранные места из переписки с друзьями»).

І ще Липа писав: «Для українця найважливішим є той етап гоголівського розвою, де під старається нищити власний край,

у методичній ненависті надламає гордість, паплюжить свою расу, щоб збудувати на тому не знати чи фікцію системи, чи «власне тривале місце» серед чужих авторитетів, чи одно й друге разом...» «Гоголівські лаштунки, гоголівські декорації стають упоперек творчого шляху» не одному творцеві «серед блискового ранку нової української духовності»...

Виникає питання: чи не могли «гоголівські декорації» саме тому стати упоперек творчого шляху Куліша, що було дещо спільне в духовній організації, в умінні до краю захопитися фікцією, у несамовитому темпераменті?

Егоцентризм і пов'язана з цим самотність. Дидактичний тон, що переходить у нахил до пророцького пафосу (і в житті, і в літературі). Нетерпимість до критики (Шевченко: «Треба буде зачекати на Куліша. Він хоч і жорстоко, але іноді скаже правду. Зате йому не говори правди, якщо хочеш зберегти з ним добрі взаємини», «Щоденник» 18. 3. 1858). І постійна зацікавленість історією, причому обидва все таки в цій ділянці так і залишаються дилетантами.

І в літературних смаках знаходимо чимало спільного: Біблія, особливо пророки; пієтет перед Гомером, Данте, тяжіння до старої Англії; стиль листування піднесений і пихатий...

І коли проблема, що її можна формулювати — між Шевченком і Гоголем, — була б дещо висвітлена, може, ми б підійшли до висновку, що саме не без впливу Гоголевої спадщини сіра тінь грандіозної імперії закрила для Кулішевих очей майбутню Україну — самостійну державу.

Пафос державотворчий заступається у Куліша пафосом просвітительства-культурництва.

І тут у нього внутрішня боротьба — дисгармонія. І тут не знаходить його праця належного визнання. Боротьба між Кулішем, вихованим на етнографічному матеріалі, і Кулішем — «європеїзатором» — була такою ж нелегкою справою, як і боротьба за гармонійну історичну концепцію. Ця дисгармонія притаманна кільком десятиліттям пошевченківської доби. Тяжкі обставини літературної праці особливо утруднювали подолання кінцевого етапу поєднання світового, сприйнятого як європейське, із своїм, витворюваним, виформовуваним із багатющої стихії народної, стихії, що з нею треба було ось зараз негайно створити мову, відповідну до духовного багат-

ства інтелігента ХІХ століття — і то без своєї державної практики, без школи, без культурних читачів, без критики, майже без преси, поготів без академії. Як легко тут заломлювалися слабші, видно на прикладі Костомарова, що ентузіастично «українізувався», будучи молодим романтиком, і прийшов у роки похилі до цькування героїчної праці Михайла Старицького, до вимоги «оставить всех Байронов, Мицкевичей и других в покое» — тобто лишити українське слово тільки «для домашнього вжитку». Звідти ж іде трагедія Головацького, Могильницького, Марії Маркович, Данила Мордовця, Григорія Данилевського.

У творчості Шевченка напоєння чужим — всесвітньолітературним — так гармонійно поєднувалося з питомим, глибоко українським, яке йшло з народного підґрунтя, що поверхова критика типу драгоманівської не могла тієї споєності з всесвітнім знайти. Сьогодні — потрібна особлива глухота, щоб не помічати двох течій, органічно у Шевченка поєднаних, — але це по багатьох роках дослідів і роз'яснень.

У Куліша, в його глибоко суперечливій натурі, в трагічно негармонійній творчості такого поєднання не було. Він або плив за Шевченком (що давало Франкові підставу говорити про Кулішеве епігонство), або боровся з ним — і то не лише в засвоєнні нових форм поетичної техніки, але й ідейно. Тут, у цій ідейній боротьбі, він заходить у страшну безвихідь — до заперечення того, що любив найбільше і без чого не міг існувати. Негармонійність кидала його від одного шукання до другого і призвела до того, що «піонер із сокирою» лишив тільки колосальні заготівлі, будувати ж на цій основі викінчене довелося наступним двом поколінням: генерації Лесі Українки, пізніше генерації Маланюка і Яновського. Ми і тут стоїмо перед проблемою, яка чекає свого дослідника: Куліш і формування українського «високого стилю», за висловом Зерова. Інакше кажучи — Куліш і українська поезія ХХ століття.

Багато говорилося про Кулішеве експериментаторство, не завжди вдале. Як би там не було, але це — грандіозна, цілеспрямована праця. Ентузіазм щодо українського слова поєднувався у нього з глибоким розумінням шляхів, якими те слово мало розвиватися, щоб, відірвавшись від змужичілого бурлеску і від солодкавості наслідувачів народної пісні, ви-

йти на шлях справді самостійної української літератури — гідної сестри нових літератур світової сім'ї.

«Викликаймо його (слово. — М. Г.) тепер з останнього сховища на ширшу просторінь. Досі перепроваджено його в нас тільки через віковічні книги Святого Письма. Наступає черга перепровадити його через поетичні твори великих народів і через філософічну, оперту на природовідання науку» («Хуторна поезія»).

По багатьох роках підготовної праці ми починаємо розуміти Шевченка, починаємо бачити його очищеним від намулу упередження, яким занесено його в ХІХ столітті. Та сама праця чекає літературознавців, мовознавців, істориків і публіцистів щодо Куліша. Тоді ясніше стане перед нами ця постать, у якої поза сумнівами і загадками було одне — безмежна любов до України.

(«Арка», ч. 5. 1947)

Василь ІВАШКІВ

Український фольклор у записах і дослідженнях Куліша (1840-ві роки)

Упродовж усього довгого творчого шляху Куліш завжди велику увагу приділяв українській усній народній словесності. Пишучи про свої фольклорні зацікавлення, він постійно акцентував на значній ролі в цьому своєї матері Катерини Іванівни Гладкої, предки якої вели свій рід «від того Гладкого, що Хмельницький стяв йому голову»¹. Ось як Куліш згадував про неї в автобіографічному нарисі: «Не було кращого голосу ні в кого, як у Кулішевої матері; ніхто не співав таких давніх пісень, як вона; хмельницина дійшла до неї, не перепинена чужоземними співаками. Вона у своєму старосвітському роді унаслідувала гладківщину аж від берестецьких років. Пісня була для неї не забавкою: вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки, було, зітхне, задумається — знов співає. А серед беседи в неї було що слово, то й приказка; проміж двома чи трьома періодами речі вона, було, вставляє співний поетичний дріб'язок з народної антології. Розмова її інколи бувала дуже весела або посмішлива, — гостре мала слово; а другим разом поведе речі поважні про святощі, про людську долю, про давні давна — і дитині Пантелеймону любо було її слухати»². Мати, за словами Куліша, «вміла розмовляти тільки українською мовою і, що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної річі»³. Важливим для майбутнього письменника було й спілкування з двоюрідною сестрою Лесею, котра навчила його грамоти.

Усе це дуже допомогло майбутньому фольклористові у записуванні творів української усної словесності. Куліш так розповідав Жемчужникову про свої зустрічі з народними співцями, зокрема лірником Д. Погорілим: «Во время моих странствований по убогим хатам всего больше я располагал простой народ в свою пользу тем, что пел или читал наизусть множество народных песен. Этот запас знания, усвоенный мною еще с неграмотного моего детства, помог мне сойтись и с Дмитрием

Погорилым. Он, с наивною горячего сердца, предлагал мне идти и ехать со мной куда угодно, так что ставил меня даже в некоторое затруднение своею преданностию. К сожалению, это была одна из первых моих встреч в таком роде. Мне казалось, что я найду множество подобных личностей, углубясь больше в Зад[н]епровскую Украину, и я расстался с ним навсегда после первой беседы»⁴.

У рецензії на фольклорну збірку С. Щасного «Коломийки і шумки», опубліковану 1865 р., Куліш зазначав, що його патріотичні переконання склалися й під впливом того, що дома він розмовляв лише рідною мовою, а тому наче повчав тодішніх львівських культурних діячів свої праці писати саме українською мовою: «...Мене святої пам'яті панімавка моя вчила говорити при гостях «політично», дарма що на самоті гарнесенько розмовляла вона зо мною простою народною мовою і співала старосвітські пісні навдивовижу. Не говорила вона: вимовляй по-московськи, абоцо. Московської вимови вона не любила, а її сестра — так об поли билась руками, як вернувся додому синок, послуживши в Курському, та почав *чіста, чіста вигаварівать слава па-русски*»⁵.

Роль і значення усного народнопоетичного слова у процесі становлення нашої національної словесності Куліш дуже проникливо окреслив наприкінці 1860-х рр., наголошуючи передусім на високій естетичній вартості народних пісень і дум: «Аж ось наука виявила десяток дум козацьких, дивуючись, що кобзарі українські, не знавши письменства, співали про давні часи по-гомерівськи (очевидно, мова про передмову М. Цертелєва до збірника «Опыт собрания старинных малороссийских песней». — СПб., 1819. — В. I.). Потім напечатано збірничок сільських пісень (Куліш, мабуть, мав на увазі видання українських народних пісень, що здійснив М. Максимович у 1827 р., хоча мова може йти і про працю І. Кульжинського «Малороссийская деревня», 1827 р., у якій була й добірка народних пісень. — В. I.). Зрозуміли учені люде ще більш, постерігли в них пишну красу слова, якої рідко досягають і лавреати. Далі пішли вже збірники з приписами, увагами, історичними висліджуваннями, а київський професор Максимович почав з університетської кафедри глаголати про ліричну і етичну красу українських співів»⁶.

Чи не вирішальним поштовхом до глибокого зацікавлення українською уснопоетичною творчістю для Куліша стала друга

фольклорна збірка Максимовича «Украинские народные песни» (М., 1834), яка, за словами самого Куліша, відбила у нього «охоту від політичної мови з її возвишеними і низькими слогами. [...] Прочитав я її раз, прочитав удруге, втретє і поти читав, що й читати вже було не треба — всю вивчив напам'ять⁷. Тут то мені відкрилось, що не тільки світу в вікні — більш на дворі, і почав я з того часу шанувати рідну мову, що живе в устах народніх та в його піснях»⁸.

Під враженням від цього видання Куліш сам узявся до записування творів українського фольклору і наприкінці 1830-х років відніс цьому авторитетному тоді фольклористові та історикові, з яким близько подружився в часи навчання в Київському університеті, цілий зшиток таких записів, зроблених переважно в рідному Воронежі⁹.

Червнем 1840 р. датуються одні з перших документально відомих власноручних записів Куліша, які, щоправда, мають лише віддалений зв'язок зі справжніми фольклорними записами — це кілька різних історій, переданих російською мовою. Вони доповнені замітками, які молодий Куліш почув від інших людей¹⁰. Водночас і серед цих записів є досить цікаві. Так, Куліш зазначив, що М. Подолинський 12 червня розповідав про те, що дівчата в Лисянці (тепер Черкаської області) «между лентами вплетают всегда и черную ленту, и что этот обычай ведется со времени Коли[и]вщины, как объяснял один старик, которому во время того происшествия было лет около 20-ти»¹¹, що, як відомо, робилося в знак трауру за страченими гайдамаками (їх було близько 600).

Ці записи з 1840 року свідчать і про те, що 21-річний Куліш виявляв великий інтерес до різних архівних матеріалів та усних свідчень. Так, передаючи інформацію про те, що М. Подолинський колись бачив портрет Мельхіседека Значка-Яворського в молодому віці з «циркулем и масштабом», що свідчило про його великі знання з математики, Куліш зауважував: «Надо бы справиться, когда именно был Мельхиседек монахом Софийским, и не в звании ли писаря катедрального? Об этом, по словам М. Н. П[одолинского], можно бы подробно узнать от Трипольского протоиерея Вересовича, если он еще жив»¹².

Сюжети цих Кулішевих «Записок» переважно не мають фольклорного характеру: це історія про найбільший у Києві

дзвін, що впав на землю, вбив одного монаха і поранив іншого; оповідь «о софійском монахе, который перед смертью глотал червонцы, вкладывая их согнутыми, вместо косточек, в сливы»¹³, за що його позбавили християнського поховання; про монаха, котрий замурував гроші в стіну, прикривши їх образом; про те, як за намовою коханки коханець убив її чоловіка.

Записуючи народнопоетичні тексти під час своїх фольклористичних експедицій, молодий романтик не лише захоплювався їх поетичністю, а й вчився у них як письменник. Так, у листі до М. Юзефовича, писаного з Олександрівки 31 липня 1843 р. під враженням від зустрічей з народними оповідачами, він зазначав: «Я теперь хожу как пчела по сотам: где только встречу седую бороду, не отойду от неё без того, чтоб не выжать из неё пахучего цветка народной поэзии или в предании, или в песне. Изучение этих малороссийских антиков так же меня совершенствует, как совершенствует живописца изучение антиков скульптуры»¹⁴.

Такі думки Куліш увиразнив уже десь через тиждень — на закінчення передмови до збірника «Малороссийские предания и разные заметки» він зазначав, звертаючись до молодих письменників-початківців: «Я от души советовал бы молодым людям, начинающим писать, отложить это до времени и заняться собранием сокровищ красноречия и фантазии, рассеянных в народе. Кроме пользы истории [и] литературе, они такими изысканиями приобрели бы великое познание природы человеческой, приобрели бы навыки излагать свои мысли выразительно и пластически, и бесконечно усовершенствовали бы свой вкус [...] оценкою произведений народного таланта, всегда живого и свежего, как весенние цветы, как богатая деревенская зелень, как все, что дано Богом, а не людьми»¹⁵.

Не менш емоційним був і його відгук щодо поетичності фольклорних записів, висловлений дещо згодом після закінчення літньої мандрівки Україною 1843 р. (це вже була реакція на уснословесні тексти скоріше фольклориста-видавця та вченого): «Совершил я летом двухмесячное путешествие по Малороссии и извлёк великие результаты, между прочим записал из уст народа множество превосходных преданий (в особенности о гайдамаках) с такою точностию, что они вполне могут назваться отрывками изустной народной литературы. Удивительные вещи! Что за красота слова! что за дивный полёт

фантазии! Приготовил к печати томик в 200 страниц in -8, под заглавием: «Малороссийские предания, легенды, поверья и разные заметки, касающиеся местных примечательностей, народного быта и т. п. (Материалы для изучающих народную историю и поэзию) Собрал П. Кулеш. Книжка первая». [...] Она более [...] даст светлых мыслей о поэзии, чем иная глубоко ученая теория»¹⁶.

Куліш записував усе, що вважав більш-менш вартісним чи просто цікавим — навіть те, що він, скажімо, був здивований тим, що: «края подречной горы [казались] такими гладкими, как-будто обтесанные руками человеческими. Они поделены на длинные параллелограммы удолиями. Может быть, это тянулся город. Днепр тогда шел гораздо далее от горы. Когда начало прежнее русло засыпать песком, то прозвали его “Вовчим гирлом”. И теперь есть то урочище»¹⁷.

Куліша треба сприймати як чи не першого українського фольклориста, хто відчув особливу поетичність характеру звичайної селянської розмови — він так і писав: «Учиться можем не иначе, как записывая из уст народа его речь, часто вдохновенно красноречивую»¹⁸. У статті «*Bel parler gentile*» («Вишукане красномовство») (1906) І. Франко зазначав, що коли українські фольклористи полювали на пісні, казки, вірування та легенди, а до «тих широких, невимушених і на око безпрограмованих розмов селянських, у яких, мов у калейдоскопі, переливаються їх щоденні, не раз на око сірі та нецікаві справи»¹⁹, ставилися, як до непотрібного матеріалу, Куліш у «Записках о Южной Руси» не лише помістив значний фольклорний матеріал, а й «дав інтересну спробу передати той матеріал, овіяний тим самим теплом селянського родинного життя, що кладе свою нестерту печать на колориті й формі самого того матеріалу»²⁰.

Молодого фольклориста вразив народний оповідач, (Куліш писав про узагальнений тип такого оповідача. — *В. І.*) котрий, не знаючи законів риторики, «ясно, деликатно и краснó излагает свой рассказ, что делает оный вполне понятным и для самого просвещенного, и самого темного человека. Вы сознаетесь, что он говорит красноречиво. Но запишите слово в слово тот рассказ и потом прочитайте — найдете ли вы в нем те правила риторики, красноречия, которые набивали с малолетства вам голову? Ничего не найдете, а между тем рассказано ясно, склад-

но, убедительно, следовательно, и красноречиво»²¹. Тому закономірно, що його згодом образили слова Максимовича, котрий, рецензуючи «Записки о Южной Руси», вжив слово «болтовня»: «Друге ваше негарне слово, що преданія назвали “болтовнею”. Се “болтовня”? Коли що написав я по-своєму, до ладу, то через сю “болтовню”, добродію. І не з ваших би уст треба чувати землякам таке ганебне слово. Висока красота слова, камінь, на котрому воздвигнеться наша не німецька словесність, — от що се за “болтовня”. Як іскри, горіли в мене в душі слова Таранухи і Харка Цехмистера, як чари, наповняли вони мій розум, і догадався я, що такі речі, об котрих ні од кого не чув ані півслова»²².

Можна припустити, що цією «болтовнею» Максимович називав численні зразки звичайної селянської розмови, які Куліш розумів не лише як необхідний чинник конкретної праці фольклориста, а й як складову всього фольклору. Це було глибоким Кулішевим переконанням — він вважав, що без таких, здавалося б, нефольклорних записів фольклорний збірник буде неповним, а тому писав М. Погодіну в листі від 4 лютого 1844 р.: «Странствуя по их (себто запорожців. — В. І.) прежним кочевьям и меж ними самими, я всё буду записывать, и тогда составится из этих преданий единственная и неоценённая книга»²³.

У першій половині 1840-х рр. молодий фольклорист задумав системне записування і видання всіх відомих на той час фольклорних жанрів, свідченням чого є його лист до М. Погодіна від 2 лютого 1843 р. з Києва (тобто писаний перед його першою спеціальною фольклористичною експедицією), де Куліш озвучив план серії своїх народознавчих праць, яку мала б вінчати «Історія України». Важливо, що належне місце в цих планах посідав і фольклор, якому відводилося два окремих томи, що мали вийти після літописів з «возможно полными комментариями»: «во-вторых, издать малороссийские песни, которых много собрано лично мною в народе; в-третьих, издать народные предания, легенды, мифологию, пословицы и всякую мелочь»²⁴.

1844 року Куліш суттєво відкоригував цей свій задум — тепер він уже планував багатотомну працю під назвою «Жизнь малороссийского народа», концепцію якої він обґрунтував у великому листі до М. Юзефовича від 10 вересня 1844 р., писаному зі Сквири (тепер Київської області), вже зібравши значну кількість зразків фольклорного матеріалу. Саме тоді Куліш серйозно за-

мислювався над важким колоніальним становищем України та її культури, а відтак зрозумів, що для того, щоб «самим нам основательнее познать себя, нужно бы предпринять такое издание, которое бы обняло своими томами всё, в чём выразилась жизнь малороссийского народа»²⁵. Далі він розписав короткий зміст восьми томів такого видання, справедливо називаючи цей план програмою «патриотического подвига, для которого мне приятно было бы посвятить те годы, когда способности наши бывают в цвете сил и деятельности»²⁶. Його, крім видання українських літописів «со всеми примечаниями, приложениями и выписками из иностранных писателей о Малороссии»²⁷, яке мав готувати М. Юзефович, мали скласти: «2) свод малороссийских узаконений и история законодательства в Малороссии; 3) география Малороссии в древние и в наши времена (причём показать порядок или историю заселения края, переход владения землями и сёлами из одних рук в другие, отмены почвы с описанием местоположений, урочищ и пр.); 4) описание старинных церквей, зданий, утварей, домашних принадлежностей, костюмов, народных праздников, обычаев, домостроительства, хозяйства, торговли, ремёсел и пр. в древнем и в новом состоянии Малороссии; 5) народные предания, как переход от истории к поэзии, от положительной, существенной жизни к жизни идеальной и фантастической (а моё собрание народных преданий просто — superbe!); 6) народные сказки, пословицы, загадки и пр.; 7) народные песни с критическим разбором замечательнейших; наконец 8) написанную, после глубокого изучения всех этих источников, историю Малороссии»²⁸.

Неважко помітити, що у своїй основі це грандіозний проєкт комплексної етнологічної праці, який попри окремі цікаві спроби самого Куліша та деяких його наступників, зокрема Хведора Вовка²⁹, ще дотепер не здійснено. Водночас очевидно, що елементи практично кожного з цих томів так чи інакше можна віднайти в «Записках о Южной Руси».

На думку Куліша, таке видання було б цінним лише тоді, коли за його здійснення взятися з «любовью малороссиянина, славянина и просвещённого человека, приложит множество разного рода рисунков и чертежей»³⁰. Однак у кінцевому підсумку з'явилися тільки два томи «Записок о Южной Руси», які усе ж свідчать про фундаментальність задуму їх творця.

Це було б можливим лише завдяки систематичному вивченню та записуванню текстів народної творчості, але більшість фольклористів це робить вряди-годи, бо «бесконечные заботы сложной цивилизованной жизни преследуют нас всюду и отвлекают от самых приятных предприятий. Мы делаем на лету свои наблюдения, торопливо записываем песни от старой ключницы в родном доме, или думу случайно сблизившегося с нами нищего певца и тем оканчиваем свою попытку к этнографическому исследованию своей родины»³¹. Тим часом дослідження життя народу вкрай важливе, адже етнографія неминуче постає як чиста історія: «этнография сливалась для меня в одну науку с историей, а история разоблачалась в своих этнографических последствиях»³².

Про те, що Куліш досить серйозно ставився до реалізації такої грандіозної програми, свідчить хоча б простий перелік його рукописів, які зробив М. Білозерський. Цей унікальний для кулішезнавства список складає 31 позицію. Найцікавішими тут видаються такі: «О малороссийских одеждах, оружии, утвари и прочих древностях (собрание и указание материалов)», «Предания малорос[сийские] и разные заметки, касающиеся местных примечательностей, обычаев и т. п.», «Юридическая терминология и судопроизводство в Малороссии», «Исторические выписки и заметки, объясняющие новое положение Малороссии после переворота, сделанного Хмельницким», «Из ведомостей о малороссийских полках» та інші³³. У фонді М. Білозерського в ІМФЕ вдалося виявити не всі зазначені рукописи, але значна частина їх тут усе ж наявна.

У своєму листуванні чи рукописних матеріалах Куліш переважно тільки означував питання важливості вивчення народної словесності та потрібність записувати почуті народнопоетичні тексти. Лише в «Записках о Южной Руси», пишучи про особливості побутування історичних пісень та переказів про гайдамак (зокрема, сотника Харка), Куліш спеціально заторкнув проблему записування творів фольклору, не забуваючи водночас нагадати, з якими труднощами «сопряжено это, по-видимому, не очень мудреное дело. Заходите вы в какую угодно хату и попросите спеть самую общеизвестную песню, — вам будут отвечать: "Хіба ми п'яні, щоб співали?" или что-нибудь подобное»³⁴. Відтак, щоб записати, скажімо, козацькі чи невільницькі пісні,

треба зблизитися з «каждым седоусым недоверчивым стариком, который, может быть, в молодости сам был гайдамакою»³⁵, але для цього треба багато часу та особливих навичок.

Закономірно, що фольклорист багато уваги приділяв методиці записування народнопоетичних творів, хоча, публікуючи фольклорні тексти далеко не завжди додержувався наукових засад. Для нього було важливо вміти розговорити людей, викликати в їхній пам'яті спогади про минуле, що зробити вдавалося не завжди: «Не раз я чувствовав себя пристыженным и раздосадованным после неудачных попыток завязать доверчивый разговор с седобрадыми старцами; не раз я уходил из хаты поселянина с сознанием неумения показать себя тем, что я есть»³⁶.

Прагнення зберегти атмосферу функціонування народнопоетичних текстів спричинило й певну «безсистемність» добору і розташування фольклорних матеріалів, яку спостерігаємо і в його рукописних збірниках, і в друкованих виданнях. Куліш писав М. Юзефовичеві 10 грудня 1843 р.: «Предания [...] я разложу здесь так, как я выспрашивал и изыскивал, причём сами рассказчики их обрисуются читателю и представят много замечательных частных»³⁷.

Така видима «безсистемність» подання фольклорного матеріалу в «Записках о Южной Руси» дала йому можливість повніше та яскравіше представити колорит обстановки функціонування української народнопоетичної творчості. Це завважили численні дослідники, з-поміж яких варто виокремити цікаві спостереження Ватрослава (Гната Вікентійовича) Ягича з приводу «Записок о Южной Руси»: «Цей твір свідчить про надзвичайно живу спостережливість автора, котрий не обмежився простою передачею текстів зібраного ним матеріалу, а доповнив їх чудово намальованими картинами реальної обстановки. Його праця на читача справляє таке враження, ніби він увійшов до етнографічного музею»³⁸.

За влучним спостереженням О. Пипіна, такий спосіб подання народознавчого матеріалу дозволив Кулішеві ввести читача в «самий процес етнографічного спостереження: він (Куліш. — В. І.) не лише подавав старовинну думу, казку, пісню, переказ, а й знайомив із самою обстановкою, з тими людьми, в середовищі яких він вислуховував ці перекази. Твір народної поезії виходив

не анекдотичним фактом, як квітка, відірвана від свого коріння, а, навпаки, відкривався перед читачем, оточений тими подробицями побуту, індивідуальних народних характерів і розуміння, між якими він перебуває в дійсності»³⁹. Відтак, «Записки» були на свій час незвичайним явищем: «Присвячені історії, а ще більше етнографії, вони не були ні ученим трактатом, ні голою збіркою творів народної поезії, і становили цілком нову форму етнографічного вивчення»⁴⁰.

Такий погляд на «Записки о Южной Руси» у наш час аргументовано розвинув німецький вчений Фрідріх Шольц, котрий писав: «У впорядкуванні фольклорних матеріалів Куліш значно випередив свій час. Він систематизував тексти за оповідачами та співаками. Важливими є також його вказівки про співаків та оповідачів, їхній побут, спосіб їхнього виконання фольклорних творів»⁴¹.

Важливим фактором фольклористичної діяльності Куліша 1840-х років була його національно-патріотична налаштованість (відомо, що навіть живучи в Петербурзі, Куліш не поривав своїх зв'язків з Україною, називав себе «истинным украинцем»⁴²), яка не зникла й через десятиліття, коли він готував до друку «Записки о Южной Руси». Фольклористичною діяльністю Куліш займався, за власним зізнанням, передусім із патріотичних переконань⁴³. Тому згодом, 1857 р., відповідаючи Максимовичеві на його «Украинские письма», написані з приводу «Записок о Южной Руси», зазначав, що ним рухала «щира прихильність до рідного краю, до рідного плем'я»⁴⁴. Це була його «релігія, котора спасла мене од смерти, і спасе, може, тисячі інших людей»⁴⁵.

Закономірно, що процес підготовки й записування творів народної словесності Куліш сприймав як загальнонаціональну справу, патріотичний подвиг. Фольклорист «піднімає до високої місії й самого збирача та записувача»⁴⁶, вважаючи, що публікаціями текстів усної словесності він не лише розширює коло історичних відомостей про націю, а й сам стає частиною історії. Пишучи про народнописенні легенди та перекази як джерело справжньої поезії, Куліш водночас зазначав, що «провести источник родного слова и духа к будущим писателям — не значит ли быть двигателем их успехов?»⁴⁷. За Ф. Шольцем, це власне і свідчить про ро-

мантичні начала в наукових підходах Куліша до вивчення і збирання творів фольклору⁴⁸.

Можливо, це певною мірою була переоцінка значення діяльності записувачів і видавців, що спричинило й десь занадто категоричне ставлення Куліша у 1850-х рр. до письменницької чи наукової творчості низки відомих на той час письменників і вчених: «едва ли князь Цертелев и гг. Максимович, Срезневский, Лукашевич и Метлинский будут так долго жить в литературных преданиях по своим произведениям, как по записанным и изданным ими народным песням»⁴⁹. Думаю, це було справедливо передусім стосовно М. Цертелева та П. Лукашевича, хоча не викликає сумніву й те, що внесок Максимовича (особливо як автора передмов до своїх видань українських народних пісень та дум), І. Срезневського та А. Метлинського у фольклористику все ж вагоміший, аніж в історіографію, літературу чи філологію загалом — принаймні, стосовно 1850-х років така оцінка їхньої діяльності може бути цілком виправданою.

За власним зізнанням, Куліш у 1843–1844-х роках на Київщині записав численні «народні легенди, традиції про гайдамак і всяке інше добро»⁵⁰, а в листі до І. Срезневського від 21 вересня 1845 р. зазначав, що має «записки об украинской свадьбе»⁵¹. За справедливим припущенням О. Федорука, це «Описание свадьбы и свадебных обрядов украинских малороссиян (в Богуславщине)», яке уклав священик села Стеблева С. Левицький (батько І. Нечуя-Левицького)⁵², та Кулішевий матеріал «Свадебные обычаи в Борзненском уезде»⁵³. Про напружену збиральницьку діяльність фольклориста свідчать і численні рукописні матеріали, які ще дотепер належно не систематизовані, бо зберігаються в різних місцях, зокрема Києві (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України, Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України), Чернігові (Обласний історичний музей імені В. В. Тарновського, музей-заповідник М. Коцюбинського), Москві, Петербурзі та інших містах.

Одним із перших документальних свідчень наукової фольклористичної діяльності Куліша літа 1843 р. є його записи народних пісень в альбомі Т. Шевченка — це власне перші фольк-

лорні записи, зроблені в цьому альбомі, датованому 1839–1843 роками. Серед них тексти, які туди вписав своєю рукою сам Куліш: «Хвалилася Україна, що в нас добре жити»⁵⁴, «В Макарові, славнім місті, пророчисте свято», «Солодким медом да солодким вином кубки наповняли», «Гей підтискай, малий хлопче, тісенько й попруги» та «Да все луги, все береги, ніде води да напиту[ся]». Два з цих записів датовано 13 червня 1843 р., що дало підстави тим самим числом датувати й інші подані там три фольклорні тексти⁵⁵. На основі цього факту В. Яцюк переконливо довів, що зустріч Шевченка й Куліша «відбулася першої декади червня 1843 року, коли поет із Качанівки приїхав до Києва. Сталося це на київській квартирі Пантелеймона Куліша»⁵⁶.

Через кілька тижнів після знайомства із Шевченком Куліш здійснив поїздки переважно тодішньою Київською губернією, попередньо узявши із собою офіційні «Предписания» від керівництва римсько-католицьких церков Київської губернії (5 липня 1843 р.) та Київського військового, Подільського й Волинського генерал-губернатора (6 липня 1843 р.), що давало молодому дослідникові широкі права на вивчення архівів.

Одне зі, здається, ще неопублікованих документальних джерел яскраво свідчить про те, як Куліш описував такі архіви й на які історичні факти в архівних матеріалах він звертав увагу: «В Звенигородском уездном суде архив заведен с 1795 года. В земском суде дела тоже со времени учреждения уезда, то есть с 1795 [года], но опись только с 1815. В магистрате дела с 1761 [года] без последовательности. Магистрат переведен из Богуслава в 1827 [г.], но неизвестно, все ли дела оттуда перевезены. Опись заведена с 1833 [г.], а о прежних делах только за некоторые годы. В магистрате и в думе дела с 1800 [г.], т. е. со времени учрежд[ения] маг[истрата] и думы. По случаю притеснения гр[афа] Браницкого мещан богуславских, которые жили на его грунтах, не хотели принимать подданства, и тем велено переселиться в Богуслав, которые [...] остались на тех землях, то числятся в Звенигородском магистрате»⁵⁷.

Під час своєї мандрівки Куліш не обмежився оглядом стародавніх актів — він передусім записував фольклорні тексти. Саме про це й йшлося в його автобіографічних замітках «Около полустолетия назад. Мои литературные воспоминания», написаних з приводу виходу у світ збірника «Украинские народные

предання» (як відомо, були надруковані 1847 р. в «Чтениях» Товариства історії і старожитностей російських, але конфісковані й побачили світ лише 1893 р.⁵⁸): «В одном кармане у меня “Stanica Hulajpolska”⁵⁹, в другом Гомерова “Одиссея”, в третьем альбом для рисования и записывания, в четвертом штофик запеканки, открывавший мне самые несообщительные уста старожилков, козацких и гайдамацких потомков»⁶⁰.

Варто звернути увагу на Кулішеву вказівку на «альбом для рисования и записывания», яким, очевидно, власне й є цитований вище альбом з малюнками і нотатками Куліша, датований 1843—1856 роками. Він зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї імені В. В. Тарновського (Інв. № Ад. 225—34/1933. — 34 арк.). На першому аркуші напис «1843, июля 6», а нижче «Юноше благому Василию Васильевичу Тарновскому в день его ангела от П. Кулиша. 1856, янв. 1. Киев». Цей альбом, матеріал якого датується переважно літом 1843 р.⁶¹, власне є однією з тих записних книжок, на які щоразу посилався Куліш, оповідаючи в «Записках о Южной Руси» про свої фольклористичні мандрівки⁶².

Згадуючи про свої розмови з польським письменником і критиком М. Грабовським у першій половині 1840-х рр., Куліш зазначав: «Мои альбомы, содержавшие в себе и записанные мною предания, и портреты самих рассказчиков [Примітка Куліша: “Один из них я подарил В. В. Тарновскому⁶³. [...]”] привели его (М. Грабовського. — В. I.) в восхищение, так что часто, сидя за столом в кругу своего семейства, он вдруг повторял из них отрывок, точно на сцене; например, следующий: “Здорові, сучаки! — Здорові, пане! — А що ви? Не орете? — Ні, пане. — А ми ж оце почали орати”»⁶⁴.

Вирушаючи у фольклористичну експедицію, Куліш ставив собі за мету зустрітися з кожним, хто знав хоча б одну народну пісню, думу, легенду чи казку або принаймні був цікавим співрозмовником. Молодий народознавець сумлінно фіксував такі розмови, намагався не пропускати жодного рядка чи слова. Відомо, що тоді Куліш цікавився не стільки думами, історичними піснями чи обрядовим фольклором, скільки народною прозою — легендами і переказами, які містили б народну оцінку порівняно недалекого минулого, зокрема гайдамаччини та її найяскравішого вияву — Коліївщини 1768 року.

Фольклорист добре підготувався до своєї мандрівки Київщиною, а тому склав собі своєрідний питальник із двадцяти трьох пунктів, відповіді на які справді мали дати всебічне уявлення про народне ставлення до свого такого непростого, але ще пам'ятного минулого. Цей питальник є надзвичайно цінним свідченням особливостей праці Куліша-фольклориста та Куліша-історика. Оскільки він, здається, ще не публікувався, наводжу його тут повністю:

«О чем спрашивать у стариков?

1. Что помнят о Колиивщине? 2. От чего началась она? 3. Кого из ватажков они помнят? 4. Кто был с ними заодно, а кто против? 5. Чем кончилось все это и какие были кары? 6. Были ли между народом такие, которые укрывали от гайдамак жидов и ляхов? 7. Какие пели гайдамаки песни? 8. Еще не помнят ли о прежних и последних гайдамаках? 9. Что знают о Сечи Запорожской и о запорожцах? 10. Какое участие принимало в этом духовенство? 11. Что не нравилось народу в Унии? 12. Какими средствами принуждали к Унии и принуждали или же действовали убеждением или обманом? 13. Какие были народу работы, какие панцины, какие подати? 14. Какие были урожаи и цены? 15. Помнят ли голод, сарану и моровое поветрие? 16. Какие ремесла и промыслы имел народ? 17. Какие в этом селе есть урочища и почему так названы? Не является ли что на них? 18. Не находили ли когда-нибудь старинных денег и вещей? 19. Нет ли у кого в селе малёванных гайдамак? 20. Какие знают песни и сказки и кто лучше всех поет? 21. Нет ли у них знахара? 22. Кому принадлежало сперва село? 23. Помнят ли миссионеров-базилиан?»⁶⁵.

Із цим питальником безпосередньо пов'язана проблема запису тексту за природних умов його функціонування, що лежить в основі сучасної методики збирацької роботи фольклориста. Як слушно підкреслювала Олесья Бріцина, саме «П. Куліш продемонстрував розуміння важливості цього під час збирання, коли казав, що не зміг зафіксувати репертуару Архипа Никоненка повністю, оскільки чекав слушної нагоди для виконання дум»⁶⁶. Відомо, що фольклорист прагнув зафіксувати роздуми та оповіді цього кобзаря саме тоді, коли той висловлювався вільно, без впливу на нього записувача, однак не зміг реалізувати свого задуму через смерть народного митця.

Після питальника йшли Кулішеві подорожні нотатки. Спершу фольклорист зазначив, що в Берестечку на костелі було намальовано подвиги Нечая, далі йшла згадка про його могилу, після чого цитовані вище записи про те, що було в тому чи іншому архіві Звенигородки чи Богуслава. Є навіть опис одного рідкісного «Євангелія»: в Миколаївському медведівському «монастыре весьма древнее евангелие на бумаге уставом. [...] правописание сходно со "Слово[м] о полку Игореве"»⁶⁷.

Саме в цих місцях Куліш записав невеликий, але цікавий переказ єврея про Хмельницького («Предание єврея о Хмельницком»), хоча, мабуть, спершу питав його про події та героїв Коліївщини, бо в цій оповіді згадувався Іван Гонта. Фольклорист не ввів тексту цього переказу ні до «Украинских народных преданий», ні до «Записок о Южной Руси», очевидно, тому, що це був переказ не українця та й, мабуть, і не українською мовою. Ось його текст: «Еще прежде Гонты был разбойник Хмель. Он был волшебник, прошел с войском до Вислы и, омывши в Висле кинжал и саблю, сказал: "Братці, домой; дальше идти нельзя". Ему никто ничего не мог сделать. Он возвратился домой и умер в Субботе на своей постели»⁶⁸.

Подальші матеріали переважно є саме тими текстами, які фольклорист використав у «Записках о Южной Руси», а тому вони вкрай важливі для академічного видання цієї неоціненної пам'ятки нашої культури. В цих рукописних записах йдеться про перебування Куліша в Черкасах та Суботіві, розмови фольклориста з Василем Судденком, Харком Цехмистром, Іваном Бурдуном та іншими оповідачами, наведено тексти їхніх оповідей про гайдамацьких отаманів Максима Залізняка й Максима Шила, різні події з часів Коліївщини, про звичаї запорожців тощо.

Про особливість цих записів свідчить хоча б такий цілісний фрагмент з цього цінного архівного джерела, який містить уривки різних фольклорних матеріалів чи їхні головні теми: «Один чоловік гончар Слупський найшов у дубу за горою підкову, а вище проверчено та і вбито шворінь. Одна дочка Мотря, та син Юрась (спершу було написано *Юрко*. — В. І.), а третя Домна, вона греблю в Смілій сипала, а Мотря Мотронинський ман[астир], а Юрась вистріл [...] на Юровій горі коло Смілої. Хмельницький бунтовав гайдамак. Він писав таку бомагу, щоб

до його хто пристав. То то була Хмельниччина, а послі стала гайдамаччина. То було приїде до турка та й продасть народ, то і ясир брали. Як замурував Маз[епа] Палія Семена у стовп, то три годи воював з царем...»⁶⁹. Додам до цього й те, що Куліш записував і розмови з носіями фольклору, рисував їхні портрети тощо.

Зрозуміло, такі записи для Куліша переважно були чернетками, а тому для друку він їх редагував, хоча є й тексти, яких фольклорист просто не включив до «Преданий» чи «Записок». Так, у «Преданях об урочищах в Звенигородке»⁷⁰ нема такої інформації: «В 3-х верстах от Звенигородки в дер[евне] Гузовке есть могила Звенигородка, на которой стоял замок Сигизмунда. Там звонили в большой колокол»⁷¹. Окремі матеріали, подані російською мовою, Куліш згодом, очевидно, перекладав українською – наприклад, це стосується переказу «Гайдамаки в Умани»⁷².

Готуючи фольклорні матеріали до друку, Куліш переносив їх до інших своїх рукописних зошитів, часто не переписуючи всього тексту, а інколи й дещо змінюючи його, надаючи творам більш завершеного вигляду. Це переважно стосувалося записів переказів про Б. Хмельницького, І. Мазепу, С. Палія чи гайдамаччину, котрі Куліш переважно опублікував в «Украинских народных преданиях», а також «Записках о Южной Руси», а от поетичних творів, які за невеликим винятком, так і залишилися в рукописах, він власне не правив. З-поміж пісенних текстів є дуже цінні записи, а тому вони потребують свого окремого вивчення. Найцікавішими видаються такі історичні пісні чи їхні фрагменти: «Де Савул-могила, широка долина, сизий орел пролітає» (напевно, про події середини XVII ст.), «Ой поїхав Харкота із України та горілки напився» (про героя цієї пісні сотника Харка Куліш у зазначених друкованих виданнях помістив низку народних переказів, але жодної пісні), «Ой почувайте, ой повидайте», варіант якої «Песня о войнах Хмельницкого» опубліковано в «Записках о Южной Руси»⁷³, «Ой у неділеньку рано, а як сонечко сходить, / То лейментар по риночку ходить» (це чи не перший із відомих записів цієї пісні про події кінця XVII ст.; про нього упорядники академічного видання історичних пісень навіть не згадують, публікуючи лише записи кінця XIX – першої третини XX ст.⁷⁴), «Ой приїдь, приїдь, Палію Се-

мене, да на бенкет до мене», здається, недрукована пісня «Ой стояла Москва да й у кінець моста» тощо.

Особливий науковий інтерес викликає остання з названих пісень, яка містить мотив героїчної боротьби козаків з російськими окупаційними військами під час знищення Запорозької Січі, а відтак не могла бути опублікована в жодному збірнику (навіть академічному) історичних пісень (у такому збірнику, як про це уже йшлося, справді пропущено чимало вартісних текстів). Закінчуючись перемогою значно чисельнішого ворожого війська над запорозьким [«Гей оступила (Запорозьку Січ. — В. І.) вража драгунія та всіма сторонами»⁷⁵], пісня наголошує й на звитязі наших козаків:

Ой стояла Москва да й у кінець моста
 Да дивилася в воду на свою уроду,
 Сама себе войовала і кров свою проливала,
 Нашим козаченькам, нашим молоденьким
 Великий жаль завдавала.
 Наші козаченьки, наші молоденькі
 Нігде в страху не бували,
 Сорок тисяч Москви, виборного війська
 Упень вибивали⁷⁶.

Фольклорні матеріали в альбомі за 1843 р. подано, мабуть, саме так, як Куліш їх записував — тобто, переважно без заголовків (зустрічаються хіба що написи «Об орде»⁷⁷), значною мірою безсистемно, нерідко спершу подаючи продовження оповіді, а потім її початок, бо оповідач міг щось згадати й наступного дня (логіку народних оповідей фольклорист відтворив уже в її публікації в «Украинских народных преданиях» та «Записках о Южной Руси»). Свідченням цьому є записи наприкінці альбому, де Куліш занотовував питання, які б він хотів додатково з'ясувати у своїх респондентів, інколи зазначаючи одразу й відповіді: «О чём спросить у Судденка: 1. Як звали його батька? 2. Де дівсь запорожець? У Цехмистра: 1. Рассказ об унии когда? Прежде Зализняка? “Послі, мабуть, у тому годі”. 2. Хто пан Сельський? 3. Сколькo верст до великих курганов? «Верст 7». 4. Знает ли он церковь черк[асской] княжны?»⁷⁸. Тоді ж загалом розбірливий і виразний почерк цього альбому перемішано з не надто розбірливим, що свідчить про те, що окремі записи справді зроблено безпосередньо під час спілкування з народ-

ними співцями та оповідачами. Водночас деякі матеріали Куліш переписав, а тому вони зустрічаються ще раз уже в іншому місці.

У цьому «альбомі для рисованья и записывания» Куліш уточнював колись почуту інформацію (наприклад, зазначив, що церква в Білій Церкві, яку в той час було розібрано, «построена Мазепою, а не Семеном Палием, как говорили мне в Киеве»), записував, як їхати до М. Грабовського («Грабовский в 35-ти верстах от Чигирина, от Новомиргорода в 15-ти верстах, в селе Александровке?»), намічав наступні маршрути («Около Белой Церкви верстах в 8 есть село Мазепинцы, в котором, по преданию, родился Мазепа»), фіксував навіть рахунки за обід⁷⁹ тощо. Саме з Олександрівки, у якій мешкав М. Грабовський, Куліш і мав намір час від часу «углубляться в разные места Украины для изыскания развалин народной поэзии, — дело великой важности, как я увидел после нескольких опытов»⁸⁰.

До інтересів молодого фольклориста, як уже йшлося, входило фіксування найширшого кола народознавчої інформації. Тому він записував різноманітні відомості про все, що так чи інакше торкалося духовного життя українців, плануючи їх використати в майбутніх українознавчих публікаціях. Прикладом такого дбайливого ставлення до народних звичаїв і традицій є датований 1843 роком рукописний збірничок «Заметки о малороссийских обычаях, верованиях, одеждах, утварях, постройках и пр.»⁸¹.

Збірник містить записи народних звичаїв та вірувань із рідного Кулішевого Воронежа, хутора Білозерських Мотронівки, деяких навколишніх сіл (зокрема, Мартинівки), виписки з друкованих джерел (роману Г. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський») тощо, які стосувалися різних аспектів щоденного людського життя. Так, Куліш записував народні повір'я про гостювання («Если гость придет с хлебом, как обыкновенно водится, то хозяин, принимая хлеб, целует оный и говорит: “Роди, Боже, такі колоски”»⁸²), частування горілкою за обідом і так звану ручкову чарку. Елементами цього звичаю він скористався і як письменник — описуючи гостину Шрамів у Череваня, Куліш ужив і фразу з такого частування: «Гости, выпивши, брызгают остатками в потолок, приговаривают [...]: “Щоб наші діти так вибрикували!”»⁸³. В одному з ранніх російськомовних варіан-

тів роману письменник не лише навів цю ж фразу, а й у примітках подав повний опис такого звичаю: «Когда соберутся к кому-нибудь гости и нужно пить водку, то, по обычаю, к этому можно приступить не прежде, как пока войдет в хату хозяйка, которая обыкновенно хлопочет где-нибудь на кухне. “Пора б і по чарці, — говорит хозяин, — да старой нема в хаті”. Наконец стара является. “А що, стара? Пора по чарці пить?” Тогда уже выпивает сперва сам хозяин, подносит хозяйке, а потом и всем гостям. Хозяйка наблюдает то же правило в отношении к хозяину: пока не войдет в хату хозяин, нельзя потчевать гостей»⁸⁴. Це стосується й звичаю частувати гостей, кладучи горілку й чарки на тацю⁸⁵. Звичай пити так звану ручкову чарку Куліш підкріпив записаною у Воронежі невеликою пісенькою, складеною, як він вважав, «стариками под влиянием церковного языка»⁸⁶.

В «Заметках о малороссийских обычаях» можна віднайти невеликі народні перекази, зокрема про Донополеона (очевидно, Наполеона), місіонерів-василіян (його первісний запис поміщено в аналізованому вище альбомі, що зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї імені В. В. Тарновського. — Інв. № Ад. 225—34/1933), опис народного способу приготування паленухи («Наливается в миску водка, кладется туда столченная корица, изюм, сахар и зажигается. Чтоб любоваться огнем, закрывают окна. Не гасят огня до тех пор, пока водка не потеряет своей крепости»⁸⁷), пиття варенухи, унікальний опис перепивання хреста при народженні дитини («Кума, возвратившись от священника, отдает матери дитя и кладет под подушку гроші на мило для купання дитяти, потом садится возле матери насупротив другой женщины, а баба становится насупротив матери, наливает чарку горелки, выпивает сама, потом подает матери, потом куме и женщине, сидящей напротив. Это называется: *перепивать хрест*»⁸⁸), запис вірувань, пов'язаних із бджільництвом («После первого пролету заготовувать пчолы: благовещенскою всенощною проскурою, щучьими зубами, в гадоки линищем, галкою (мускатным орехом), белым имбиром и круглым перцем. Это варится в водке с медом. На Зачатия Анны нужно стукнуть по улью, щоб пчолы обозвались, приговаривая: “Шидро-видро, шатайся-метайся, на рої збирайся”»⁸⁹), щоденним господарюванням («Когда спрашивают хозяина о числе пчел, он никогда не объявит настоящего числа, а скажет:

«Да там калік трохи є»; а о телятах: “Бузов’ят [...] зо трое є”⁹⁰), подружнім життям («Щоб не бив чоловік, жінка, як зніме платте, то зав’язує в сорочці рукава назад»⁹¹) або «Щоб ласкава свекруха була, нужно съедать до остатка все, что взято на тарелку, и даже тарелку вымазать хлебом»⁹²), першим прильотом птахів («Когда весною летят птицы, дети подбрасывают вверх солому и говорят: “На тобі на гніздечко, а мені знеси їечко”»⁹³), замовляння від болю в спині («У кого болит спина, кладут вдоль спины колодочку и рубят топором — «Що ти рубаєш»? — «Паутинку рубаю». — “Рубай да перерубай, щоб вона не водилась”»⁹⁴), очного й зубного болю («От глазной и зубной боли дивчата говорят к месяцу: “Молодиче, молодиче! Тобі підповня, а нам на здоров’є, тобі золоті ріжки, а нам женишки”»⁹⁵), від того, щоб не збувся зловісний сон («Куди ніч, туди й сон. Нехай святий Іосиф розсудить»⁹⁶), різні чари («Когда окончатся полевые работы и наступит осень, то дивчата намечают, что прежде привезут продавать в село: если горшки, то будут выходит дивчата замуж, а если деготь, то не будут»⁹⁷) тощо.

Цей матеріал давав підстави Кулішеві й для узагальнених висновків про національні особливості українців: «Жители Украины в сравнении с малороссиянами сохранили более первобытной народной характеристики в костюмах и образе жизни, в языке и поэзии, потому что позже стали подвергаться великорусской стихии, особенно распространившейся в Малороссии посредством солдатских постоев»⁹⁸.

Відштовхнувшись від опублікованого в журналі «Athenaeum» (1843. — № 4. — С. 71–75) переказу «о козаке Харке Макого-ненке, который любил девушку, изменил ей, полюбил другую, и за то был превращен в вовкулаку и разорвал свою прежнюю коханку»⁹⁹, фольклорист зробив цікавий висновок про реальну життєву основу такого сюжету, водночас, на мою думку, без вагомих на те підстав зазначив: «Под эту категорию подходят: 1) легенда о двух яблоках, которых не мог сбить грешник с дерева¹⁰⁰; 2) о женщине, утонувшей и произведшей суматоху даже в аду¹⁰¹; 3) о Юрии Хмельницком, которого до Страшного суда ссет гадина»¹⁰²; etc., etc.»¹⁰³. Очевидно, що названі тут сюжети жодним чином не містять мотиву кохання і зради.

Чудові враження про фольклористичні подорожі Куліш зберіг на все життя. Свідченням цього є цитовані вище нотатки

«Около полу столетия назад. Мои литературные воспоминания», які розповідають переважно про особливості відвідин родового містечка Б. Хмельницького Суботова, що залишило у фольклориста незабутні враження. Зазначу, що до «Записок о Южной Руси» ці матеріали потрапили не в повному обсязі.

Отже, восени 1843 р. фольклорист мав записи багатьох зразків жанрів фольклорної прози, які, за його твердженням, були готові до друку (до слова, тут були й матеріали інших фольклористів). Так, записані саме влітку 1843 року надзвичайно цінні народні перекази, зокрема про гайдамаччину, згодом лягли в основу «Украинских народных преданий» та «Записок о Южной Руси».

Готуючи до друку збірник фольклорної прози «Украинские народные предания», Куліш водночас думав і про працю над книгою, яка згодом вийшла у світ як «Записки о Южной Руси». Молодий фольклорист писав М. Юзефовичеві у листі від 10 грудня 1843 р.: «Вместе с этою (мова про “Повесть о старых временах и обычаях малороссийских”. — В. І.) пишу ещё другую на малороссийском языке, чем, конечно, я не должен бы Вам хвалиться (можливо, це була “Чорна рада”, спершу задумана як роман “Сотник Шрамко и его сыновья”, про який Куліш писав у листі до М. Погодіна з Києва від 15 жовтня 1843 р. — В. І.), и большую историко-философо-топографо-филолого-поэтическую статью под заглавием “Поездка в Украину”. В ней я хочу представить характеристику заднепровского народа, отменного от малороссийского, описание местности замечательных городов и урочищ, способ выражения народного, его домашние обычаи и предания»¹⁰⁴. В цьому задумі комплексної праці про Україну неважко помітити риси «Записок о Южной Руси» (1856–1857), «историко-философо-топографо-филолого-поэтический» характер якої не викликає жодних сумнівів.

Хоча з експедиції 1843 р. Куліш, як він писав Т. Шевченкові 20 жовтня 1843 р., «извлёк [...] величайшие результаты»¹⁰⁵, а на основі зібраних матеріалів підготував збірник «Малороссийские предания», який цензура дозволила до друку¹⁰⁶, він усе ж відчував, що цей збірник далеко не повний. Очевидно, саме тому Куліш не поспішав із його цілковитим оприлюдненням¹⁰⁷ — лише наприкінці 1845 р. уже з Петербурга писав І. Срезневському, що таки знайшов можливість його опублі-

кувати, очевидно, у «Чтениях в императорском Обществе истории и древностей российских». Думаю, тоді фольклорист суттєво доопрацював текст збірника, доповнивши його новими матеріалами, а тому 1846 р. ще раз подав його до цензури.

1844 р. фольклорист вирішив доповнити свій збірник розповідями про запорожців (зазначу, що невеликий збірничок «Разные записки о запорожцах, об их военных обычаях, общественном быте, шутках и прочая» Куліш датував 1843 роком¹⁰⁸), а тому писав, що «на лето я затеваю путешествие по всем тем местам, где обитали запорожцы для собрания преданий о могилах, урочищах и т. п., а потом еду к черноморцам, чтоб увидеть в лицо остаток чубатых головорезов, оставивших нам после своей безалаберной жизни в наследство такую яркую и глубокую поэзию»¹⁰⁹. Коли на південь України Куліш не поїхав, то експедицію Київською та Чернігівською губерніями він усе ж здійснив — зокрема побував у Павлоччі, Сквирі, Богуславі, Стеблеві, Ржищеві, Ходоркові, Пекарях, Кумейках, де зробив низку цінних записів пісень, легенд чи їхніх фрагментів, прислів'їв, зарисовок, що стосувалися народного побуту (наприклад, рисунки хат) та особливостей географічного розташування того чи іншого населеного пункту (наприклад, описи берегів Росі та Дніпра, описи Богуслава, Стеблева та Ржищева), зафіксував народні назви шляхів тощо. Тому закономірно, що Кулішеві були цікаві не лише старші люди, котрі знали історії минулого, а й звичайні землеміри¹¹⁰.

Зрозуміло, що не всі ці матеріали в кінцевому підсумку були опубліковані — фольклорист їх добирав, виходячи зі своїх естетичних смаків та озираючись на цензуру. Так, здається, ніде не було опубліковано записів різних форм щоденних привітань («Возле Радомысля говорят: «День добрый». Возле Ходоркова: «Слава Богу». И в Сквыре также. В Богуславе: «Помогай-Біг», иногда: «Сусу Христу»¹¹¹), короткі уривки пісень (наприклад: «Косар косить, а вітрець повіває, / Шовкову траву на коси похияє»¹¹²), фрагменти окремих висловів («Череве не дерево, подається», «Присягались сліпці, що своїми очима бачили», «Коли жив, нехай йому легко згадається, а як умер, Царство йому небесне», «Запроси подорожнього і угости його, чим Бог послав, і нічого більш у його не проси, тільки, щоб згадав тебе в той самий день. То Бог тобі помножить»¹¹³) чи просто почутого й побаченого («Простой

народ в Стеблеве говорит, что это был греческий город; Стеблев по левую сторону Роси, по преданию, назывался прежде Ржищевом, потому что тут жили запорожцы, а их кони ржали»¹¹⁴; «В Вольнской губ[ернии] под Стыром между м. Муравицею и Домбровицею находили в могилах по несколько сот голов с гвоздями» або «Гвозди находят в черепах и в ногах»¹¹⁵) тощо.

До праці над фольклорними текстами Куліш ставився дуже бережливо, з якимсь особливим поетичним трепетом, про що можуть свідчити рядки з його листа І. Срезневському від 10 грудня 1845 р.: «Я песнями занимаюсь с благоговением: ни один стих, ни одно особенное слово не будет в моём издании»¹¹⁶ потеряно. Я отмечаю, кто и где записал, чтоб представить самый точный источник для изучающ[их] народную поэзию и украинский язык. Где только могу, буду делать исторические, топографические и другие примечания»¹¹⁷.

Про особливості Кулішевої праці власне над пісненими текстами свідчить також збірник «Малороссийские песни», остаточний варіант якого походить, мабуть, із середини 1850-х рр., хоча у своїй основі склався вже 1843 р. — М. Грабовський писав того таки 1843 р.: «Він (Куліш. — В. І.) вивчав народ як живу книжку; показав мені величезний том українських пісень, укладених систематичніше, ніж усі доти відомі збірники»¹¹⁸. У своєму збірнику Куліш планував не лише наводити тексти пісень, а й публікувати свої коментарі до окремих творів, які часто переростали в невеликі фольклористичні розвідки. Висловлюючи свої думки стосовно окремих аспектів того чи іншого фольклорного тексту, фольклорист враховував і народну оцінку.

Характерним є приклад Кулішевого пояснення до закінчення записаної, як це видно з її первісного варіанта, ще 1843 р. у Звенигородці народної пісні «О пани Марусе, бывшей после женою сотника Харка»¹¹⁹. Ось це закінчення, яке іде після того, як Маруся встановила для себе, що троє козаків, котрі чомусь до неї приїхали, перед тим убили її першого чоловіка та забрали його коней (серед тих козаків був і Харко). Тому героїня назвала їх не козаками, а таки гайдамаками («А не есть ви козаки, есть ви гайдамаки!»):

Ох і горе, горе, да несчастная доле!
 Изорала Марусенька брівоньками поле,
 Чорними очима та й заволочила,

Додомоньку ішла, вже й пшениця зійшла,
Поки сіла обідати, час пшениченьку жати¹²⁰.

Куліш писав з приводу цих прикінцевих рядків пісні, в яких виразно звучать казкові мотиви: «Вот доказательство, как иногда мы ошибаемся, выключая из народной песни то, что нам кажется или бессмыслицею, или отрывком из другой песни. Последних пять стихов я не понимал и считал их принадлежащими к другой песне, однако ж спросил у певца (лірника Петра Уманця), что это значит, что пшеница так скоро взошла, и он с великим простодушием объяснил мне глубокий поэтический смысл этих стихов: “Себто, бач вона (пані. — прим. Куліша) шукала по полю свого пана, виглядала, дивилась усюди: нема! То вона так плакала, що полила все поле, а пшениця того так швидко виросла, що вона (закреслено дуже. — В. І.) гірко плакала і дуже змочила поле, що лучче, як дощ, бо що мала пшениця од дощу поспіть за літо, то од її сліз поспіла за півдня”»¹²¹. Зазначу, що до первісного запису цієї пісні Куліш додав дещо інше пояснення цього ж лірника, доповнивши його своїм коротким коментарем: «То він (Харко. — В. І.) у того пана жінку одібрав да до себе прилестив: вона мусила до його пристати. Шукала вона свого пана, и этим показывается обилие слёз, так много она плакала»¹²².

Це є підтвердженням того, що до етнографії та фольклористики Куліш, за словами А. Лободи, «ставився не стільки як учений, представник етнографії, скільки як поет»¹²³, прагнучи не так наукової точності, як живих малюнків, що впливали б на уяву читачів¹²⁴, а тому підбирав переважно довершені поетичні тексти, звертаючи увагу передусім на їхню художню виразність. Відтак і його судження були скоріше оцінками письменника, ніж ученого-фольклориста. Ось що, приміром, Куліш писав стосовно уривка чудової народної пісні «Ой не літай, стара утко, до озера води пити»: «Превосходная вещь! Чудо! Чудо! Что за совершенство! Что за прелесть поэзии!»¹²⁵, а завершуючи свої замітки «О малороссийских песнях», зазначав: «да не почувствуют в этих записках тяжелой руки книжника»¹²⁶. Цей уривок вартий того, щоб його тут навести повністю:

- Ой не літай, стара утко, до озера води пити:
Засідають два стрільчики, хочуть тебе вбити.
- Ой як мені не літати до озера води пити?

Есть у мене на озері маленькі діти.
 В мене діти-малоліти, не здужають в степ летіти.
 — Ой не ходи, удівонько, на цвинтар тужити,
 Засідають два діверки, хочуть тебе вбити.
 — Ой як же мені не ходити на цвинтар тужити,
 Положила миленького, zostались малі діти,
 Малі діти, малоліти, із ким мені в світі жити!¹²⁷

Те, що Куліш ставився до народнопоетичних текстів передусім як митець, виразно ілюструє і його лист до Максимовича, писаний наприкінці 1855 р. (мабуть, під час укладання згаданого тут збірника «Малороссийские песни»¹²⁸ та безпосередньої редакторської підготовки «Записок о Южной Руси»). Звертаючись до свого колишнього університетського професора із пропозицією зібрати всі наявні поетичні фольклорні тексти в один цільний збірник, Куліш писав: «Я кое-что готовлю к изданию и, между прочим, занимаюсь восстановлением песен по вариантам. Несколько ревностных собирателей передали мне свои тетради, и у меня теперь целая гора вариантов. Смысл моей работы таков, что желающие изучать нашу народную песенность попадают в лес, состоящий из благородных деревьев и из всяких зарослей. Пробираться чрез этот лес очень трудно, и они часто предпочитают воротиться поскорее назад. Я желал бы превратить этот лес в рощу, по которой можно было бы гулять с удовольствием и без всяких затруднений. А чтобы сберечь топливо для холодных ученых, я сложу весь валежник и все вырубленные плохие деревца и кустарники в одно место, при конце моего издания. Мне кажется, что это будет хорошее дело и что, кроме меня, никто другой неспособен исполнить его в настоящее время. Я потому это говорю, что без такого убеждения я не взялся бы за обработку песен; а когда я взялся, то должен объяснить Вам, почему взялся. Хватит ли у меня сил — это другое дело; долго ли нужно мне работать — и того не знаю: но мне очень хотелось бы дать любителям народной поэзии книгу, которая бы заключала в себе только лучшее из песен, без искажений и недомолвок»¹²⁹.

Тут слід звернути увагу на виразне прагнення Куліша добирати фольклорні тексти передусім за їхніми естетичними якостями. Це, безперечно, було слушно для видання популярних фольклорних збірників, орієнтованих на широке коло чи-

тачів, але не припустимо в науковій праці. Тим часом для Куліша народнопоетичні твори були самодостатніми, а тому він, як мало хто тоді, розумів їх художньо-змістову досконалість. Фольклорист навіть згодом писав у «Записках о Южной Руси», що, «странствуя из села в село по малороссийским губерниям в период моей юности, я редко имел в виду собственно науку. Меня увлекала поэтическая сторона жизни народа»¹³⁰.

Це було спричинено й тим, що він дбав про те, щоб поширювати українську пісню серед європейських народів. Тому фольклорист, особливо перед своїм так очікуваним виїздом за кордон, дуже переймався тим, щоб українське поетичне слово (як народне, так і письменницьке) достойно звучало в Європі. Відомо, що він пристрасно хотів опублікувати «Кобзар» німецькою мовою («я бы желал во время моего пребывания за границею напечатать их [йдеться про “Кобзар” і “Гайдамаки”. — В. І.] для славянского мира с немецким переводом, со введением и комментариями на немецком языке: да славится украинское имя во всех языках!»¹³¹), підтримував ідею польського поета Т. Лади-Заблоцького видати у Франції з великою передмовою українські народні пісні: «Его издание выйдет в Париже и сделает нашу поэзию и историю (введение будет обширным) известною в целой Европе, что непременно нужно»¹³².

Отже, маємо очевидне намагання подати лише вибрані зразки фольклорних текстів (гадаю, що на той час краще за Куліша цього не міг би зробити ніхто, адже серед свого кола українських фольклористів саме він був найвидатнішою творчою індивідуальністю). Така позиція фольклориста значною мірою спричинилася й до того, що він подекуди об'єднав кілька варіантів текстів дум в один, що, приміром, призвело, як зазначав Б. Кирдан, до змішання в публікації одного думного тексту «Фесько Дендеберя» харківської та чернігівської епічної традиції. Це було зумовлено прагненням Куліша «представити епічний твір у цільному, завершеному вигляді»¹³³.

Прикладами аналізу уснословесних поетичних текстів передусім як творів мистецтва можуть бути поки що недруковані фольклористичні розвідки Куліша 1840-х рр. — невеликі статті «О малороссийских песнях»¹³⁴ та «Увагі над малороссийскими песнями»¹³⁵, а також згадувана вище передмова до збірника народної прози «Малороссийские предания и разные заметки,

касающиеся местных примечательностей, обычаев и т. п.». Зазначені студії про українські народні пісні вже побіжно аналізувалися 1989 р. в контексті публікацій кількох пісенних записів Куліша переважно 1844–1847 рр.¹³⁶, однак усе ж потребують поглибленого фольклористичного розгляду, оскільки обмежений обсяг невеликої вступної статті не дозволяв це зробити тоді. Зауважу, що ці фольклористичні розвідки не датовано, але вони, на мою думку, походять з часів фольклористичної діяльності Куліша 1840-х рр., а те, що закінчення праці «О малороссийских песнях» тотожне початковій студійки «Uwagi над малороссийскими песнями», дозволяє говорити про них як цілісну статтю чи матеріали до статті.

У своїх спостереженнях над поетикою української народної пісні Куліш, очевидно, відштовхнувся від основоположних тез Гоголя, які той висловив ще 1834 року в хрестоматійній праці «О малороссийских песнях» (як бачимо, від Гоголя Куліш узяв і назву статті). Не пославшись на першоджерело, Куліш водночас дещо зрєдагував стилістику статті свого визначного попередника: «Малороссийские песни обратили на себя внимание образованных людей только в последние годы, когда в России обнаружилось наконец стремление к самобытности и собственной народной поэзии. До того же времени одна только очаровательная их музыка изредка заносилась в высший круг, слова же оставались без внимания и почти ни в ком не возбуждали любопытства»¹³⁷.

Опускаючи розлогі Гоголеві судження про поетичну глибину української пісні та її неповторне звучання, Куліш двома реченнями наголосив на складності її належного сприймання та оцінювання. Фольклориста дивувало, що народна поезія ігнорувалася тоді, коли скрізь можна було почути хвалебні відгуки про «кабінетну», «книжну» поезію, а мало хто бачив очевидну перевагу над нею власне народної пісні, в якій «несравненно более и жизни, и силы чувства, и фантазии, и даже достоинств живописных»¹³⁸, ніж у піснях поетів.

Розвиваючи свої думки, Куліш знову переходить на стилістику праці Гоголя, парафразуючи його (Гоголя) висновок про важливість для України передусім її історичної поезії, однак уміло змінюючи акценти такої думки — український фольклорист-романтик замість Гоголевого судження «они — надгробный памятник былого более, нежели надгробный памятник: камень с

красноречивым рельефом, с историческою надписью ничто против этой живой, говорящей, звучащей о прошедшем летописи. В этом отношении песни для Малороссии всё: и поэзия, и история, и отцовская могила. Кто не проникнул в них глубоко, тот ничего не узнает о прошедшем быте этой цветущей части России»¹³⁹ написав: «Народные песни для малороссиянина составляют всё: это для него и история, и поэзия, и отцовская могила, и кто не проникнул в них глубоко, тот напрасно будет думать, что знает историю малороссийского народа. Никакая летопись, никакое учёное и гениальное сочинение не может дать о духе малороссийского народа лучшего понятия, чем песни»¹⁴⁰.

Як бачимо, замість думки про значення пісні для України загалом Куліш акцентував на її впливові на свідомість окремого українця, а невиразне зіставлення народної пісні з літописом замінив на слова про глибинність відображення в народній поезії національного духу, чого не можуть досягти жодна історіографічна наукова праця чи літопис. Це дозволило Кулішеві логічно перейти до думки про органічність народного сприймання поетичного змісту народної пісні, зокрема історичної, а відтак і її актуальності — саме завдяки народній пісні звичайний сільський парубок, «вовсе чуждый понятий исторических, вслушавшись в торжественно-протяжные напевы про козаков, вполне постигает древнее состояние своей родины, и се[р]дце его в минуты пения бьется именно тем чувством, которое жило в народе лет 100 или 200 назад»¹⁴¹.

Відходячи від впливу Гоголя, Куліш по-своєму оцінив глибинну сконденсованість художнього змісту народної пісні, здатність народного генія в кількох рядках показати «воображенію столь огромную, живую и блистательную картину»¹⁴². Фольклорист навів і відповідний приклад народної історичної пісні, який справді точно і виразно ілюструє цю думку, представляючи слухачеві величний панорамний епічний образ, виразності й поетичності якого міг би повчитися навіть геніальний поет (зазначу, що Гоголь, навівши уривок пісні «То ще добре козацька голова знала, / Що без війська козацького не вмирала», скоріше узагальнено переказав поетичний зміст історичної пісні, ніж зробив якісь аналітичні висновки):

Де Савур-могила, широка долина, сизий орел пролітає,
Славне військо, славне Запорозьке у похід виступає¹⁴³.

Розглядаючи ліричні народні пісні (тут, як і в Гоголя, йдеться про так званий «женский мир»), Куліш наголошує передусім на трансформації величного, епічного, «важного» характеру пісні «в самые нежные выражения любви, тоски, в выражение самого живого сочувствия сельской природе, свет месяца, мерцанье звезд, красоту туманов над водою и т. п.»¹⁴⁴. Як і Гоголь, Куліш звернув увагу на поетичне вираження сили почуття кохання, яке подано в єдності із сумом і розлукою, відтінених виразними, майже зримими картинами природи. У той же час Куліш, як на мене, переконливіше ілюстрував свої думки прикладами — коли Гоголь навів два невеликі уривки, в яких йшлося про сум дружини за чоловіком, а третій, щоправда, досить великий, подав у дослівному перекладі російською мовою (причому Гоголь визнав, що можна навести зразки набагато поетичніших текстів), то Кулішеві приклади колоритніші, яскравіші, врешті їх більше й вони повніше представляють спектр почуттів героїв народних пісень. На мою думку, Куліш більше уваги звернув на поетичність окремих пісенних образів, прагнучи переконливіше показати глибину емоційного впливу фольклорного слова на слухача: «...смотрит несчастная в воду и, видя свою красоту, еще больше жалуется на свою долю: “Бідна моя головонько! Доленько нещасна!” От речки она идет в поле, но от тоски падает на дороге в глубокую рытвину. Над нею поют полевые птицы и при горестном состоянии её души это еще больше задает ей жалю! Наконец она обращается к своей тоске, и этот стих не содержит в себе ни картины, ни мысли, ни даже чувства: это истинный, раздирающий душу вопль сердца: “Ой жалю, мій жалю, жалю не помалу!” Не по малой вещи она плачет и бьется; бьется она по том, что всего дороже на свете и чего нельзя уже возвратить»¹⁴⁵.

Такий мікроаналіз поетичного тексту був методологією раннього Куліша — фольклориста, письменника-початківця з тонким поетичним відчуттям, врешті українського митця, зачарованого поетичним генієм українського народу, якого він поставив набагато вище, ніж вся тогочасна так звана кабінетна література. Важливо, що окремі свої думки Куліш висловлював, уже зовсім не спираючись на Гоголя: «Если вникать таким образом в малороссийские песни, то во многих из них можно вычитать больше истории сердца человеческого, чем в самом

лучшем романе. Потому-то поэзию песен нужно поставить выше всякой другой поэзии. Это просто — душа человеческая; отсюда могут черпать вдохновение все поэты и романисты, и чем глубже вчитываются они в эту душу, тем выше и совершеннее будут их творения»¹⁴⁶. Таких суджень нема в статті Гоголя.

Спинаючись на розгляді релігійних тем в українському пісенному фольклорі, Куліш знову повертається до Гоголя, відштовхуючись від його думки про те, що релігійність українців дуже наївна і поетична, зрозуміло, і в цьому випадку його редагуючи та підправляючи: «Где малор[оссийские] песни коснутся религиозного [чувства], там они необыкновенно поэтичны. Их вера так невинна, так трогательна, так неп[о]рочна, как непорочна душа младенца. Они обращаются к Богу, как дети к отцу; они вводят Его часто в быт своей жизни с такою невинною простотою, что безыскусственное Его изображение становится у них величественным в самой простоте своей. Иногда, напр[имер], тоскующая дева просит Бога, чтоб Он засветил на небе свечку, когда ее милый будет переправляться через Дунай»¹⁴⁷.

Використання цілком інших, ніж у Гоголя, конкретних прикладів народних пісень змусило Куліша шукати власне своїх характеристик їх естетичного змісту. Треба зазначити, що український фольклорист зумів дібрати унікальні за своєю поетичністю тексти, які, щоправда, лише прокоментував, переказавши їхній зміст. Так, аналізуючи зміст народної пісні «Ой повій, вітроньку, по зеленій траві», Куліш навів її уривок («Ой повій, вітроньку, по зеленій траві, / Ізбери, Боже, всі любощі мої; / Понеси, Боже, до милого мого, / Постав, Боже, в головоньках його. / Милий устане, / На любощі гляне, / Мене спом'яне»¹⁴⁸), попередньо переказавши зміст твору: пісня «молит, щоб Бог, подобно ветру, веющому по зеленой траве, вошел в ее душу, собрал бы в ней все нежные чувства как бы в единый сосуд, понес бы и поставил, как букет душистых цветов, в головах ее милого»¹⁴⁹.

Куліш не обминув і питання пісенної композиції, хоча переважно не розгортав широко своїх думок, як це бачимо в студії Гоголя «О малороссийских песнях». Куліш зазначав, що в українських народних піснях нема пустослів'я, все доладно, врешті, нема такого, щоб слова добиралися лише для рими, як це думають окремі критики: «Некоторые, не вникнув хоро-

що в смысл малороссийских песен, говорят, что многие стихи сложены только для рифмы. Напротив, в них каждое слово имеет свое значение, но только мы так отстали от первонач[альной] природы и простой речи человеческой, что часто не понимаем поэтических её оборотов»¹⁵⁰.

Свій висновок фольклорист проілюстрував прикладом ліричної пісні «На калину вітер віє, калина не спіє». Навівши її початок («На калину вітер віє, калина не спіє, / Козак дівку вірно любить, заняти не сміє»), Куліш зазначив (із цього місця розпочинається уже стаття «Uwagi над малороссийскими песнями»): «Казалось бы, что первый стих сложен только для того, чтоб с чего-нибудь начать песню, а между тем это богатейшее сравнение: как для зреющей калины вреден ветер, так и для доброго имени девушки — жарты козака»¹⁵¹. На думку Куліша, це стосується й початків інших пісенних текстів, які лише на перший погляд здаються нам «только согласным набором слов»¹⁵², а насправді «заключают в себе разумный или поэтический смысл, и потому должно о них трактовать с великою осмотрительностью»¹⁵³.

Закономірно, що аналізуючи інший пісенний матеріал, ніж Гоголь, Куліш звернув увагу й на такі мотиви та образи народних пісень, про які той не писав. Так, як один із ключових концептів змісту українських народних пісень Куліш виокремив образ води, зазначивши: «В малороссийских песнях беспрестанно рисуется вода: без воды в ней нет пейзажа, ни любовной сходимки; в уподоблениях, в метафорах везде вода, и где только вода, то самые лучшие стихи и картины»¹⁵⁴. Коментуючи низку народних пісень, в яких зустрічається цей образ-символ, фольклорист на берегах влучно зазначив: «Если тоска доводит до отчаяния, то единственная смерть — утопиться. Наконец воображение народное заставляет и самых утопленниц жить в светлом образе, подобном кристикам воды»¹⁵⁵.

Зрозуміло, що фольклорист не міг обминути й любовної теми в народних піснях. Підкресливши, що такі мотиви «часто дышут восточным сладострастием»¹⁵⁶, Куліш зазначив, що в давнину любов, на його думку, народ розумів по-іншому, «не в таком еще гнусном смысле, какой дало им ныне их злоупотребление, но как лучший цвет земной природы человека»¹⁵⁷. Як підтвердження своїх слів Куліш послався на відому біблійну історію перебу-

вання Якова в Лавана та «Іліаду» Гомера — водночас навіть навів приклад з дев'ятої частини цього твору¹⁵⁸. Ось цей фрагмент з епопеї одного з найбільш улюблених у 1840-х рр. Кулішєвого письменника в сучасному перекладі, який мав би підтвердити тезу про безпосередність народного сприймання любові:

Сам же Ахілл вглиб намету місткого пішов спочивати,
Поруч із ним приведена з Лесбосу жінка лежала,
Форбанта юна дочка, Діомеда ставна й краснолиця.
Проти Патрокл спочивав, біля нього лежала Іфіда¹⁵⁹.

Роздуми Куліша над поетичним змістом народної пісні логічно завершилися його спостереженнями над особливостями народного характеру, стану народної душі, адже пісня, у свою чергу, є свідченням «необыкновенно сильной души народной»¹⁶⁰. За Кулішем, тут нема нюансів, напівтонів, недомовленостей — «все страсти и чувства подвинуты в них (песнях. — В. І.) до высшей степени; ожесточение против врагов родины — по всі вічні роки, любовь — действует даже за гробом; тоска по родине, следовательно, и привязанность к родине, бесконечная»¹⁶¹. Фольклорист точно завважив, що найпоетичнішими є вирази «сердечной горести по милом или сыне»¹⁶². Куліш також звернув увагу на поширене народнопоетичне порівняння людини зі звіром, який, втративши своїх звірят, готовий на все, щоб помститися кривдникам: «малороссиянка, стремясь излить свою душу в жалобах, уподобляется разъярённому зверю, который, замышляя кровавую месть человеку за своих зверят, сам разъяряет в себе злобу»¹⁶³, хоча, на мою думку, навів дещо невдалий приклад пісні «Да йшла вдова долиною» (використання цієї пісні в одному з перших варіантів ідилії «Орися» було більш виправданим¹⁶⁴). Тим часом у розпорядженні Куліша була записана в його рідному Воронежі (очевидно, на початку 1840-х рр.) пісня «На Лінії», яка, на мою думку, виразніше ілюструє цю тезу:

Ішли козаченьки із походу,
З великого входу, із Лінії,
Стали на попас край долини,
Викресали огню з оружини,
Наварили каші на билині
І пустили пожар по долині,
Попалили діти солов'їні.

– Ой так же нам, братці, на Україні,
Як сьому солов'ю без дитини¹⁶⁵.

Куліш-фольклорист постійно шукав нових аспектів аналізу української пісенної творчості, стежив за сучасними йому науковими фольклористичними дослідженнями, уважно дослухався до думок авторитетних тоді теоретиків фольклору. Фонди ІМФЕ зберегли цікавий автограф Кулішевого запису фрагменту лекції відомого тоді професора Петербурзького університету Петра Івановича Прейса (1810 – 1846), котрого згодом Куліш власне і мав замінити на кафедрі славістики Петербурзького університету після закордонного відрядження для вивчення слов'янських мов, літератур та історії.

Лекція П. Прейса мала назву «О эпической народной поэзии у сербов» і була виголошена в 1845 році. Виокремивши ту частину лекції, в якій йшлося про колективність творення великих пісенно-епічних текстів, через що «составные части больших песен не всегда встречаем в памяти одного певца; их должно нередко собирать из уст многих»¹⁶⁶, Куліш зазначив: «в украинской народной поэзии можно указать на несколько вариантов песен о трех братьях и об Иване Коновченко»¹⁶⁷. Думаю, саме цю думку Прейса треба брати до уваги, відповідаючи на критичні висновки М. Драгоманова та В. Антоновича про те, що Куліш з кількох варіантів прагнув створити так званий зведений текст. Концепції Прейса Куліш пов'язав також і з питанням широкої народної популярності дум, постійної актуальності їхнього змісту власне для народу, а колективність творення таких текстів не давала згаснути народній вірі в майбутню свободу, врешті живила народний дух: «Здесь-то, я полагаю, загремели те песни, которые дошли до нас под названием *дум*, и сохранили для нас перлы языка южнорусского. Их разносили по городам и селам бандуристы, забавляя народ рассказами о дивных подвигах запорожцев и оживляя их воинственным духом всю Украину, которая потому и была всегда подобна фитилю, напитанному селитрою. Едва искра воли вспыхнет, вся страна загорится пламенем»¹⁶⁸.

Як бачимо, Кулішеві спостереження над особливістю поези-ки і змісту української народної пісні — це думки митця, залюбленого у свій народ, у його неперевершену поезію. Однак, не опублікувавши цих розвідок свого часу (середина 1840-х рр.),

Куліш через десять років про них, здається, зовсім «забув» — «Записки о Южной Руси» містять цілком інші акценти в характеристиці українського фольклору, врешті й ліричної пісні там практично немає, бо фольклорист надав перевагу народним думам та історичним пісням, а свою основну увагу звернув на народну прозу — легенди й перекази, свідченням чого й стали «Украинские народные предания».

¹ [Куліш П.]. Жизнь Куліша // Куліш П. Твори: У 2 т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 234. У своєму ранньому історичному романі «Михайло Чарнышпенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843) письменник зазначав, що головний герой по матері походить зі славного козацького роду Гладких (див.: Куліш П. А. Михайло Чарнышпенко, или Малороссия восемьдесят лет назад. — К., 1843. — Часть 1. — С. 20).

² [Куліш П.]. Жизнь Куліша. — С. 236.

³ Там само.

⁴ Ж[емчужников] Л. Объяснения к рисункам «Живописной Украины» // Основа. — СПб., 1861. — Кн. XI/XII. — С. 3.

⁵ Куліш П. До Щасного Саламона, прочитавши його «Коломийки і шумки» // Твори Пантелеймона Куліша. — Л., 1910. — Т. 6. — С. 517–518.

⁶ Куліш П. Нарис історії словесности русько-української // Там само. — С. 426.

⁷ Думаю, слова Куліша про те, що він вивчив напам'ять тексти народних пісень зі збірки Максимовича, треба сприймати таки буквально — відомо, що він справді мав унікальну пам'ять. Як свідчив І. Нечуй-Левицький у листі до В. Шенрока від 7 січня 1898 р., П. Куліш наприкінці 1869 р. у Варшаві читав йому напам'ять величезні уривки зі щойно перекладеної Біблії: «Память Куліша поразила меня. Действительно, память у него была феноменальная, как у индусов-браминов» (Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — Л.; Нью-Йорк, 2000. — С. 290), додавши до цього й той факт (спираючись і на думку В. Білозерського), що у Кракові в Куліша вкрали саквож із перекладом «Псалтиря» і, «приехав в Вену, Куліш восстановил утраченный перевод почти по памяти» (Там само).

⁸ Куліш П. До Щасного Саламона... — С. 519.

⁹ Фольклорних записів, які Куліш зробив у Воронежі, таки багато, однак їх розкидано по різних рукописних збірниках. Тому лише публікація одного чи, може, двох томів таких матеріалів виявить їх справжню кількість.

¹⁰ Див.: [Куліш П.]. Записки разных изустных преданий и рассказов, относящихся к Киевской и Украинской старине // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. II. — Од. зб. 3127. — 4 арк. Ці архівні матеріали цікаві й написом, який, мабуть, пізніше

олівцем зробив Максимович (очевидно, ці тексти призначалися саме йому): «Писаны тогда моим любым Кулешом».

¹¹ Там само. — Арк. 2. Максимович з цього приводу писав про 60 людей (див.: Максимович М. А. Сказание о Колиивщине // Максимович М. А. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 651). У той же час такого переказу сам Куліш, судячи з «Украинских народных преданий», «Записок о Южной Руси» та архівних матеріалів, здається, не зафіксував. Куліш згодом писав і про те, що Петро I стратив у Лебедині багатьох козаків через підозру в «преданности к Мазепе» (Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України (далі — ІМФЕ). — Ф. 3—7. — Од. зб. 561. — Арк. 18).

¹² ІР НБУВ. — Ф. П. — Од. зб. 3127. — Арк. 2.

¹³ Там само.

¹⁴ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — К., 2005. — Т. 1: 1841—1850. — С. 19.

¹⁵ ІМФЕ. — Ф. 3—2. — Од. зб. 116. — Арк. 9 зв.

¹⁶ Лист П. Куліша М. Погодіну від 15 жовтня 1843 р. (Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 22).

¹⁷ Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського (далі — ЧІМ). — Інв. № Ад. 225—34/1933. — Арк. 3.

¹⁸ ІМФЕ. — Ф. 3—2. — Од. зб. 116. — Арк. 8.

¹⁹ Франко І. *Bel parlar gentile* // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1982. — Т. 37. — С. 10.

²⁰ Там само.

²¹ ІМФЕ. — Ф. 3—2. — Од. зб. 116. — Арк. 7—7 зв.

²² Данилов В. П. А. Куліш і М. О. Максимович // Україна. — 1926. — № 5. — С. 19.

²³ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 33.

²⁴ Там само. — С. 15.

²⁵ Лист П. Куліша М. Юзефовичеві від 10 вересня 1844 р. (Там само. — С. 41).

²⁶ Там само. — С. 42.

²⁷ Там само. — С. 41.

²⁸ Там само.

²⁹ Як відомо, Хв. Вовк був одним з ініціаторів унікального видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914, 1916, т. 1—2).

³⁰ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 41.

³¹ Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 100.

³² Там само. — С. 235.

³³ Див.: ІМФЕ. — Ф. 3—10. — Од. зб. 898. — 5 арк.

³⁴ Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 100.

³⁵ Там само. Куліш навіть описав типову зовнішність таких носіїв фольклору — «Это — седые старики с длинными бородами и волосами, похожие скорее на монастырских отшельников, нежели на мирян» (Там само. — С. 236).

³⁶ Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 237.

³⁷ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 32. Відомо, що у виданні «Украинских народных преданий» 1847 р. тексти подано переважно в хронологічній послідовності щодо описаних там подій, а описів оповідачів немає.

³⁸ Ягич И.В. История славянской филологии. — С. 496.

³⁹ Пышин А. Н. История русской этнографии. — СПб., 1891. — Т. 3. — С. 194.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Scholz Friedrich. Ein ukrainischer Schriftsteller, Dichter und Forscher zwischen Romantik und Realismus // Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. — Heidelberg, 1989. — S. 21.

⁴² Див.: Лист П. Куліша І. Срезневському від 10 грудня 1845 р. (Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 61).

⁴³ В. Білозерський згадував, що Д. Пильчиков йому радив розмовляти з Кулішем під час першого знайомства лише про українські справи: «П[ильчиков] посоветовал мне быть у него одному, как у любителя всего украинского» (Петров В. Шевченко, Куліш, В. Білозерський — їх перші стрічі // Україна. — 1925. — Кн. 1/2. — С. 43).

⁴⁴ Данилов В. П. А. Куліш і М. О. Максимович. — С. 19.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. — К., 1998. — С. 83.

⁴⁷ Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 221.

⁴⁸ Scholz Friedrich. Ein ukrainischer Schriftsteller, Dichter und Forscher. — S. 22.

⁴⁹ Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 221.

⁵⁰ [Куліш П.]. Жизнь Куліша. — С. 244.

⁵¹ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 54.

⁵² Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі — ВР ІЛ). — Ф. 99. — Од. зб. 191. — Арк. 31—50. Відомо, що Куліш добре знав С. Левицького.

⁵³ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 394. Кулішів матеріал поміщено на 99—104 аркушах. Принагідно зазначу, що цей рукопис досить непростий для читання — над ним потрібна серйозна праця фахівця-текстолога й фольклориста, а тому його наукове вивчення можливе лише за умови публікації цього запису весілля. Тут зазначу лише таку деталь, як використання в обряді меча — «Когда идет (весільний. — В. І.) поезд, то сваха держит меч, на который подле рукоятки надет кружечек скоринки, украшен барвинком, цменом и калиною и свечами венчальными. На меч дают особый платок» (ВР ІЛ. — Ф. 99. — Од. зб. 191. — Арк. 104 зв.).

⁵⁴ Про те, що запис цієї пісні таки належить йому, Куліш зазначив у примітці до тексту пісні, яку він увів до збірника «Малороссийские песни» (див.: ВР ІЛ. — Ф. 18. — Од. зб. 181. — Арк. 476). Зауважу, що запис цієї ж пісні, зроблений уже в альбомі П. Куліша, датовано: «Запис[ав] П. А. Куліш, в Межигір'ї, на Дніпрі, 1843, іюня 13» (ІМФЕ. — Ф. 3—3. — Од. зб. 172. — Арк. 15).

⁵⁵ Див.: Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. — К., 2003. — Т. 5. — С. 440.

⁵⁶ Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: Спостереження, інтерпретації. — К., 2003. — С. 101.

⁵⁷ ЧМ. — Інв. № Ад. 225—34/1933. — Арк. 2 зв.

⁵⁸ Див., зокрема: Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 362.

⁵⁹ Історичний роман М. Грабовського (т. 1—5, 1840—1841).

⁶⁰ Куліш П. Около полу столетия назад. Литературные воспоминания // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — С. 119—120.

⁶¹ Про те, що альбом не стосується лише літа 1843 р., свідчить Кулішів запис на його останньому аркуші: «В Черкасах Василю Судденку рожок на табаку за запорожскую чернильницу, подаренную мне в 1843 году в бытность мою в Черкасах» (ЧМ. — Інв. № Ад. 225—34/1933. — Арк. 34).

⁶² Опис та анотацію альбома див.: Населевець Ніна, Ситий Ігор. Каталог рукописів П. О. Куліша та листів до нього у зібранні Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — С. 342. Користуючись нагодою, висловлюю подяку О. Федоруківі за надану фотокопію цього цінного архівного джерела. Деякі з інших таких рукописних книжок зберігаються в ІМФЕ.

⁶³ Отже, йдеться саме про цей альбом.

⁶⁴ Куліш П. Около полу столетия назад. Литературные воспоминания. — С. 138—139. Тут цитується уривок з народного переказу «Пребывание Максима Зализняка в Черкасах», поміщений і в зазначеному вище альбомі (Див.: ЧМ. — Інв. № Ад. 225—34/1933. — Арк. 5), і «Записках о Южной Руси» (див.: Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 253).

⁶⁵ ЧМ. — Інв. № Ад. 225—34/1933. — Арк. 2.

⁶⁶ Бріцина Олесь. Сучасні аспекти методики збирання народної прози // Народна творчість та етнографія. — 2003. — № 3. — С. 28.

⁶⁷ ЧМ. — Інв. № Ад. 225—34/1933. — Арк. 7 зв.

⁶⁸ Там само. — Арк. 2 зв.

⁶⁹ Там само. — Арк. 9 зв.

⁷⁰ Див.: Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 104—109.

⁷¹ ЧМ. — Інв. № Ад. 225—34/1933. — Арк. 2 зв. У «Записках о Южной Руси» читаємо: «А ще єсть тут у Гудзіївці могила Звенигород. Бог її знає, чоґ вона так зоветься. Тільки кажуть, що Звенигород був колись козакий город: од жадного двора козак виходив. І на самій отгій могилі суд стояв, бо город далеко розходився» (Т. 1. — С. 105).

⁷² Див.: ЧМ. — Інв. № Ад. 225—34/1933. — Арк. 8. Див. також: Украинские народные предания / Собрал П. Кулеш. — М., 1847. — Книжка первая. — С. 37; Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 285—286.

⁷³ Там само. — С. 271—272.

⁷⁴ Історичні пісні. — К., 1961. — С. 296—298, 955.

⁷⁵ ЧМ. — Інв. № Ад. 225—34/1933. — Арк. 6 зв.

⁷⁶ Там само. Цей фрагмент пісні Куліш переписав до рукописного збірника «Малороссийские песни» (ВР ІЛ. — Ф. 18. — Од. зб. 181. — Арк. 463).

⁷⁷ Див.: ЧМ. — Інв. № Ад. 225—34/1933. — Арк. 5 зв.

⁷⁸ Там само. — Арк. 33 зв.

⁷⁹ Там само. — Арк. 33 зв. — 34.

- ⁸⁰ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 19.
- ⁸¹ Див.: ІМФЕ. — Ф. 3–5. — Од. зб. 329. — 10 арк.
- ⁸² Там само. — Арк. 1.
- ⁸³ Там само. — Арк. 2. Див. також: Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року. — СПб., 1857. — С. 45.
- ⁸⁴ Козацкие паны. (Отрывок из неизданного романа П. Кулеша «Черная рада») // Москвитянин. — 1846. — Ч. I. — № 1. — С. 94. Див. також: ІМФЕ. — Ф. 3–5. — Од. зб. 329. — Арк. 2.
- ⁸⁵ Див.: Козацкие паны. — С. 86–87, а також: ІМФЕ. — Ф. 3–5. — Од. зб. 329. — Арк. 2.
- ⁸⁶ ВР ІЛ. — Ф. 18. — Од. зб. 181. — Арк. 423.
- ⁸⁷ ІМФЕ. — Ф. 3–5. — Од. зб. 329. — Арк. 2.
- ⁸⁸ Там само. — Арк. 2–3.
- ⁸⁹ Там само. — Арк. 1–1 зв.
- ⁹⁰ Там само. — Арк. 1.
- ⁹¹ Там само.
- ⁹² Там само. — Арк. 3.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Там само.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Там само. — Арк. 8.
- ⁹⁸ Там само. — Арк. 4.
- ⁹⁹ Там само. — Арк. 9.
- ¹⁰⁰ Див.: Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 309–311.
- ¹⁰¹ Там само. — С. 307–308.
- ¹⁰² Там само. — С. 277–278.
- ¹⁰³ ІМФЕ. — Ф. 3–5. — Од. зб. 329. — Арк. 9.
- ¹⁰⁴ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 32. Наразі така стаття чи велика праця невідома, хоча матеріал під такою назвою, але датований 1857 роком, було опубліковано (Див.: Дудко В. Цензурна купюра у нарисі П. Куліша «Поездка в Україну (1857)» // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — С. 235–246).
- ¹⁰⁵ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 23.
- ¹⁰⁶ Див.: Там само. — С. 33.
- ¹⁰⁷ Відомо, що матеріали збірника польською мовою зі своїми коментарями частково опублікував М. Грабовський в журналі «Rubon» (Wilno, 1845. — Том VI. — С. 145–206), а наступного року у дещо скороченому вигляді їх передрукував журнал «Москвитянин» (1846. — Часть VI. — № 11/12. — С. 140–158).
- ¹⁰⁸ Див.: ІМФЕ. — Ф. 3–7. — Од. зб. 491. — 6 арк.
- ¹⁰⁹ Лист П. Куліша М. Погодіну від 4 лютого 1844 р. (Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 33).
- ¹¹⁰ Про характер цієї Кулішевої подорожі свідчать її матеріали, котрі зберігаються в ІМФЕ (ф. 3–7. — Од. зб. 570. — 22 арк.). Окремо (Ф. 3–7. — Од. зб. 561. — (19 арк.) містяться матеріали, переважно переписані з попереднього.

¹¹¹ ІМФЕ. — Ф. 3—7. — Од. зб. 570. — Арк. 6 зв.

¹¹² Там само. — Арк. 1 зв.

¹¹³ Там само. — Арк. 21—21 зв.

¹¹⁴ Там само. — Арк. 17 зв.

¹¹⁵ Там само. — Арк. 6 зв.

¹¹⁶ Очевидно, йдеться про фундаментальний збірник українських народних пісень і дум, який П. Куліш вкотре практично підготував до видання, мабуть, лише в середині 1850-х рр., хоча переважну кількість текстів записано в 1840-х роках. Збірник містить не лише записи самого Куліша, а й З. Доленги-Ходаковського, М. Максимовича, П. Лукашевича, І. Срезневського (зокрема з «Запорожской старины»), М. Костомарова, П. Чуйкевича, В. Білозерського, М. Сементовського та інших (див.: ВР ІЛ. — Ф. 18. — Од. зб. 181. — 533 арк.).

¹¹⁷ Лист П. Куліша І. Срезневському від 10 грудня 1845 р. (Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 61). У той же час і в виданні «Украинских народных преданий», і «Записок о Южной Руси» П. Куліш далеко не завжди означав прізвища записувача того чи іншого фольклорного твору.

¹¹⁸ Цит. за: Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. — К., 2007. — Т. І: Життя Пантелеймона Куліша. Наукова біографія. — С. 34.

¹¹⁹ Цю пісню Куліш помістив після народної оповіді про те, що Харка вбили його ж шаблею (Див.: ЧІМ. — Інв. № Ад. 225—34/1933. — Арк. 13 зв.).

¹²⁰ ВР ІЛ. — Ф. 18. — Од. зб. 181. — Арк. 483.

¹²¹ Там само.

¹²² ЧІМ. — Інв. № Ад. 225—34/1933. — Арк. 14.

¹²³ Лобода А. П. О. Куліш-етнограф // Книгар. — 1919. — Ч. 23—24. — С. 159.

¹²⁴ Див.: Петров В. Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки. — С. 533.

¹²⁵ ІМФЕ. — Ф. 3-2. — Од. зб. 117. — Арк. 3 зв.

¹²⁶ Там само. — Арк. 4 зв.

¹²⁷ Там само. — Арк. 3 зв.

¹²⁸ У невеликій передмові до «Украинских народных преданий» Куліш зазначав, що він з часом сподівається «представить любителям истории и народной поэзии свой сборник песен» (Украинские народные предания. — [С. III]).

¹²⁹ Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики XIX в. — М., 1974. — С. 218—219. Цей лист Куліша до Максимовича Б. Кирдан наводить за автографом, який зберігається в Центральному державному архіві літератури і мистецтва в Москві у фонді М. Максимовича.

¹³⁰ Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 234.

¹³¹ Лист П. Куліша Т. Шевченкові від 25 липня 1846 р. (Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 98).

¹³² Лист П. Куліша О. Бодянському від 21 серпня 1846 р. (Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 105).

¹³³ Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. — С. 226. Відомо, що на аналогічне зауваження М. Драгоманова та В. Антоновича щодо сполучення в думі про Хмельницького і Барабаша (опублікована у збірнику А. Мет-

линського «Народные южнорусские песни» (К., 1854) варіантів А. Шута та А. Бешка, Куліш відповідав так: «В киевском Вашем издании украинских песен сказано, что одна дума мною составлена из нескольких. Вовсе нет. Эту думу записал я от Андрея Шута; но так как он свое ремесло [жобзаря] оставил ради церкви, то и перезабыл некоторые места. Я, по его указанию, списал думу от его учеников и пополнил их пением пробелы. Они, по другим причинам, помнили не все. Если бы напечатать каждую версию отдельно, вышли бы лоскутья, более или менее искаженные незнанием» (Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. — Прага, 1937. — С. 6).

¹³⁴ Див.: ІМФЕ. — Ф. 3—2. — Од. зб. 117. — 4 арк.

¹³⁵ Див.: Там само. — Ф. 3—2. — Од. зб. 118. — 3 арк.

¹³⁶ Див.: Івашків В. М. Українські народні пісні в записах Пантелеймона Куліша (На матеріалі фондів Інституту [мистецтвознавства, фольклору та етнографії] ім. М. Т. Рильського АН УРСР) // Народна творчість та етнографія. — 1989. — № 5. — С. 64—67.

¹³⁷ ІМФЕ. — Ф. 3—2. — Од. зб. 117. — Арк. 1. Пор. у Гоголя: «Только в последние годы, в эти времена стремления к самобытности и собственной народной поэзии, обратили на себя внимание малороссийские песни, бывшие до того скрытыми от образованного общества и державшиеся в одном народе. До того времени одна только очаровательная музыка их изредка заносилась в высший круг, слова же оставались без внимания и почти ни в ком не возбуждали любопытства» (Гоголь Н. В. О малороссийских песнях // Гоголь Н. В. Собрание сочинений: В 7 т. — М., 1967. — Т. 6. — С. 112).

¹³⁸ ІМФЕ. — Ф. 3—2. — Од. зб. 117. — Арк. 1.

¹³⁹ Гоголь Н. В. О малороссийских песнях. — С. 113.

¹⁴⁰ ІМФЕ. — Ф. 3—2. — Од. зб. 117. — Арк. 1—1 зв.

¹⁴¹ Там само. — Арк. 1 зв. Ці слова можна порівняти із проникливими спостереженнями Куліша над тим, як сприймає народну історичну поезію звичайний сільський парубок, висловленими в повісті «Огненный змей» (див.: Києвлянин на 1841 год. — С. 236).

¹⁴² Там само. — Арк. 1 зв.

¹⁴³ Там само. — Арк. 2. Як уже йшлося, початок цієї пісні Куліш у своїх рукописних матеріалах з Черкащини (1843 р.) подав децю по-іншому: «Де Савул-могила, широка долина, сизий орел пролітає, / Славне військо, славне Запорозьке а як мак процвітає» (ЧІМ. — Інв. № Ад. 225—34/1933. — Арк. 6).

¹⁴⁴ ІМФЕ. — Ф. 3-2. — Од. зб. 117. — Арк. 2.

¹⁴⁵ Там само. — Арк. 2—2 зв.

¹⁴⁶ Там само. — Арк. 2 зв.

¹⁴⁷ Там само. — Арк. 3 зв. Ці Кулішеві міркування можна зіставити з відповідним місцем цитованої вище праці Гоголя (див.: Гоголь Н. В. О малороссийских песнях. — С. 116).

¹⁴⁸ ІМФЕ. — Ф. 3—2. — Од. зб. 117. — Арк. 4.

¹⁴⁹ Там само.

- 150 Там само. — Арк. 4.
 151 ІМФЕ. — Ф. 3—2. — Од. зб. 118. — Арк. 1.
 152 Там само.
 153 Там само.
 154 Там само. — Арк. 1 зв.
 155 Там само.
 156 Там само.
 157 Там само. — Арк. 2.
 158 Див.: Там само. — Арк. 2.
 159 Гомер. Іліада / Переклад із старогрецької Бориса Тена. — Х., 2006. —
 С. 156.
 160 ІМФЕ. — Ф. 3—2. — Од. зб. 118. — Арк. 2.
 161 Там само.
 162 Там само.
 163 Там само. — Арк. 2—2 зв.
 164 Див.: ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 3974. — Арк. 2.
 165 ВР ІЛ. — Ф. 18. — Од. зб. 181. — Арк. 487.
 166 ІМФЕ. — Ф. 3—6. — Од. зб. 374. — Арк. 1.
 167 Там само.
 168 Там само. — Арк. 2.

Володимир ЯЦЮК

Шевченко і Куліш: Художницькі діалоги

Тема взаємин, взаємооцінок та взаємовпливів двох першорядних діячів української культури і на сьогодні залишається актуальною й різноаспектною щодо можливостей досліджень та інтерпретацій. Предметом наукових студій уже стали факти їхнього безпосереднього спілкування через слово мовлене, писане (листування) і друковане (видання й оцінка Кулішем поетичних творів та Шевченкова реакція на них). Тема, винесена в заголовок наших нотаток, донедавна майже не розроблялася ні літературознавцями, ні мистецтвознавцями, й головню тому, що графічно-малярський доробок Куліша ще й досі маловідомий, несистематизований і переважно не оприлюднений.

Тим часом кількість малюнків і замальовок Куліша досить значна. Вони доволі розмаїті і щодо жанрової специфіки, і щодо функціонального призначення. Поміж них – портрети (з натури й ретроспективні), жанрові малюнки, краєвиди, автоілюстрації, проекти книжкових обкладинок, будівель, меблів, замальовки на рукописах листів та літературних творів, копійні роботи тощо.

Одна з перших величин у нашому красному письменстві, Куліш мав неабиякий хист і до малювання. Ще хлопчиком розпочав Панько свої «художницькі студії», малюючи на стіні коней і церкви¹. Це перша цікава для нас подробиця, бо так само й малий Тарас на дозвіллі малював вуглиною на коморі та стайні півнів, людей, церкви та ін.² Навчаючись у Новгород-Сіверській гімназії, Пантелеймон досяг таких успіхів у малюванні, що вже не потребував порад свого вчителя. Маючи особливий хист до зображення людей, «жанрист» уклав своєрідну творчу угоду з гімназистом Готовим, якому краще вдавалися пейзажі, і, як згадував М. Чалий, результатом такої співпраці була немала кількість акварелей, що розходилися поміж учнями й учителями³. Куліш не покидав малювання й під час навчання в київському Університеті св. Володимира. Тут він познайомився з якимось

художником-професіоналом, і той «школив його на гипсових антиках і довів його карандаш до високої артистичності»⁴. І чи не саме ті рисовані «антики» прикрашали стіни київської оселі викладача історії та географії Києво-Подільського дворянського училища П. О. Куліша, про що згадував один із його учнів, котрий теж прагнув отримати в нагороду малюнок від свого вчителя?⁵.

У Києві, захочуваний М. Юзефовичем, Куліш береться до живопису олійними фарбами. Він довго пам'ятатиме, як тодішній благодійник, отримавши в подарунок його копію морського краєвиду, настільки був подивований майстерністю художника-початківця, що навіть запідозрив, чи не пройшовся по ній чийсь більш досвідчений пензель⁶. 1843 року в листі до того ж Юзефовича Куліш пише про своє бажання навчатись у Петербурзькій Академії мистецтв, де в той час студіював Тарас Шевченко, і навіть мріє, що колись його пензель скаже про Україну більше за його перо⁷. Однак мрії про Академію так і залишалися мріями, бо спрага слова виявилася сильнішою, і Куліш лише вряди-годи (хоча й упродовж усього творчого життя) брався за олівець та пензель, аби реалізувати своє художнє бачення через світ зорових образів.

Досить часто переймався Куліш і естетичними питаннями образотворчості, почувуючись у них доволі компетентним, що видно з його листування й окремих спеціальних статей. Щоправда, про малярські твори Шевченка він писав епізодично й принагідно, але й ці оцінки не поминемо увагою, оскільки вони важливі як для означеної нами теми, так і для ширшої — «Шевченко у прижиттєвій критиці».

1. Портрети навзаєм?

Цікаво, що вже перша зустріч Куліша й Шевченка відбулася, так би мовити, за мольбертом. Про неї Куліш оповів у спогадах про Костомарова: «Пильно вивчаючи Гомера, Шекспіра та інших великих діячів гуманізму, ми з появою серед нас Тараса Шевченка мали велику підтримку. Серед усього, чим я зобов'язаний на початку життя Юзефовичеві, я з задоволенням згадую, як через його артистичні нахили замилювався було в малярстві. Копію з одного морського краєвиду я подарував

своєму меценатові, і дуже був влещений і підбадьорений його висловленою підозрою, ніби в моїй роботі брав участь чийсь досвідчений пензель. Якось сидів я за мольбертом і потопавав у грі рисок, фарб і різних тонів, як перед мене з'явилась невідома ще мені до того постать Шевченка, в парусиновому балахоні і в такому ж картузі, що спадав йому на потилицю подібно до козацького шлика. — А вгадайте, хто? — це були перші Тарасові слова, промовлені тим чарівно-веселим і безтурботним голосом, що ним захоплювалися і жінки і діти»⁸.

Якщо про першу зустріч з Шевченком у Києві в літню пору 1843 р. Куліш залишив нам лише словесний портрет молодого поета, то схоже, що їхнє коротке побачення у стільному граді наприкінці січня 1844 р. реалізувалось у двох «портретах навзаєм»: Куліш створив графічний художній образ Кобзаря, а той змалював свого приятеля олійними фарбами.

У спробах конкретизувати час і місце виконання олійного портрета Куліша пензля Шевченка дослідники поламали чимало списів. Аргументуючи ту чи ту версію, вони спиралися вийнятковно на історичні факти, пов'язані з біографіями двох мистців (час, коли вони могли зустрічатися, історію зберігання самого портрета тощо). На жаль, поза їхньою увагою залишалася аналіза художньої структури твору і зіставлення її з іншими портретами Шевченкового пензля. Не вдавалися вони також і до порівняння зовнішніх ознак портретованого з іншими його зображеннями. Щоправда, і ті «інші» донедавна датувалися надто загальноно. У десятитомовому зібранні творів Т. Шевченка «Портрет П. Куліша» датували надміру широко: 1843–1847 роки⁹.

Досліджуючи прижиттєву іконографію Куліша, ми визначили час виконання ще одного його олійного портрета, зробленого невідомим мистцем, 1842 роком¹⁰, а два олівцеві автопортрети Куліша зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського¹¹ датували 1845 і 1849 роками¹². Якщо дивитися на Шевченків портретний образ Куліша «анатомічно» і порівнювати його з двома датованими автопортретами та олійним портретом 1842 року, то він видається найближчим до останнього. Звернімо увагу бодай на таке: на двох олійних портретах зачіски портретованого є майже ідентичними. Його волосся зачесане набік і ледь спадає на чоло. На автопортретах

1845 та 1849 років, як і на більшості пізніших світлин, воно приbrane догори. Вже одне це наводить на думку, що Шевченко створив портрет не пізніше 1844 року.

Окрім того, досліджуваний портрет, хоча й дійшов до нас незакінченим, однак за розміром, композицією, особливостями письма і, найбільше, за колоритом вочевидь відрізняється від портретів Іллі Лизогуба та Катерини Кейкуатової, створених Шевченком перед засланням, і, навпаки, безпосередньо пере-гукується з низкою портретів 1843 року.

Для розв'язання дилеми «1843 чи 1844», на нашу думку, та-кож є підстави. Відомо, що Шевченко познайомився і спілку-вався з Кулішем у першій половині червня 1843 року, а потім бачився з ним наприкінці січня 1844 року. На нашу гадку, саме тоді, в останні дні січня, Шевченко й малював Куліша. Ось — кілька фактів і аргументів.

Портрет дійшов до нас незакінченим, майже в підмальовку. Вочевидь, мистцеві для його завершення забракло часу. І все ж під незавершеним зображенням є підпис автора, в автентич-ності якого досі серйозно ніхто не сумнівався. Наприкінці січ-ня 1844 року Шевченко перебував у Києві і бачився з Кулішем усього декілька днів¹³. Стільки, очевидно, було й сеансів, А те, що вони були, опосередковано підтверджує олівцевий портрет Шевченка, створений Кулішем і подарований ним поетові. Під час арешту у справі Кирило-Мефодіївського братства цей пор-трет разом із іншими паперами Шевченка було вилучено і він довго зберігався в архіві III жандармського відділу. Нині цей олівцевий малюнок роботи Куліша — в Національному музеї Тараса Шевченка¹⁴. Під зображенням поета наявний скорочен-ний авторський підпис: «П. К.» і дата: «1844, генв. 29».

Звернімо увагу, як змальовано поета. Голова — строго у профіль, а зображення тулуба тяжіє до фронтальності. Зосере-джений погляд поета-художника спрямовано перед себе і тро-хи долі. Складається враження, що Шевченко малює, що він за мольбертом: щойно відвернув голову від моделі й уважно вдивляється в образ, що постає на полотні. Припускаємо, що на цьому рисунку зафіксовано момент творення поетом портрета Куліша. А якщо це так, то перед нами — портрети навзаєм. Тим більше, що й Кулішів погляд задивлений у глядача, тобто в ху-дожника, що його малює.

Цікаво, що версію про одночасне виконання досліджуваних портретів почасти підтверджує (принаймні не заперечує) історія спільного їх зберігання. Портрет Шевченка роботи Куліша виявлено в Архіві Департаменту поліції. До наукового обігу його введено 1907 року¹⁵. Тоді ж портрет передано до Чернігівського музею старожитностей В. В. Тарновського. В Департаменті поліції разом з іншими Шевченковими матеріалами зберігалися й Кулішеві листи до нього¹⁶. А це означає, що все це було вилучено жандармами при арешті поета 1847 року. Схоже, що така ж доля спіткала й портрет Куліша роботи Шевченка. В коментарі десяти томового зібрання творів поета-художника про те пишеться однозначно: «Цей портрет знаходився серед малюнків, значна частина яких 1847 р., під час арешту Шевченка, потрапила до III відділу і була повернена художнику після заслання, про що свідчить його розписка від 29 січня 1859 р.¹⁷ У розписці, звісно, йдеться лише про теку, а не портрет: «Портфель с моими рисунками получен обратно из Третьего отделения Его Величества канцелярии»¹⁸. Чи міг портрет, виконаний олійними фарбами на полотні, зберігатися поміж малюнками й іншими паперами Шевченка? Теоретично і фактично – міг. Річ у тім, що, на щастя, згадувана тека також збереглася¹⁹. У складеному вигляді її розмір 49,5 x 37,5 см., розмір портрета натомість – 40,3 x 32,3 см., отож у теці він цілком поміщається.

Думка про перебування портрета Куліша в Шевченковій теці оперта на той факт, що він знаходився в поетовій майстерні наприкінці його життя. Вперше цей твір згадується в описі проданих на аукціоні 7 травня 1861 року картин та малюнків Шевченка, де його за 5 руб. купив Опанас Маркович²⁰. Далі він потрапляє до Надії Білозерської, в якій наприкінці 1880-их років портрет для своєї колекції придбав В. В. Тарновський²¹.

Наостанок, згадавши сказане раніше, зауважмо, що після Києва й Петербурга наступна «зустріч» Кулішевого та Шевченкового портретів відбулася 1907 року в Чернігові в тамтешньому Музеї українських старожитностей В. В. Тарновського, а тепер вони, як колись їхні автори, знову ведуть «безпосередні зорові діалоги» у Києві, в ошатній залі Національного музею Тараса Шевченка.

2. Портрети не з натури

По розгромі Кирило-Мефодіївського братства доля більш як на десятиріччя розвела життєві шляхи Куліша й Шевченка, але й у цей важкий час духовні і творчі контакти між ними повністю не поривалися. Промовистими художніми документами, що засвідчують духовне звернення Куліша по поета-засланця, є два графічні портрети Шевченка його роботи, створені, мабуть, зі спогаду й уяви 1855 року в Києві. Обидва рисунки зберігаються поряд в альбомі, який уже по смерті Куліша передала до Музею українських старожитностей В. В. Тарновського його дружина Олександра Кулішева. Нині цей альбом – у Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського. Він складається із 47 різнорідних малюнків та замальовок 1844–1861 років, виконаних Кулішем та його дружиною на окремих аркушах, пізніше зброшурованих в альбом²². Перший (№ 30) олівцевий портрет є ескізом до зображення, виконаного тушшю й пером (№ 31). Обидва рисунки зроблено на окремих аркушиках паперу, що приклеєні поряд на одній альбомній сторінці. Розмір ескіза – 11,8 x 11,1 см., а викінченого твору – 8 x 10 см. Другий портрет (туш, перо) у верхній частині прикріплений до альбомного аркуша так, що його можна перегортати. На звороті цього рисунка рукою Куліша зроблено дворядковий напис тушшю: «1855 года 15 дек. Київ». Нижче нього рукою Олександри Куліш – олівцевий напис-коментар: «Дуже схожий / рис. П. А. Кулишъ». На лицьових боках портретів також є подібні олівцеві помітки: на ескізі – «Шевченко, рис. П. А. Кулишъ», а на викінченому – «Портрет Шевченка». Під зображенням, виконаним тушшю і пером, наявні авторські напис і підпис: «Обидрана сиротою / Понадъ Днипром плаче / П. К.».

Вище сказано, що обидва портрети виконано, мабуть, зі спогаду й уяви. Слово «мабуть» стосується лише ескіза, бо варто було б упевнитися, що й він робився 1855 року, а не раніше, скажімо, того ж таки 1844-го, коли Куліш і Шевченко малювали «портрети навзаєм». Попри іншу розвернутість постаті Шевченка до глядача, у зовнішності поета на портретах 1844 і 1855 років дуже багато схожого: одяг, зачіска (особливо зображення волосся на потилиці), контур профіля тощо. Втім, цій схожості може бути й інше пояснення: Куліш згадував і уявляв Шевченка з року 1844-го.

Образ, створений Кулішем, підписано рядками вірша «До Основ'яненка». Це потверджує, що і в п'ятдесяті роки Куліш сприймав поета так само захоплено, як і з сорокові: «...З'явився Шевченко, з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій, і заспівав перед небожатами:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?

Спів сей був... воістину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полум'яний язик, то се було тоді в Києві»²³.

Більшість Кулішевих згадок про Шевченка в 50-х роках так чи інак пов'язані з його поезією. 24 липня 1856 року в листі до В. Тарновського Куліш пише: «Закінчаю ж мій коротенький лист потішною звісткою, що єсть певна надія визволить із неволі нашого Перебендю. Будуть старатися про се в праведного царя під час коронації усякі шановні і високоповажні люде. Отоді б то в нас на Україні зійшло серед ночі сонце!»²⁴. А 16 серпня того ж року в листі до дружини він сповіщає, що переписав до альбому Мані де Бальмен 13 «дуже гарних» невольницьких віршів Тараса²⁵.

Витинок одного з таких невольницьких віршів Куліш використав як коментар до «невольницького» автопортрета Шевченка, з якого він, того ж 1856 року, зробив власноручну копію. Історія виконання Кулішем копійного твору, як і доля загубленого Шевченкового оригіналу, з якого виконувалася копія, доволі загадкові.

Щоправда, первісний автопортрет Шевченка, змальований сепією в 1848 чи 1849 роках під час Аральської описової експедиції (вірогідно – на Косаралі), до нашого часу дійшов. Нині він у Національному музеї у Львові²⁶. 1850 року в Оренбурзі мистець подарував його Аркадієві Венгжиновському, попередньо, мабуть, зробивши з нього портрет олійними фарбами. Олійне самозображення поета відоме в кількох копіях (і в Кулішевій – також).

Сепійний автопортрет (а за ним і олійний) прикметні високим рівнем символізації образів, уведенням до художньої струк-

тури зображення сюжетно-оповідних елементів, максимальним використанням виражальних можливостей світлотіні. Одверте ліричне авторове «я» висловлене передусім через красномовний поетів погляд, звернений безпосередньо до глядача. Його тужливу глибочінь Шевченко передає через злагоджену градацію і ритм світла й тіні та прихованими відблисками на зіницях очей. Очі поета неначе напоєні внутрішнім сявом духу. І хоча світлотіньовий контраст у цьому портреті особливо виразний, загальна ж його палітра є доволі світлою. Окрім суто портретних засобів репрезентації художнього образу, в портретах активно використано предмети другого плану, які також наділені художньою метафоричністю. Темна округла тінь за плечима мистця асоціюється з важкою ношею. Шаблю, годинника, жіночу постать об'єднано загальним лінійним ритмом, вони мають різний ступінь символізації, що зумовлює неоднозначність можливих тлумачень. Підвішена шабля у піхвах, спрямована долі, може сприйматися не тільки як атрибут небезпечних експедиційних мандрів, а й як символ «свободи-неволі», зокрема й чуттєвої. Годинник — реальний знакплинності часу — вказує майже на полудень (і на сумний полудень поетового життя). Хрестоподібна підвіска годинника, що наче пробита цв'яхом, обрисами нагадує людську постать і спонукає уважного глядача придивитися до подібного зображення ефеса шаблі, аби згодом віднайти змістові аналогії на «розіп'ятому» на стіні аркуші зі скорботною постаттю юної жінки, котра, мов зчорніла в неволі примарна Шевченкова мрія, іде самотою у світ.

Саме через такий автопортретний художній образ спілкувався з Шевченком 1856 року Куліш. І не тільки спілкувався подумки, але й надавав портретові поета другого мистецького життя.

Найперші дані про Кулішеву копію зберіг каталог колекції шевченкіани В. В. Тарновського, виданий ще 1893 року за участі самого колекціонера. Первісна інформація каталога дуже цікава, через те подамо її повністю: «Портрет более чем грудной, в уменьшенном виде, в арестантском платье и картузе; фон портрета — досчатая стена, на которой висят: рисунок, сабля турецкая и карманные часы. Высота 5 1/2 вер. ширины 4 1/4 вер. (Копия 1856 года, с портрета, писанного в ссылке самим Шевченком, и им присланного кому-то. Где находится оригинал — неизвестно. На портрете сделана надпись П. А. Кулишем из стихов Шевченко)²⁷.

Усі дослідники творчості Шевченка вважали, що літери «М. О.» — це криптонім художника-копіїста. Однак схоже, що В. В. Тарновський, який сам був причетним до складання каталога, думав інакше. Як нещодавно виявилось, на живописному полі портрета праворуч унизу справді є напис: «Коріа. М. О. 1856». Виникають запитання: чому не зазначив оце «М. О.» Тарновський, чому він, не бачивши оригінального твору, не знаючи навіть, де і в кого він зберігається, пише, що ця копія за розмірами менша, ніж оригінал? Вважаємо, що Тарновський прочитав літери «М. О.» як скорочення слів «менше оригіналу».

Донедавна вважали, що згадана копія безнадійно втрачена, і опис її подавався за каталогом Музею українських старожитностей. Але зараз вона в реставрованому вигляді експонується в Чернігівському художньому музеї²⁸. У примітці до акту вступу № 633 за 1975 рік подано «легенду», з якої постає історія зберігання автопортрета протягом останніх десятиріч. Виявилось, що до Другої світової війни цей портрет зберігався в Чернігівському історичному музеї. А далі... «він був знайдений Кулешовою Любовією Тарасівною на другий день після страшного бомбардування Чернігова 25 серпня 1941 року на вулиці Горького між будинками Чернігівського історичного музею і школи № 2 ім. Леніна, ученицею якої вона була в той час. Тоді вона заховала його в книжку і забула про це. Лише тепер — випадково знайшла і віддала музеєві». Віднайдений портрет справді цікавий, бо додає дещицю нового до відомостей не тільки про Шевченка як поета і як художника, але й про Куліша.

Досі ми не знали повного тексту вірша Шевченка, який записав Куліш. Виявилось, що це третя та четверта строфи з вірша «Не додому вночі йдучи», створеного поетом 24 грудня 1848 року на Косаралі і присвяченого Федорові Лазаревському:

Отгоди згадай в неволі,
Далеко над морем
Сіромаху сердечного,
Як він горе боре, —
Як він свою думу тяжку
И серце убоге,
Заховавши, ходить собі
Та молиться Богу.

Рядки, написані рукою Куліша, дещо відрізняються від основного тексту поезії Шевченка. Перший цитований рядок у Шевченка: «Отойді згадай в пустині»; третій — «Свого друга веселого»; п'ятий — «Як він свої думи тії»²⁹. Що ж перед нами? Невідомий варіант авторського тексту чи редакційні правки Куліша? І на це запитання треба буде згодом відповісти, оскільки упорядники останнього дванадцятитомового видання творів Шевченка цей текст оминули³⁰.

Для нас цей своєрідний поетичний коментар до психологічного стану портретованого цікавий тим, що опосередковано підтверджує думку, що й первісний портрет-оригінал виконаний на Косаралі, там само, де був створений вірш «Не додому вночі йдучи». Для дослідників творчості Шевченка-мистця віднайдена копія Куліша дає чітке уявлення і про олійний першотвір, і ще про декілька його «двійників». Йдеться ще про три близьких до Кулішевого олійних твори.

Про один з них відомо тільки з літературних джерел. У десяти tomovому зібранні творів Шевченка його подано в рубриці «Сумнівні»³¹, а репродуковано й описано за книжкою «Тарас Шевченко як маляр». У ній Олекса Новицький, не маючи сумнівів щодо автентичності Шевченкового твору, писав: «Автопортрет часу Аральської експедиції. Овал. Олійними фарбами, на товстім папері. Власність д-ра Трінклера. Був на Шевченківській виставці р. 1911, у Москві. Репродукція: На спомин 50-х роковин смерті Тараса Шевченка»³².

З репродукцій видно, що вже на час перших публікацій стан збереження портрета був незадовільним (численні кракелюри, подряпини та інші пошкодження фарбового шару). Однак порівняння цього портрета з Кулішевою копією засвідчує, що перед нами твори аналогічні.

Варто пам'ятати ще одну деталь. Олекса Новицький завважував, що автопортрет виконано на товстому папері (очевидно, мав на увазі картон). У десяти tomovому зібранні творів Шевченка на цю подробицю не звернули уваги і подали матеріал і техніку виконання як «папір, олія». У згадуваному акті вступу Кулішевої копії зазначено, що на звороті полотна, збереглися сліди картону, на який воно було наклеєне. У Національному музеї Тараса Шевченка є ще один подібний портрет, який у десяти томнику також прокоментовано й репродуковано з розді-

лі «Сумнівні». Він теж виконаний на полотні, наклеєному на картон. Варто було б перекоонатися, чи це не той самий недосконало відреставрований твір, що колись перебував у збірці Трінклера.

З двома останніми портретами в десяти томовому виданні сталося непорозуміння. Як ми вже зазначали, їх репродуковано в розділі «Сумнівні». Зі вказівкою, що вони можуть бути авторськими повтореннями сепії. У коментарях зазначалося, що про аргументи на користь такого висновку слід дивитись у статті М. Мацапури «Портрети Т. Г. Шевченка»³⁴. А в десятому томі цього самого видання їх прокоментовано ще раз, але в рубриці «Твори, безпідставно приписувані Т. Г. Шевченкові»³⁵ і знову з посиланням на ту саму статтю. Цього разу коментатори категорично, але без жодних аргументів твердили, що ці портрети є довільними копіями автопортрета Шевченка, виконаного сепією. Тим часом М. Мацапура у своїй статті писав, що «така деталь, як овал, в який вміщено кілька портретів Шевченка, наводить на думку, що, можливо, справді був подібний автопортрет, виконаний олійними фарбами»³⁶. До такого висновку схиляє не тільки овал. Адже на всіх портретах олійними фарбами зображення Шевченка не погрудне, як на сепії, а поясне; так само на них дещо інше, порівняно з сепією, зображення аркуша з малюнком, який прибито до стіни цвяхом.

Звернімо увагу ще на одну цікаву подробицю: на Кулішевій копії дуже гарно передано полиски світла на годиннику та руків'ї шаблі. Їх зовсім немає на сепії, але є (і точнісінько такі самі) ще на одному олійному портреті, що з 1930-х років зберігається в Києві в Будинку-музеї Тараса Шевченка³⁷.

Очевидно одне: низка портретів походить від такого самого олійного, а не від сепії. Не виключено, що серед цієї низки є портрет, що належить пензлю Шевченка. Доводиться констатувати, що остаточні відповіді на ці запитання може дати тільки комплексне порівняльне вивчення всіх згаданих творів, яке крім стилістичного аналізу та емоцій того чи іншого дослідника включатиме в себе фізико-технологічні, хімічні, X-променеві та інші новітні засоби дослідження матеріальних компонентів згаданих творів: фарб, ґрунтів, полотна, картону тощо. Незалежно від того, якими будуть результати передбачуваного дослідження, чи не найкраще уявлення про здогадний Шевченків

твір дає Кулішева копія 1856 року. На нашу думку, саме її варто опублікувати у відповідній рубриці в Повному зібранні творів Тараса Шевченка у дванадцяти томах.

Насамкінець завважмо, на чому в основному ґрунтується думка, що саме Куліш є автором копії Шевченкового автопортрета. З листування та спогадів Куліша знаємо, що він був добрим копіїстом і доволі вправно володів живописом олійними фарбами. Віднайдений оригінал портрета підтвердив інформацію каталога шевченкіани В. Тарновського, що текст віршів під зображенням писано його рукою. І вірші, і підпис зроблено такою самою чорною фарбою. Інший, ніж у віршових рядках, нахил літер у написі можна пояснити тим, що копіїст, поволі виводячи: Коріа. М. О. 1856, не рухав самого твору, а писав майже по вертикалі, знизу догори. Зауважмо й питома Кулішеву першу літеру «К».

3. Шевченко, що спить. Гайдамака

Значна кількість малюнків Куліша відома лише за його листуванням та спогадами сучасників. Для нашої теми цікаві спогади про Шевченка брата Кулішевої дружини Миколи Білозерського, написані ним у серпні 1882 року і вперше опубліковані в часописі «Киевская старина». В них читаємо, що «На одном экземпляре “Украины” Кулиша, 1843 г., рукою Кулиша был начерчен портрет спящего Шевченко; по словам Кулиша, портрет был непохожий. Я видел его в 1850 г. на экземпляре книги библиотеки Кулиша. У Кулиша был тогда же в копии небольшой рисунок Шевченко — “Гайдамака Галайда зі свяченим над Дніпром”»³⁸.

Про зарисовку Куліша із зображенням Шевченка, що спить, жодної іншої інформації немає. Схоже, що той примірник «України» втрачено назавжди. Можемо висловлювати лише припущення щодо часу, коли Куліш міг ще раз малювати Шевченка. Найвірогідніше, що це могло статися в січні того ж 1844 року, коли два мистці вели свої художницькі діалоги, засвідчені «портретами навзаєм». Рік 1843-й виключаємо, оскільки дозвіл на друкування «України» цензор Київського цензурного комітету Олександр Федотов-Чеховський видав лише 23 вересня³⁹, а сама книжка вийшла друком наприкінці жовтня, що вичитується з Кулішевого листа до Шевченка від 20 жовтня 1843 року:

“Украина” печатается в Киеве и скоро выйdet в свет. Посылаю вам 30 билетов. Раздайте, пожалуйста, в Петербурге, а я Вам экземпляры немедленно вышлю»⁴⁰.

Однак у Повному зібранні творів Пантелеймона Куліша цю, відому за спогадами Миколи Білозерського зарисовку, варто, мабуть, подавати з розширеним датуванням: 1844—1847, маючи на гадці безпосередні контакти Куліша й Шевченка у квітні—травні 1845 р. (Київ), у грудні 1846 р. (Київ) та в січні 1847 р. (Мотронівка)⁴¹.

Є всі підстави сприймати цитований фрагмент спогадів Білозерського як правдиве джерело інформації. Спогади стосуються Тули 1850 року, що підтверджується листуванням Куліша. Саме там, на квартирі письменника-засланця з січня майже півроку жив виключений з кадетського корпусу «екс-кадет», якого Куліш, щоправда без особливих успіхів, готував до вступу в Медико-хірургічну Академію⁴².

Для нас важливо, що в пам'яті юнака не тільки закарбувався малюнок «Гайдамака Галайда зі свяченим над Дніпром», що то був не оригінал Шевченка, а копія, але й така подробиця, що Білозерський у російському тексті спогадів подає його назву в лапках і українською мовою. Знаючи звичку Куліша додавати до творів, пов'язаних з поетом, своєрідні підписи-коментарі, можна припустити, що ця назва походить саме від нього.

Цей малюнок за згадкою Білозерського 1914 року зареєстрував у відомій книжці «Тарас Шевченко як маляр» Олекса Новицький⁴³. Згодом віднайшовся сам малюнок, і академік Новицький уже 1932 року у своєму фундаментальному «Коментарі до малюнків Т. Г. Шевченка» репродукував твір і подав його докладний опис⁴⁴. До появи десятитомового Повного зібрання творів Тараса Шевченка у причетності поета до названого малюнка ніхто не сумнівався. Як Шевченків він був репродукований добрий десяток разів. Укладачі наукових коментарів до малюнків поета-мистця в десятитомнику на понад чверть століття перекреслили авторство Шевченка. А що той коментар до «Гайдамаки» суперечливий, то його варто процитувати: «Авторство Шевченка заперечується наявністю майже тотожного рисунка П. О. Куліша на листі до С. Т. Аксакова від 22 березня 1854 року (ЦДАЛМ, Ф. 10, Оп. 1, арк. 56); різниця між ними лише в тому, що в листі селянина

зображено з косою на плечі замість рушниці та з казанком у лівій руці замість ножа»⁴⁵.

Звісно, що такий висновок укладачів коментаря є алогічним, бо наведені в ньому відомості схиляють до протилежної думки; на початку листа до Сергія та Костянтина Аксакових Куліш виконав копію-переробку, яка є промовистою діалогічною ремінісценцією з рисунка Шевченка. Нескладно навіть збагнути психологічні й світоглядні спонуки, які змусили Куліша «переродити» поетового месника на миролюбного хлібороба-косаря, бо амбівалентне поцінування ним Шевченкової поеми «Гайдамаки» загальновідоме: не піддаючи сумніву геніальності поета, його гордовитий побратим, що сповідував еволюційний шлях розвитку людності, вважав, що в цій поемі Шевченка надто багато різанини і крові⁴⁶.

Здається, що проблеми авторства щодо олівцевої композиції «Гайдамака Галайда зі свяченим над Дніпром» назагал не було. Донедавна залишалося відкритим питання, чим є твір, що нині зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка»⁴⁷: оригінальним рисунком Шевченка чи копією з оригіналу; а якщо копією, то чиею? Так само не до кінця з'ясованим залишається і час виконання як Шевченкового оригіналу, так і копії. Шкода, що коментатори-упорядники попереднього десяти томового Повного зібрання творів Тараса Шевченка, на десятиріччя вилучаючи з наукового та художнього обігу Шевченків твір, не вдалися бодай до побіжного мистецтвознавчого аналізу. Тим часом, і в загальниках, і в подробицях цей твір промовисто перегукується з іншими малюнками Шевченка, хоча й потребує допоміжних атрибутаційних досліджень.

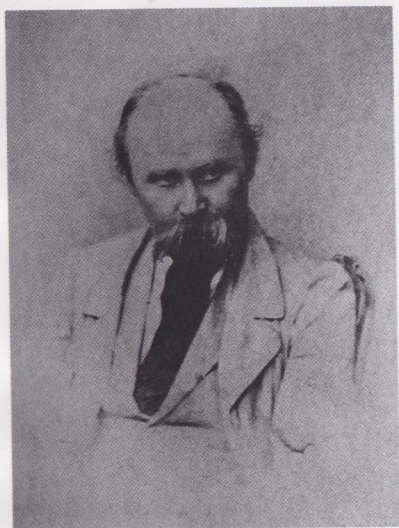
Висловимо кілька міркувань щодо часу, коли Шевченко міг намалювати «Гайдамаку», наголошуючи, що це лише версія. Олекса Новицький у згаданому «Коментарі до малюнків Т. Г. Шевченка» датував твір 1841 роком, пов'язавши його з часом написання поеми. Однак траплялося, що поет брався за олівець і пензель, аби створити однойменний поетичному малярський твір, набагато пізніше. Приклад — поема і картина «Катерина». Тепер звернімо увагу на такі дві прикмети художньої структури «Гайдамаки», як контурність рисунка і те, що його художнє поле під лінійку окреслено прямокутником. Такі самі прикмети притаманні підготовчому рисункові Шевченка

«Католицький чернець» — ілюстрації до повісті М. Надеждіна «Сила волі. Спогад мандрівника»⁴⁸. Помічені ознаки дають підстави припустити, що перед нами не тільки автоілюстрація, але й те, що вона готувалась для реалізації в якомусь виданні.

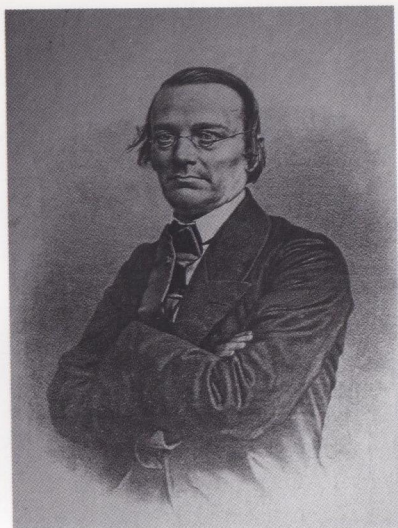
Свого часу нам таки вдалося довести, що Шевченковим твором є не тільки «Гайдамака», а й композиція «Оксана перед черницею» (також автоілюстрація до поеми «Гайдамаки») ⁴⁹. Для нас і тоді було, і тепер залишається очевидним, що Шевченко, створюючи другу автоілюстрацію, взував на фігуративну основу і просторове розміщення персонажів рисунка Якова де-Бальмена, який 1844 року разом із Михайлом Башиловим створив рукописну ілюстровану книжку «Wirszi T. Szewczenka», де тексти нашого поета подано українською мовою в польській транслітерації, щоб у разі бажання Шевченка він міг видрукувати її за кордоном ⁵⁰. Час виконання автоілюстрації «Оксана перед черницею» (відома за гравюрою), ми визначаємо 1845—1847 роками, віддаючи перевагу останньому. Перша дата фіксує час, коли Шевченко одержав ілюстрований рукопис збірки ⁵¹, друга — коли рукопис з ілюстраціями де Бальмена й Башилова потрапив до рук жандармів, де зберігався до 1917 року ⁵².

Достеменно відомо, що 1847 року Шевченко готував до друку в Києві нове видання свого «Кобзаря». До підготовки книжки був залучений Микола Костомаров. Шевченко навіть написав передмову до цього видання, однак його задуми не здійснилися через арешт. В описі документів, вилучених у Костомарова під час обшуку, знаходимо таке: «Стихотворения художника Шевченки на малороссийском языке в двух книгах. Из них одна рукописная, превосходно иллюстрированная, а другая — печатная» ⁵³.

Зрозуміло, що перед жандармами лежала підготована до друку, зброшурована збірка друкованих книжок Шевченка: «Кобзар», «Гайдамаки», «Гамалія» (такі самі розділи є і в рукописній книжці). Очевидно, обидві книжки, які вилучили в Костомарова, пов'язані з підготовкою сподіваного ілюстрованого «Кобзаря», в якому Шевченко мав намір використати ілюстрації Башилова й де Бальмена. І чи не для цього видання зробив поет-художник «Гайдамаку Галайду» й «Оксану перед черницею»? В цьому сенсі зауважмо лише одну, але дуже цікаву для нас подробицю: хоча розміри рисунка «Гайдамаки» і гравюри

Тарас Шевченко. 1860.
Світлина Л. Баркляя (?)

Микола Костомаров. Світлина

Микола Гулак. Малюнок невідомого
художника кінця XIX — початку XX ст.

Михайло Максимович.
1865. Світлина

Тарас Шевченко. Портрет Віктора Забили. 1847. Копія-переробка

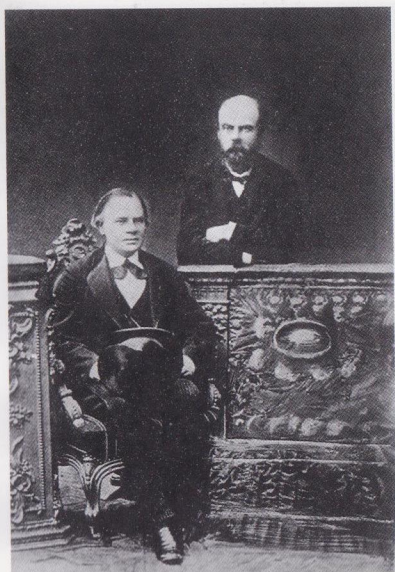
Василь Тарновський (старший). Кінець 1850-х — початок 1860-х. Світлина

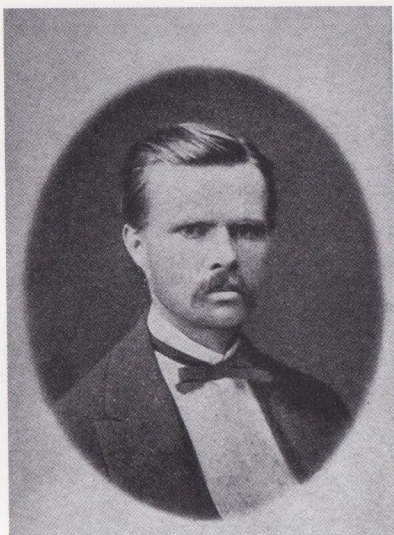
Данило Каменецький. Світлина

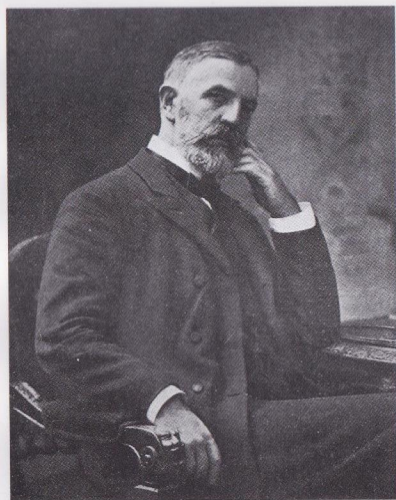
Марко Вовчок. Кінець 1850-х.
Світлина

Василь і Олімпій Білозерські.
1860-ті. Світлина

Іван Нечуй-Левицький. 1860-ті.
Світлина

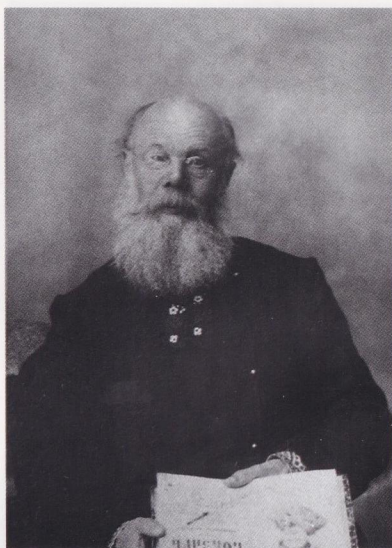
Олександр Барвінський.
Початок XX ст. Світлина

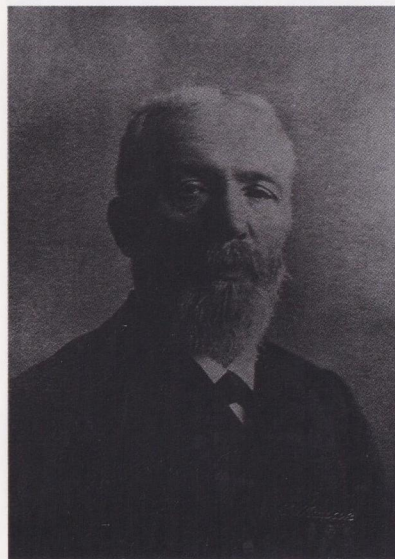
Осип Бодянський. 1878.
Гравюра А. Серякова

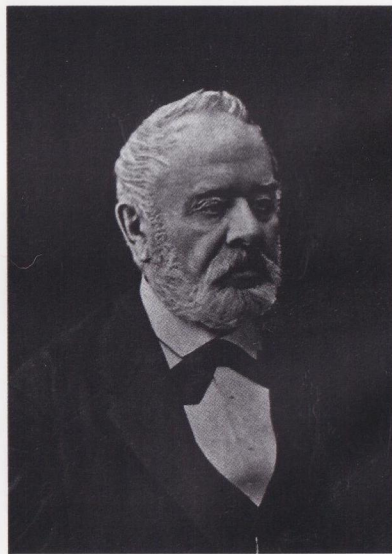
Леонід Глібов.
Світлина останніх років життя

Олександр Кониський.
Світлина останніх років життя

Іван Пулуй. Світлина

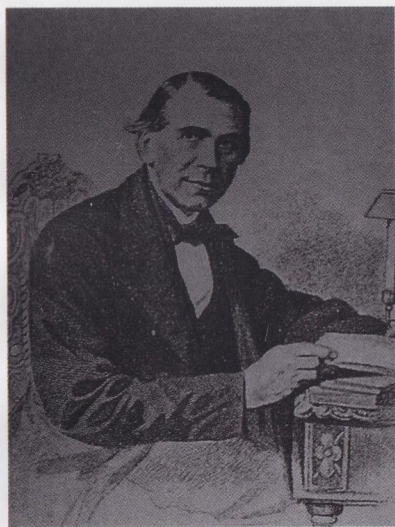
Михайло Юзефович. Світлина

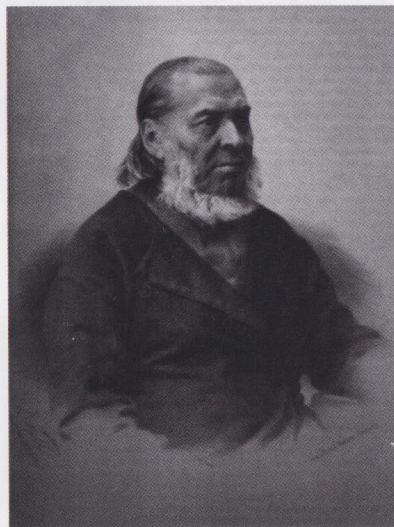
Остап Вересай. 1874. Світлина

Володимир Шенрок.
Кінець XIX ст. Світлина

Петро Плетньов

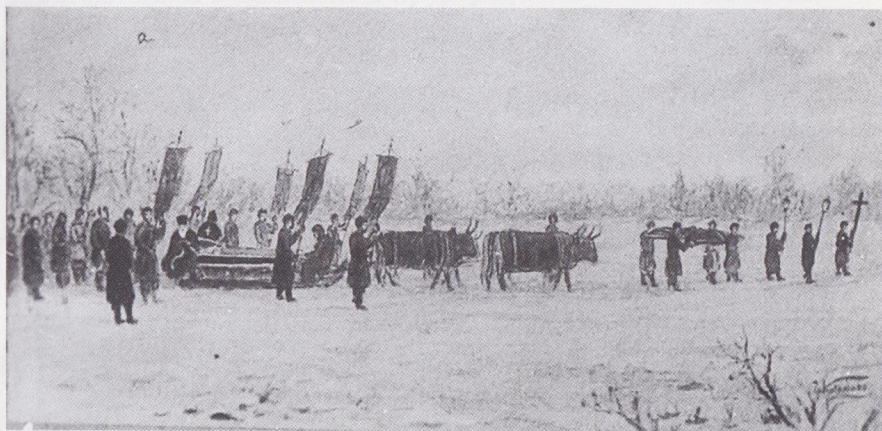

Сергій Аксаков. 1850-ті. Літографія

1851, мая 21.

Я не получу из еще отговора
• Шугуба. — Не можете ли
вы переговорить с А. В. о пере-
зде из Помощи в Оренд кадета
Александра в Оренд? А. В.
когда-то намеревался быть пере-
везен из Орен в Помощь его
брата, где бы ждал он своим братом.
От этого у него был маневр маневр
успешно переводит из Помощи в
Оренд. Брат не будет расстроен,
и где ради этого лучше будет
находить нас своим разумом, хри-
стово радуженным, и разумное дело
Оренд, маневр всегда маневр и маневр
здорово, установка и маневр, сам
был маневр, маневр и маневр маневр
маневр маневр. Всего это ради маневр
маневр маневр и маневр маневр маневр
маневр в Оренд.

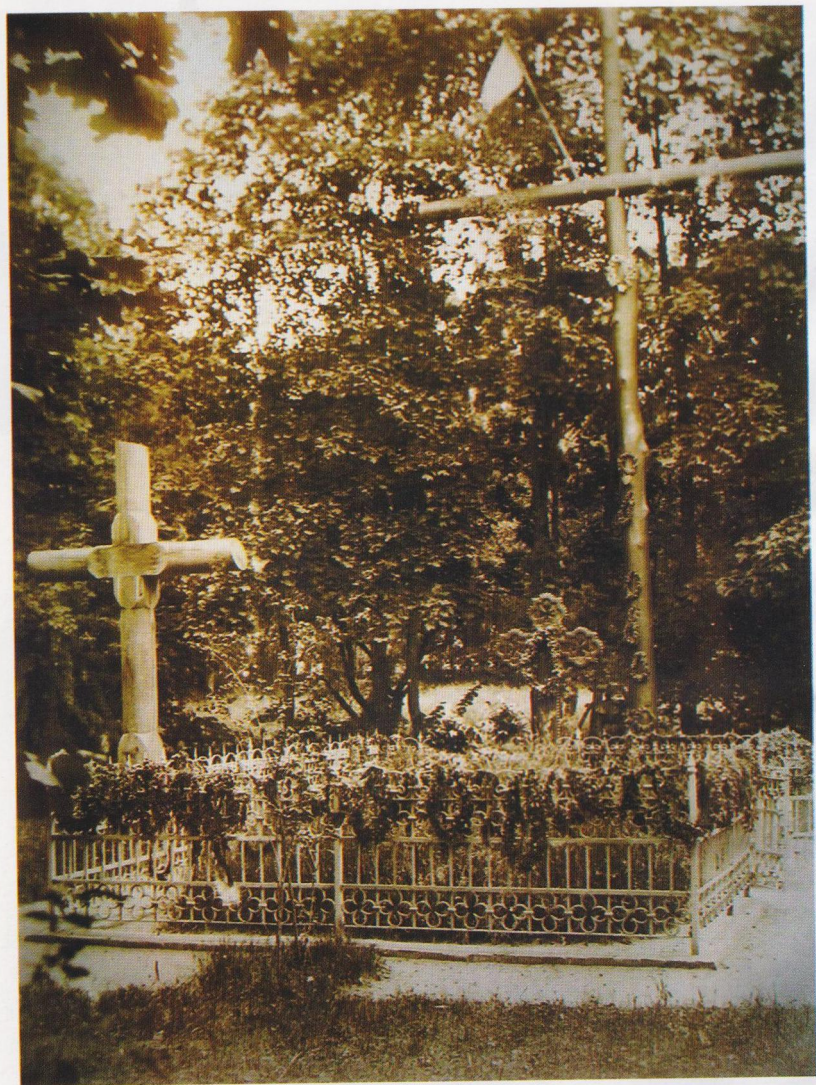
Ваше М. В.

Григорій Коваленко. Похорон Куліша. 1897. Папір, олівець

Робітня Куліша. Світлина 1903 (?)

Могили Куліша і Василя Білозерського. 1899. Світлина

«Оксана перед черницею» не тотожні, однак вони цілковито збігаються за коефіцієнтом пропорційності висоти й ширини художнього поля. Відповідно — 14,6 x 10,5 см і 12,9 x 9,2 см.

Тепер спробуємо відтворити «рух» копійного «Гайдамаки» від часу, коли він був власністю Куліша, аж до сучасного місця зберігання (в Національному музеї Тараса Шевченка). Кажемо «копійного», бо Білозерський писав, що він 1850 року бачив саме копію. На рівні цього свідчення помилку щодо оригінальності виключаємо, бо чи міг Куліш, розповідаючи своєму родичеві про рисунок, не знати, що в нього знаходиться.

Спочатку спробуємо бодай трохи прояснити, за яких умов твір міг потрапити до Шевченкового й Кулішевого приятеля Олексія Сенчила-Стефановського та багато в чому ще загадкового для нас Олександра Тиші-Тишинського.

Про те, що «Гайдамака» був колись власністю Сенчила-Стефановського, знаємо з його дарчого напису, що теж був колись на звороті рисунка. Кажемо «був», бо після реставрації 1987 року⁵⁴ його видимі сліди нам вдалося відшукати лише у фототеці музею. Подаємо правдивий чотирирядковий текст цього дарчого напису, бо в дотеперішніх джерелах його відтворювали неточно: «За дуже хороше сп'їванье — Славныхъ / нашихъ писень, въ память отъ Алек / сія Сенчилло-Стефановского. 1856 г. 24 / марта»⁵⁵.

Коли ж ця копія рисунка могла потрапити до Сенчила-Стефановського, і кому той передавав її?

22 березня 1854 року рисунок ще був у Куліша в Мотронівці. Саме звідти писано листа до Аксакових, якого Куліш оздобив «Косарем», переробленим із «Гайдамаки». А лист Куліша до В. Тарновського (молодшого) від 15 листопада 1855 року вже засвідчує його близькі контакти із Сенчилом-Стефановським у Києві: «Въ пятницу потрудитесь послать на Подоль къ живописцу Сенчилѣ, в дворянское училище, чтобы забрать у него купленную для меня посуду и перевезти въ мою квартиру»⁵⁶.

Ще один власник рисунка також залишив на ньому автографічні написи (вже на лицьовому боці, над і під обрамленням): «Рисунок Т. Г. Шевченко. Собств. О. Тиша-Тиш[инский]».

На перший погляд, дарчий напис на звороті і власницький напис на лицьовому боці рисунка нібито кореспондують. Але тільки нібито. Річ у тім, що для нас залишається загадковою

сама постать Тиші-Тишинського. У покажчику імен у десятому томі десятитомового зібрання творів Шевченка про власника поетового малюнка пишеться: «Тиша-Тишинський Олександр Григорович (1840—1889, колишній власник рисунка Т. Г. Шевченка та портрета, приписуваного Т. Г. Шевченкові) 228, 348»⁵⁷. Інформацію про Олександра Тишинського, зокрема і ту, що по-батькові його величали Григоровичем упорядники, мабуть, запозичили з чийогось напису на звороті ще одного Шевченкового малюнка, який зберігався в Тишинського. На ньому — самозображення Шевченка останніх років життя та портрет невідомого. І цей малюнок у десятитомнику без достатніх підстав також було позбавлено Шевченкового авторства⁵⁸. Знову як твір Шевченка ми опублікували його у виданні «Віч-на-віч із Шевченком»⁵⁹. Отже, на звороті портретного малюнка (на монтувальному аркуші, на який його наклеєно) хтось написав: «Олександр Григор. Тиша-Тишинський. (Дар Е. К. Трегубова)». Звідси, мабуть, з'явився і дефіс, якого у своїх підписах власник шевченківських малюнків не вживав.

На лицьовому боці малюнка з автопортретом Шевченка угорі і внизу (подібно, як на першому) рукою Тишинського зроблено написи: «Рисунок оригінал Т. Шевченко. / Хазяїнъ хати Собствено[сть]». Далі йде підпис власника, я кому добре читається лише «О Тиша Тиш[...]». По лівому краю (вертикально до цих написів) рукою невідомого — ще один ледь помітний напис (уже олівцем): «Малювавъ Шевченко для Богдана» (або «Богдася». — В. Я.). У написах Тишинського зауважимо дві важливі для нас деталі. У згадуваному десятитомнику слова «рисунок оригінал» прочитали помилково, як «рисунок оригінали»⁶⁰. Те, що Тишинський — власник двох Шевченкових творів — наголошує, що один з них є оригіналом, опосередковано ще раз підтверджує, що перший («Гайдамака») — копія. У словах «Шевченко» і «Тиша» літери «ш» подано з підкресленням, а в підписі «Тиш[инский]» — без нього. То, може, не Тишинський, а Тищинський?

Версію, за якою власником малюнків був не згадуваний Олександр Григорович Тиша-Тишинський (або не тільки він), а відомий чернігівський громадський діяч Олександр Амфіатович Тищинський (1835—1896), ми мали на гадці давно, але тільки нещодавно натрапили на джерело, що робить її віро-

гідною. По смерті Олександра Амфіямовича у львівському часописі «Зоря» були опубліковані: спочатку невелика замітка, а згодом — широкий некролог Бориса Грінченка⁶¹. У першій писалось: «Олександр Амфіямович Тиша-Тищинський помер вночі 9 н. ст. ст. лютого (28 січня) с. р. [...] Був се один з невеликого вже гурту “Основи”»⁶².

Отже, освічені сучасники знали чернігівського діяча за його псевдонімом «Тиша-Тищинський». Так чи інак, але і вік власника Шевченкових малюнків, і той факт, що другий із них (з автопортретом поета останніх років життя), також зберігався в нього й інші відомості дають підстави думати, що дарчий напис 1856 року про хороше співання наших славних пісень робився не для Тищинського — Тишинського. А для кого робився, і від кого міг отримати чернігівець, можливо, одразу два малюнки, сподіваємося, розповідь згодом олівцевий напис «Малювавъ Шевченко для Богдана» (чи «Богдася»? — В. Я.).

Отже, якщо розглядати версію, за якою нині в Національному музеї Тараса Шевченка зберігається копія, то окреслюється такий «рух» рисунка: 1845—1847 років Шевченко створює композицію «Гайдамака Галайда» для ілюстрування нездійсненого видання «Кобзаря». Тоді ж (найімовірніше — 1847-го) Куліш робить з автоілюстрації копію, яка зберігалася в нього до 1855 року, коли він міг подарувати її Сенчилові-Стефановському. 24 березня 1856 року той дарує її комусь зі своїх друзів, а потім, ймовірно вже на початку 60-х років, рисунок потрапляє до Тиші-Тищинського.

Спокійний плин таких міркувань несподівано «збурила» одна знахідка. У Чернігівському літературно-меморіальному музеї М. Коцюбинського нам пощастило віднайти лист «Кулішевої дружини Олександри Михайлівни до Іллі Шрага, писаний 16 вересня 1899 року. У ньому знаходимо: «Еще неверность: сидя в Третьем Отд. за решоткой Шевч. нарисовал Гайдамаку и прислал мужу моему, а потом при посылке Вольфу рисунков де Бальмена — для иллюстрирования “Орисі” моеї дружини и эту послал — но Вольф Гайдамаки не вернул, хотя муж мой много раз писал к нему. А рисунки де Бальмена пропали у Німеччині. Ив. Ив. Белозерский хотел иллюстрировать “Орисю” и взял их и послал — но они и до сих пор там»⁶³.

У чому ж тут «еще неверность»? Річ у тім, що в листі до Шрага Олександра Куліш ділилася враженнями від статті М. Шугурова «У могил П. А. Кулиша и В. М. Белозерского», де є такий уступ: «Кроме рисунков Кулиша, А. М. показала нам пачку рисунков (числом десять) де-Бальмена к предполагававшемуся иллюстрированному изданию “Орыси”; некоторые из них довольно изящны. По словам А. М., в этой коллекции был еще один рисунок, и притом наилучший: он остался у М. О. Вольфа, которому рисунки передавались для приготовлявшегося издания, причем самый лучший рисунок не был им возвращен»⁶⁴.

Зіставивши обидва тексти, розуміємо, що рисунок, за яким особливо жаліли Куліші, був Шевченків «Гайдамака», який із якихось причин не повернувся від Вольфа. Що ж до ілюстрацій де-Бальмена, то вони не повернулися, як казала Ганна Барвінок, з Німеччини, і доля їхня дещо інша. З іще одних свідчень Кулішевої дружини знаємо, що їхні сліди губляться у Відні⁶⁵.

Постають запитання. Чи не помилилась Ганна Барвінок, коли писала, що Шевченко намалював «Гайдамаку», перебуваючи за ґратами? Можливо, цей твір у неї просто асоціювався з 1847 роком – не тільки з можливим часом виконання малюнка, але й процесом над кирило-мефодіївцями? Разом із тим, напевно, щоб у листі Кулішевої дружини до Шрага йшлося ще про один, якийсь невідомий нам однойменний твір Шевченка. А якщо Куліш ніколи й не дарував Сенчилові-Стефановському свого «Гайдамаки Галайди зі свяченим над Дніпром», то не виключено, що перед нами не копія, а віднайдений Шевченків оригінал?

Те, що Куліш таки надсилав якісь Шевченкові малюнки відомому книговидавцеві Маврикію Вольфу (помер у лютому 1883 р.), підтверджено документально. Про це 5 липня 1884 року писав до Куліша його син А. М. Вольф, видавець і редактор двотижневика «Новь»: «Насколько нам известно, у Вас имеется довольно большая коллекция рисунков Шевченко, не бывших вовсе в печати. Некоторые из них Вы в свое время любезно доставили для пользования редакции “Живописной России”, которая, однако же, могла воспользоваться далеко не всем и не в виде точных копий. Между тем, новые усовершенствования в области иллюстрации, и в особенности новый способ воспроизведения рисунков, который мы намерены применить

к "Нови", дает возможность передавать рисунки в совершенно точных автографских копиях, facsimile, ничуть не уступающих оригиналу. Не позволите ли Вы поэтому воспользоваться нам имеющимися у вас рисунками г. Шевченко и, может быть, не найдете ли возможным к рисункам этим написать особую статью? Рисунки и статья возбудили бы, без сомнения, большой интерес»⁶⁶.

Схоже, що на цей раз Вольфу-синові Куліш ніяких малюнків не надсилав і статті про них не писав, бо через 11 років (21 жовтня 1894-го) знову звертається до нього з надією віднайти не отримані від його батька твори. На це А. М. Вольф відповідає: «По получении Вашего письма от 21 с. м. я, прежде всего, счел своим долгом просмотреть все имеющиеся у нас рисунки, но между ними рисунков Шевченко не нашлось. По памятным же записям, художественным материалам, доставленным в свое время в редакцию "Живописной России", значит, что все рисунки, касающиеся Малороссии, возвращены по принадлежности, что подтверждают также те служащие при редакции, на которых, еще при жизни моего покойного отца, было возложено заведывание художественными материалами»⁶⁷.

Коли точно Куліш надсилав Шевченкові малюнки Маврикію Вольфу, поки що сказати не можемо, але зрозуміло, що він це зробив набагато пізніше, ніж 1856 року. Оскільки Сергій де-Бальмен виконував ілюстрації до «Орисі» в серпні 1856-го⁶⁸, а дарчий напис Олексія Сенчило-Стефановського на «Гайдамаці» датовано березнем цього року, то зрозуміло, що Куліш надсилав Вольфу не цього малюнка, що зберігся до нашого часу, а, можливо, свою копію «Гайдамака зі свяченим над Дніпром», ту саму, яку в нього 1850 року бачив у Тулі Микола Білозерський і сліди якої губляться у Вольфа. І так міркувати можна, якби знати, що Олександра Куліш через багато років після згадуваних подій не припустилася помилки щодо надісланого Вольфові «Гайдамаки», бо в листах останнього до Куліша йдеться не про один якийсь твір Шевченка, про малюнки пишеться у множині.

У спробі атрибутування наявного рисунка «Гайдамака Галайда» ми змушені були вдатися до максимально повного викладу відомих історичних фактів, які стосуються або можуть його стосуватися. Річ у тім, що дотеперішній аналіз художньої

структури твору також не дає достатніх підстав для остаточного розв'язання проблеми: то що ж перед глядачем — Шевченків оригінал, чи Кулішева копія? Згадуваний раніше академік Олекса Новицький, вперше публікуючи твір, сприймав його за оригінал⁶⁹. Свого часу ми, повертаючи принципову причетність до цієї композиції Шевченка, залишили розв'язання проблеми для авторки коментаря та упорядників дванадцятитомового зібрання творів Тараса Шевченка⁷⁰. Ту проблему начебто й вирішили, але у дивний спосіб: «Виконаний не характерним для Шевченка контуром, рисунок, очевидно, є копією з об'ємно модельованого Шевченкового оригіналу, створеного, мабуть, під час написання поеми “Гайдамаки”, орієнтовно у 1840–1841 рр.»⁷¹.

Така аргументація не переконує. І не тільки тому, що в одному реченні подибуємо три слова на означення непевності: «очевидно», «мабуть», «орієнтовно». Самі тези про «не характерний контур», «об'ємно модельований оригінал» є не констатацією правдивих фактів, а виплодом фантазії. Якесь роз'яснення таких несподіваних тверджень спробували знайти в публікації авторки коментаря Валентини Судак, яка цьому коментарю передувала. І знайшли: «Рисунок, справді, виконаний не характерною для Шевченка контурною лінією, і навіть, на перший погляд, викликає сумнів щодо його оригінальності, бо він і є копією, а, точніше, обведенням його лінійних контурів з об'ємно модельованого малюнка»⁷². Авторка статті для цього рисунка навіть термін новий вигадала — «лінійна копія з твору “Гайдамака Галайда”»⁷³.

Не станемо навіть спростовувати такі фантазійні «аргументи». Наголосимо лиш на одному: якщо навіть збережений «Гайдамака Галайда» і виявиться копією Куліша, то це не якесь «обведення», а справжня копія, що дає повне уявлення про Шевченків оригінал. Завершуючи оповідь про Шевченкове komponування «Гайдамака Галайда», остаточне розв'язання питання «оригінал чи копія» змушені відкласти на майбутнє, бо є ще декілька загадкових і присутніх для нашої теми моментів, без з'ясування яких крапку над «і» ставити не ризикнемо. Надіємось, що всі призбирані, приступні на сьогодні нам джерела й матеріали, а також накреслені шляхи можливих наступних пошуків невдовзі допоможуть розгадати всі загадки рисунків, пов'язаних з художницькими діалогами Куліша й Шевченка.

4. «Шевченко був троїстий поет...»

Окрім малярських творів Шевченка, які в діалогічний спосіб безпосередньо пов'язані з творчим процесом Куліша (портрети, «Гайдамака Галайда»), образотворчість поета-художника була для Куліша і предметом його захоплення, і критичних оцінювань, і навіть нездійснених сподівань, коли запропоновані ним Шевченкові мистецькі проекти з різних причин не зреалізувалися. В Кулішевій рецензії Шевченка-художника домінує аспект національний. Його висловлювання про малярство і графіку мистця стосуються, як правило, творів на українську тематику, зокрема й тих, що пов'язані з поетичними та прозовими текстами Шевченка. Назагал Куліш сприймав поета-художника як особистість універсальну, про що писав у листі до Василя Тарновського (молодшого), отримавши в подарунок від нього альбом фототипічних знімків «Офорты Шевченко в коллекции В. В. Тарновского» (К., 1891): «Як з горем змішані радощі, так з прозою поезія. Зібрали Ви її пахоці, шановний добродію Василю Васильовичу, та і нам дали понюхати, приславши в Ганнину Пустинь препишний офортів альбом. Шевченко був троїстий поет: поет слова, пензля й співу. В двох перших часом хибив через недосвід, а в третьому суддею над ним було саме серце: тим і зісталась така споминка про його співання (хоч би на нашому весіллі), ніби ми нічого кращого й не чували. Блажен, хто в цих троїстих розкошах благородно кохається. Дякуйте милосердному Богові, що поставив душу Вашу на таку гарну стезю, а ми дякуємо Вам, що Ви й про нас не забули»⁷⁴.

В літературно-мистецькій критиці найдокладнішого висвітлення (хоча й з полярними оцінковими потрактуваннями) зазнала історія сподіваної участі Куліша у вимріяному Шевченком виданні «Мальовнича Україна». У думці подати в офортах перед очі освіченого люду Україну в усій її красі Шевченко утвердився 1843 року. «Мальовнича Україна» мала стати періодичним художнім виданням, своєрідною мистецькою енциклопедією України. За задумом художника, вона мала виходити окремими випусками по три офорти чотири рази на рік. Однак Шевченкові з причин не тільки від нього залежних не пощасти-

ло здійснити цього задуму. Друком вийшло всього два випуски, які було надіслано передплатникам у спільній обкладинці. Але і в такому вигляді серія стала визначним явищем в історії української графіки, важливою віхою в її поступові до реалізму й народності.

Лист Шевченка до Куліша, в якому він заохочував свого приятеля до співпраці, не зберігся. Але збереглася Кулішева відповідь: «Ой як же я зрадив, довідавшись з твоєї суспілки, що ти не марниш дармо часу у тій Петровій бурсі! Нехай тобі, приятелю, Господь помагає на все добре, а об міні будь певен, що вже я не грітимусь даром коло твого куреня; чи дровець, то й дровець принесу; чи пшона на кашу, то й пшона придбаю; сказано — що Бог послав! Присилайте Ваші картинки в Чигирин з надписом: Михайлу Грабовському. Я в його буду, і він знатиме, куди мені їх переслать, да розтолкуйте мені хорошенько, що і як ви хочете робить; а то не второпаю, що для вас компоновати»⁷⁵. Проте, коли в оповістці газети «Северная пчела» про видання «Живописной Украины» Куліш з приводу історичних сюжетів прочитав, що «в сем последнем отношении г. Шевченко воспользовался сведениями, почерпнутыми им от известнейших ученых-малороссиян: Будкова, Стороженко, Бодянского, Кулиша и пр.»⁷⁶, то це його обурило, про що він не забарився повідомити Шевченка: «Мне досадно, что Вы, не списавшись со мною, объявили моё имя в числе сотрудников, тогда как я понятия не имею о Вашем литературном предприятии. Объявление Ваше пахнет так сально спекуляцией, что я решился было, как только выйдет в свет Ваша “Украина”, написать рецензию и указать все ошибки, каких, без сомнения, будет бездна в тексте Вашей скороспелой книжки. Но время уменьшило моё негодование. Вы, господа, принимаясь с ребяческим легкомыслием за Малороссию, без советов людей, серьёзно занятых этим предметом, вредите во мнении публики самому предмету и компрометируете нас. Выбачайте за сию мову!»⁷⁷.

Схоже, що Куліш із Шевченкового листа справді не зрозумів, що він має компоновати, і яка його участь у задуманому Шевченком виданні. На суть цих питань трохи світла проливав ще один лист Шевченка до Осипа Бодяньського, писаний трохи раніше, ніж втрачений лист до Куліша: «Ще ось що, чи я вам розказував, що я хочу рисовать нашу Україну, коли не розка-

зував, то слухайте. Я її нарисую в трьох книгах, в першій будуть види, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, в другій теперішній людський бит, а в третій історія. Три естампи уже готові — «Печерська Київська криниця», «Судня в селі рада» і «Дари Богданові і українському народові». У тім місяці пришло в Москву з білетами на подписку. В год буде виходити 10-ть картин. На види і людський бит текст буду сам писать або Куліша проситиму, а на історію потурбуйтеся, будьте ласкаві, ви писать три листочки в год. Тільки по-нашому — щоби тямилі безглузді кацапи. Текст думаю випускати раз в год, а картини тричі»⁷⁸.

Не дочекавшись від Бодянського швидкої відповіді, Шевченко 22 червня 1844 року пише до нього ще раз. Переповідаючи задум видання, у цьому листі він додає трохи нової інформації щодо «компонування» з «текстів»: «...із теперішнього биту посилаю вам одну картину для шталту, а ще три будуть готові у августі, а в год буде виходить 10-ть з текстом, а текст исторический будете ви компоновать, бо треба, бачте, по-нашому або так, як есть в літописях. А ви, як що-небудь начитаєте таке, що можна нарисовать, то зараз мені і розкажіть, а я й нарисую. Будкова й Стороженка я теж оцим турбую, а Грабовський буде польські штуки видавать, а Куліш буде компоновать текст для народного теперішнього биту, так отаку-то я замів лемішку, якби тільки добрі люде помогли домісить, а потім і виїсти»⁷⁹.

Врешті, Бодянський, відповідаючи одразу на обидва листи, також щиро привітав Шевченків задум, обіцяв, коли принагідно вичитає щось «гарного, прикметного з батьківщини», написати й переслати, але, «щоб же нарочне ритися де», не обіцяв, посилаючись на переобтяженість літературними справами: «Воно б то і не багацько, три листочки на рік, але їх треба вичитати, може, з тридцяти книжок або літописей, для чого тільки подавай часу. А його-то в мене найменше всього»⁸⁰.

Отже, Шевченкове листування та оголошення в «Северной пчеле» дають підстави думати, що мистець, запрошуючи до співпраці у проекті «Мальовнича Україна» відомих знавців історії, етнографії і тодішнього побуту України, сподівався на їхню трійсту допомогу, а саме: в доборі сюжетів для офортів, у їхньому належному коментуванні, в написанні узагальнюючих статей до кожного з трьох означених розділів, які, мабуть, у вигляді окре-

мої брошури, мали додаватися до кожного з річних випусків. Ці тексти певним чином мали бути пов'язані із сюжетикою гравюр, але не дублювати коментуючих підписів, поданих коли українською, а здебільшого – українською та французькою мовами внизу під зображеннями створених Шевченком офортів.

Як відомо, річник «Живописной Украины» в силу різних обставин так і не вийшов, і до текстової частини видання справа не дійшла. Зрозуміло, що репліка в листі Куліша «я понятия не имею о Вашем литературном предприятии» – всього лиш емоційне перебільшення. Однак, згадуючи його ж «не второпаю, що для вас компоновати», висловлене в попередньому листі, можна думати, що Куліш справді не був утаємниченим у деталі Шевченкового плану настільки, як Бодянський, і обіцяних поетом офортів він на той час так і не отримав. І добре, що врешті-решт заперечено численні спроби пояснити емоційний вибух «гарячого» Куліша небажанням підтримати Шевченкове видання. Справді, то, «скоріше, надзвичайна вимогливість, науковий педантизм, з яким Куліш ставився до всього, що писалося про Україну, про український народ»⁸¹.

Згадку про не до кінця зреалізоване мистецьке видання знову подибуємо в непрямому діалозі Куліша й Шевченка вже 1858 року. В листі від 14 лютого, надісланого поетові в Нижній Новгород з Мотронівки, Куліш, що переймався тоді питаннями народної освіти, писав: «Колись ти мальовав “Живописну Україну”, і нічого з того не вийшло; а хочь би й вийшла яка тобі користь грошова, то все ж би ти був послугач панський, а не людський; людям бо не було б ніякого діла до твоєї “Живописной Украины”: не змогли б люде за дорожнечою до неї докупитися. Тепер же сам бачиш, що панський вік кінчається, а людський починається; то саме година – помірковати, як би людям допомогти духом угору піднятись. Отже, я тобі дам добру раду. Накидай ти пером дещо з нашої історії і попідписуй найкращі вірші з дум і з свого-таки компоновання. Сі твої рисунки ми виріжемо на дереві, одпечатаєм і розрисуєм фарбами трошки краще од лубочних картинок московських. Ціна буде їм по 2, чи по 4 шаги, а коли дуже дешево, то по 6 шагів, і будуть вони продаватись по всіх ярмарках, і будуть вони наліплюватись у кожній хаті замість московського плюгавства, і буде старе й мале на їх дивитись і оті підписи вичитувати, і розійдеться по Вкра-

їні наше "слово забуте, наше слово тихосумне, богобоязливе", і воскресить воно не одну душу, — і мала твоя праця станеться з часом причиною великого діла всесвітнього, — душа моя чує. Я й сам понарисовував би, і вийшло б воно не згірш од московщини, да в мене тії абриси не будуть такі характеристичні, як у тебе. Ти як не поведеш пером, то все воно закарлочиться по художницьки. А треба, щоб дітвора, дивлячись на сі картинки, набиралась доброго смаку. Велике, велике виросте з того добро на Україні, — далебі! Отже, брате, не гай часу і не одкладуй сеї праці ні на один день. Коли ж не чуєш до неї охоти, то пиши зараз до мене, що шкода; то я вже сам як-небудь нарисую тії кунштики, покинувши для сього всі свої писання і читання, бо се вельми благе і достойне діло! А продавать їх і розвозить по ярмарках — знайдуться люде, про се не турбуйся. А що народ кинеться купувати, то що й казати! Чорт знає яке курзу-верзу купує, а то б не куповав такого добра! Бачу по "Грамотці", до котрої і чоловіки і баби квапляться, радіючи, що всяке слово так до душі й промовляє»⁸².

Якщо автор коментаря до Кулішевого листа від 31 грудня 1844 року, в якому йшлося про намір розкритикувати текст Шевченкового видання одразу по його виході в світ, дійшов слушного висновку, що це не зумовлено неприязню до поета чи небажанням підтримати видання, то авторка коментаря до щойно цитованого Кулішевого тексту в цих самих «Листах до Тараса Шевченка» ще дотримувалася традиційної, накинutoї ідеологами думки. Коментуючи рядок «Колись ти малював "Живописну Україну", і нічого з того не вийшло...», вона пише, що «Куліш поставився до цієї справи різко негативно (див. його лист від 31 грудня 1844 р.), а нині сам пропонував аналогічне за темою видання, але значно нижчої мистецької вартості»⁸³.

Теза про значно нижчу мистецьку вартість теж викликає заперечення, хоча б тому, що техніка гравюри на дереві не є априорі «нижчою», ніж техніка гравюри на міді. У Куліша протиставлення іншого порядку: між елітним мистецтвом і мистецтвом для народу, між дорогим і дешевим, а мистецька вартість тут ні до чого. Шевченко не взявся до реалізації Кулішевого проекту зовсім не з огляду на якісь естетичні критерії. Авторка коментаря не писала б так, якби зауважила зворотний зв'язок — Шевченкову реакцію на Кулішеву пропозицію. А вона зафіксована

в поетовому щоденнику: «Получил письмо от Кулиша с дороги в Бельгию, с хутора Мотроновки около Борзны. Он предлагает мне рисовать сцены из малороссийской истории, из песен и из современного народного быта. Рисунки, которые бы можно было вырезать на дереве, печатать в большом количестве, раскрашивать и продавать по самой дешевой цене. Мысль его та, чтобы заменить в нашем народе суздальское изделие. Прекрасная, благородная мысль, но она может осуществиться только при больших деньгах и принести даже материальную пользу. Теперь я не могу приняться за такую работу. Для этого нужно жить постоянно в Малороссии, чтобы была разница между моими рисунками и суздальскими. И потому еще, что я не теряю надежду быть в Академии и заняться любимой акватинтой»⁸⁴.

Отож, думка про дешеві видання була зрідні Шевченковим. Але, хоч якою «шляхетною» і «прекрасною» вона йому видавалась, на те бракувало коштів. До того ж Шевченко гадав: аби його рисунки відрізнялись від «суздальських», треба було постійно жити в Україні. А тоді поет мріяв, як повернеться до Петербурга, досконало оволодіє технікою офорта й акватинти, робитиме сепійні копії з творів великих світових мистців, аби згодом, повернувшись «на дешевий хліб» в Україну, взятися за виконання естампів. Окрім гравюр з картин знаменитостей мистець сподівався випустити у світ в офорті-акватинті і «власне чадо» — серію «Притча про блудного сина».

Досі ніхто жодним чином не коментував Кулішеве проти-ставлення Шевченкових поеми й картини «Катерина». Може, тому, що в контексті всього листа воно видавалося надто маргінальним. Листа до Шевченка від 1 лютого 1858 року Куліш писав під враженням надісланої йому поеми «Неофіти». Основний його мотив: «А небагато б тобі й треба, щоб дойти свого розуму і вчинитись великим поетом на всі вічні роки»⁸⁵. І щоб цьому ніщо не завадило й не скомпрометувало його, не радив Шевченкові ні одружуватися, ні своїх російських повістей друкувати, ні перейматися матеріальною скрутою, бо вирішення грошових проблем готовий був узяти на себе. «Про московські ж повісті скажу, що зневажиш ти їми себе перед світом, да й більш нічого. Щоб писати тобі по-московськи, треба жити між московськими писателями і багато дечого набратися... Якби в мене гроші, я б у тебе купив їх усі разом да й спалив. Читав я

твою “Княгиню” і “Матроса”. Може, ти мені віри не піймеш, може, скажеш, що я московщини не люблю, тим і ганю. Так от же тобі: ні одна редакція журнальна не схотіла їх друкувати. Тут не одного талану треба. Але ж у тебе був талант, як ти малював картину “Катерину”. Над поемою “Катериною” і досі плачуть, а на картину “Катерину” кивають головою. Так кивають земляки, прочитуючи й твої московські повісті, а москалі одкидають геть; а вірші твої рідні і москалі шанують, а земляки наче псалтир промовляють. Так-то брате! До всякого діла особая кебета й особая наука»⁸⁶.

Отже, передовсім треба дбати про геній поетичний і розвивати його, а все інше, що хоч якось може його скомпрометувати, можна занедбати. В усі періоди Шевченкового життя вибагливий Куліш до його музи ставився майже побожно. Кажемо «майже», бо і в часи найбільшого захоплення сонце Шевченкової поезії не сліпило його аналітичної думки, не тамувало бажання бачити кожен рядок Шевченкового вірша доведеним до ідеальної досконалості. Куліш неодноразово редагував Шевченкові вірші та поеми. Переважно редагував добре, іноді Шевченко не сприймав його правок. Але, що те редагування, порівняно з критикою «непоезійного» Шевченкового доробку. Згадаймо бодай його іронічний напис на обкладинці останньої прижиттєвої книжки Шевченка «Букварь южнорусский»: «Эпитафия. / Начал Кобзарем, кончил Букварем»⁸⁷. Причину такої іронії можна вбачати і в тім, що Куліш поцінював «Букваря» й інші не віршовані твори Шевченка найвищими мірками поцінування його віршів та поем, зовсім не зважаючи в таких випадках на своєрідність оцінкових критеріїв і специфіку функціонування інших жанрів та видів. І чи не через таку надмірну й вибіркочку вимогливість він виніс суворий присуд і російським повістям поета?

Хто саме й коли «кивав головою» на картину «Катерина», до такої конкретики навряд чи вдасться колись докопатися. Однак можна висловити припущення про причини неоднозначного сприйняття Шевченковими сучасниками його нині знаменитого полотна. Мистець намалював картину в Петербурзі 1842 року і засвідчив те власноручним підписом і датою. А вже 25 січня 1843-го писав про неї в листі до Григорія Тарновського: «...намалював я се літо дві картини і сховав, думав, що ви приїдете, бо картини, бачте, наші, то я їх кацапам і не показував.

Але Скобелев таки пронишпорив і одну вимантачив, а друга ще в мене, а щоб і ця не помандрувала за яким-небудь москалем (бо це, бачте, моя «Катерина»), то я думаю послать її до вас, а що вона буде коштувати, то це вже ваше діло, хоч кусок сала, то й це добре на чужині»⁸⁸.

Далі художник описує сюжет картини і для більшої наочності робить начерк її композиції. Цей начерк з січня 1843 року в суттєвих деталях різниться з картиною в її сучасному вигляді. На ньому, наприклад, коня накреслено повністю, тоді як на картині його задні ноги перекриваються постаттю Катерини. Відрізняється також положення вершника. На начерку його постать зображена більш вертикально, а голова та ківер — над лінією горизонту. Рентгенографічне дослідження полотна засвідчило, що воно на певній стадії завершення переписувалося: під верхнім шаром фарб наявний іще один, на якому зображення відповідає начерку. Ці спостереження наводять на думку, що присутні фрагменти картини переписувалися Шевченком після 25 січня 1843 року в Петербурзі або вже в Україні, в маєтку Григорія Тарновського. Ще один ескізний персонаж присутньо відрізняється від того самого в завершеному творі. На ескізі фігура ложкаря віддаленіша від глядача, ніж на картині, де вона трохи перекривається постаттю Катерини. Слід зауважити, що саме ця «неправильна перспектива» стала приводом до критичної оцінки полотна деякими дослідниками творчості Шевченка-художника, які дивилися на нього виключно як на твір побутового жанру. І лише в сімдесяті роки минулого сторіччя причину та функціональне значення цієї та інших зумисних композиційних «хиб» докладно розкрив Платон Білецький, який спостеріг, що Шевченко, працюючи над «Катериною», орієнтувався на композиційну схему та символічний стрій старих українських картин «Козак Мамай», які відмінні від тогочасного російського побутового живопису. Про все те свого часу ми писали доволі докладно⁸⁹.

5. «...Душа Тарасова в тих видах пустинних так і сяє»

Питання про обізнаність Куліша з графічним і малярським доробком Шевченка спеціально ще не розроблялося. Не дослі-

джено й те, які саме твори (в оригіналах, копіях, репродукціях) перебували у збірці й бібліотеці Кулішів. Тим часом навіть принагідне ознайомлення з матеріалами, дотичними до цих проблем, дають підстави думати, що уявлення Куліша про образотворчість Шевченка були доволі широкими і стосувалися не тільки викінчених творів мистця, але і його творчої лабораторії.

Так, можна достеменно твердити, що Куліш був обізнаний з графічним наповненням подорожніх альбомів поета-художника. Це стосується і першого, що зберігся, художнього нотатника 1842–1843 років. У ньому знаходимо унаочнення до слів Куліша про його перші зустрічі з Шевченком у Києві, про спільне співання українських пісень, зокрема, й до такої фрази: «Почали потім їздити навкруги Києва, рисувати, рибу за Дніпром варити». Перебуваючи з Шевченком і Сенчилом-Стефановським на Дніпрі, неподалік Межигірського монастиря, Куліш на 38–44 сторінках художнього нотатника Шевченка записав, можна гадати на прохання поета, декілька народних пісень: «Хвалилася Україна, що в нас добре жити», «В Макарові, славнім місті, пророчисте свято», «Солодким медом та солодким вином кубки наповняли», «Гей, підтискай, малий хлопче, тоненько попруги», «Да все луги, все береги, ніде води да напитися». Під двома текстами Куліш зазначив місце, рік, місяць, число, а на одному навіть пору доби, коли робилися фольклорні записи: під другим (с. 42) — «Межигорье. На Днепре» / 1843, іюня 13»; під п'ятим (с. 38) — «1843, іюня 13 / въ ночи на плиту, на Днѣпрѣ, противъ Межи/горского монастыря»⁹¹.

Пісенні записи та нотатки Куліша дають поживу для роздумів про місце, час створення і зміст кількох альбомних замальовок, що є «прилеглими» до цих записів. Відомо, що Куліш перед тим, як записувати пісні, узяв до рук уже доволі заповнений Шевченковими рисунками альбом, перевернув його й заходився нотувати з протилежного боку на чистих (тепер 44–38) сторінках. Тому тексти (якщо гортати альбом не так, як це робив Куліш, а з першої сторінки) сприймаються глядачем у перекинутому вигляді, й першим на очі потрапляв останній запис Куліша на 38 сторінці. Однак, окрім згаданих пісень, на 38–33 сторінках послідовно, в такому ж «перекинутому» вигляді містяться Шевченкові замальовки. Це пояснюється тим, що худож-

ник виконував їх уже по тому, як Куліш зробив фольклорні записи. Принаймні, і сюжети замальовок, і їхнє композиційне розташування в межах окремих аркушів і в обсязі об'єктивно виокремленого способом художнього заповнення альбомного витинку викликають саме такі міркування, і не тільки в нас. Наприклад, замальовка «Судньої ради» — на 38-й сторінці так природньо завершує останній запис Куліша, що прочитується як елемент художнього оздоблення, як своєрідна кінцівка. І чи не такий саме зв'язок і між рукописним текстом і графічним сюжетом спонукав одного з дослідників до сміливого припущення: «На тому ж аркуші альбома, де зроблено запис про ночівлю “на плити” 13 червня 1843 року, накиданий ескіз Шевченка до майбутнього офорта “Судня рада” із серії “Живописная Украина”. Може, тієї ночі художник розповідав своїм друзям про задум цього твору»⁹². Власне, а чому б і ні?

Значний біографічний зміст стосовно Куліша й Шевченка мають рисунки наступних (якщо мовити про послідовність творчого процесу) 37-ї та 36-ї сторінок альбома. Ці замальовки можна поіменувати «На березі Дніпра» або «В Межигір'ї». На першому з них, який прямо перегукується з підписом Куліша, що на сусідній (лівій) сторінці, зображено групу городян і селян під деревом, схоже, коло багаття. На звороті аркуша з рисунком — ще один: ближчий до глядача, але менш окреслений, ескізно-пошуковий варіант самої групи. На двох рисунках не те що опрацювання якихось деталей, але й ступінь подачі самих постатей настільки схематичний, що про спробу якогось уподібнення з певними особами (скажімо, з Кулішем, Шевченком, Сенчилом-Стефановським) годі й казати. У десятитомному зібранні творів Тараса Шевченка перший рисунок репродукували під назвою «На березі», зрозуміло, перевернувши його на 180° задля зручності сприймання глядачем, і датували часом першої подорожі Шевченка Україною (т. 7, №192). А от із замальовками, що на звороті аркуша, вчинили інакше: подали в перевернутому (як і в альбомі) вигляді під назвою «Жіночий портрет. Начерки композиції портрета та ін.», і без жодних підстав датували 1839–1843 роками (т. 7, № 191). Зрозуміло, що укладачі коментаря до цього рисунка не помітили композиційної та фігуративної спорідненості одного з його сюжетів з подібним жанровим мотивом попереднього рисунка. Так само вони

не завважили, що начерки портрета жінки зроблено зверху сюжетного пошукового ескіза, отож, виконано пізніше).

Узагальнюючи спостережене, можна дійти висновку, що композицію «На березі Дніпра» Шевченко рисував 13–14 червня 1843 року. Ці самі дати мають стати початковими й для визначення часу замальовок, що на звороті: не раніше 13 червня 1843 року. Згадка Куліша про його спільне з Шевченком рисування околиць Києва викликає інтерес з огляду вивчення натурних замальовок на сторінках Шевченкового альбома. Спогади Шевченкового приятеля вкупі з дослідженнями поетових біографів та спостереженнями над послідовністю заповнення альбомних сторінок підтверджують думку, що всі київські рисунки з натури (в альбомі й поза ним) мистець виконував у першій половині червня 1843 року, бо не пізніше 15 числа цього місяця він залишив Київ і цього року до нього вже не повертався⁹³. Наголошуємо на цьому, бо у згадуваному десятитомнику рисунки «У Києві» (т. 7, № 160), «У Києві» (т. 7, № 165), «Краєвид Києва» (т. 7, № 169), «Дальні печери Києво-Печерської лаври» (т. 7, № 172), «Київ з-за Дніпра» (т. 7, № 174), «Київ з боку Дніпра» (т. 7, № 290) та деякі інші без достатньої підстави датують надто широко: травнем-жовтнем 1843 року, а етюд до офорта «Видубецький монастир у Києві» (т. 7, № 81) чомусь «не пізніше жовтня 1843 року». Очевидно ж, що об'єктами можливих зацікавлень Куліша, а відтак — і можливих діалогів між мистцями, були не тільки названі рисунки, але й ті, що їх Шевченко виконав ще 1842 року в Петербурзі (вони складають першу частину альбома). З-поміж «петербурзьких» — ескізи та етюди до картини «Катерина», ілюстрації до «Історії Суворова» тощо.

Вдруге Шевченків художній нотатник (уже в його повному мистецькому наповненні) потрапив у поле зору Куліша 1855 року в Києві, коли поет перебував на засланні. Тоді Куліш бачив не тільки цей альбом, але й ще один — з чудовими акварелями Шевченка, створеними в Україні 1845 року. Тоді бачив він у колекції Костянтина Свідзінського й офортні дошки «Мальовничої України». Про все те Куліш оповів у спогадах про Свідзінського: «Но что всего поразительнее было для меня, так это его любовь ко всему малороссийскому. Где только ни находили в Киеве картину, гравюру или эскиз из малороссийской истории и быта, все это отовсюду везли к Свидзинскому, и умирающий

антикварий с наслаждением всматривался в каждую черту, верно переданную художником. Станным и непостижимым явлением был бы для какого-нибудь малороссийского пана умирающий поляк, католик и аристократ, окруженный такими вещами, как медные доски с украинскими сценами, гравированные поэтом Ш[евченко], как его дорожные альбомы, добытые из десятых рук за большую плату, и тому подобные предметы, — тогда как наши так называемые патриоты считают все это безделушками, не стоящими внимания!»⁹⁴. Свого часу нам вдалося довести, що у Свідзінського зберігалися саме ці, а не інші подорожні альбоми⁹⁵.

У той самий час, коли друкувалися спогади про Свідзінського, Куліш у Петербурзі ознайомився зі збіркою Шевченкових акварелей періоду його заслання на Мангишлак. Малюнки були підготовлені для літографування у «Віденському альбомі», але оскільки його видавець Ян Вільчинський перебував тоді за кордоном, то задля прискорення збирання необхідних Шевченкові коштів було вирішено розіграти акварелі в лотерею. Куліш зініціював інше розв'язання цієї проблеми, про що писав у листі до Василя Тарновського (молодшого) від 1 листопада 1857 року: «Тарас у Нижньому Новгороді дожидається якогось листу на проживання. Хвалиться, що йому добре. Прислав сюди 17 акварелей, котрі представляють усі ті сторони, де він блукав невольником. Тут розіграють їх у лотерею, і шкода, що історія заточення нашого поета розійдеться по чужих руках. Годилось би панам нашим захватити у свої руки такі клейноти. 250 срібних їм ціна. Стоять того: душа Тарасова в тих видах пустинних так і сяє. Коли схочете Ви, або Галаган купити, то зараз пишіть, а гроші шліть услід; ще можна захопити рисунки. Читав я й одну поемку, котру написав він, почувши волю. Не ослаб, а окріпнув в йому дух. Великий він поет, воістину! Се в нас найбільший поет на всій Слов'янщині, а ціну йому зложать тільки тоді, як вийде все на яв, що він позаписував»⁹⁶.

І в цьому тексті завважмо момент синкретичного сприйняття Кулішем творчої індивідуальності Шевченка. І тут у двоєдиності «мистець-поет» постать саме поета виступає на передній план, бо хоча «душа Тарасова в тих видах пустинних так і сяє», для Куліша цінність малюнків у тім, «що історія заточення нашого поета розійдеться по чужих руках». І не випадково — після слів про

долю акварелей у тексті листа йде метафоричне узагальнення про велич постаті поета, викликане асоціацією з поемою «Неофіти». В сенсі поміченого в рецепції Куліша зіставлення словесної та зорової образності Шевченка не зайве ще раз нагадати витинок Кулішевого листа до поета-художника від 14 лютого 1858 року, в якому заохочував його малювати картинки для народу і підписувати їх власними віршами, сподіваючись, що «буде старе й мале на їх дивитись і оті підписи вичитувати, і розійдеться по Україні наше "слово забуте, наше слово тихосумне, богобоязливе", і воскресить воно не одну душу...»⁹⁷. І в цьому випадку на яв виходить домінуюче, «воскресне» значення слова, посилене Кулішевою цитатою Шевченкового вірша «Чигрине, Чигрине».

6. Мовою видимих образів...

Безпосередні мистецькі діалоги між Кулішем та Шевченком поволі завершуються. Але було ще й інше спілкування – опосередковане, через образну мову Шевченкової графіки. Йтиметься, передовсім, про твори, безпосередньо пов'язані з дружиною Куліша Олександрою Михайлівною.

Олександра Білозерська спізналася з Шевченком, коли їй минав дев'ятнадцятий. На той час вона вже була заворожена чарами Шевченкових віршів. А коли весільного для неї і сумнопам'ятного для України 1847 року з вуст свого нареченого вона почула нові, не для друку писані одкровення «національного пророка» (слова Кулішеві. – В. Я.), її залюбленому серцю відкрилася сутність величного і праведного. А згодом у родинному хуторі Білозерських Мотронівці, що на Чернігівщині, з'явився й сам поет. «Перед весіллям за три дні, – писала Білозерська, – приїхав і Шевченко. Сі три дні ми дуже приємно пробавилися. Він маму нашу дуже полюбив. Вона навдивовижу знала народні пісні. Се йому, як маслом по серцю... Співали ми з ним вкупі «Ой зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя». Здається, це його любима пісня»⁹⁸. Саме вінчання Білозерської і Куліша відбулося 24 січня в церкві Вознесіння села Оленівки. Вінчав отець Петро, тримав вінця Тарас Шевченко.

Про взаємини Ганни Барвінок зі своїм старшим боярином ми писали окремо⁹⁹, але її ім'я не можна поминути, коли йдеться про долю малярської спадщини Шевченка, яка перебувала в

полі зору Куліша. Причетність Олександри Кулішевої до Шевченкового доробку є троїстою: поет портретував Олександру Михайлівну, вона була власницею його власноручних офортів з дарчими написами автора, зрештою, прямі й опосередковані свідчення Ганни Барвінок про Шевченкові малюнки є важливим джерелом їх атрибутування. Останнє стосується портрета Олександри Білозерської, намальованого Шевченком у день її весілля.

На жаль, з якихось причин упорядники десятитомного зібрання творів Шевченка про цей портрет жодної інформації не подали, а про нього, мабуть, із вуст самої Олександри Михайлівни писав біограф Куліша Володимир Шенрок. У його біографії, яку перед тим, як друкувати, перевіряли Ганна Барвінок та її брат Василь Білозерський, йдеться, зокрема, і про саму весільну вечірку. «В тот же вечер еще до приезда гостей Шевченко превосходно пел “Зирочку вечернюю” и нарисовал портрет молодой и написал в альбом ее стихи (он был в сером пальто и красном шерстяном шарфе)»¹⁰⁰.

Це свідчення наводить на гадку, що портрет, як і запис віршів, було виконано на альбомному аркуші. А куди той альбом подівся, прояснила сама Олександра Михайлівна у спогадах про Марка Вовчка. Оповідаючи про своє перебування в Тулі, куди після розгрому Кирило-Мефодіївського братства заслали Куліша, вона писала: «Ми були в лихих матеріальних обставинах, до моєї матері ми не хотіли писати, щоб її ще більше не сокрушати. Вона й так через те непорозуміння мало не збожеволіла од жаху й альбом дорогий з малюнками і віршами П. О. Куліша і старшого боярина нашого Шевченка закопала десь — і ніколи його не знайшла»¹⁰¹.

Якою була Леся Білозерська, коли її малював Шевченко, можна судити з портрету роботи Андрія Гороновича. Знайомий Кулішів і Шевченка малював його також 1847 року через кілька тижнів по весіллі. На жаль, в «Українській літературній енциклопедії» цей твір репродуковано як твір Куліша¹⁰², але помилку вже виправлено¹⁰³.

1847 року відбулася ще одна розмова Куліша з поетом, в якій порушувалися питання про майбутність Шевченка як мистця. Про те він оповів у своєму «Історичньому оповіданні» через багато років по смерті поета. Та оповідь пов'язана зі спробою

Кулішів вивезти Шевченка до Європи. Ініціювала такий намір Олександра Михайлівна: «Була вона саме тогді невістою чи “молодою княгинєю”, і предложила тому, хто оце пише, обернути все її віно на те, щоб Шевченко прожив за границею три годи; а віном її були жемчуги, коралі, намиста, сережки й персні, що переховувались у роду ще, може, з часів Великої Руїни польської, да три тисячі рублів готовими грошима. [...] Зоставалось тільки нахилити поета до прийому такого приносу. У сьому дражливому ділі спустились на мене.

Саме того часу деякі панувиті земляки вистарали у министра для Шевченка місце професора живописі при всеучилищі Св. Владимера. Любо прийняв Шевченко вітанне моє з такою переміною його козацького побуту. Нічого так не хотілось тімасі, як зачепитись на життє в Києві, і вже мечтав про якусь живописну академію на Україні, про якесь царство пластики української. Бо він тогді більше дбав про пластику, ніж про саму поезію. Ще й сам не знав, куди і як далеко сягоне його ієремієвське пророкування. Більше знали про се або чули душею ми, ніж великий кобзар наш. Веселочись укупі з ним ясними перспективами українського духу, почав я жалкувати, що він у Києві, яко артист, буде самітником, і що самітність не дасть йому розвинути художницького смаку свого до повної повні.

“Не по чім і б’є, як не по голові!” — відказав Тарас, насупившись, і міцно стукнув по якійся товстелезній книзі своїм кулаком, дужим, як у гладиатора. Тогді я сказав йому просто, що коли б він здобув собі художницький пашпорт за границю, то гроші будуть видаватись йому видавцем, як із царського скарбу, три годи, а скарбівничим буду сам я, нехай тільки дасть слово не допитуватись, звідкіля сі гроші взялися. Почувши се, Шевченко зрадів як дитина, простодушню і поетично. Любо мені було, що се його й не здивувало. Зараз почав міркувати, як роздобути художницький пашпорт... Вельми щасливий і восторжений, яким ще не бував ніколи, виїхав Тарас із Києва в Ченіговщину, щоб позбирати докупи свої, як він казав, шпаргали. Бо, туляючись по Україні козаком-артистом, покинув не в одному панськім дому свої рукописі»¹⁰⁴.

Після короткого перебування в Києві Куліші разом із братом Олександром Михайлівним Василем Білозерським вирушили до Варшави і трудилися там на ниві літературній, «піджидаючи

звістки од Шевченка»¹⁰⁵. А Ганна Барвінок стверджувала, що така звістка була: «Так ми прожили цілий місяць приємно. Получали листи од мами, од Шевченка, він писав, що в незабарі прибуде вже до нас. Ми день за днем сподівались, а також і мого паспорта од Плетньова»¹⁰⁶.

Відомо, що мрії Шевченка про «живописну академію на Україні», про «царство пластики української», як і про подорож за кордон перекреслили арешт, слідство і жорстокий вирок — поета-художника віддали в солдати, заслали в Оренбург, під найсуворішим наглядом, заборонивши йому писати й малювати.

Удруге Шевченко малював Ганну Барвінок уже по поверненні із заслання в Петербурзі 1859 року. Вона та її сестра Надія були художнику за натурниць під час творчої праці над сепією та другим варіантом офорта, що нині відомі за одноіменними назвами «Дві дівчини». Відомості про це вперше подав Василь Горленко, який добре знав Олександрю Михайлівну. В описі одного з відбитків згаданого офорта, який він називає «Малороссиянки у криницы», приятель Ганни Барвінок зазначає: «Крестьянки, идущие с ведрами от криницы, изображают портреты г-ж Кулиш и Белозерской»¹⁰⁷. Згодом це підтвердив і відомий знавець Шевченкового малярства Олекса Новицький, котрий також був знайомий з Олександрю Михайлівною. Проблема прототипів Шевченкових жіночих образів він також розв'язував однозначно: «Одни думают, что тут намальована Одарка Соколовна зі Славгорода, другі — що О. М. Куліш (Ганна Барвінок) із своєю сестрою Білозерською. Що до мене, то я певен, що се О. М. Куліш із сестрою»¹⁰⁸.

Упорядники десятитомного зібрання творів Шевченка наведену інформацію зігнорували. І дарма, адже портретна схожість Шевченкових жіночих персонажів (особливо на сепійному малюнку) з достеменними фотопортретами Ганни Барвінок і Надії Забіли (Білозерської) є очевидною. Щоправда, творча історія другого варіанту офорта, справді, доволі складна. Розв'язати деякі загадки щодо неї ми спробували в окремій розвідці¹⁰⁹.

Отож, видається не випадковим, що поміж трьох офортів, подарованих Шевченком Ганні Барвінок (усі з дарчими написами), були і «Дві дівчини». Окрім цієї гравюри, Шевченко подавав своїй «княгині» самозображення 1860 року (з бородою) та

«Притчу про виноградаря» (за Рембрандтом). Усі вони нині – в Національному музеї Тараса Шевченка.

¹ Шенрок В. П. А. Кулиш: Биографический очерк. – К., 1901. – С. 11. – (Отгиск из журнала «Киевская старина»)

² Лобода Ф. Мимолетное знакомство мое с Т. Гр. Шевченком и мои об нем воспоминания // Киевская старина. – 1887. – Ноябрь. – С. 563–565.

³ Чалый М. Юные годы Кулиша // Киевская старина. – 1897. – Май. – С. 294.

⁴ Кулиш П. Повне зібрання творів. Листи. – К., 2005. – Т. I. – С. 371.

⁵ Киев в сороковых годах // Киевская старина. – 1899. – Май. – С. 66–68.

⁶ Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. – 1885. – Т. IV. – № 13. – С. 64.

⁷ Кулиш П. Повне зібрання творів. Листи. – С. 30.

⁸ Цит. за: Кулиш П. Спогади про Т. Шевченка / Передм. та прим. Євг. Кирилюка. – Х.; К., 1930. – С. 76.

⁹ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. – К., 1963. – Т. 7. – Кн. 1. – С. 32–33.

¹⁰ Національний музей Тараса Шевченка (далі – НМШ). – Інв. № Ж–140.

¹¹ Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ад. 1933/61/1; Ад. 1933 /61/2.

¹² Яцок В. Прижиттєві портрети Кулиша // Пулхюй, Кулиш – подвижники нації. – К., 1997. – С. 55–58.

¹³ Жур П. Труды и дни Кобзаря. – Люберцы, 1996. – С. 103–104.

¹⁴ НМШ. – Інв. № Г–1086.

¹⁵ Забіла Я. П. Автографи і нові твори, знайдені в архіві Департаменту поліції // Україна. – 1907. – № 7/8. – С. 2–3.

¹⁶ Стороженко Н. Новые материалы для биографии Шевченка // Киевская старина. – 1900. – Сент.

¹⁷ Шевченко Т. Повне зібрання творів : У 10 т. – К., 1961. – Т. 7. – С. 32.

¹⁸ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛ). – Ф. 1. – Од. зб. 505. – Арк. 1.

¹⁹ НМШ. – Інв. № М–16.

²⁰ Там само. – Інв. № Ж–90.

²¹ ЧІМ. – Інв. № Ад 225–36 / 1933. – № 30, 31.

²² Населевець Н., Ситий І. Каталог рукописів П. О. Кулиша та листів до нього у зібранні Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського // Пантелеймон Кулиш: Матеріали і дослідження. – Львів; Нью-Йорк, – 2000. – С. 342. – М51.

²³ Кулиш П. А. Хуторна поезія. – Л., 1882. – С. 8.

²⁴ Цит. за: Вибрані листи Пантелеймона Кулиша українською мовою писані. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С. 81–82.

²⁵ Цит. за: Петров В. Пантелеймон Кулиш у п'ятдесяті роки: Життя, ідеологія, творчість. – К., 1929. – Т. 1. – С. 265.

²⁶ Національний музей у Львові. – Інв. № 35064.

- ²⁷ Каталог предметов малорусской старины и редкостей. — Вип. 1. — К., 1893. — С. 21.
- ²⁸ ЧИМ. — Инв. № Ж-91.
- ²⁹ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. — К., 2001. — Т. 2. — С. 168.
- ³⁰ Там само. — С. 450.
- ³¹ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. — К., 1963. — Т. 8. — № 191. — С. 67.
- ³² Новицький Ол. Тарас Шевченко як маляр. — Л.; М., 1914. — С. 38.
- ³³ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. — Т. 8. — № 192. — С. 67.
- ³⁴ Мацапура М. Портрети Т. Г. Шевченка // Україна. — 1960. — № 5. — С. 8.
- ³⁵ Шевченко Т. Повне зібрання творів : У 10 т. — Т. 10. — № 342-б, 342-в. — С. 105–106.
- ³⁶ Мацапура М. Портрети Т. Г. Шевченка. — С. 8.
- ³⁷ БМШ. — Инв. № 103.
- ³⁸ Белозерский Н. Тарас Григорьевич Шевченко, по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.): О портретах и рисунках Шевченко и проч. // Киевская старина. — 1882. — Окт. — С. 77.
- ³⁹ Украина. Зложивъ П. Кулешъ. Одъ початку Вкраины до батька Хмельницького. — К., 1843. — Стор. перед титулом.
- ⁴⁰ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 23.
- ⁴¹ Там само. — С. 137, 150.
- ⁴² Там само. — С. 305, 314.
- ⁴³ Новицький Ол. Тарас Шевченко як маляр. — С. 75.
- ⁴⁴ Новицький О. П. Коментар до малюнків Т. Г. Шевченка // Шевченко Т. Повне зібрання творів: Малярські твори. [— К., 1932. — Т. 8.] — С. 36.
- ⁴⁵ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. — Т. 10. — № 286. — С. 88.
- ⁴⁶ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 94–98.
- ⁴⁷ НМШ. — Инв. № Г-907.
- ⁴⁸ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. — Т. 7. — № 260. — С. 28.
- ⁴⁹ Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: Спостереження, інтерпретації. — К., 2003. — С. 164–171.
- ⁵⁰ ВР ІЛ. — Ф. 1. — Од. зб. 79.
- ⁵¹ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. — К., 1950. — С. 71–72.
- ⁵² Дорошенко В. Рукописний ілюстрований «Кобзар» 1844 року // Шевченко. — Нью-Йорк, 1965. — Річник 5. — С. 17.
- ⁵³ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 275.
- ⁵⁴ НМШ. — Акт № 137/88.
- ⁵⁵ Там само — № Г-907.
- ⁵⁶ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки. — С. 148.
- ⁵⁷ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. — Т. 10. — С. 164.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Яцюк В. Віч-на-віч із Шевченком: Іконографія 1838–1861 років. — К., 2004. — С. 54.
- ⁶⁰ Шевченко Т. Повне зібрання творів У 10 т. — Т. 10. — № 348. — С. 108.
- ⁶¹ Грінченко Б. Олександр Тицинський // Зоря. — 1896. — № 17. — С. 338–340.
- ⁶² Там само. — № 7. — С. 140.

- ⁶³ Чернігівський літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського. — Інв. № А — 2861.
- ⁶⁴ Ш[угу]ров Н. У могил П. А. Кулиша и В. М. Белозерского // Киевская старина. — 1899. — Авг. — С. 372.
- ⁶⁵ Ситий І. «Добрі люди, оці Де-Бальменці...» // Деснянська правда. — 1993. — 5 лип.
- ⁶⁶ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. — К., 1966. — С. 81.
- ⁶⁷ Там само. — С. 162—163.
- ⁶⁸ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 228.
- ⁶⁹ Новицький О. П. Коментар до малюнків Т. Г. Шевченка. — № 271. — С. 36.
- ⁷⁰ Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка... — С. 167.
- ⁷¹ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. — К., 2005. — Т. 7. — С. 393.
- ⁷² Судак В. Навколо ідентифікацій малярських творів Шевченка // Збірник праць Міжнародної (35-ї) наукової шевченківської конференції. — Черкаси, 2004. — С. 233.
- ⁷³ Там само. — С. 235.
- ⁷⁴ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділ рукописів. — С. 132.
- ⁷⁵ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 37.
- ⁷⁶ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814—1861. — К., 1982. — С. 50.
- ⁷⁷ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — С. 44—45.
- ⁷⁸ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. — Т. 6. — С. 27.
- ⁷⁹ Там само. — С. 28.
- ⁸⁰ Листи до Тараса Шевченка. — К., 1993. — С. 24.
- ⁸¹ Там само. — С. 216—217.
- ⁸² Там само. — С. 110.
- ⁸³ Там само. — С. 277—278.
- ⁸⁴ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. — Т. 5. — С. 156—157.
- ⁸⁵ Листи до Тараса Шевченка. — С. 104.
- ⁸⁶ Там само. — С. 105.
- ⁸⁷ Новополін Г. До історії літературної спадщини Т. Г. Шевченка на Катеринославщині // Пам'яті Шевченка. Історико-літературний збірник: 1814—1939. — Дніпропетровськ, 1939. — С. 40.
- ⁸⁸ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. — Т. 6. — С. 21.
- ⁸⁹ Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка... — С. 52—81.
- ⁹⁰ [Куліш П.]. Життя Куліша // Правда. — 1868. — Ч. 24. — С. 285.
- ⁹¹ ВР ІІ. — Ф. 1. — Од. зб. 106.
- ⁹² Жур П. Літо перше: З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. — К., 1979. — С. 62.
- ⁹³ Жур П. Труды и дни Кобзаря. — С. 92.
- ⁹⁴ Кулиш П. Воспоминание русского о польском археологе Константине Свидзинском // Русский вестник. — 1857. — Окт. — Кн. 2. — С. 231—232.
- ⁹⁵ Яцюк В. М. Шевченкіана Василя Тарновського: Декілька спостережень // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. — Чернігів, 2002. — Вип. 3. — С. 57—61.
- ⁹⁶ Куліш П. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. — С. 120.

⁹⁷ Листи до Тараса Шевченка. — С. 110.

⁹⁸ Спомини А. М. Куліш (Ганна Барвінок) // Українська хата. — 1914. — № 5/6. — С. 309.

⁹⁹ Яцюк В. Оповідь про «княгиню» та її «боярина» // Ганна Барвінок: Збірник до 170-річчя від дня народження. — К., 2001. — С. 474–485.

¹⁰⁰ Шенрок В. П. А. Кулиш. — С. 53.

¹⁰¹ Ганна Барвінок. Спомини про Марка Вовчка // Рідний край. — 1909. — № 1. — С. 9.

¹⁰² Українська літературна енциклопедія. — К., 1988. — Т. 1. — С. 129.

¹⁰³ Яцюк В. Таїна видимого образу // Ганна Барвінок: Збірник до 170-річчя від дня народження. — С. 464–465.

¹⁰⁴ Куліш П. А. Хуторна поезія. — С. 17–18.

¹⁰⁵ Там само. — С. 29.

¹⁰⁶ Спомини А. М. Куліш... — № 7. — С. 309.

¹⁰⁷ Г[орленко] В. Картины, рисунки, офорты Шевченка // Киевская старина. — 1888. — Июнь. — С. 84.

¹⁰⁸ Новицький О. П. Коментар до малюнків Т. Г. Шевченка. — С. 150. — № 935.

¹⁰⁹ Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка... — С. 286–299.

Олесь ФЕДУРУК

Куліш і Забіла:

До історії особистих взаємин та літературних взаємооцінок

В історії української культури XIX ст. Куліш і Забіла — явища неспівмірні. Перший — творець літератури, генератор літературно-критичної думки, вдумливий історик-архівіст, визначний фольклорист, перекладач Шекспіра і Біблії, все своє життя прагнув розширити обрії українського слова і здобути для нього європейське визнання, ще в 1840-х рр. разом із кирило-мефодіївцями поставив проблему «серйозного розуміння задач і суті українства» (І. Франко). Другий був поетом-романтиком передшеченківської доби, і хоча вирізнявся талантом самобутнім, усе ж назагал одноманітним, обмеженим у своїх поетичних темах і образах. Утім, взаємини між ними — це яскрава сторінка історико-літературного процесу, присутній причинок для реконструкції творчих біографій і Куліша, і Забіли, а ширше — для осмислення інтелектуального, культурного, врешті побутового життя тої доби.

Кулішеве знайомство із Забілою відбулося, ймовірно, у 1840—1841 рр., тобто ще перед першим приїздом Куліша до Мотронівки влітку 1843 р. За спогадом І. Пустовойта, у цей час Куліш, проїжджаючи через Борзну, зупинився в Меланії Пустовойт¹. Дізнавшись, що в місті мешкає мати Віктора Забіли, Надія Миколаївна, Куліш послав до неї гінця спитати, чи немає в неї сина. Коли з'ясувалося, що Забіла проживав неподалік на своєму хуторі Забілівщині (інші назви — Кинь-Горе, Кукурівщина), Куліш поїхав до нього. Того часу Куліш і Забіла вже були авторами Гребінчиного альманаха «Ластівка». Публікація поезії Забіли була першим репрезентативним його виступом у літературі², проте ще до появи «Ластівки», за хрестоматійно відомим свідченням Михайла Глінки (котрий зустрічався із Забілою 1838 р.), він був знаний як український поет, отож зрозуміло, чому Куліш виявив бажання з ним познайомитися. Про першу зустріч із Кулішем характеристично згадував За-

біла: «Он, с[укин] с[ын] К[ули]ш, приезжал ко мне, а я стою с трубкою на крыльце... А он, п[одле]ц, с светлыми пуговицами во фраке, и вот, Бог мене вбий, говоріть міні: “За счастье и честь считаю познакомиться с вами...”. У-у, с[укин] с[ын]!...»³. Негативна конотація цього спогаду пояснюється тим, що його Микола Білозерський записав 1862 р., коли ставлення Забіли до Куліша було відверто вороже, до того ж Білозерський записав спогад від своєї тітки Варвари Григорівни Сребдольської, яка до Куліша теж мала гостру неприязнь.

Зблизившись у 1840-х роках із родиною Білозерських, передусім із кириломефодіївцем Василем Михайловичем і його братом у перших Миколою Даниловичем, й одружившись 24 січня 1847 р. з Олександрою Білозерською, Куліш ближче знайомиться і з Забілою, який доводився родичем Білозерських: дядьком у перших Василя Михайловича і Олександри Михайлівни (їхня мати Мотрона — двоюрідна сестра Забіли по лінії матері), дядьком у перших і дівером сестри Надії Михайлівни (брат Забіли, Микола, був з нею одружений), швагром Миколи Даниловича Білозерського (рідна сестра Забіли, Олена, була дружиною рідного брата Миколи Даниловича — Івана, а після його смерті побралася з ним самим). Мати Забіли — Надія Миколаївна («последняя из старосветских паней», вона «и говорила как-то по-старосветски», «большая умница», «неусыпная хозяйка» — так характеризував її Олександр Лазаревський⁴) — для всіх Білозерських, а також для Куліша була «бабушкой».

В «Історичному оповіданні» Куліш залишив яскравий спогад про те, як він разом із Шевченком перебував на Забілиному хуторі напередодні свого весілля, коли Куліш запросив Шевченка бути на весіллі старшим боярином. Боярином, зі свого боку, прагнув бути на Кулішевому весіллі Забіла, проте був на ньому старостою⁵. А бояринував Забіла на весіллі свого брата Миколи й Надії Білозерської, які, вірогідно, побралися 14 жовтня 1845 р.⁶ Через пару днів після цієї дати Куліш, їдучи на стало до Петербурга, зупинився в Борзні й прожив там днів з десять⁷. Якщо взяти до уваги, що Кулішеве весілля тривало тиждень⁸, — можна думати, весілля середульшої сестри Білозерських теж було не меншим, а отже, Куліш міг ще застати його в Мотронівці.

Життєва катастрофа Куліша навесні 1847 р. перекреслила всі його сподівання на блискучу наукову кар'єру: замість закордонних країн, де молодий письменник мав познайомитися з провідними діячами всеслов'янського національно-культурно відродження, він опинився в Тулі на засланні під суворим поліцейським наглядом. Чутки про арешт Куліша та інших кириломефодіївців в Україні і зокрема на Чернігівщині ходили найрізноманітніші⁹. Їх, зокрема, поширював і Забіла — серед родини, а також, очевидно, серед панства Борзнянського повіту: «Кулиш был арестован и судим за то, что мечтал о гетманстве»¹⁰. Сам Куліш був критичної думки стосовно ставлення Забіли до кириломефодіївської справи. У некролозі, присвяченому Забілі, він згадав: «Загнівались на його за 1847 рік. Не вмів оцінювати тих мук, яких тоді дізнали передовики українські [...]»¹¹. Пишучи у множинній формі «загнівались», Куліш мав на увазі передусім себе. І остання його репліка про те, що Забіла не цінував жертвності діячів, які постраждали за свої українофільські переконання, мабуть, теж стосувалася найбільше самого Куліша. Адже, як відомо, Забіла був одним із тих небагатьох, які супроводжували тіло Шевченка до Канева, і разом із копачами декілька днів працював, насипаючи Шевченкові могилу¹².

Увесь період 1840-х — першої половини 1850-х рр. Кулішеві стосунки із Забілою були здебільшого рівні. Куліш пробачав Забілі чимало вад (головною з яких, мабуть, було пияцтво) задля його артистичного таланту. Ще 1853 р. Куліш просить Миколу Даниловича Білозерського передати Забілі «поклон», перебуваючи під враженням оповідей дружини Олександрри та Надії Забіли про «чудеса о новых его (Віктора Забіли. — О. Ф.) пьесах, поставленных им лично на хуторской Ваш театр»¹³. У 1882 р. Куліш в «Історичному оповіданні» знову згадає про цей особливий хист Забіли до акторського перевтілювання, й надзвичайно високо його оцінить: «Між многими здібностями своїми до великих і малих річей, дивував мене він більш усього своїм комизмом, своїм юмором і вмінням поставити на сцену кожную людину, про яку оповідував, так, мов її бачиш своїми очима і чуєш власними ушима [...]. Оповідання ж його були не просте балаканне: се були зрозумовані всякими обставинами сцени, які рідко доводиться бачити на театрі. Тут він виявлював розум

проникливий, чувство глибоке, всеодоліваючий комизм і могутню сатиру. Хоть, може, хто й здивується, та я скажу, що се в нас був би другий Гоголь, ще, може, до того Гоголь український, коли б у нього була така дорога, як у Гоголя, і такі приятелі»¹⁴. Там же Куліш відзначив і такі благородні риси характеру Забіли, як велику щедрість до убогих і безмірну великодушність із друзями.

Саме цього періоду стосується спогад Олександри Куліш, яка свято шанувала пам'ять про свого чоловіка й усіяко обілювала оповіді про його взаємини з оточенням, у тому числі й із Забілою: «Відносини між Забілою і Кулішем були завжди приятельські, хоча вони рідко бачились»¹⁵. В іншому мемуарі, поданому у формі листа до Володимира Гнатюка, вона, навпаки, писала про часті зустрічі із Забілою: «Він часто до нас їздив, і ми вкупі співали "Гуде вітер дуже в полі" і "Не щебечи, соловейку". Я акомпанювала на роялі, а як до його поїдемо в гості, то угощає нас вергунами, грає на бундуру, а циганчата гарненькі, витрішкуваті, чорноокі, кучеряві співали»¹⁶. Звернімо увагу: саме згадані романси невдовзі стали об'єктом жорсткої критики Куліша (див. далі), а отже, можна думати, події п'ятдесятлітньої давності Олександра Михайлівна в цьому разі відтворила небезпомильно: якщо мемуаристка й співала колись ті романси разом із Забілою, то напевно чи у присутності чоловіка.

Про життя Забіли у 1850-ті рр. з опублікованих джерел відомо небагато. Він утримував поштову станцію у Борзні на так званому московському поштовому тракті. Найраніше свідчення про цю його працю, як виглядає, міститься в Кулішовому листі до Осипа Бодяньського від 17 лютого 1853 р., в якому адресант просить зробити послугу: «Если найдется путешественник, который согласится довести лучшие из наших саней до Борзны и оставит там на почтовой станции, которую содержит наш родственник, то предоставьте их в его распоряжение»¹⁷. Неназваний тут «родственник» Куліша — це, без сумніву, Забіла. А як саме він утримував борзнянську станцію, — недбало, — прикметно писав Михайло Комаров, який відзначив і вміння Забіли заводити знайомства серед високих урядників та військовиків найвищого рангу, які, проїжджаючи через Борзну, зупинялися на станції. Про це вміння неодноразово в різних контекстах висловлювався і Куліш.

Коли в 1855 р. у зв'язку з російсько-турецькою війною було оголошено про створення в Росії народних ополчень, а в Україні — козачих полків, Забіла також записався до одного з них (імовірно, 5 малоросійського козачого полку, який формувався в Чернігові і до якого також вступив Микола Михайлович Білозерський). Цей вчинок, однак, для нього закінчився невдало: перед самим від'їздом на збори він зламав ногу, про що Віктор Білозерський писав Кулішеві в листі від 12 серпня 1855 р. з Мотронівки: «Несчастный Виктор Николаевич, поступивши в казаки, приехал из Чернигова попрощаться и 27го июля (в день именин Пант[елеймона] Ал[ександровича], с которыми поздравляю вас обоих), выходя из коляски у Варвары Григ[орьевны] (Сребдольской. — О. Ф.) как-то оступился на ровном месте и в совершенно здоровом состоянии и сломал себе левую ногу повыше косточки. Он мучится ужасно и от боли, и от совершенного расстройства станции и имения. Одним словом, всё ско[н]чилось для его, несчастного, в одно время, чтобы мучить его и, может быть, погубить невозвратно»¹⁸. У той час Забіла створив одну з останніх поезій, яка вражає своєю сумною тональністю і непідробним ліризмом, — «Задзвони мені, дзвоночок...». Публікуючи вірш, Володимир Дурдуківський зазначив і дату його створення, яка містилася в списку: «во второй половине июля (до 27-го) 1855». Унаслідок нової життєвої невдачі Забіла, цілком імовірно, міг запити ще більше, а відтак звернення матері до сина, що домінантою звучало в цій поезії, — «Не пей, не пей, мій синочку!», — насправді залишилося непочутим.

Означеного періоду стосується одне важливе свідчення, яке, на перший погляд, не стосується теми нашої статті, однак доцільно згадати тут і про нього, групуючи нові матеріали про Забілу. Йдеться про намір поета видати збірку своїх творів, про що Микола Михайлович Білозерський¹⁹ писав Миколі Даниловичу Білозерському в листі від 2 лютого 1853 р.: «Я слышал, что Виктор Ник[олаевич] хочет издать свои *вырши*... Не согласится ли он передать право издания редакции: ему заплатят по договору, и вышлют несколько экземпляров его *выршу*. Советую ему посвятить их гр. Паскевичу²⁰, очень заинтересовавшемуся ими. Как Вы думаете об этом?»²¹. Як відреагував Забіла на пропозицію видати його вірші заходами редакції «Черниговских губернских ведомостей» — невідомо. Так само, як і немає відо-

мостей про публікацію збірки в той час. Найпевніше, вона не відбулася. У листах Білозерського, в основному відлітих (у чернетках) за 1852–1856 рр. і насичених розмаїтою конкретикою, а також у його щоденнику за 1854 р. це питання більше не постає. Не виключено, що про намір Забіли знав і Куліш, який тоді тісно спілкувався з обома Білозерськими — Миколою Михайловичем і Миколою Даниловичем.

Злам у Кулішевому сприйнятті Забіли відбувся щойно у другій половині 1850-х рр., коли закінчилася доба миколаївського цензурного терору, і для української літератури з'явилися сприятливі умови для розвитку. Куліш як критик нового українського письменства, який розробляв стратегію його розвитку, високо підніс художньо-естетичну планку, і різко заперечив творчість тих українських письменників, які до неї не досягали. А серед них — і поезію Забіли. Безумовно, Куліш був добре обізнаний з нею, і не тільки з віршами, опублікованими в «Ластівці». Так, у свій альбом 1856 р. він переписав поезію Забіли «До Тараса»²², а невдовзі предметом нищівної критики Куліша став інший недрукований вірш Забіли — «Палій» (див. далі).

Перші публічні інвективи Куліша, спрямовані на творчість Забіли, датовані 1857 роком. Саме тоді в статті «Об игре г. Артемовского в малороссийской опере: "Москаль-чарівник"» Куліш різко висловився про поезію Забіли «Гуде вітер вельми в полі...», назвавши її «плохою песенкою» (музика Глінки), а самого автора — «плохим малороссийским стихотворцем», «понимающим как-то уродливо его народ и его поэзию»²³. Тоді ж в огляді української літератури з приводу появи «Народних оповідань» Марка Вовчка, опублікованому в тому самому числі популярного журналу «Русский вестник», Куліш констатував: «Ещё менее займут нас произведения Кирила Тополи [...], тупые басни Льва Боровиковского, унижительные для Малороссии вирши г. Морачевского под заглавием "До чумака", стихи г. Забины, напоминающие язык, которым говорят в Малороссии цыгане»²⁴. Це своє судження він знову повторив 1861 р. в газетній замітці з приводу благочинного концерту, виручені кошти з якого було передано родичам Шевченка. Тут Кулішеву увагу привернув той факт, що замість народної пісні Семен Гулак-Артемовський «спел бездушный и уродливый романс г. Виктора Забелы, в котором есть такие поэтические стихи:

А коли сього не зробиш —
Кинь мене у море.

Это, видите ли, поэт обращается к ветру, которому он завидует, потому что вот, мол —

Ревеш, вітре, та не стогнеш,
Бо тобі не тяжко:
Ти не знаєш в світі горя,
Так тобі й не важко.

Да, хорошо бы и нам было вооружиться подобным бесчувствием! а то нам было не только *тяжко*, но и *важко* слухать эту пошлую тарабарщину, выдаваемую нашими знатоками Украины за поезию в народном духе»²⁵. Замітку було републіковано в червневому числі «Основи» у статті, присвяченій концерту²⁶.

Як ставився Куліш до Забіли у другій половині 1850-х — на початку 1860-х рр., зафіксував у своїх нотатках Микола Білозерський: «пьяница, писавший стихи на “цыганско-малорос[сийском]” языке; напр[имер]: “Иде військо запорізьке, під небом *курі!*”»²⁷.

Оцінюючи в такий спосіб мову Забілиних творів, Куліш був занадто категоричний. Це зауважив ще Дурдуківський, висловивши здивування від Кулішевого присуду: «Мова віршів Забіли, як задля того часу, досить чиста й гарна. Трудно зрозуміти, чому Куліш назвав цю мову “циганською”»²⁸. Однак, пишучи про мову художніх творів Забіли, Куліш мав на увазі передусім їхню невідповідність критерієві народності, ту ж невідповідність, яка притаманна, скажімо, «Енеїді» Котляревського²⁹. Котляревський і Забіла для тогочасного Куліша — це репрезентанти антинародної літератури, яка вдовольняла б несмак звироднілого панства, і їх критик ставив на один щабель, визначивши місце в літературному процесі: першого — як прямого продовжувача маловартісної, на думку критика, традиції низової літератури XVIII ст., другого — як недолугого наслідувача уснопоетичної народної творчості. У вступній замітці до публікації добірки народних пісень Куліш писав: «Замість словесности пійшли були по Вкраїні бурсацькі віршування про Адама, про пекло і про всяку всячину біблійну (нікчемні речі!), аж поки всіх тіх віршомазів заломив Котляревський, прибравши троянського Енея в нашу одержу, панам та полупанкам

на регіт; а замість голосних, любих наших пісень, повелись були придуркуваті якись романси, панночкам та попівнам на забавку»³⁰. Хоча Забілу прямо тут і не названо, але, пишучи про «придуркуваті» романси, Куліш, цілком очевидно, мав на увазі передусім автора поезій «Не щечечи, соловейку...» та «Гуде вітер вельми в полі...», що їх поклав на музику Глінка, і цей підтекст сучасникам був цілком зрозумілий.

У відповідь на Кулішеву критику Забіла написав «длинное бранное послание в стихах и тотчас же отослал его Кулишу. В своё время послание это, впрочем крайне грубое и совсем неостроумное, было очень распространено среди борзенской публики» (його початок: «Крути-верти свій розум / Ізо всієї праці, — / Не викрутиш більше того, / Шо у мене в...»)³¹. Від цього вірша, можливо, пішло і прізвисько Куліша, яке він дістав од недоброзичливців у Борзнянському повіті і яке 1873 р. занотував Білозерський, — Крутій Вертійович³².

Взаємні випадки Куліша і Забіли мали одну пікантну сторону — їхню «дуель» спостерігали й активно обговорювали в колі родини й усього дрібномаєтного панства Борзнянщини. Олії до вогню, що запалав між колишніми приятелями, долив Куліш, який написав повість «Майор», де в образі п'янички Капітона Павловича Іволгіна вивів свого тепер уже недруга. Було б некоректно Іволгіна повністю отожднювати із Забілою, припасовуючи до нього всі характеристики цього літературного персонажа. Куліш узяв від Забіли окремі психологічні риси й біографічні факти, які, втім, легко «прочитувалися», даючи змогу всім, хто знав Забілу, впізнати його в образі Іволгіна (головні з них: служба в гусарах і відставка, утримування поштової станції, пияцтво, вміння близько знайомитися зі знаттю завдяки вродженому таланту пародиста). Проте весь образ Іволгіна, негідника, в якого не було поняття честі й моралі, який ніколи не знав любові, — це, вочевидь, творча вигадка, потрібна для створення цілості образу персонажа, що посідає відповідне місце в сюжетній архітектоніці твору³³.

Завзятого Куліша образ Іволгіна-Забіли в «Майоре», мабуть, не вдовольнив, і він повернувся до цього образу в іншому творі — «Украинские незабудки. Очерки из невозвратного времени», де на кону вивів знайоме та рідне панство Борзнянського повіту (так, прообразом пані Протазанової стала Любов Біло-

зерська, «барышень Чечоток» — дві тітки Сребдольські, одна з яких — Варвара Григорівна). У «Майоре» Іволгін перебуває на передньому сюжетному плані, в «Украинских незабудках» — це епізодичний герой. Але в «Украинских незабудках» Іволгін постає в новій іпостасі, про яку жодним словом не згадано в «Майоре». Він — поет, і пише українською: «Начали даже поговаривать, что Капитон Павлович сам сочиняет стихи, но как они "содержания национального", то он не всякому их показывает, опасаясь навлечь на себя неудовольствие космополитов»³⁴.

Темі «Іволгін — український поет» присвячено окремих епізод з «Украинских незабудок», надрукований у «Черниговском листке» під назвою «Офицерская пирушка у Иволгина. (Отрывок из первого тома «Украинских незабудок»)»³⁵. Уже на початку твору автор, змальовуючи зовнішність Іволгіна та його домівку, що справляла враження суцільної руїни, дає читачеві настанову, яким слід сприймати цього героя: «[...] дом Иволгина был настоящая развалина [...]. Этот дом, с лохмотьями обоев, повисших на стенах, с подпольною возней мышей и крыс, с вогнутой посередине крышей и висящими на одной петле ставнями, отпечатался в выражении его холодного, несимпатичного лица, в котором игра лунного света обнаруживала что-то дикое, цыганское, недомовитое»³⁶. Образ морально спустошеного Іволгіна гармонійно доповнювали карикатурні образи його колишніх полкових друзів — п'яних офіцерів, які завітали до приятеля на вечірку. Саме вони почали розводитися про українську поезію, зокрема, поезію Іволгіна-Забіли, а один із них, Макітрін, став вихвалити вірш Іволгіна про Семена Палія (Куліш мав на увазі поезію Забіли «Палій»): «Его стихи про Палия... чёрт возьми его душу, — это такие стихи, что всё от них, пожалуй, вспыхнет...»³⁷. Звертаючись до Іволгіна, він конкретизував, що саме мав на увазі: «Я всегда говорил, что у тебя чувства сильные, но, признаюсь, ты изумил меня своими стихами про Палия. Видно, тебе сам дьявол подсказывал:

Ой чого, чого під небом
Кракають ворони
Семен Палій товче шведські
Всі полки й шкадрони³⁸.

Тьфу, чёрт возьми! Да это, понимаешь ли ты, как сказано? Небо, вороны, поражение шведов... и всё это выражено

в трьох словах! Да как выражено! Под небом вороны... а?.. Ну, кто бы так сказал?»³⁹.

Вкладаючи псевдовисоку оцінку поезії Забіли в уста п'яного офіцера, персонажа, який у читача викликає антипатію, Куліш досягає зворотного ефекту. Письменник відверто знущається над Забілою. Весь епізод п'яної вечірки в Іволгіна лежить дещо окремо від сюжетної канви «Украинских незабудок» (навіть публікація роману на шпальтах «Черниговского листка» розпочалася в наступному числі). По суті, цей епізод і задумано було для того, щоб у карикатурно змальованих обставинах з уст п'яного офіцера пролунала хвала поезії Забіли. Гротескним прийомом автор піддає її нищівній критиці.

Поява «Майора», а невдовзі в «Основі» перших розділів «Украинских незабудок» викликала в Борзнянському повіті скандальний резонанс. Так, чернігівський учитель Ілля Дорошенко писав до Опанаса Марковича 7 червня [1859 р.]: «Борзенський повіт на Куліша дуже гримає за “Майора”, мені певні люди казали, що битимуть, як попадуть»⁴⁰. Ця обставина змусила Куліша зробити в публікації нового уривка з роману — «Офицерской пирушки у Иволгина» — таку примітку: «Когда появились в “Основе” первые главы этого романа, досужие люди в некоторых украинских уездах начали отыскивать в своих околотках чудаков, с которых будто бы сняты здесь портреты». И тут же автор признал, что спроби шукати прототипів для персонажів його твору небезпідставні: «Если кто встретит здесь нечто похожее на самого себя, то да будет он уверен, что автор писал не из желания кого-либо обидеть, а из любви к верному изображению жизни, какова бы она ни была»⁴¹.

Новий етап у Кулішовому сприйнятті Забіли розпочався щойно у другій половині 1860-х рр., коли Куліш, перебуваючи на службі в Польському Королівстві, мешкав у Варшаві. У цей час Забіла, втративши респіту майна, доживав віку в Олені (своєї сестри) та Миколи Білозерських⁴². Дистанціювавшись від літературного процесу Східної України, Куліш зміг позбутися категоричності в оцінках, які він як літературний критик висловлював про творчість Забіли, а поглянув на неї спокійніше — вже як історик українського письменства, і відзначив заслуги поета в його розвитку. «Мав Віктор Забіла від природи правдивий дар поезії, та нікому було його підпірати і направляти.

Через се в його піснях мало чистої, немішаної поезії і доброго народнього смаку, і проте заслугує й він дяки в потомства, бо ще тоді почав свої співи складувати, як Шевченка не було в словесности», — писав він у некролозі, присвяченому Забілі відразу після його смерті⁴³. В «Історичньому оповіданні» тезу про літературну першість Забіли Куліш розвинув до апофеозу: «Був він також собі поет з природи. Ще до появу Шевченка в літературі писав сей хуторний проява українські пісні взором звичайних жіночих та й козачих, і в інші з них улив стілько души, що співались вони або читались у рукописі геть широко по Україні між панами, а деякі чував я й між простацтвом. Так само, як у Харківщині проявилась рідна поезія за приводом Гулака-Артемовського, а в Полтавщині за приводом Котляревського, так і в Черніговщині, незнатъ ізвідкіля, повинуло тогді по тихих хуторах поетичнім надихом, і козакуватий сусід нашої “молодої княгині” (Кулішевої нареченої. — О. Ф.) був самостайнім органом нового почуття нації»⁴⁴.

Як явище в історії літератури, вважав Куліш, Забіла був вартий того, щоб про нього із вдячністю згадати. Однак його поезія, на думку дослідника, не репрезентувала нової літератури, і коли Олександр Барвінський звернувся до Куліша з проханням допомогти вибрати для гімназійної читанки тексти, на яких діти мали б учитися, про Забілу як поета той відгукнувся зневажливо — це «дрібнота»⁴⁵. Тоді ж Куліш дав таку загальну характеристику його життя і творчості: «Забіла — слабенький поет, хоч уродивсь поетом, а не салотопом. Його придавило наше дурне панство і знівечило йому розум і серце»⁴⁶.

У той же час Куліш спостеріг, що поезія Забіли, якої б вона не була літературної вартості, зажила своїм життям у народній пісні, що піднесло цю поезію на новий рецептивний щабель, поставило її поза критикою. За рік перед смертю Забіли в листі до Миколи Даниловича Білозерського від 12 січня 1869 р. з Відня Куліш робить таку дописку: «Виктору Николаевичу прошу передать наш поклон и сказать, что его песню “Не щебечи, соловейко” поют в Галичине как народную»⁴⁷.

Того ж року у львівському журналі «Правда» Куліш надрукував вірш під умовною назвою «З народніх уст». Публікацію він супровів приміткою (за підписом «Ред.»): «Неписьменні люде на Україні не переставали й досі складувати нових пісень.

Тепер найбільше співають про судову кривду. Не сяга простолюдня муза так широко, як Шевченкова, а живе слово не перестає таки промовляти про те, що вражає серце безборонньому чоловікові. Зложить який незнаний поет стишок собі про втіху, а таким як сам горопаху на забавку, — і пійде він по людях, мов луна по гаю, аж поки замовкне. Такий стишок подаємо оце нашої читаючій громаді»⁴⁸.

Насправді Куліш опублікував не твір незнаного автора, а вірш Забіли «Зовсім світ перевернувся» в істотно зміненій редакції порівняно з текстом, уміщеним у друкованому збірнику його поезій. Немає сумніву, що перед тим, як переслати до журналу, Куліш відредагував вірш. Однак якою мірою він втрутився в авторський текст — сказати неможливо, оскільки нам невідомий прототекст, який потрапив до Кулішевих рук. Ймовірно, Куліш його отримав уже як твір, що зазнав деякої текстуальної метаморфози, зумовленої його фольклоризацією. Проте не слід вважати, що Куліш не знав і літературної, авторської форми цього вірша, відомого на Борзнянщині й, зокрема, у родині Білозерських. Так, першу публікацію автентичного тексту здійснив Комаров за записом, зробленим, як він зазначив у передмові, від М. Л. Б., сусідки Забіли по маєтку (очевидно, Любов Михайлівни Боголюбцової, у минулому — нареченої Забіли). Вона повідомила, що цей вірш їй особливо запам'ятався, оскільки в його основу було покладено випадок, який трапився в околиці⁴⁹. Свій варіант Забілиної поезії Куліш вважав досконалішим, ніж авторський текст, а тому його й опублікував. Ось він:

З народніх уст

Ой недобре на сім світі
Вбогим людям стало —
Кривда всюди на покуті,
А Правди чортмало!

Вбога Правда на морозі
Мерзне за дверима,
А багата Кривда в хаті
Сидить із грошима.

Тяжкий клопіт убогому
Чоловіку стався,

Як багатий йому в ниву
Батьківську ввірвався.

Плакався бідаха гірко:
«За що обіжаєш?
За що в мене хліб насущний,
Злюко, заїдаєш?»⁵⁰

Осміхнувсь багатий згорда
Та все шкоду робить:
«Коли я чиню неправду,
Най судом доходить!»

«Коли б не гріх, я б у суді
З таким не тягався:
Роздавив би так, як жабу,
Швидко роцитався!

Істиком би по голові
Тріснув разів двійчі, —
Полетіла б душа в пекло,
Не ліз би у вічі!»

«Протестуюсь, чесні браття! —
Крикне той ік людям —
Говоріте те, що чули,
Що й бачили, суддям!»

А вернувшись додому,
Найняв писаришку,
Надригали прошенне,
Та вже й не без лишку.

Ніби вбогий багатого
Вбити похвалявся,
І з сокирою прилюдно
Пó полю ганявся.

Багатир у суд шле гроші,
Всякі лагоминки,
І борошно мішечками,
Й годовані свинки.

Вбогий думав бубличками
Обійтись, сердешний.
Бідна твоя голівонько,
Чоловіче чесний!

Присудили за безчестя
З убогого штрапу,
Та й продали за безцінок
Одним одну шкапу.

Ще в монастир за похвалки
Каятись уперли,
А в домівці жінка й діти
З голоду померли.

Наскільки нам відомо, ця прижиттєва публікація поезії Забіли в поле уваги дослідників його творчості ніколи не потрапляла. Перебувала вона поза увагою і кулішезнавців⁵¹. Оскільки в надрукованому тексті помітно редакторську руку Куліша, в повному зібранні його творів, яке нині готується, вірш Забіли слід умістити в розділі «Редаговане».

Помер Забіла 20 листопада 1869 р.⁵², і Куліш був на його похороні. Очевидець тих подій Микола Білозерський занотував: «Когда умер В[икто]р Н[иколаевич], в 1869 г., то К[ули]ш тотчас приехал проститься с ним; вошёл в ту комнату, где лежал “дид”, и заплакал»⁵³. Невдовзі після цього Куліш виїхав до Відня, і у львівській «Правді» опублікував йому чулий некролог, у якому, зокрема, визнав, маючи на увазі передусім самого себе: «За життя покійника Забіли критика українська була до його надто жорстока». Своє ставлення до небіжчика, який лежав перед ним на смертному одрі, Куліш передав так: «Мертвому весь недорозум прощено; плакали по йому ті самі очі, що з погордою на його хиби дивились. Здався він мертвий чистим первоцвітом українським, що мов би на його і одна крапелька української грязі не впала... Чистими слізьми брати по братови заплакали»⁵⁴. За Білозерським, у 1874 р. Куліш «собирался писать его биограф[афию] и везде хвалил Забелу»⁵⁵.

Після пожежі на Мотронівці 1885 р. Куліші тимчасово мешкали в Борзні в будинку, що колись належав поміщику Забілі. Про це свідчив у своїх споминах Микола Стороженко, який тоді відвідав Куліша й описав сам будинок: «Этот дом был расположен на окраине города, за ярком, посреди большой усадьбы. Спереди был большой двор с холодными постройками по бокам, сзади сад. Самый дом небольшой, деревянный, одноэтажный, с двумя подъездами по краям»⁵⁶. Чи цей будинок належав саме Вікторові Миколайовичу? — Малоімовірно. А стверджувальна

відповідь поставила б справді ефектну крапку в історії взаємин Куліща й Забіли⁵⁷. З'ясувати це та інші питання можна буде лише залучивши нові архівні матеріали.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Од. зб. 25743. – Арк. 11 (цей спогад 1887 р. записав Микола Михайлович Білозерський).

² На той час, імовірно, уже була друкована збірка поезій Забіли. Втім, історію видання її ще не з'ясовано; невідомими залишаються і відгуки на неї. Про збірку див.: Кирилюк Є. Невідома збірка творів Віктора Забіли // Літературна критика. – 1936. – № 12. – С. 77–84 (передрук у кн.: Кирилюк Є. Слово, віддане народові. – К., 1972. – С. 27–36); Нудьга Г. Два поети-романтики // Забіла В., Петренко М. Поезії. – К., 1960. – С. 4–5, 188–190.

³ ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 25743. – Арк. 13.

⁴ Лазаревський О. [Спогади про конотошці] // Український археографічний щорічник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 65–66.

⁵ Спомини А. М. Куліш (Ганна Барвінок): IV. Прощальний «дівич-вечір» // Українська хата. – 1911. – Лип./Серп. – С. 301.

⁶ ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 25743. – Арк. 43. У першому томі листів Куліща подано помилкову дату одруження Надії Білозерської та Миколи Забіли 14 квітня (Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К., 2005. – Т. I: 1841–1850 / Упоряд., комент. О. Федорук; Підгот. текстів О. Федорук, Н. Хохлова. – К., 2005. – С. 410). Про те, що Забіла прагнув бути на Кулішовому весіллі боярином, згадав Куліш: «Хуторний поет шаферував уже раз у тому домі (Білозерських. – О. Ф.) і бажав шаферувати ще раз» (Куліш П. А. Хуторна поезія. – Л., 1882. – С. 24). У примітках до поеми «Куліш у пеклі» він зазначив, що Шевченка «шафером [...] до себе закликав (на превеликий жаль родичеві “молодої княгині” Вікторові Забілі)» (Куліш П. Твори: У 2 т. – К., 1994. – Т. 2 / Упор. і прим. В. М. Івашкова. – С. 672). У чорновому автографі поеми цей спогад мав продовження (його автор закреслив): «що дуже хотів шаферувати в своїй родички» ([Куліш П.]. Чорна рукопись. 1891 // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 18. – Од. зб. 28 – Арк. 53).

⁷ З Києва Куліш виїхав близько 18 жовтня, найвірогідніше, наступного дня він прибув до Борзни і пробув там до 28 жовтня (див.: Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – С. 56–57). До Петербурга він поспішав, однак усе ж затримався в Мотронівці, у зв'язку з чим виправдовувався перед Петром Плетньовим: «[...] некоторые обстоятельства задержали меня несколько дней в одном из хуторов, окружающих Борзну» (Там само. – С. 57).

⁸ ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 25743. – Арк. 41.

⁹ Так, учень Ніжинської гімназії, в майбутньому відомий бібліограф Степан Пономарьов у своєму рукописному журналі у травні 1847 р. занотував: Куліща арештовано за те, що він «задумал безумное дерзкое дело», «поселить в малороссиянах мало-помалу мысль и намерение отделить Малороссию от России» (Письма И. С. Аксакова, Н. П. Барсукова, П. С. Билярского, О. М. Бодянского,

кн. П. А. Вяземского, В. П. Гаевского, Г. Н. Геннади, Н. В. Гербеля, Г. З. Елисеева, П. А. Ефремова, Н. И. Костомарова, М. А. Максимовича, В. И. Межова, М. П. Погодина, А. Н. Пыпина, М. М. Стасюлевича, М. И. Сухомлинова, Н. С. Тихо-нравова и А. А. Хованского к библиографу С. И. Пономарёву: Материалы для биографии С. И. Пономарёва с хронологическим списком его трудов / С прим. издателя [Л. И. Радченко]. — М., 1915. — С. XXIV—XXV).

¹⁰ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 25743. — Арк. 132 зв.

¹¹ [Куліш П.]. Некролог // Правда. — 1869. — Ч. 48. — 30 груд. — С. 396.

¹² Див.: Белозерский Н. Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц. (1831—1861) // Киевская старина. — 1882. — № 10. — С. 76.

¹³ Куліш П. Листи до М. Д. Білозерського / Упор., вступ. стат. і комент. О. Федорука. — Л.; Нью-Йорк, 1997. — С. 80. Лист від 23 січня 1853 р.

¹⁴ Куліш П. А. Хуторна поезія. — С. 22. Про Забілу Куліш широко писав не тільки в «Історичному оповіданні», а й роком раніше у статті «Поэт Шевченко в полном расцвете» (Труд. — 1881. — № 6. — 2 марта). Обидва спогади перегукуються змістом. Публікацію в підросійській Україні було здійснено із цензурними купюрами; їх відновлено при передруці в перекладі українською у кн.: Куліш П. Спогади про Тараса Шевченка / Передм. та прим. Євг. Кирилюка. — Х.; К., 1930. — С. 30—36.

¹⁵ Мировець В. [Дурдуківський В.]. Життя і твори Віктора Забіли // Киевская старина. — 1906. — Май/июнь. — С. 103 (отд. І).

¹⁶ Гнатюк В. До біографії В. Забіли // Літературно-науковий вістник. — 1906. — Т. XXXIV. — Кн. 6. — С. 397.

¹⁷ Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому. (1846—1877 г.г.) / [Сообщ.] А. Титов // Киевская старина. — 1897. — Ноябрь. — С. 268 (отд. І).

¹⁸ ВР ІІ. — Ф. 19. — Од. зб. 1048.

¹⁹ Микола М. Білозерський з січня 1853 р. був помічником редактора і коректором «Черниговских губернских ведомостей», з вересня 1854 р. виконував обов'язки редактора; на цій посаді його затверджено у травні 1855 р., а в жовтні 1855 р. він звільнився, щоб поступити корнетом до ополченського 5 малоросійського козачого полку.

²⁰ Деться про князя Івана Паскевича (1782—1856), намісника Польського Королівства. Про його «близкое знакомство» під час проїзду через Борзну із Забілою писав Комаров: «чистокровный тип добродушного юмориста-малоросса [Забіли] так понравился ему [Паскевичу], что князь погостил у него целый день и пригласил его на службу к себе». Забіла, однак, від такої пропозиції відмовився. На прощання Паскевич «просил [Віктора] Н[иколаевича] обращаться к нему во всех случаях, где возможна его помощь» (Комаров М. К біографії В. Н. Забелы // Киевская старина. — 1886. — Сент. — С. 173, 174). Паскевич також зіграв певну роль у долі Куліша, будучи причетним до його арешту у Варшаві 1847 р. Про це Куліш неодноразово згадував — у автобіографії (1867), «Історичному оповіданні» (1882), примітках до поеми «Куліш у пеклі» (1890-ті).

²¹ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 3393. — Арк. 11.

²² Там само. — Од. зб. 28438. — Арк. 11 зв. — 13 (рукопис містить правки невідомою рукою).

²³ Куліш П. Об игре г. Артемовского в малороссийской опере: «Москаль чарівник» // Русский вестник. — 1857. — Дек. — Кн. 2. — С. 227 (Современная летопись).

²⁴ Кулиш П. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання Марка Вовчка» // Там само. — С. 230–231 (Современная летопись).

²⁵ Кулиш П. Большой вокальный и инструментальный концерт, с благотворительной целию, на покупку земли родственникам покойного Т. Г. Шевченко, в четверток, 27-го апреля // Северная пчела. — 1861. — № 95. — 1 мая. — С. 383. У тексті вірша Забіли були допущені друкарські похибки; їх виправлено в пердруці (див. прим. 26).

Принагідно слід зазначити, що Кулішеву критику поезії Забіли, опубліковану в «Северной пчеле», нещодавно широко зачитував Євген Нахлік, при чому послався на статтю Куліша з фантастичною назвою «Концерт в память Т. Шевченка» (Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. — К., 2007. — Т. 1. — С. 185; ця назва фігурує і в 2-му томі монографії). Насправді цитату дослідник подав не за першодруком, а за передруком, а назву першодруку запозичив з Кулішевої бібліографії, яку склав Євген Кириллюк (Кириллюк Є. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього. — К., 1929. — С. 36). На хибне відтворення назви Кулішевої статті в цій бібліографії вказав ще Ісаак Ямпольський (Ямпольський І. До бібліографії праць П. О. Куліша та писань про нього // Літературний архів. — 1931. — Кн. 1/2. — С. 175). Назву цієї статті коректно (втім, із незначними похибками) подано у Шевченківській бібліографії (Т. Г. Шевченко: Література про життя і творчість. 1839–1859. — К., 1963. — Т. 1. — С. 29), а також у брошурі «Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів: Проспект» (К., 2005. — С. 11).

²⁶ А.-В. Побратим [Маркович А.]. Концерт 27 апреля (сбор с которого был предназначен на покупку змели для родственников Т. Гр. Шевченка) // Основа. — 1861. — Июнь. — С. 147. Псевдонім розкрито (без аргументації): Дей О. І. Фольклористично-збирацька діяльність Опанаса Марковича та Марка Вовчка // Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / Атрибуція автографів, упоряд., передм. і прим. О. І. Дея. — К., 1983. — С. 40–41.

²⁷ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 25743. — Арк. 347.

²⁸ Мировець В. [Дурдуківський В.]. Життя і твори Віктора Забіли. — С. 115.

²⁹ «Енеїда» Котляревського, як вважав тоді Куліш, «носить на себе признаки глубокого упадка народного чувства самосознания и самоуважения». У цьому творі «собрано все, что только могли найти паны карикатурного, смешного и нелепого в худших образчиках простоллодина» (Кулиш П. Обзор украинской словесности. II. Котляревский // Основа. — 1861. — Янв. — С. 236, 244).

³⁰ Панько Казюка [Куліш П.]. Передне слово // Українські пісні з голосами. Десяток первий. (Дві пісні козацькі, дві чумацькі, дві бурлацькі, дві жіноцькі і дві дівоцькі.) / Видав Данило Каменецький. — Пб., 1861. — С. І.

³¹ Комаров М. К биографии В. Н. Забелы. — С. 174–175. «Посланіє до Куліша» (назва умовна) Дурдуківський прагнув розшукати, але безуспішно (Мировець В. [Дурдуківський В.]. Життя і твори Віктора Забіли. — С. 111).

³² ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 25743. — Арк. 186, 281.

³³ Про те, що не всі риси характеру Іволгіна Куліш спортретував із Забіли, писав ще Дурдуківський: «Куліш малое Иволгина якимсь дуже улестливим перед великими панами чоловіком, чого не можна, здається, сказати про Забілу» (Ми-

ровець В. [Дурдуківський В.]. Життя і твори Віктора Забіли. — С. 108). Підлабузництво Іволгіна проявляється, зокрема, при зустрічі з князем Великданом (його прототип — Кулішів знайомий, один із князів Кочубеїв, який мепшав у Петербурзі й мав великі маєтки в Борзнянському повіті): «В одно мгновение Капитон Павлович очутился у подъезда и с низкими поклонами приветствовал подкатившего к станции проезжающего. [...] Капитон Павлович [...], по-видимому, жалел, что дворянская честь не позволяет ему поцеловать жирную и изнеженную руку, протянутую ему из коляски очень благосклонно. Он прикоснулся к ней, как к святыне, своею тоже довольно жирною, но смуглою и огрубелою рукою, и еще ниже поклонился его сиятельству» (Повести П. А. Кулиша. — СПб., 1860. — Т. 4: Майор; Потомки заднепровских гайдамак. — С. 10). А ось якими психологічними рисами, які явно не притаманні Забілі, автор наділяє Іволгіна: «С самого детства он никого не любил и не увлекался ни одною высокою мыслию. Он любил свою мать, но не больше того, как любит корову теленок, а пожалуй и меньше [...]. Он благоговел вместе с лакеем-дядькою перед богатством и знатностию своего отца, который всю жизнь угощал губернаторов и генералов; но это благоговение не возвысило его характера и сделало его на всю жизнь добровольным холопом знатных людей» (Там само. — С. 26); «[...] сердце его было холодное и пустое дупло, в котором гнездилась только змея дворянской гордости, господствуя над всеми иными чувствами» (Там само. — С. 27). Про минуле Іволгіна, яке також не відповідає біографії автора збірки «Співи крізь сльози», Куліш писав: «Женитьбы он боялся инстинктивно, иначе его бы сто раз уже женили и товарищи во время службы, и родные во время отставки» (Там само).

³⁴ Куліш П. Украинские незабудки. Очерки из невозвратного времени // Основа. — 1861. — Сент. — С. 13 [пагін. 2-га].

³⁵ Куліш П. Офицерская пирушка у Иволгина. (Отрывок из первого тома «Украинских незабудок») // Черниговский листок. — 1862. — № 22. — 2 сент. — С. 170—171.

³⁶ Там само. — С. 171.

³⁷ Там само. — С. 172—173.

³⁸ У тексті Забілиної поезії, яку ми знаємо, цих рядків немає. Очевидно, вони містилися в одній із її редакцій.

³⁹ Там само. — С. 173.

⁴⁰ Твори Марка Вовчка / За ред. і з критично біографічною розвідкою Ол. Дорошкевича. — [К.], 1928. — Т. IV. — С. 337.

⁴¹ Куліш П. Офицерская пирушка у Иволгина... — С. 170—171.

⁴² Дурдуківський, посилаючись на спогади Олександра Тишинського, писав: «Останні роки перед смертю він жив у Борзні у своєї сестри, що була за мужем за Білозерським» (Мировець В. [Дурдуківський В.]. Життя і твори Віктора Забіли. — С. 108). Про це згадав у некролозі, присвяченому Забілі, також і Куліш: «[...] звівся неборак до тла і остаток віку дожив у сестри-жалібниці на ласкавому хлібі» ([Куліш П.]. Некролог.).

⁴³ Там само.

⁴⁴ Куліш П. А. Хуторна поезія. — С. 19.

⁴⁵ Барвінський О. Спомини з мого життя. — Нью-Йорк; К., 2004. — Частина перша і друга / Упор. А. Шацька, О. Федорук. — С. 142. Кулішів лист до Барвінського від 9/21 травня 1869 р.

⁴⁶ Там само. — С. 140.

⁴⁷ Куліш П. Листи до М. Д. Білозерського. — С. 174.

⁴⁸ З народніх уст // Правда. — 1869. — Ч. 39. — 22 жовт. — С. 323.

⁴⁹ Комаров М. Неизданное стихотворение В. Н. Забильи // Киевская старина. — 1888. — Апр. — С. 15–18 (отд. II).

⁵⁰ У Забіли ця строфа звучить інакше: «Бідний казав багатому, / Що він обижає, / Що послідній шматок хліба / В його однімає». У тексті, що його надрукував Куліш, привертає увагу характеристично вжите слово «злока», яким бідний прозиває свого кривдника. Наприкінці 1860-х рр. Куліш написав вертепну містерію «Іродова морока», лейтмотивом якої є боротьба Правди з Кривдою («Кривда всюди на покуті, / А Правди чортмало!» — такий засновок і вірша Забіли). Тут це слово вжито аж двічі:

Чорт:

«Отепер же нам настала
Щаслива година:
Ізбагнітуєм навіки
Собачого сина!
Коли б нам його як-небудь
Вкинути у пекло,
Було б тоді на сім світі
Усім злокам тепло».

Г а й д а м а к а :

«Люди добрі! всі до мене
Гуляти ідіте!
Серед царської світлиці,
Де криваві ради
На вас злоки радували,
Ланцюги кували».

Отже, більш ніж імовірно, що весь пасаж, пов'язаний із перефразуванням авторської мови у пряму з подальшим скороченням цілого уривку, що міститься у вірші Забіли, утворився внаслідок Кулішевого редагування.

⁵¹ Єдину згадку про цю Кулішеву публікацію, щоправда, лише як «пісні» див.: Федорук О. До питання про Шевченкові впливи на Пантелеймона Куліша. (Рік 1869) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — К.; Нью-Йорк, 2000. — С. 63.

⁵² Див.: Половнікова С. «Ніхто в світі не знатиме, де моя могила» // Деснянська правда. — 1994. — № 139. — 1 груд.

⁵³ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 25743. — Арк. 168; також див.: арк. 347.

⁵⁴ [Куліш П.]. Некролог. — С. 396.

⁵⁵ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 25743. — Арк. 347.

⁵⁶ Стороженко Н. В. Мое знакомство с П. А. Кулишом // «Под знаменем науки»: Юбилейный сборник в честь Николая Ильича Стороженка. — М., 1902. — С. 246.

⁵⁷ Власником будинку радше була мати Віктора — Надія Миколаївна як повноправна спадкоємиця свого давно покійного чоловіка Миколи Карповича (якщо тільки йдеться не про Забілу іншої генеалогічної гілки). По її смерті

спадщина мала б відійти дітям — зокрема, Вікторові, Миколі (помер, за здогадом Лазаревського, 1880 р. у Ніжині, де прожив близько двадцяти років; див.: Лазаревський О. [Спогади про конотопців]. — С. 66) та сестрі Олені (померла у серпні 1874 р.; див.: ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 25743. — Арк. 287). Яким чином відбувся розподіл майна — відомостей немає, однак, за Лазаревським, Надія Миколаївна склала заповіт за кілька днів перед смертю у присутності Миколи Даниловича Білозерського (помер у липні 1870 р.), а отже, ймовірно, її майно відійшло здебільшого доньці Олені та зятю (Лазаревський О. [Спогади про конотопців]. — С. 66). Адже Надія Забіла, наскільки знаємо, мала лише двох онуків, дітей Олени, — Івана та Карпа, і вони були чи не єдині продовжувачі роду. Оскільки Віктор Забіла доживав свого віку в сестри, можна думати, що його частка спадку теж перейшла їй. З того, як характеризує Надію Миколаївну Лазаревський, рішення доручити Білозерським піклуватися її непутящим сином Віктором замість того, аби відписати йому майно, яке швидко розвіялося б, було би цілком резонним.

Куліш і Тургенєв

1. Два відгуки про Куліша у листах Тургенєва: питання генези

10 (22) лютого 1859 р. Іван Тургенєв писав до Василя Боткіна: «А здесь у нас проявились разные новые лица: г-жа Маркович (писавшая малороссийские рассказы под именем Марка Вовчка), премилая женщина [...]. Кроме ее, я познакомился с целой колонией малороссов и малороссиянок, где все — кроме картового тупоумца Кулиша — милейшие люди»¹. Майже двома роками пізніше Тургенєв, висловлюючись про незадовільні темпи передплати на «Основу», якими була розчарована Марко Вовчок, оскільки пов'язувала з часописом свої фінансові перспективи, зазначав у листі до Варвари Карташевської від 22 листопада (4 грудня) 1860 р.: «Видно, малороссийская скупость сильнее малороссийского патриотизма² (не показывайте этой строки Вашему новому приятелю Кулишу: он презлющий)» (4, 267).

В академічному виданні творів Тургенєва наведені згадки про Куліша залишено непоясненими³. Нещодавно Євген Нахлік, розглядаючи перший із названих епістолярних фрагментів, вказав, що гострий відгук про Куліша було спричинено насамперед причинами особистого характеру (він і Тургенєв конкурували в той час за прихильність Марка Вовчка). Також, на думку дослідника, заважили суто літературні взаємини Тургенєва й Куліша. Як зазначив Нахлік, Кулішеве «зіткнення на любовному ґрунті з Тургенєвим знайшло відбиття у тодішніх листах російського письменника — в них прострумовує ревниве відчуття суперництва з Кулішем за серце чужої молодиці, деколи висловлювання набувають іронічного й навіть злісного характеру. [...] Утім, таку неприязнь до Куліша викликало, мабуть, і те, що останній піддав публічній критиці (у статті «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги "Народні оповідання" Марка Вовчка») тургенєвську насмішку вустами персонажа в повісті «Рудин» з приводу роз-

чуленого сприймання серед українців писань рідною мовою»⁴. Ці слушні у своїй суті міркування, однак, потребують (у тій частині їх, що стосується власне літературних взаємин двох письменників) доповнення іншим матеріалом, урахування якого в підсумку дасть змогу не так однозначно поглянути на ієрархію вказаних у Нахліковій студії причин появи першого з відповідних відгуків Тургенєва. В іншій праці Нахлік принагідно звернувся і до другої наведеної попереду репліки Тургенєва про українського письменника, не обговорюючи, однак, її генези. Як припускає дослідник, восени 1860 р. Куліш «іще більше заприятнився» з Карташевською, «бо Тургенєв у паризькому листі до неї [...] ревниво назвав “презлющего” — як висловився — Куліша її “новим приятелем”»⁵.

Досліджуючи фрагмент із листа Тургенєва до Боткіна, Нахлік обмежився короткою цитатою з написаної у зв'язку з появою «Народних оповідань» Кулішевої статті, опублікованої на сторінках журналу «Русский вестник» у грудні 1857 р.⁶ Можна думати, що саме з неї Тургенєв уперше довідався про існування Марка Вовчка і її дебютної книжки. Варто розглянути докладніше і цю статтю, оскільки одним із її важливих сюжетів є саме полеміка з Тургенєвим, і дотичні матеріали, яких Нахлік не використав.

Передусім, однак, наведу той уривок із другого розділу роману «Рудин», який викликав Кулішеві критичні пасажі:

«Все затихло в комнатѣ.

— Где это Золотоноша? — спросил вдруг один из мальчиков у Басистова.

— В Полтавской губернии, мой милейший, — подхватил Пигасов, — в самой Хохландии. (Он обрадовался случаю переменить разговор). — Вот мы толковали о литературе, — продолжал он, — если б у меня были лишние деньги, я бы сейчас сделался малороссийским поэтом.

— Это что еще? Хорош поэт! — возразила Дарья Михайловна, — разве вы знаете по-малороссийски?

— Нимало; да оно и не нужно.

— Как не нужно?

— Да так же, не нужно. Стоит только взять лист бумаги и написать наверху: “Дума”; потом начать так: “Гой, ты доля моя, доля!” или: “Седе казачино Наливайко на кургане!”, а там: “По-

пид горою, по-пид зеленою, грае, грае воропае, гоп! Гоп!" или что-нибудь в этом роде. И дело в шляпе. Печатай и издавай. Малоросс прочтет, подопрет рукою щеку и непременно заплачет, — такая чувствительная душа!⁷

— Помилуйте! — воскликнул Басистов. — Что вы это такое говорите? Это ни с чем не сообразно. Я жил в Малороссии, люблю ее и язык ее знаю... "грае, грае воропае" — совершенная бессмыслица.

— Может быть, а хохол все-таки заплачет. Вы говорите: язык... Да разве существует малороссийский язык? Я попросил раз одного хохла перевести следующую, первую попавшуюся мне фразу: "Грамматика есть искусство правильно читать и писать". Знаете, как он это перевел: "Храматыка е выскусство правильно чытаты ы пысаты...". Что ж, это язык, по-вашему? Самостоятельный язык? Да скорей, чем с этим согласиться, я готов позволить лучшего своего друга истолочь в ступе...

Басистов хотел возражать.

— Оставьте его, — промолвила Дарья Михайловна, — ведь вы знаете, от него, кроме парадоксов, ничего не услышишь»⁸.

Невдовзі після прочитання роману в журналі «Современник» (з'явився у січневому й лютневому числах за 1856 р.) Куліш уперше висловився про відповідний епізод твору — у написаному в Качанівці листі до Сергія Аксакова від 21 серпня 1856 р. Як зазначив український письменник, його читання вголос повісті Григорія Квітки (Основ'яненка) «Маруся», яку слухало «множество людей, пропитанных насквозь иностранною литературою», викликало сльози не лише в інституток, а й у старших чоловіків. Коментуючи це повідомлення, Куліш зазначив: «Так уничтоженный русскою критикою писатель слил чувства разнохарактерных людей в одно чувство. Я желал бы, чтоб здесь был Тургенев, который написал в своем "Рудине", что хохлу прочитай какой угодно вздор — он тотчас заплачет. К сожалению, много у нас таких, которые все знают, все постигли и всему сочувствуют, кроме того, что есть лучшего на земле Русской. Заставьте мне тридцать разнохарактерных слушателей плакать от какой-нибудь русской повести в наше время. А Основьяненковой "Маруси" нельзя слушать в подлиннике без слез»⁹. Це, до речі, єдине висловлювання Куліша про роман «Рудин», враховане в уміщених в академічному зібранні творів

російського письменника коментарях (V, 493) і в новітньому літописі його життя і творчості за 1818—1858 рр.¹⁰

Висловлюючись про твір Тургенєва уже публічно, Куліш зазначив у статті «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги “Народні оповідання” Марка Вовчка»: «Когда человек затевает какое-нибудь новое и небывалое дело, люди, занятые делами уже установившимися, покачивают головою: к чему, дескать, эта затея, когда и без нее жили не хуже нашего наши отцы и деды? Так было и с малороссийскою словесностью. К чему писать по-малороссийски? Разве по-русски нельзя выразить то же самое? Еще недавно один писатель ввел в свою повесть лицо, которое рассмешило всех читателей, осмеивая желание малороссиян писать по-малороссийски. Действительно всех, ибо кто не смеялся с автором над малороссиянами, тот смеялся над самим автором, который видит в самобытном проявлении народности пустую прихоть нескольких праздных людей и воображает, что сострил очень забавно, сказавши, что малороссиянин заплачет от всякой бессмыслицы на родном языке». Згадку про «одного писателя» Куліш супроводив підсторінковою приміткою: «Г. Тургенєв, в повести “Рудин”»¹¹. Апелюючи саме до нього, Куліш писав далі: «Между тем [...] хохлы вовсе не плачут над всяким вздором на родном языке; напротив они прочли и бросили на вечное забвение многие малороссийские книги, а стихи своих истинных любимых поэтов, еще не появившиеся в печати, списывают друг у друга нарасхват и действительно над ними плачут. А вы смеетесь над этими слезами, писатель!

...Слезы вечно были
Верительною грамотой людей, —

говорит Шиллер, и тот, кто исторгает слезы художественным созданием на каком бы то ни было языке, говорит не бессмыслицу. Попробуйте сделать это вы своими повестями — и вы увидите, как далеки вы от того, чтоб написать бессмыслицу, трогающую до слез!

[...] Все патетические места в “Тарасе Бульбе” и в других повестях, в которых любая страница стоит вашего тома, не тронули до слез читателей. Великий дар — рассмешисть читателя, еще больший — заставить его призадуматься над смешным, но самый высший — уметь овладеть сердцем ближнего и гово-

рять прямо от сердца к сердцу, как говорит любовь, великая двигательница рода человеческого. Если точно малороссияне плачут от всего, что написано на родном языке, то это значило бы, что их словесность достигла высочайшего развития, что у них явились великие вещатели истин, поражающих поэтическим восторгом сонные сердца. Но этого нет, и малороссийская словесность заключает в себе сравнительно столько же мертвого, никому не нужного хлама, как и та, в которой вы прославляетесь»¹².

Слід звернути особливу увагу на заяву Куліша про те, що «тот, кто исторгает слезы художественным созданием на каком бы то ни было языке, говорит не бессмыслицу» і загалом широко розвинуту в його цитованій статті тему емоційного впливу письменства на аудиторію. У листі до редакторів «Современника» Миколи Некрасова й Івана Панаєва від 18—23 листопада 1853 р. Тургенєв, обговорюючи вміщену в часописі Кулішеву повість «Яков Яковлич», зазначив стосовно її головного персонажа: «Отношение его к девице, и сама девица, и рассказчик — все это невозможно, вычурно и приторно-натяннуто. Уж эти мне смехи, смешанные со слезами! Набили они оскомину читателю. Но все-таки “Яков Яковлич” повесть недюжинная — и если автор молод — выработается. Только от него до Толстого (Л. Н.), как от земли до неба [...]. Напишите мне, однако, кто он такой» (2, 167). Не можна виключати, що ці міркування Тургенєва були відомі Кулішеві — близькому на той час до редакції «Современника» його авторів. Якщо це справді так, то висловлені у статті 1857 р. думки випадає розглядати як полемічні стосовно не лише «українського» епізоду «Рудина», а й епістолярного відгуку Тургенєва про один із творів Куліша.

Варто навести і ще кілька пасажів із Кулішевої статті, що, на перший погляд, не стосуються безпосередньо Тургенєва, але принаймні частина аудиторії, як далі буде показано, сприйняла їх саме так. Характеризуючи українське письменство, Куліш зазначив: «Имена Квитки (Основьяненко) и Т. Г. Шевченко становлю я на первом плане и остаюсь при своем убеждении, что они украсили бы любую литературу, по верности живописи с натуры и глубине сердечного чувства, недостаток которого особенно выказался в современной русской литературе. В ней все есть: и ум, и ученость, и остроумие; недостает только той

горячей, бьющей из сердца струи, которая одна делает произведения словесности драгоценным достоянием народа. Я говорю не обо всех, но о большинстве прославленных журналами современных русских писателей. Старик Аксаков, заговорив с публикой от сердца, заставил всю Россию броситься на свои животворные речи как на источник, неожиданно явившийся в сухой пустыне. Печальный факт для молодого поколения писателей!»¹³. Висловлюючись власне про «Народні оповідання» Марка Вовчка, Куліш, по суті, протиставив їй творчість тургенєвській: «Автор трудился как этнограф, но в этнографии оказался поэтом. Его глубокий человеческий взгляд в самую душу изображаемых лиц, чувство красоты во всем Божием творении и гармонии в слове, которым выражается внутренняя жизнь человека, ставят его далеко выше списывателей с натуры, слывающих нередко в журналах поэтами. В наше время их появилось множество, и каждый из них мог бы подписать свое имя под повестью другого потому, что все смотрят на Божий мир сквозь одни и те же очки»¹⁴.

Висловлені в Кулішеві статті міркування не залишилися непоміченими — невдовзі вони стали предметом обговорення у вміщеній на сторінках газети «Санкт-Петербургские ведомости» рецензії на свіжі числа журналу «Русский вестник»¹⁵, яку досі не використовували дослідники рецепції літературної спадщини обох письменників. Оглядач прихильно поставився до того, що Куліш, презентуючи «Народні оповідання», «подарил нам несколько задушевных и теплых страниц вообще о малороссийской словесности. Хотя имена Котляревского, Гулака-Артемовского, Гребенки и особенно Квитки (Основьяненко) и некоторых других были нам небезызвестны и всегда произносились нами с любовью и уважением, но тем не менее мы как нельзя более благодарны г. Кулишу за возобновление их в нашей памяти и за уменье двумя-тремя словами определить существенные достоинства упоминаемых нами писателей. Любовь к родине и ко всему родному вполне законна, и мы ничуть не удивляемся той пылкости, с какою г. Кулиш отзывается обо всем, что лишь касается Малороссии»¹⁶. Прикметно, що в журнальному огляді не названо імені вже звільненого на той час із заслання Тараса Шевченка (можна потрактувати як натяк на нього згадку про «некоторых других» авторів), хоча Куліш і

писав про автора «Кобзаря» у досліджуваній статті, вже не вдаючись до інакомовлення. Це можна пояснити тим, що оглядач «Санкт-Петербургских ведомостей» не наважився відкрито висловитися про Шевченка, усе ще вважаючи його проскрибованим автором.

Далі оглядач перейшов до критичного аналізу Кулішевих міркувань про творчість Тургенєва: «Зачем же, однако, возвеличивая свое, охуждать чужое? Зачем бросать в лицо великорусскому писателю без всякой причины, потому разве только, что он не малорусский, нисколько не заслуженные и совсем несправедливые упреки? Зачем на том только основании, что г. Тургенев (в “Рудине”) простодушно посмеялся над малорусскою речью (с точки зрения великорусса), делать общее, обидное для писателя, но ложное в сущности заключение, будто он вовсе не способен написать повесть, трогающую до слез? Зачем утверждать, будто бы животворные речи “старика Аксакова” неожиданно появились в русской литературе, как источник в “сухой пустыне”? Зачем неуместная ирония о хламе в той словесности, в которой и г. Тургенев “прославляется”? Зачем прилагать г. Тургеневу презрительный эпитет “списывателя с натуры”? Русская литература — не сухая пустыня, и г. Тургенев — не дагеротипист только — он и художник; известность его законна и не ограничивается кружком его приятелей; в повестях его, кроме ума, видно и сердце; наконец, произведения его, и многие, очень трогательны и весьма легко вызывают у многих на глаза слезы»¹⁷.

Слід звернути увагу на обставину, істотну для з'ясування Кулішевої рецепції відповідного уривка з «Рудина». Як зазначив Куліш, Тургенєв «ввел в свою повесть лицо, которое расмешило всех читателей, осмеивая желание малороссиян писать по-малороссийски. Действительно всех, ибо кто не смеялся с автором над малороссиянами, тот смеялся над самим автором, который видит в самобытном проявлении народности пустую прихоть нескольких праздных людей и воображает, что сострил очень забавно, сказавши, что малороссиянин заплачет от всякой бессмыслицы на родном языке». Тим часом, як вважав автор «Санкт-Петербургских ведомостей», підставою для Кулішевих тверджень про творчість Тургенєва було лише те, що він «простодушно посмеялся над малорусскою речью (с точки

зрення великорусса)». Якраз пародіювання української мови, трактування її як несамотійної¹⁸ Куліш залишив поза увагою і в даному випадку, і в інших відгуках про «український» епізод «Рудина», які буде розглянуто далі. Кулішеві ішлося про поставлені вустами Пігасова під сумнів можливість створення самобутнього українського письменства й естетичну вибагливість його аудиторії¹⁹.

Була і ще одна — пізніша — Кулішева публікація, в якій ішлося про «український» сюжет із «Рудина» — рецензія на збірку поета-аматора Леоніда Бломмера «Хохлацькі співки» (СПб., 1858), підписану псевдонімом Крутоярченко. Рецензент зазначив: «Кто видел брошюрку под этим заглавием, тот подумает, что пишущему эти строки, вероятно, нечего делать в наше деятельное время, если он не оставил без внимания такое ничтожное изделие стихосложения. Но оставит эту брошюрку без внимания не следовало именно по ее ничтожеству, выходящему из ряда всех ничтожеств и оскорбительному для каждого пишущего по-малороссийски. Можно было бы подумать, что это — произведение не малороссиянина, а одного из тех людей, которые говорят, что хохол заплачет от всякой чепухи, и вводят в свои повести образчики трогательных стихотворений вроде следующего:

Седе козачина Наливайко на кургане,
Грае, грае воропае,
Гоп! гоп!»

Наведений пасаж Куліш завершив підсторінковою приміткою: «См. повесть г. Тургенева “Рудин”»²⁰.

Рецензію на «Хохлацькі співки» було вміщено в опублікованому 10 січня 1859 р. — за місяць до появи в листі Тургенєва до Боткіна характеристики Куліша як «картавого тупоумця» — другому числі слов'янофільської тижневої газети «Парус». Тургенєв, який цікавився цим виданням²¹, безумовно, мав звернути увагу на Кулішеву публікацію, що актуалізувала вже дещо притлумлені часом його раніші висловлювання з відповідної проблематики. Саме ця рецензія стала для Тургенєва важливою додатковою спонукою висловитися про Куліша на початку лютого 1859 р. так, як російський письменник висловився. Причому в даному випадку насамперед заважили, на мою думку, власне ця рецензія і стаття «Взгляд на малороссийскую сло-

весность по случаю выхода в свет книги "Народні оповідання" Марка Вовчка», а не конкуренція письменників за прихильність письменниці. Дуже ймовірно, що відповідна літературна проблематика обговорювалася і під час особистих зустрічей Куліша із Тургенєвим, про які російський письменник інформував Боткіна. Названими Кулішевими публікаціями і, можливо, дискусіями навколо них, безсумнівно, було спричинено й інший епістолярний відгук Тургенєва — в листі до Карташевської від 22 листопада (4 грудня) 1860 р. («презлющий» Куліш).

Щоб завершити огляд Кулішевих реплік із цього питання, слід навести ще мемуарний уривок з його листа до Омеляна Огоновського від 8 грудня 1889 р.: «Тургенєв [...] сміявся печатно з нашої кобзарщини, і в одній повісті напечатав був, ніби ми плачемо й від такого віршування:

Граю, граю, воропаю.
Сиде козаченько на могилі, —
Гоп, гоп!

За се я, при добрій нагоді, вилаяв друком нетямного москалюгу»²². Ймовірно, що письменник мав тут на увазі не обидві публікації, а власне статтю «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги "Народні оповідання" Марка Вовчка», в якій відповідну проблематику було висвітлено значно докладніше, ніж у рецензії, вміщеній у «Парусі».

Розглянувши корпус Кулішевих висловлювань про «український» епізод «Рудина», належить звернутися до тлумачень відповідного уривка. У реальному коментарі до роману (підготувала Маргарита Габель за участі Інни Битюгової) цитований фрагмент твору пояснено таким чином: «Эта тирада Пигасова — сгусток многочисленных высказываний реакционной прессы 1830—40-х годов против украинской литературы и языка. [...] К моменту создания "Рудина" сама жизнь и главное — деятельность такого поэта, как Т. Г. Шевченко, доказали, что украинская литература и украинский язык существуют как равноправные с русской литературой и языком. Тургенев вскоре после "Рудина" выступил как пропагандист украинской литературы (см.: "Украинские народные рассказы" Марка Вовчка. СПб., 1859. Перевод И. С. Тургенєва с его же предисловием). Выступать подобно Пигасову могли в 50-х годах только реакционные и невежественные люди. Тургенев застав-

ляет главного противника Рудина повторяют то, что провозглашали в 30—40-х годах реакционные журналы» (V, 492—493).

Це пояснення містить кілька суттєвих помилок і тому потребує корекції. Теза про те, що на час написання «Рудина» (1855 р.) саме життя і передовсім Шевченкова творчість «доказали, что украинская литература и украинский язык существуют как равноправные с русской литературой и языком», не є коректною без суттєвого уточнення: кому «доказали»? На той час так вважали хіба самі українські письменники. Інакше сприймали українську літературу навіть автори «Современника», який загалом приділяв їй чимало уваги. Саме в січневому числі «Современника» за 1856 р., в якому було розпочато публікацію «Рудина», Микола Чернишевський розглядав українську літературу як частину російської²³. Так само трактував українське письменство Олександр Пипін в огляді новітньої російської літератури, опублікованому у 1859 р. в чеському журналі «Časopis Muzea království českého»²⁴. Водночас ті російські літературні критики, які не виявляли симпатії до українського письменства, заперечували саме його існування — навіть визнаючи першорядний Шевченків талант. Приміром, у грудні 1857 р. автор «Библиотеки для чтения», який скористався криптонімом Е. К., зазначив, що «малороссийские писатели, как ни бьются из всех сил, не могут образовать своеобразной и характерной литературы. По нашему мнению, этой литературы пока и не существует. Украинский поэт г. Шевченко — единственный человек, которого малороссияне могут считать вполне национальным писателем — сам отыскал, с помощью своего изумительного таланта, форму для мысли и чувства малороссийского и только благодаря этой поэтической чуткости умел из местной жизни создать нечто новое в южнорусской поэзии. Но и это блистательное исключение, не переставая носить характера украинской речи, подходит к языку великорусскому»²⁵.

Потребує корекції також беззастережно висловлена в коментарі до «Рудина» теза про Тургенєва як перекладача «Народних оповідань» російською мовою. Про авторство перекладу «Украинских народных рассказов» далі йтиметься спеціально.

Важливо пам'ятати і про те, що ставлення Тургенєва до української літератури та її діячів не було стабільним. Лютий — березень 1859 р. — це, виглядає, період найінтенсивніших від-

повідних контактів. Російський письменник зацікавився із Шевченком, чого, за свідченням Павла Анненкова, сам прагнув, із Марією Маркович (Марком Вовчком), якою захопився; став бувати на літературних вечорах у Карташевської²⁶. Після від'їзду Тургенева з Петербурга (20 березня 1859 р.) негативно налаштований до українства Олександр Дружинін дуже жорстко писав у листі до Льва Толстого від 29 березня 1859 р.: «Тургенев на сей раз не оставил больших сожалений о себе — он так был предан своим безобразным хохлам и разным ярыгам вроде Маркевича, что оно уж было нехорошо. Для пользы отечества и его собственной его бы полезно держать под стражей в деревне месяцев 6 и отпускать в город с другою стражей, которая бы отгоняла от него всех его приятелей, более или менее подлежащих каторжной работе»²⁷. Тургенев підтримував контакти з українськими літераторами і пізніше. Проте минуло трохи більше двох років — і він висловив про український журнал «Основа» такі міркування, які цілком випадає розглядати в одному ряду з тирадами Пігасова²⁸.

У коментарі до «Рудина» в академічному зібранні творів Тургенева зазначено, що Куліш «ошибочно воспринял монолог Пігасова как выражение мнения самого писателя и в письме к С. Т. Аксакову [...] поставил это в вину Тургеневу» (V, 493). На хибність Кулішевого трактування монологів Пігасова звертали увагу й інші дослідники, причому не лише радянської епохи. Наприклад, Михайло Драгоманов писав: «[...] Куліш доволі безтактно виступив з протестом з поводу глумливих слів Пігасова (одного з персонажів в романі "Рудин") над українськими поетами. Ми мусимо признатись, що Пігасов хоч дуже карикатурно, та підхопив все-таки справді смішні боки українофільських поетів післяшевченківської доби, котрі не раз вказували самі українські критики. А в усякім разі Пігасов — не Тургенев, і сам автор виводить його зовсім несимпатичним і зараз же вкладає другому герою, більш симпатичному, репліку Пігасову за українців»²⁹. Драгоманов наголошував, що Пігасов, — «лице, до котрого сам автор не має симпатії, і тут же знаходить собі репліку від симпатичного автору Басистова»³⁰. Звісна річ, ці зауваги є цілком слухними. Так само переконливо полемізував із Кулішем стосовно загальної оцінки прози Тургенева оглядач «Санкт-Петербургских ведомостей».

У цьому контексті також важливо нагадати про інші – але вже прихильні – відгуки українського письменника про творчість Тургенєва³¹. Причому один із відгуків є хронологічно близьким до Кулішевих публічних висловлювань про «Рудина». У листі до Ганни Рентель від 31 березня 1861 р. український письменник зазначив: «Вот Вам еще две книги. Они очень идут к весне. Читайте со вниманием как ту, так и другую, нужды нет, что они очень различны содержанием. Повести Тургенєва я читал с год тому назад, и они понравились мне меньше, чем теперь. Если ваша душа очень развлечена собственными волнениями, то и с Вами то же случится. Надобно особенного желания проникнуть в смысл писанного. Я проникнул теперь. Особенно вторая повесть заняла меня. Это верная история сердца человеческого и история русской жизни. Желал бы я дать Вам на время своей души, чтоб Вы так грустно насладились этой повестью, как я. Лучше этого ничего не написал Тургенєв, да едва ли и напишет. Сюда вложил он все, что в его душе зрело годами. Какое счастье так прекрасно чувствовать»³².

Враховуючи і це свідчення, і попереду наведені матеріали, слід спеціально поміркувати над тим, чому Куліш, літературно освічена людина, неслухно ототожнив «голоси» автора і несимпатичного йому персонажа, чому безпідставно екстраполовав оцінку «українського» епізоду «Рудина» на всю творчість Тургенєва, зробивши непереконливу спробу знецінити її. Ключ до тлумачення Кулішевої позиції містять мемуари Ганни Барвінок про Марка Вовчка, де відповідний фрагмент із «Рудина» потрактовано «як гріх великий»: «Тургенєв [...] змалював нас характерно – по-своєму, що буцім тільки хто скаже “седе козак на могилі, грає, грає, воропає”, то, каже, малороси й плачуть. [...] Гріх було Тургенєву насміхатися з українців, бо “лежачого не б’ють”... та ще ж і нісенітниця то була яскрава, що Тургенєв написав у своїй присмішці отій»³³. У наведеній нотатці, якщо розглядати її під оглядом з’ясування мотивації Кулішевих висловлювань про «український» епізод «Рудина», найсуттєвішими є слова мемуаристки про те, що «лежачого не б’ють». Адже на час написання «Рудина» провідні українські письменники, які належали до розгромленого у 1847 р. Кирило-Мефодіївського

братства, перебували чи-то поза межами легального літературного простору, чи-то на його периферії. Шевченко відбував заслання за Каспієм без права писати і малювати (хоч він і порушував відповідну заборону, про публікацію літературних творів тоді годі було й думати). Куліш, не маючи дозволу друкуватися під власним іменем, підписувався криптонімом Николай М. (у випадку жандармського інтересу до відповідних — виключно російськомовних — публікацій їхнім автором мав назватися приятель письменника Микола Макаров, брат Карташевської). Засланий до заштатного Саратова Микола Костомаров заробляв на життя працею пересічного урядовця, вряди-годи друкуючи — переважно в «Саратовских губернских ведомостях» — фольклорні записи й історичні студії. Книжки Шевченка, Куліша й Костомарова було вилучено з бібліотек і з продажу. Сергій Єфремов зазначав: «Катастрофа 1847 р. одбилась дуже тяжко на українському письменстві. Кращі, молоді, великонадійні й енергічні сили вирвано з-межи активних діячів, їхню працю припинено; інші ж самі замовкли... Почався перший в історії українського письменства XIX в. антракт, та порожня діра, що під назвою 50-х років протяглася аж до початку нового царювання. Тільки випадком, одна-дві на рік, проскакують у світ українські книги, і між їми жодної, що мала б ширшу вагу й більші надії подавала»³⁴. Українське літературне життя поступово почало відроджуватися щойно з виходом у 1856 р. першого тому Кулішевих «Записок о Южной Руси».

Як зазначив Драгоманов, «некоторые украинцы, вспомяная Пигасова, повторяют печатно глупости о том, что будто б то Тургенев был не расположен развитию украинской литературы»³⁵. Справді, лише на підставі «українського» епізоду «Рудина» не можна коректно окреслити позицію Тургенєва щодо української літератури протягом усього його творчого життя. Ставлення це зазнавало змін. Приміром, відомо, що в 1878 р. російський письменник як віце-президент міжнародного літературного конгресу в Парижі підтримав протест Драгоманова «проти заборони укр[аїнської] печаті і театру в Росії»³⁶. Відповідні зміни і їхні чинники, однак, годі адекватно відтворити без ретельного опрацювання деталей.

2. Ще про авторство перекладу «Украинских народных рассказов» Марка Вовчка

19 (31) травня 1859 р. Тургенєв писав до Марка Вовчка: «[...] пожалуйте, вышлите мне один экземпляр моего перевода Ваших рассказов [...]» (4, 45). Катерина Хмелевська навела в коментарі бібліографічний опис названого в листі видання і подала деякі додаткові відомості: «"Украинские народные рассказы Марка Вовчка". Перевод И. С. Тургенева. С.-Петербург. Издание книгопродавца Д. Е. Кожанчикова. 1859 (ценз. разр. 9 февраля 1859 г.). Перед текстом — предисловие Тургенева "От переводчика", подписанное: И. Т.» (4, 479). Докладніші матеріали про видання містить коментар Тамари Голованової до републікованої в академічному виданні творів Тургенєва його короткої передмови до «Украинских народных рассказов» (X, 578—579). Дослідниця звернула увагу і на контроверсійні аспекти теми, хоча не всі їх висвітлила коректно. Деякі залучені джерела вона використала вибірково, промовчавши наявні в них «невигідні» свідчення, оскільки їх урахування підважувало б викладені в коментарі висновки.

Про авторство перекладу «Украинских народных рассказов» у коментарі до передмови Тургенєва сказано беззастережно (X, 578—579). Хоча, як давно з'ясовано, Тургенєв був не власне перекладачем «Народних оповідань», а редактором авторських перекладів, позначених, вживаючи його вислів, «слишком ясным отпечатком малороссийской речи» (X, 332). На підставі спеціального вивчення джерел про це неодноразово писали й українські, і російські дослідники³⁷.

Донедавна літературознавці, досліджуючи відповідну проблему, залишали поза увагою дуже істотне джерело, запроваджене до наукового вжитку ще у 1927 р., — лист Куліша до Омеляна Огоновського від 8 грудня 1889 р. Куліш, у друкарні якого було виготовлено наклад «Украинских народных рассказов» (на це вказано в самому виданні), так писав про обставини підготовки до друку «Тургенєвого перекладу»: «Приходить його праця до моїх рук. Бачу: "луб'яний язык" здорово помиляється. Та схотілось мені здобути тієї слави, що й передовики великоруської словесності поважають його. Давай той луб розмочувати, виправляти, чепурити! Тим робом і москворущина пійшла

ширити ім'я Вовчкове од Неви до Вісли й Дністра, од Вісли й Дністра — до Єнісея й Лени [...]»³⁸. Варто нагадати, що автор цитованого листа не просто добре володів російською. Микола Зеров цілком слушно писав про Кулішеву «інтимну внутрішню спорідненість з російською мовною стихією»³⁹.

Принаймні Олександр Дорошкевич напевно був обізнаний із цитованою Возняковою публікацією⁴⁰, але волів промовчати її, з'ясовуючи історію появи «Украинских народных рассказов». Дослідник де-факто солідаризувався з категоричною заявою Василя Доманицького, який вважав, що «нічому тому, що говорить Куліш про Марію Олександрівну, [...] не можна вірити»⁴¹. Мені вже доводилося показувати на конкретному матеріалі, що насправді ця ефектна генералізаційна формула потребує обережного ставлення⁴².

Нещодавно, розглядаючи історію підготовки «Украинских народных рассказов», лист Куліша до Огоновського використав Нахлік. Історію появи російського перекладу «Народних оповідань» дослідник виклав таким чином: «Ймовірно, спочатку Куліш висловив поради Марку Вовчку, як вдосконалити її автопереклад (хоч невідомо, як вона скористалася з його зауваг), потім над виправленням Вовчкового автоперекладу попрацював Тургенев, а врешті тексти остаточно зредагував Куліш»⁴³. З огляду на характер синтетичного дослідження про Куліша Нахлік не ставив своїм завданням розглянути епістолярне свідчення письменника докладно, в контексті всього корпусу матеріалів до історії появи «Украинских народных рассказов». Це, однак, слід зробити, оскільки, як з'ясується, саме Кулішева інформація про обставини підготовки збірника 1859 р. дає змогу доказово пояснити деякі розбіжності між текстом «Народних оповідань», автоперекладів письменниці, надрукованих у журналі «Русский вестник», і «Украинских народных рассказов». Відповідні спостереження, які Микола Сиваченко виклав у відомій статті про текстологію «Народних оповідань», він, однак, не зміг коректно витлумачити саме тому, що залишив поза увагою свідчення Куліша про його участь у перекладанні збірника.

Навівши висловлений у неопублікованій докторській дисертації Дорошкевича «Українська проза Марка Вовчка» (1943) висновок про те, що Тургеневу належить «лише редагування відомих уже перекладів автора» (опублікованих у журналі «Рус-

ский вестник»), Сиваченко зазначив: «Це твердження в основі своїй вірне, хоч воно також потребує уточнення. Знайомство з перекладом Тургенєва свідчить, що російський письменник у своїй роботі спирався не тільки на авторські переклади, а й на український оригінал чи, можливо, на спеціально підготовлений російський підрядковий переклад. Все це дало змогу Тургенєву набагато точніше перекласти “Народні оповідання”, ніж це зробила сама авторка» (102). Ілюструючи свої міркування, дослідник подав низку відповідних прикладів (102–103). Про наближення тексту «Украинских народных рассказов» до «Народних оповідань» свідчать і деякі приклади вдосконалення авторських перекладів, наведені в статті Дорошкевича⁴⁴.

Голованова була обізнана з першодруком Сиваченкової студії про текстологію «Народних оповідань» (X, 578–579)⁴⁵. Дослідниця, оминувши вказівку на «незручний» для неї висновок Дорошкевича, врахувала натомість категоричну Сиваченкову тезу про те, що Тургенєв використав оригінал «Народних оповідань» чи російський підрядковий переклад («уточнивши» її: і оригінал, і російський підрядник). Відповідним чином модифіковану тезу українського колеги Голованова вважала основною підставою дезавуювати ретроспективне свідчення авторки «Народних оповідань», яка наприкінці 1894 р. писала в листі до Генріха Фальборка: «[...] Тургенєв, которому малороссийское наречие было совершенно незнакомо, никогда и не переводил украинских рассказов, а дал свое имя по просьбе издателя — кажется, Кожанчикова, — желавшего таким путем обеспечить успех своего издания»⁴⁶.

Як з’ясовано у студії Сиваченка, Марко Вовчок здійснила російські автопереклади «за текстом першого українського видання» (99). На цій підставі дослідник дійшов слушного висновку, що «авторка прийняла редакторську правку Куліша» (99–100). «Виняток становить, — писав Сиваченко, — лише оповідання “Знай, ляше!”, яке у перекладі Марка Вовчка має вже іншу назву: “Отец Андрей”. В цьому ж оповіданні авторка опускає останню фразу: “Оттак-то й вийшло: “Знай, ляше!”, як розказують старі люде”, що належала Кулішеві» (100). Тим часом у збірнику російських перекладів ця фраза було відновлено: «Оттуда и поговорка взялась “Знай, ляше!”, как старые люди говорят» (112). Сиваченко прокоментував відповідну зміну так:

«Тургенєв, не знаючи про ставлення авторки до цієї фрази, поновлює її у своєму перекладі [...]» (136). Як зазначив дослідник, «це ще раз свідчить, що Тургенєв користувався не тільки авторськими перекладами, а й українським оригіналом або російським підрядковим перекладом з нього» (112). Письменниця знову вилучила відповідну фразу, готуючи у 1867 р. текст твору для авторизованого (т. зв. «папінського») видання, в якому перекладені російською «Народні оповідання» («Рассказы из украинского народного быта») було опубліковано в першому томі (112, 136).

Також Сиваченко звернув увагу на те, що Куліш, редагуючи «Народні оповідання», первісно мав намір вилучити з оповідання «Сон» весь останній VII розділ, але все ж не вдався до такого кроку (88–89)⁴⁷. Констатуючи, що цей розділ у збірнику 1859 р. «Тургенєв чомусь опустив» (112), текстолог зазначив: «Не виключено, що VII розділ оповідання міг опустити Куліш, коли разом з Каменецьким готував підрядковий переклад для Тургенєва» (112). У «папінському» виданні письменниця відновила відповідний розділ (112).

Цілком очевидно, що реферовані Сиваченкові уваги про обставини появи розбіжностей між текстом «Народних оповідань», автоперекладів письменниці і «Украинских народных рассказов» зовсім не є переконливими. Це стосується і повтореної кілька разів тези про те, що Тургенєв з метою наближення тексту видання 1859 р. до «Народних оповідань» використав їх чи підрядковий російський переклад⁴⁸, і реконструкції обставин, за яких в «Украинских народных рассказах» було відновлено заключну фразу в оповіданні «Отец Андрей» і вилучено VII розділ в оповіданні «Сон».

Цінні текстуальні зіставлення Сиваченка можна адекватно витлумачити лише з урахуванням Кулішевого свідчення про перебіг підготовки до друку «Украинских народных рассказов». Ці відомості деактуалізують запропоновані у Сиваченковій студії пояснення в частині персоналізації, оскільки стає цілком зрозумілою їхня помилковість. Не Тургенєв, а саме редактор «Народних оповідань» Куліш, чудово обізнаний з їхнім текстом, зробив у виданні 1859 р. ті зміни, на які звернув увагу Сиваченко. Саме Куліш повернув заключну фразу до тексту оповідання «Отец Андрей», яку він додав у перебігу редагу-

вання «Народних оповідань», вилучив заключний розділ оповідання «Сон», що мав намір зробити ще в «Народних оповіданнях», але з невідомих причин тоді не реалізував його. Також треба визнати відсутність підстав обговорювати використання в перебігу підготовки «Украинских народных рассказов» підрядкового російського перекладу «Народних оповідань».

Слід спеціально пригадати хронологію подій. Спиридон Палаузов підписав цензурний дозвіл на видання «Украинских народных рассказов» 9 лютого 1859 р. (за день до першої згадки про Марка Вовчка в епістолярії Тургенєва). Як виглядає, саме — і виключно — дата цензурного дозволу спонукала Дорошкевича⁴⁹ і Голованову (X, 578—579) беззастережно твердити, що Тургенєв перекладав твори української письменниці до особистого знайомства з нею (жодним документальним доказом відповідну тезу підкріпити не можна). Якщо це припущення слушне, слід визнати, що дослідників «гіпнотизувала» дата цензурного дозволу. Вони, безсумнівно, виходили з того, що текст «Украинских народных рассказов» Тургенєв чи-то переклав (позиція Голованової), чи-то відредагував (висновок Дорошкевича) до 9 лютого 1859 р. Тим часом Сиваченко беззастережно писав про те, що редагування здійснювалося протягом лютого-березня 1859 р. (103). Ще точніше про початок відповідної роботи висловився Євген Брандіс — після 9 лютого⁵⁰. Саме його думка, як на мене, найближча до істини.

Дорошкевич, який, на відміну від Голованової, вважав, що Тургенєв не перекладав «Народні оповідання», а лише редагував тексти автоперекладів, не зважив на можливість виконання відповідної роботи вже після отримання цензурного дозволу на друк. (Не виключено, що на це вплинула узвичаєна «демонізація» царської цензури). Відповідно до формальних приписів цензор, видаючи квиток на випуск накладу книжки у світ, мав пересвідчитися, що поданий у ній текст збігається із дозволеним до друку (для чого разом із її примірниками треба було подати цензурований рукопис). Але насправді у перебігу підготовки видань до друку зміни — і часом істотні — вносилися, цензор санкціонував їх чи-то «в робочому порядку», чи-то вже тоді, коли підписував квиток на випуск накладу в світ. Не суперечать такій реконструкції подій і персональні характеристики діячів, причетних до появи книжки. Зацікавлений у вдо-

сконаленні тексту видавець «Украинских народных рассказов» Дмитро Кожанчиков, як свідчив Григорій Єлисеєв, був наділений «ловкостью найти всюду нужные входы и выходы»⁵¹. Відомо, що ліберальний цензор Палаузов у квітні 1859 р. написав прихильний відгук про Шевченкові твори⁵², причому «це був не єдиний випадок його виступу не на боці урядової політики в літературі»⁵³. У цьому випадку ситуація спрощувалася ще й тому, що йшлося не про сутнісні, а власне про стилістичні зміни в текстах, з яких майже всі раніше вже двічі перейшли цензуру (не було опубліковано автопереклади двох оповідань).

Андрій Недзвідський небезпідставно припускав, що редагувалися вже книжкові коректури⁵⁴. Ясна річ, цейтнотна ситуація зумовлювала поспіх, звужувала можливості для істотної корекції тексту. Саме тому в перебігу редагування автопереклади Марка Вовчка не зазнали кардинальних змін: було поліпшено будову фраз, знайдено адекватні вирази, замінено українізми близькими за значенням російськими зворотами⁵⁵.

Борис Лобач-Жученко зафіксував оголошення про продаж «Украинских народных рассказов» у книгарні Кожанчикова, опубліковане в «Санкт-Петербургских ведомостях» 11 березня 1859 р.⁵⁶ Воно, однак, не свідчить, що тоді книжку справді вже можна було придбати — зазвичай такі оголошення друкувалися з рекламною метою ще до появи відповідного видання друком⁵⁷. Напевно твердити про час появи книжки можна буде, з'ясувавши в архіві Петербурзького цензурного комітету, коли видано квиток на випуск її накладу в світ.

Авторська дата передмови Тургенєва (її вміщено у виданні на двох сторінках з окремою пагінацією) — березень 1859 р. Стосовно точнішого датування передмови дослідники висловлювали різні думки. Голованова зазначила, що «обращение переводчика к читателям [...], очевидно, написано перед самым отъездом автора из Петербурга (20 марта)»⁵⁸. Того дня Тургенєв вирушив через Москву до Спаського, куди прибув 26 березня (4, 683). Припущення Голованової не є переконливим: якби передмову було написано в столиці, Марко Вовчок не мала б дякувати Тургенєву листовно, що вона зробила 29 березня⁵⁹. Як беззастережно твердив Євген Брандіс, передмову було надіслано вже зі Спаського⁶⁰. Це також викликає сумнів: ледве чи міг відправлений зі Спаського лист потрапити до Петербурга не

пізніше 29 березня. На мою думку, передмову було написано в Москві, де Тургенєв перебував 21–23 березня (4, 683).

У кожному разі часу для неспішного редагування, а тим паче — для підготовки російського підрядкового перекладу бракувало. Безумовно, з огляду саме на обставини підготовки «Украинских народных рассказов» вміщені у виданні переклади виявилися не надто досконалими, про що, однак, годі довідатися з коментарів до академічного видання творів Тургенєва.

Висвітлюючи рецепцію збірника 1859 р., Голованова писала: «В “Современнике” с большой критической статьей о переводе “Украинских народных рассказов” выступил Н. И. Костомаров, отметивший, что только Тургенев из всех русских писателей “способен к совершенно удовлетворительному исполнению подобной задачи” и что “русская публика получает теперь перевод украинских рассказов Марко Вовчка, не уступающий оригиналу”» (X, 579). Це твердження потребує корекції: як давно з'ясовано, наведені міркування про «Украинские народные рассказы» висловив у травневому числі «Современника» за 1859 р. Микола Добролюбов — у короткому вступному слові до нотаток Костомарова, присвячених не перекладному виданню, а першодрукові «Народних оповідань» мовою оригіналу⁶¹. Добролюбов цілком виразно презентував відповідний текст як «отзыв о “Народних оповіданнях”, написанный одним из лучших знатоков малороссийского языка и письменности г. К. еще при первом появлении их в малороссийском подлиннике»⁶². Оскільки Добролюбов у цьому випадку не є авторитетним експертом, ледве чи коректно брати його оцінку до уваги. Власне, сам критик у вступному слові до нотатки Костомарова — ще перед тим, як зазначити, що «русская публика получает теперь перевод украинских рассказов Марко Вовчка, не уступающий оригиналу» — цілком слушно писав: «Конечно, решительное суждение об этом всего лучше могут дать малороссы, хорошо знающие по-русски»⁶³. Саме з огляду на це дуже важливою є думка іншого критика — Олекси Гатцука, доброго знавця української мови, автора журналу «Основа»⁶⁴. Його відгук використано в коментарі Голованової, але некоректно. Гатцук зазначив: «Перевод весьма хорош. [...] Очень жаль, что, желая передавать подлинник чисто по-русски, переводчик не избежал оборотов малороссийских и употребляет слова малороссийские, которым

есть однозначущие и в русском языке»⁶⁵. У коментарі наведено лише слова критика про те, що переклад «весьма хороши», а конкретно зауваження опущено (X, 579).

Міркування Гатцука цілком збігаються з висновком Дорошкевича, який спеціально вивчав відповідне питання: «[...] досить побіжно ознайомитися з перекладами Тургенєва, щоб упевнитись, що [...] “ясный отпечаток малороссийской речи” якоюсь мірою зберігся і в даній книзі. Так, без перекладу залишилось чимало українських приказок та ідіом, що інколи пояснюються в спеціальних примітках [...]. Не позбавилися залежності від українського оригіналу також лексика й синтаксис перекладу [...]»⁶⁶. Дослідник аргументував свої міркування численними прикладами⁶⁷.

Куліш – попри те, що знав про реальний внесок Тургенєва у підготовку «Украинских народных рассказов», – писав у передмові до альманаху «Хата»: «Пан Тургенєв показав, що тільки поетичному таланту дано розуміти тайни чуженародної поезії, ще не прославленої по всьому світу. Перевів він Вовчкові “Народні оповідання” по-своєму і тим заявив на всю Слов’янщину, що люд наш український має свої словесні скарби, ні в кого не позичені»⁶⁸. 10 травня 1860 р. Куліш, інформуючи Каменецького про обід, який влаштували на його честь члени полтавської громади, писав: «Когда один из представителей великорусской народности выразил сочувствие своих соотечественников украинской словесности, то я сказал, что оно засвидетельствовано представителем севернорусской литературы Тургеневым, посредством перевода Марка Вовчка, и предложил тост за здоровье переводчика»⁶⁹. Слід потрактувати ці відгуки як етикетні – тим паче, що інформація про Тургенєва як перекладача «Украинских народных рассказов» об’єктивно «працювала» на зростання авторитету українського письменства. Як слушно зазначив Нахлік, те, що Тургенєв «дозволив поставити на книжці своє прізвище як перекладача, [...] було доброю рекомендацією оповідань російському читачеві»⁷⁰. Але в цитованому листі до Огоновського, коли вже не було потреби вживати етикетних формул, Куліш подав адекватну інформацію про участь російського письменника у підготовці «Украинских народных рассказов»⁷¹. Цілком очевидно, що Ганна Барвінок не розпоряджувала відповідними відомостями, оскільки писала в

мемуарах: «А тут і Вовчок з'явився, і він [Тургенєв] став коло неї упадати. А Куліш і Василь [Білозерський] узялись за його й присилювали навчитись української мови; він се й зробив, і переложив Вовчкові оповідання на великоруську мову [...]»⁷². Ясна річ, звістка про те, що Тургенєв здійснив переклад, ще попередньо й вивчивши українську мову, зовсім не узгоджується з реаліями.

З огляду на викладені матеріали слід спростувати категорично сформульовану у книжці Брандіса тезу про те, що Тургенєв «тщательно отредактировал авторские переводы и до такой степени улучшил первоначальный текст, что согласился выставить свое имя в качестве переводчика»⁷³. Як було показано, якість перекладів і після Кулішевого втручання викликала аргументовані критичні оцінки.

Відомо, що принаймні окремі російські літератори вважали повідомлення про Тургенєва як перекладача «Украинских народных рассказов» суто промоційною акцією. Приміром, 19 березня 1859 р. Олександр Нікітенко занотував у щоденнику з приводу газетної інформації «о приготовляющемся переводе малороссийских повестей Вовчка на русский язык»: «Странно [...], что переводчиком повестей Вовчка в “С[анкт]-П[етербургских] ведомостях” объявлен Тургенев, не знающий вовсе малороссийского языка. Это должна быть какая-нибудь спекуляция»⁷⁴. (Ієремія Айзеншток, коментуючи цей щоденниковий запис, беззастережно писав, що «Украинские народные рассказы» «[...] отнюдь не были “спекуляцией”, как это близоруко представлял себе Никитенко»⁷⁵. Але насправді такий висновок не узгоджується з конкретним матеріалом). Ледве чи знав про реальні обставини появи «Украинских народных рассказов» непідписаний автор журналу «Светоч», який, однак, дуже виразно висловився про рекламну роль Тургенєва: «Года два назад в Малороссии явились рассказы на народном языке с признаками несомненного, но чисто местного дарования, изданные под псевдонимом Марка Вовчка. [...] Слухи об этом начали доноситься и к нам, но не обращали особого внимания ни журналов, ни публики. Украинская известность оставалась у нас почти неизвестною. Но вот И. С. Тургеневу приходит счастливая мысль сделать доброе дело: видя в малороссийской известности несомненное дарование, он берет

ее очень любезно под руку, проходит с нею по арене нашей литературы, внимательно разговаривает с нею, раскланивается и уходит. Любопытная толпа — а нет толпы любопытнее литературной — в ту же минуту окружает незнакомую до тех пор известность и начинает за нею ухаживать [...]»⁷⁶.

Звісно, не можна виключати, що Тургенєв зробив певні зміни в авторських перекладах письменниці. Але якщо навіть такі факультативні корекції були, зовсім немає підстав твердити, що вони мали на меті системне наближення авторських перекладів Марка Вовчка до тексту «Народних оповідань». Відповідну роботу міг виконати лише Куліш.

¹ Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. Письма: В 18 т. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М., 1987. — Т. 4. — С. 17—18. (Далі вказую в тексті том епістолярної серії — арабськими цифрами — і сторінку).

² Висловлюючись щодо причини низьких темпів передплати на український часопис, Тургенєв не мав рації. Докладно див.: Дудко В. Журнал «Основа» у листах І. Тургенєва // Образ. — К., 2009. — Вип. 10. — С. 59—67.

³ На початку 1960-х рр., рецензуючи кілька епістолярних томів із першого академічного зібрання його творів, Леонід Хінкулов слушно писав про зовсім неакадемічний рівень коментування у виданні українських реалій (див.: Хінкулов Л. Новое о Тургеневе // Советская Украина. — 1962. — № 11. — С. 184—185). Його зауваження, на жаль, повною мірою стосується і другого академічного видання творів російського письменника — причому, як буде показано, коментарів не лише до епістолярію, а й окремих літературних та літературно-критичних творів. Деякі доповнення й уточнення до коментарів, уміщених в академічних зібраннях творів Тургенєва, див.: Дудко В. Марко Вовчок у журналі «Основа»: реалії і міфи // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. — К., 2007. — Т. 3. — С. 7—40.

⁴ Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша: Документально-біографічна студія. — К., 2006. — С. 141—142.

⁵ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. — К., 2007. — Т. 1. — С. 144.

⁶ Див.: Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. — С. 142.

⁷ В одному з недавніх досліджень помилково вказано, що письменник у цьому випадку пародіював українські народні думи (див.: Доценко І. І., Мельникова Т. В. Літературна пародія в романі І. С. Тургенєва «Рудин» // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія: літературознавство. — Харків, 2000. — Вип. 3 (27). — С. 100—101). Як цілком очевидно, насправді Тургенєв мав на увазі аматорські зразки тогочасної української поезії.

⁸ Тургенєв І. С. Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. Сочинения: В 12 т. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М., 1980. — Т. 5. — С. 215—216. (Далі вказую в тексті том літературної серії — римськими цифрами — і сторінку).

⁹ Гудзій М. К. Невидані листи П. О. Куліша до Аксакових // Радянське літературознавство. — 1957. — № 19. — С. 86.

¹⁰ Див.: Летопись жизни и творчества И. С. Тургенева (1818—1858) / Сост. Н. С. Никитина. — СПб., 1995. — С. 342.

¹¹ Куліш П. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання» Марка Вовчка // Русский вестник. — 1857. — Т. 12. — Дек. — Кн. 2. — Современная летопись. — С. 227—228.

¹² Там само. — С. 228—229.

¹³ Там само. — С. 230.

¹⁴ Там само. — С. 233.

¹⁵ Див.: Н. Н. Русская литература: Журналы // Санкт-Петербургские ведомости. — 1858. — 22 янв. — № 17. — С. 90. У змісті огляду фрагмент, присвячений відповідній статті українського письменника, названо: «Малороссийский патриотизм г. Кулиша» (Там само. — С. 87).

¹⁶ Там само. — С. 90.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Про відповідну репліку Пігасова див.: Тынянов Ю. Н. О пародии // Тынянов Ю. Н. Поэтика. История литературы. Кино. — М., 1977. — С. 299—300, 542; Доценко І. І., Мельникова Т. В. Литературная пародия в романе И. С. Тургенева «Рудин». — С. 100—101.

¹⁹ Слід зазначити, що висловлена в устами Пігасова думка про естетичну невибагливість читачів української літератури є небезпідставною. Розглядаючи українське письменство середини ХІХ ст., Григорій Грабович зазначив: «[...] для читачів української літератури зовсім мало важить формальний і естетичний вимір. Треба наголосити на тому, що причина полягає в їхніх пізнавальних та емоційних настановах саме щодо української літератури. Коли йдеться про спільну імперську літературу, ця ж аудиторія може нічим не поступатися загальноросійській» (Грабович Г. Українсько-російські літературні взаємини в ХІХ ст.: Постановка проблеми // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. — К., 1997. — С. 223—224).

²⁰ Парус. — 1859. — 10 янв. — № 2. — С. 31. Рецензію на «Хохлацькі співки» було написано не пізніше листопада 1858 р. (див.: Гудзій М. К. Невидані листи П. О. Куліша до Аксакових. — С. 102, 118; Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 175—176). Нахлік не використав публікацію «Паруса», розглядаючи контрверсійне висловлювання Тургенєва про Куліша, хоч покликається на неї в іншому місці своєї праці (див.: Там само. — Т. 2. — С. 340).

²¹ Діставши від Івана Аксакова, редактора «Паруса», перше число, Тургенєв писав до Сергія Аксакова 7 (19) січня 1859 р.: «[...] И[вана] С[ергеевича] в особенности благодарю за билет на “Парус”» (4, 9).

²² Возняк М. П. Куліш як інформатор галицького історика літератури: (Його листування з Ом. Огоновським) // Життя й Революція. — 1927. — № 12. — С. 298.

²³ Див.: Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений: В 15 т. — М., 1947. — Т. 3. — С. 436; Айзеншток І. Чернишевський і українська література // Літературна критика. — 1939. — № 12. — С. 65; Письма А. Н. Пыпина о русской литературе в чешском журнале / Публ. К. И. Ровды // Литературные связи славянских народов: Исследования. Публикации. Библиография. — Лг., 1988. — С. 273; Дудко В. И. Творчество Т. Г. Шевченко в оценках Н. Г. Чернышевского и П. А. Кулиша: сопоставительный анализ публикаций 1856—1861 гг. // Культурная жизнь Юга России. — 2009. — № 1 (30). — С. 78—82.

²⁴ Див.: Письма А. Н. Пыпина о русской литературе в чешском журнале. — С. 268—269, 273.

²⁵ Е. К. По поводу «Черной рады, хроники 1663 року» г. Кулиша // Библиотека для чтения. — 1857. — Т. CXLVI. — Дек. — Критика. — С. 46—47. Видається небезпідставним припущення про те, що названий криптонім використав близький до Тургенєва російський літератор Єгор Колбасін (див.: Прийма Ф. Я. Шевченко у відгуках російської преси 1848—1859 рр. // Збірник праць 19-ї наукової шевченківської конференції. — К., 1972. — С. 170).

²⁶ Докладно див.: Брандис Е. Марко Вовчок. — М., 1968. — С. 95—104; Голованова Т. П. Тургенев в кругу петербургских украинцев // Тургеневский сборник: Материалы к Полному собранию сочинений и писем И. С. Тургенева. — Лг., 1969. — [Т.] V. — С. 363—374; Дудко В. И. Т. Г. Шевченко и И. С. Тургенев: к истории отношений // Культурная жизнь Юга России. — 2008. — № 2 (27). — С. 83—86.

²⁷ Чуковский К. Люди и книги шестидесятих годов: Статьи и материалы. — Лг., [1934]. — С. 264, 267.

²⁸ Ознайомившись з українським часописом, Тургенєв писав до Марка Вовчка 22 травня (3 червня) 1861 р.: «Видел я в Петербурге Белозерского и др. [...] — Мне дали 4 № “Основ”, из которых я мог заключить, что выше малороссийского нет ничего в мире — и что в особенности мы, великороссы, дрянь и ничтожество. А мы, великороссы, поглаживаем себе бороду, посмеиваемся и думаем: пускай дети тешатся, пока еще молоды. Вырастут — помнеют. А теперь они еще от собственных слов пьянеют. И журнал у них на такой славной бумаге — и Шевченко такой великий поэт... Тешьтесь, тешьтесь, милые дети» (4, 333). Докладний коментар до наведеного висловлювання російського письменника див.: Дудко В. Журнал «Основа» у листах І. Тургенева. — С. 59—67.

²⁹ Драгоманов М. Науковий метод в етнографії // Товариш: Письмо літературно-наукове. — 1888. — Ч. 1. — С. 25—26. Слід звернути увагу на хронологічну неточність Драгоманова: у романі «Рудин» (як було зазначено, написано в 1855 р., уперше надрукованому в 1856 р.) Тургенєв не міг висловлюватися про українських поетів післяшевченківської доби. Імовірно, Драгоманов мав на увазі літераторів, які час від часу виступали з українськими поезіями під час Шевченкового заслання. Теза Драгоманова про те, що «самі українські критики» гостро реагували на вияви графоманії в українській поезії, є цілком слушною. Найпоследовнішим опонентом поетів-аматорів виступав Куліш (однак у публікаціях, що з'явилися вже після оприлюднення «Рудина»).

³⁰ Драгоманов М. П. Замітка до шевченківського н[оме]ра «Зорі» // Драгоманов М. П. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. — Л., 1901. — Т. I. — С. 70.

³¹ Див.: Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 2. — С. 352.

³² Петров В. Романи Куліша. — [К.], 1930. — С. 206. Імовірно, Куліш надіслав Рентель четвертий том виправленого й доповненого «Собрания сочинений» Тургенєва (М., 1860); другим у томі було вміщено роман «Дворянское гнездо».

³³ Барвінок Ганна. Спомини про Марка Вовчка // Рідний край. — 1909. — № 1. — С. 10.

³⁴ Єфремов С. Історія українського письменства. — Вид. 4-е. — Фотопереклад. — Мюнхен, 1989. — Т. II. — С. 36–37.

³⁵ Драгоманов М. П. Воспоминания о знакомстве с И. С. Тургеневым. — Казань, 1906. — С. 15. Ледве чи Тургенєв передбачав, що пігасовське «грає-грає воропає» на десятиліття стане в очах принаймні частини російських читачів характерологічною ознакою українського письменства. Наведу для прикладу два висловлювання, що стосуються появи першого тому «Рассказов» Михайла Коцюбинського у російському перекладі Михайла Могиляньського. Євген Чикаленко зазначив у листі до Коцюбинського від 9 грудня 1910 р.: «Дуже добре, що вийшли Ваші твори по-російськи, тепер ширша публіка російська буде знати, що й у нас є справжня література, а досі вона думає, що у нас нічого нема, так собі "грає-воропає"» (Листи до Михайла Коцюбинського. — Ніжин, 2003. — Т. IV. — С. 320). Олексій Дробиш-Дробишевський, рецензуючи перший том у газеті «Нижегородский листок», писав про автора «Рассказов»: «Читатель, конечно, о нем не слыхал, потому что о малорусской литературе мы знаем меньше, чем о французской. Иные даже думают, что нет малорусской литературы, а есть только "грае, грае, воропае"» (Нижегородский листок. — 1911. — 20 янв. — № 19. Рецензію підписано криптонімом А. У. У справі з'ясування авторства див.: Дудко В. И. М. Горький и М. Коцюбинский: (Новые и малоизвестные материалы) // Горький и его эпоха: Исследования и материалы. — М., 1989. — Вып. 1. — С. 165, 168).

³⁶ Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881–1886. — Л., 1906. — С. 19. Також див.: Драгоманов М. Науковий метод в етнографії. — С. 26; Шабліовський Є., Гнатюк М. І. С. Тургенєв і українська дожовтнева література. — К., 1968. — С. 112–113.

³⁷ Напр., див.: Брандіс Е. Марко Вовчок. — С. 102–103; Сиваченко М. Є. Текстологічний аналіз «Народних оповідань» Марка Вовчка: (Проблема вибору основного і встановлення канонічного текстів) // Сиваченко М. Є. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. — К., 1974. — С. 110–113 (далі покликаюся на цю статтю в тексті, вказуючи сторінку); Недзвідський А. В. Марко Вовчок: Семінарії. — К., 1983. — С. 60–61, 130; Дорошкевич О. К. Роль Тургенєва в перекладанні творів Марка Вовчка на російську мову // Марко Вовчок: Статті і дослідження. — К., 1985. С. 144–148 (статтю написано у 1941 р.); Лобач-Жученко Б. Б., Брандіс Є. П. Перекладацька діяльність Марка Вовчка // Там само. — С. 162–163.

³⁸ Возняк М. П. Куліш як інформатор галицького історика літератури. — С. 298–299.

³⁹ Зеров М. Українське письменство. — К., 2003. — С. 367. Також див.: Дудко В. Пантелеймон Куліш у спогадах Лонгіна Пантелеєва // Актуальні проблеми слов'янської філології. — К.; Бердянськ, 1997. — Вип. III. — С. 129—136; Нахлік Є. Українсько-російська двомовність у творчості Пантелеймона Куліша // Вітчизна. — 1997. — № 1/2. — С. 136—142.

⁴⁰ Див.: Твори Марка Вовчка. — [К.], 1928. — Т. IV. — С. 86—87, 98—99, 206—207, 514, 520, 523, 525, 560.

⁴¹ Доманицький В. Марія Олександрівна Маркович — авторка «Народних оповідань»: (На основі нових матеріалів) // Літературно-науковий вістник. — 1908. — Т. XLI. — Кн. 1. — С. 49.

⁴² Див.: Дудко В. Марко Вовчок у журналі «Основа»: реалії і міфи. — С. 17—25.

⁴³ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 131.

⁴⁴ Див.: Дорошкевич О. К. Роль Тургенева в перекладанні творів Марка Вовчка на російську мову. — С. 146—147.

⁴⁵ Первісну версію статті Сиваченка було опубліковано — під назвою «До питання про канонічний текст “Народних оповідань” Марка Вовчка» — у вид.: Марко Вовчок: Статті і дослідження. — К., 1957. — С. 85—150.

⁴⁶ Листи Марка Вовчка: У 2 т. — К., 1984. — Т. 2. — С. 279.

⁴⁷ Дослідник також висловив деякі міркування стосовно причин відмови Куліша від свого наміру (88—89).

⁴⁸ В одному випадку йдеться лише про підрядковий переклад, який, сказано беззастережно, підготували Куліш і Данило Каменецький. Це цілком безпідставна екстраполяція пізнішого епізоду з історії появи російського перекладу «Інститутки», коли Куліш і Каменецький справді опрацювали підрядник, який використав Тургенев (докладно див.: Дорошкевич О. К. Роль Тургенева в перекладанні творів Марка Вовчка на російську мову. — С. 148—156).

⁴⁹ Див.: Там само. — С. 144—145, 148.

⁵⁰ Див.: Брандис Е. Марко Вовчок. — С. 102.

⁵¹ Цит. за: Баренбаум І. Е., Костылева Н. А. Книжный Петербург-Ленинград. — Лг., 1986. — С. 420.

⁵² Див.: Бородін В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура: Дослідження та документи. 1840—1862 роки. — К., 1969. — С. 59—62.

⁵³ Там само. — С. 60.

⁵⁴ Див.: Недзвідський А. В. Марко Вовчок. — С. 60.

⁵⁵ Див.: Брандис Е. Марко Вовчок. — С. 103; Лобач-Жученко Б. Б., Брандіс Є. П. Перекладацька діяльність Марка Вовчка. — С. 163.

⁵⁶ Див.: Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. — Вид. 2-е, доп. — К., 1983. — С. 45.

⁵⁷ Прикметно, що, за повідомленням Лобача-Жученка, в газетному оголошенні нове видання фігурувало не як «Украинские народные рассказы», а як «Малороссийские рассказы» (див.: Там само). Це дає підстави думати, що на той момент назву книжки Марка Вовчка ще не було остаточно визначено.

⁵⁸ Переписка І. С. Тургенева: В 2 т. — М., 1986. — Т. 2. — С. 181.

⁵⁹ Листи Марка Вовчка. — Т. 1. — С. 44.

⁶⁰ Див.: Брандис Е. Марко Вовчок. — С. 104.

⁶¹ Див.: Боград В. Две заметки Добролюбова в «Современнике» // Литературное наследство. — М., 1959. — Т. 67. — С. 264, 266; Добролюбов Н. А. Полное собрание сочинений: В 9 т. — М., 1962. — Т. 4. — С. 477 (коментар Миколи Готубаліна).

⁶² Там само. — С. 349.

⁶³ Там само. — С. 348.

⁶⁴ Див.: Мішук Р. С. Гатцук Олексій Олексійович // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. — К., 1988. — Т. 1. — С. 395.

⁶⁵ Гатцук Ол. Новости малороссийской литературы // Московские ведомости. — 1859. — 26 апр. — № 98. — С. 735.

⁶⁶ Дорошкевич О. К. Роль Тургенєва в перекладанні творів Марка Вовчка на російську мову. — С. 147.

⁶⁷ Див.: Там само. — С. 145—147.

⁶⁸ Куліш П. Передне слово до громади: (Погляд на українську словесність) // Хата. — СПб., 1860. — С. XX—XXI. Також див.: Там само. — С. XIII.

⁶⁹ Письма Куліша к Д. С. Каменецкому. 1857—1865 / Публ. А. Л[азаревського] // Киевская старина. — 1898. — Т. LXI. — Июнь. — Отд. I. — С. 383.

⁷⁰ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 131.

⁷¹ Див.: Возняк М. П. Куліш як інформатор галицького історика літератури. — С. 298.

⁷² Барвінок Ганна. Спомини про Марка Вовчка. — С. 10.

⁷³ Брандис Е. Марко Вовчок. — С. 102.

⁷⁴ Никитенко А. А. Дневник: В 3 т. — [М.], 1955. — Т. 2. — С. 77.

⁷⁵ Там само. — С. 574.

⁷⁶ Светоч. — 1860. — № 1. — Критическое обозрение русской литературы. — С. 66—67.

Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних трансформацій

Серед українських істориків-романтиків, яким зазвичай властиві багатоманітні сполучення дослідницьких практик (етнографічна, мовна, літературна, археографічна, археологічна, антикварна та ін.), творчість Пантелеймона Куліша вражає своєю розмаїтістю і неподільним з'єднанням різних компонентів.

Приміром, дивує різноманітне і незвичайне поєднання його громадських, інтелектуальних та культурних ролей: письменник, публіцист, перекладач, просвітник-популяризатор, мислитель-інтелектуал та провідник національно-визвольного руху і водночас оригінальний дослідник-аматор, який залишив на полі академічної історіографії яскравий, неповторний слід. Недаремно знаний дослідник інтелектуальної біографії та спадщини цього українського мислителя Євген Нахлік висловлює думку про синкретичність його світогляду¹.

Взагалі П. Куліш посідає унікальне місце як в українському громадському житті XIX ст., так і в тодішньому романтичному історіописанні. Адже він, за висловом англійського історика Девіда Сондерса, був однією з ключових фігур української мінувшини середини XIX ст.²

Зазначимо, що одеський історик Олексій Маркевич тримався думки про П. Куліша як «найсильнішого з південноруських романтиків»³.

Заразом Д. Багалій відзначав, що П. Куліша не можна назвати «присяжним істориком», себто професійним науковцем⁴. Російський учений О. Пипін уважав, що «Куліш ніколи не був ні чистим етнографом, ні чистим істориком (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — О. Я.) — до історії й етнографії він вносив поетичне збудження...»⁵.

Зрештою, контексти історичного письма П. Куліша як нефахового, точніше приватного, вченого мають самотутні, часто незвичайні виміри, які складно вкласти в стильові канони. Тож

П. Куліш як історик привертає увагу специфічними інтелектуальними поворотами думки, дивовижною, як на ті часи, світоглядною еволюцією, цікавими мисленневими сполученнями, здатністю до інтуїтивного проникнення в сутність світу минувшини, егоцентричною вдачею, масштабною та розмаїтою творчою спадщиною тощо.

Історичні студії П. Куліша цікаві, як мінімум, із кількох перспектив.

З одного боку, вони репрезентують у його особі чільного представника романтичної історичної думки 1840–1850-х років. З другого, в письмі зрілого П. Куліша спостерігаємо конфронтацію пізнього романтизму, пов'язаного з позитивістськими вкрапленнями та цивілізаційно-культурницькими мотивами, з козакофільською візією української історії раннього П. Куліша.

Більше того, змагання таких різнорідних, строкатих інтелектуальних і культурницьких впливів сягнуло апогею у знаменитій авторській ревізії власних історичних поглядів, зокрема колишньої апології козацько-гетьманської минувшини, яка сталася в 1870-х роках.

Зауважимо, що ця самотутня інтелектуальна і світоглядна метаморфоза П. Куліша й досьогодні перебуває у сфері зацікавленнь багатьох науковців, які продукують різноманітні тлумачення, пояснення й інтерпретації⁶.

Між козакофільством та культурництвом. Історичні погляди та світосприйняття П. Куліша (1840-ві — початок 1860-х років)

Вважають, що погляди та світосприйняття П. Куліша формувалися спершу в руслі традиційного романтичного козакофільства з надзвичайною увагою до творчої та конструктивної ролі цієї спільноти в українській історії. Подібно до інших романтиків він акцентував увагу на розмаїтих виявах дії масового героя на історичній авансцені, на «пам'ятках духу народного», які розглядалися ним як найвища цінність у вивченні минувшини⁷.

Хоч би як там було, П. Куліш, як і більшість українських діячів середини ХІХ ст., складає відповідну данину мовній програмі романтизму, зокрема збирає етнографічні й фольклорні джере-

ла, вивчає літописи. Саме він дав назву одній із найвідоміших пам'яток українського літописання — літопису Самовидця⁸.

Крім того, молодий дослідник виступає не тільки як збирач, а й як упорядник етнографічних матеріалів із широкими видавничими планами. Зокрема, частина цього набутку П. Куліша була опублікована в збірці «Украинские народные предания» (М., 1847), яку вилучили і конфіскували з огляду на арешт та заслання її укладача. Тому вона побачила світ тільки 1893 р.⁹

Щодо української історії, то остання попервах відтворювала-ся молодим П. Кулішем у міфологізованому вигляді з опертям на фольклорну й етнографічну основу, з наслідуванням деяких сюжетів «Истории русов», з численними християнськими мотивами тощо.

Наприклад, він запозичує одну з провідних тез цього історико-політичного трактату, а саме — думку про рівноправне входження українських земель до державного об'єднання з Польщею¹⁰. «От-то где-то й ми пристали разом за Литвинами до Поляков, все-таки як *ровние до ровних и вольний до вольных*», — відзначає автор на сторінках стилізованої під народні думи історичної поеми «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького» (1843)¹¹.

Цю тезу П. Куліш майже дослівно відтворить і в рукописі своєї «Книги о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (1843)¹².

Первісним творчим орієнтиром молодому письменнику, як і М. Костомарову, були відомі видання М. Максимовича. Зокрема, збірка «Украинские народные песни», видана М. Максимовичем 1834 р., в автобіографічному творі «Жизнь Куліша» (1868) названа «первою над усіма іншими» книгами¹³.

Проте історичні погляди письменника-початківця й етнографа вже на той час вирізнялися певною своєрідністю. Зокрема, О. Оглоблин обстоював тезу, що П. Куліш не був прихильником народоправства. Натомість він уважав, що цей історик-аматор був державником, хоч і «старого зразка», позаяк «*над ним тяжіла ще стара схема українського історичного процесу*, й Куліш невтомно шукає в українському минулому тих сил, що творили українську державність, або тих, що її руйнували»¹⁴.

Наслідком таких дослідів, твердив О. Оглоблин, стала ідеалізація чужої — польської та російської державності в Україні. «Ін-

шим шляхом, ніж Костомаров, *Куліш дійшов до думки про недержавну українську націю...*», — зазначає вчений¹⁵.

На думку Є. Нахліка, в «Повести об украинском народе» (1846) вперше, після «Истории русов», була представлена «нова політизована історія України» з прогностичним передбаченням майбуття — ліквідацією кріпацтва та відновленням української державності¹⁶.

Водночас історична візія раннього П. Куліша була однозначно скерована на репрезентацію козацької слави та героїки на теренах української минувшини в контексті її протиставлення до буття тодішньої Малоросії. «Проте незважаючи на те, що слава наша ще недавно гриміла по всьому світу, та вже лише небагато з нас знають, що значить Гетьманщина, що значить Україна, що значить козацтво», — пише автор у передмові до «Книги о ділах народу українського...»¹⁷.

Зазначимо, що саме ці патріотичні настрої та апологія козацької славетності закидалися письменнику російськими чиновниками під час слідства у справі кирило-мефодіївських братчиків.

Пізніше П. Куліш із нотками самоіронії та скепсису прокоментує свої перші романтичні експерименти на ниві історіописання, зокрема вищезгадану «Повість об украинском народе». «Се була одна з тих утопічних і фантастичних праць без критики, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Москвою. Козаки в ній виступали яко нація, а все те, що становить націю, ігнорувалось або відкидалось до суперечного табору. Усіх козацьких воєрогів помальовано тут людодідами, а самих козаків праведними мучениками і благородними патріотами», — зазначає історик у своєму автобіографічному творі 1882 р.¹⁸

Звісно романтичні устремління панували у творчих пошуках раннього П. Куліша. Припускають, що в 1840-х роках його історичні праці загалом відображали настрої київських інтелектуалів, які утворили Кирило-Мефодіївське братство¹⁹.

«Я дивився на Костомарова, як на майбутнього Тацита, він на мене — як на майбутнього Вальтера Скотта», — так згадував П. Куліш інтелектуальні устремління тієї доби²⁰.

Саме преклоніння П. Куліша перед В. Скоттом, на думку російського дослідника Б. Неймана, варто розглядати як визначальний чинник у формації його творчості²¹.

Зазначимо, що стосовно заснування товариства і своєї належності до кирило-мефодіївських братчиків П. Куліш посідав особну позицію. Зокрема, він наголошував, що не був серед його фундаторів і дізнався про братство пізніше. Відтак в автобіографічному «Історичному оповіданні» (1882) письменник стверджував, що «сю честь приписано мені не по правді»²².

Втім, романтичні інтенції, хоч і домінували в працях раннього П. Куліша, проте складали лише один шар із тих багатоманітних інтелектуальних, культурних і психологічних пластів, що формували неповторний візерунок його стилю мислення.

Зокрема, Є. Кирилюк уважав, що основа його світосприйняття – це «своєрідна романтична шелінгівсько-руссоїстична натурфілософія, поєднана з християнським “евангелізмом”, позбавленим, проте, всякої церковності»²³.

Інколи у творчості П. Куліша добачають впливи етики та пантеїзму Бенедикта Спінози²⁴.

Передусім, вирізняють елементи традиції неоплатонізму, яку Д. Чижевський характеризує як «філософію серця»²⁵. Імовірно, звідси походить думка про змагання між «внутрішнім» (серце) та «зовнішнім» (голова, розум), а також неоплатонічні ідеї про універсум, Боже Провидіння, духовність у світогляді П. Куліша.

Слід наголосити, що раціонально-просвітницький струмінь був досить помітним не тільки в тогочасній романтичній естетиці²⁶, а і в українському історіописанні загалом. Зокрема, пізньопросвітницькі складові посідають чільне місце у творчості М. Костомарова, М. Максимовича та інших українських романтиків.

Проте питання, наскільки дієвими були ці інгредієнти у творенні стильового профілю П. Куліша як приватного вченого, мабуть, є засадничим із перспективи потрактування його історичного письма та взагалі світосприйняття.

Власне, просвітницька проблематика пізніше проектувалася самим письменником щодо окреслення свого життєвого шляху. Остання неодноразово розглядається навіть у його прозових творах з автобіографічними мотивами та сюжетами.

Такими, приміром, є низка своєрідних автопроекцій у художніх творах, в яких проглядаються відомі дихотомії просвітницького мислення: архаїка/цивілізація, варварство/просвітництво і т. ін.

Наприклад, у повісті «Ульяна Терентьевна» П. Куліш протиставляє хутірську глухомань, у якій народився хлопчик Микола

(прообразом якого є сам автор), великим містам, мікросвіт яких представлений господарством та культурницьким укладом буття однойменної героїні твору (прототип поміщиці-сусідки Уляни Мужилівської)²⁷.

Зауважимо, що останню він означає як «панію великого коліна», а погляди, прищеплені йому У. Мужилівською, характеризує як аристократичні й ідеальні, які завдали йому пізніше чималої шкоди²⁸.

Цей контраст між старосвітським життям та міським культурництвом постає і на сторінках творів пізнього П. Куліша, приміром, у його «Хуторской философии и удаленной от света поэзии» (СПб., 1879), наклад якої (3 тис. примірників) повністю сконфіскувала російська цензура²⁹.

«У моєму дитинстві я був очевидцем вельми старовинних сцен, — пише письменник. — Люди, серед яких я обертався, були відсталі напівдворяни, малоосвічені попи, шкільні дяки й так звані в народі салогуби, дрібні торговці»³⁰. Відтак яскрава постать пані-ідеалістки різюче вирізнялася на сірому тлі патріархального середовища занедбаної чернігівської провінції.

Таким чином, погляди молодого письменника формувалися не лише в контексті тогочасного романтичного історіописання, а й впливів преромантичного просвітництва у версії Й.-Г. Гердера та Ж.-Ж. Руссо, зокрема з акцентуванням уваги на національній самобутності народів і їхніх культур, на тезі про «природний стан» людини тощо³¹.

Думки про просвітницьке/вчительське/менторське призначення творчої особистості тою чи іншою мірою постійно побутують у текстах П. Куліша, зокрема досить часто проступають серед його авторських інтенцій.

Відомий дослідник В. Петров характеризує ці устремління письменника як повчальні, зокрема твердить, що П. Куліш прагнув відігравати роль ментора у взаєминах з іншими особами. «Він ніколи не сумнівався в бездоганності своїх порад і завжди намагався високо тримати свій престиж мудрого ментора», — зазначає вчений³².

Вважають, що саме ці настанови спонукали П. Куліша до захоплення працями Ж.-Ж. Руссо, в яких він відшукував споріднені мотиви³³.

Недаремно сам письменник згадував про цього мислителя як «найкращого приятеля» часів вигнання³⁴, себто тульського заслання (1847–1850). Відтак твори Ж.-Ж. Руссо не раз згадуються в його тодішньому листуванні³⁵.

Український мовознавець Юрій Шевельов висловлює думку, що в поведінці й світогляді П. Куліша поєднувалися ролі пророка і вчителя водночас. «Він пропонує, він застерігає, він кличе, радить, наказує, вимагає, втручається, картає, загрожує. Як *ветхозавітний пророк, він один знає правду, путь спасіння й майбутнє. Але він також і вчитель, що дає своїм адресатам конкретні настанови, навіть конкретні завдання, що зробити, яку книгу прочитати і як її читати*», – підкреслює вчений³⁶.

Врешті, призначення романтичного Пророка, що постає як посередник між вищим, сакральним та буденним, профанним, органічно сполучається з роллю просвітницького Вчителя-наставника у творчій особистості П. Куліша.

Вірогідно, саме з просвітницькими компонентами мислення й пов'язана його схильність до тотального моралізаторства, що побутувала в найрізноманітніших виявах. Її споглядаємо в психологічних відчуженнях, особистих взаєминах, суспільних практиках і навіть історичних візіях та світоглядному кредо.

Невипадково низка дослідників згадують про моралізацію й ідеологізацію почуттів П. Куліша (Є. Нахлік)³⁷, його моралістичну вдачу (В. Петров)³⁸ і навіть про «моралістичну теорію національної місії», яку вбачають у романтичних пошуках «вищої правди» (В. Петров)³⁹.

Отож просвітницьке Моралізаторство сполучається в письменника й історика з романтичними прагненнями віднайти духовний, у певному сенсі, майже позачасовий Абсолют чи моральну Правду як універсальне мірило вартості і щодо світу минувшини, і стосовно тодішньої сучасності.

Відзначимо, що пошукування внутрішньої, моральної Правди сполучає П. Куліша, принаймні, в інтелектуальному сенсі з іншими українськими романтиками, зокрема з М. Костомаровим. Проте площини, або, точніше, контексти, таких пошуків суттєво різняться в цих, начебто близьких діячів, колишніх кирило-мефодіївських братчиків.

Якщо М. Костомаров, як фаховий історик, воліє обстоювати правду певного народу/нації, стану/соціальної спільноти, вре-

пшті окремої особистості, себто досить чітко локалізує межі її побутування, то пошуки П. Куліша не мають окреслених меж чи певних масштабів. Власне, вони скеровані у безмежжя!

Тим-то, правда в його уявленні виявляється в культурному / цивілізаційному поступі, просвітницькій/вчительській місії і навіть в осягненні вищого релігійного, духовного призначення. Такий підхід П. Куліш прагнув застосувати як до конкретних випадків та явищ тодішньої сучасності, так і стосовно світу минувшини.

Натомість М. Костомаров уважав недосяжним ідеал такої, майже абсолютної правди з перспективи дослідницьких практик на ниві історії, хоч і неодноразово апелював до волі Божого Провидіння у своїй творчості, зокрема в історичних працях. Водночас П. Куліш, попри свою поміркованість і раціоналізм, прагнув віднайти універсальне культурно-історичне й морально-етичне мірило вартості. Ця настанова є наскрізною у його творчості, зокрема в історичному письмі.

На цьому місці постає питання: чи не варто шукати витoki, принаймні, інтелектуальні, його контраверсійних історичних візій в означеному контексті?

Адже саме таке сполучення раціонально-просвітницьких і романтичних складових у стильовому профілі П. Куліша спричинилося до його доктринерства й різноманітних спроб формалізувати як дійсність, так і минувшину.

Приміром, В. Петров влучно називає його «людиною розрахунків і формул»⁴⁰, резонером й ідеологом, «прихильником педантичної абстрактності»⁴¹.

Проте П. Куліш не тільки прагне до універсального, цілісного й різнобічного осягнення дійсності, на що вказують його багатоманітні дослідницькі практики, а й намагається стилізувати та представити власні уявлення про минувшину/сучасність/майбуття у вигляді певних формул, тез та настанов.

Іншими складовими творчого феномену П. Куліша, на думку Є. Нахліка, є надзвичайна комунікативність та гетерогенність цієї особистості, яка формувалася в різних етнокультурних середовищах – українському, російському, польському та засвоювала досвід європейської, а в широкому сенсі – світової культури⁴². Відтак комунікативні здібності П. Куліша значною мірою нагадують успіхи молодого М. Максимовича,

особливо в його московську добу (1819–1834), зокрема його блискуче входження до тамтешніх літературно-мистецьких салонів і гуртків⁴³.

Однак, контакти М. Максимовича переважно обмежувалися персональними взаєминами лише серед російської й української громадськості. Натомість польські впливи часом розглядаються як визначальні в інтелектуальних і світоглядних трансформаціях П. Куліша, принаймні, на ниві українського історіописання.

Низка українських учених (Д. Дорошенко, М. Кордуба та ін.) твердять, що джерела перетворень його історичних візій слід шукати саме на польських теренах. Зокрема, йдеться як про персональні впливи відомих польських діячів (М. Грабовський, Е.-Л. Руліковський, К. Свідзінський та ін.), так і варшавський період життя та діяльності П. Куліша (1864–1867)⁴⁴.

Наприклад, постать М. Грабовського, якого дослідниця О. Юровська означає як «польського культурника з панславістичними ідеями, романиста з життя українсько-польської доби»⁴⁵, у певному розумінні, є взірцем для наслідування раннім П. Кулішем.

Зазначимо, що й сам письменник, уже на схилі свого віку, тепло відгукується про М. Грабовського і підкреслює, що їхня дружба тривала до смерті останнього⁴⁶. «*Все вироблене польською інтелігенцією, все засвоєне нею від Європи шляхом культури зробилося моїм надбанням за посередництва Михайла Грабовського*», — так характеризує письменник роль цього діяча у своєму інтелектуальному становленні⁴⁷.

Помітне місце П. Куліш відводить і польському бібліоману К. Свідзінському, якого називає Ultra-аристократом, зокрема підкреслює, що він збагатив його різноманітними відомостями⁴⁸.

Однак, не меншу, а, можливо, навіть більш поважну роль, особливо у молоді роки П. Куліша, відігравали його зв'язки з низкою відомих російських літераторів, митців, учених, критиків тощо.

Наприклад, варто наголосити на тривалих взаєминах П. Куліша та російського критика, видавця журналу «Современник» Петра Плетньова⁴⁹. «Щаслива доля звела мене близько з найкращою, може, людиною, яка була тоді в російському Вавилоні, з близьким другом Пушкіна, Плетньовим», — згадував письменник на сторінках автобіографічного «Історичного оповідання»⁵⁰.

В іншій автобіографічній праці він підкреслював надзвичайну щирість і відкритість їхніх взаємин: «Полюбив Плетньов Куліша мов сина; мало не щодня бачились»⁵¹.

Та, попри розмаїття культурних та інтелектуальних елементів у світосприйнятті П. Куліша, вони інтегрувалися навколо українського романтичного ядра, хоч, звичайно, творили самотню стильову палітру, іноді в крайніх, екстремальних сполученнях чи контраверсіях.

Заразом надзвичайна відкритість П. Куліша до різноманітної комунікації досить дивно співіснувала з тим, що український літературознавець Михайло Могілянський влучно назвав «колючими рисами» його індивідуальності⁵².

Можливо, цей обрис його особистості постав як реакція на надзвичайний динамізм письменника як в інтелектуальній сфері, так і на ниві повсякденного життя (видавнича і службова діяльність, редакторська й перекладацька практики, господарські клопоти і т. ін.). Вони виявляють схильність П. Куліша до новацій, здатність швидко адсорбувати новітні суспільні й культурні практики, залишати позаду колишні орієнтири й особисті взаємини і т. ін.

В. Петров відзначав несподіване сполучення у його вдачі максималізму і радикалізму з «чисто-хуторянською поміркованістю» й розважливістю⁵³.

Оригінальну інтерпретацію інтелектуальних, світоглядних і психологічних екстрем П. Куліша запропонував Є. Нахлік.

На його думку, з дитячих років «майбутній письменник виніс безмежну любов до матері й "комплекс батька", переборення якого становить істотну частину символічного змісту його творів. Уся Кулішева доля і його психологічні контроверзи зумовлені суперечностями та внутрішньою боротьбою у його психологічному типі двох успадкованих надто різних, навіть мало сумісних між собою первнів його батьків — отчого і материного...»⁵⁴.

Мабуть, саме цей комплекс (чи комплекси!) спричинилися до того, що дослідник означає як «парадигму зигзагів», ідеологічних крайнощів у громадській діяльності П. Куліша⁵⁵.

Відзначимо, що навіть його службову практику у Варшаві (1864—1867) Є. Нахлік трактує в контексті подолання письменником комплексу «авторитарного батька» з патріархаль-

ною владністю, котрий програмував життєвий сценарій сина в руслі «урядницької кар'єри».

Цей алгоритм не міг бути реалізований П. Кулішем раніше, позаяк арешт у справі кирило-мефодіївців та тульське заслання перекрили йому традиційні шляхи до адміністративно-чиновницької й викладацької діяльності⁵⁶.

Схожі думки висловлювали й деякі сучасники П. Куліша. Зокрема, О. Барвінський зазначає, що листування іноді вказувало його «вдачу, унаслідовану по своїм батькови»⁵⁷. Та й сам письменник характеризував Олександра Куліша як особу з «жорстокою вдачею»⁵⁸.

Врешті, експерименти П. Куліша на ниві українського романтичного історіописання постають як складне, суперечливе мереживо, зіткане з різнорідних інтелектуальних впливів, соціо- та етнокультурних вимог, психологічних настанов і сплесків творчої експресії.

Взірцем історичного буття для нього є Київська Русь, існування якої визначається Божим Духом та ґрунтується на природному праві. Відома метафора пізнього П. Куліша про «староруцину»/староруські часи є вельми показовою, позаяк вона містить то приховану, то очевидну опозицію до тодішньої сучасності.

Однак у різні періоди творчої біографії П. Куліша, зокрема навіть у добу козакофільства та культурництва, киево-руській спадщині відводилася важлива роль в українській минувшині.

Приміром, у популярному історичному нарисі «Історія України од найдавніших часів» (1861) автор висвітлює ці часи як добу, коли «грецька віра» надала Руському світу «людськості», себто культурницьких рис, та зв'язала між собою різні землі⁵⁹.

Власне, епоха Київської Русі в його поданні є культурною і духовною основою, ба навіть вихідною точкою історичного буття східного слов'янства. Водночас автор схильний до трансцендентного піднесення Провидіння Божого й людської духовності, які визначають канони існування українського народу/нації.

Зокрема, його поема «Україна. Од початку України до Батька Хмельницького» розпочинається з появи українського народу з темряви небуття в сенсі пізнання Творця⁶⁰. Дух Божий постає в П. Куліша то у вигляді природної основи (пантеїзм), то як вища сила/істота, котра керує людським буттям (теїзм).

На цьому місці варто підкреслити, що релігійно-духовні складові посідали неабияке місце в світосприйнятті як кирило-мефодіївських братчиків узагалі, так і в ієрархії цінностей молодого П. Куліша зокрема.

Недаремно в авторефлексіях, представлених у багатьох працях, споглядаємо згадки письменника про його щирі релігійність за часів Кирило-Мефодіївського братства. Відтак він навіть називає себе «ентузіастом біблійного слова»⁶¹.

У схожому сенсі П. Куліш характеризує й тогочасні духовні устремління кирило-мефодіївців. «Треба се знати, що *київська молодіж, про котру мова, була глибоко просвічена Святим Письмом*; що се була молодіж високої чистоти духовної і що апостольство любові до ближнього доходило в ній до ентузіазму», — каже автор⁶².

Зауважимо, що в поемі «Україна» виявилися й специфічні риси стильової формації П. Куліша як романтика. Адже він не тільки сприймав історію українського народу як морально-естетичну систему, а й намагався подати її у вигляді синкретичної цілісності. Відтак у сенсі архітектоніки цей твір є комбінацію оригінальних народних та стилізованих під них авторських історичних дум!

Властиво, таке сполучення виказує два шари в репрезентації української минувшини.

Перший шар становлять, власне, пам'ятки народного/національного духу. Натомість другий, доповнювальний, складають авторські артефакти, що актуалізують, відтінюють та пояснюють засадничі перетворення в царині історичного буття народу/нації.

Ця конструкція не тільки задає своєрідну логіку розгортання фактографічного матеріалу, а й витворює ефект неподільності, стильової синкретичності у сприйнятті читача, хоч письменник чітко розділяв народні й авторські думи.

«А щоб усяк знав, що моє, а що чув од бандурників, кладу ознаку. Ото зараз з самого початку книжки до первой думи — моє; дума перва — моя; друга — моя; опріч вірш: 9—12; дума третя моя, опріч вірш: 146—149; четверта — моя, опріч вірш 1—4, 85—112; думу шосту чув од бандурників, опріч вірш: 1—9, 75—92; сьому чув од бандурників, опріч вірш 1—39; восьму чув од бандурників, опріч вірш: 1—10;

думу дев'яту чув од бандурників, опріч вірш: 11 – 38, 107 – 134 да опріч пісень про Наливайка й про Лободу; дума десята моя; одинадцята – моя; дванадцяту чув од бандурників, опріч вірш: 121 – 201», – наголошує автор у спеціальній примітці⁶³.

У певному сенсі другий, стилізований шар в архітектоніці «України» П. Куліша нагадує подання української історії в низці праць М. Костомарова, зокрема репрезентацію можливого в статусі дійсного (уявні діалоги, динамічні описи воєнних дій і т. п.) на сторінках його монографії «Богдан Хмельницький»⁶⁴.

Утім, уже в 50-х роках XIX ст. виявляються специфічні риси мислення П. Куліша, насамперед, нахил до крайніх оцінок і тлумачень. Причому вони побутують як у його взаєминах, так і в працях.

Приміром, його приятель, із тульських часів, лікар Іван Славницький згадував, що, відгукуючись про інших письменників, «він ставився (до них. – О. Я.) швидше суб'єктивно, ніж об'єктивно і нерідко перебільшував і похвалу, і засудження, в людях він цінував передусім моральні чесноти»⁶⁵.

Схожі вподобання П. Куліша простежуються і на сторінках його праць. Наприклад, історик загострює моральний, духовний чинник до максимально можливих меж у своєму тлумаченні причин війни поляків і українців у середині XVII ст. «...Малоросія та Польща являють собою ледь чи не єдиний приклад війни із-за *ображеного почуття людської гідності*, до якого домішались інші кривди й образи, і вже як горючі матеріали кинуті в готове полум'я», – пише автор⁶⁶.

У його розумінні ця війна подається як апогей духовного конфлікту між шляхетством поляків та антишляхетством українців. Відтак антишляхетство українців, у візії П. Куліша, є важливою прикметою соціально-політичної незрілості суспільства в переддень Хмельниччини, зокрема – доказом їхньої неспроможності до самостійного державного життя.

Таким чином видавець-укладач «Записок о Южной Руси» (СПб., 1856–1857. – Т. 1–2), які спершу планувалися в дванадцяти томах⁶⁷, протиставляє духовний стан українського суспільства за гетьманства Б. Хмельницького та гетьманства К. Розумовського. Він вказує на «відсутність ідеї добра та справед-

ливості у вищому класі» за часів останнього⁶⁸ та обстоює думку про «внутрішню зіпсованість адміністративних форм, відомих нам під іменем *Гетьманщини* (курсив П. Куліша. — О. Я.)»⁶⁹.

Зазначимо, що в сенсі архітекτονіки «Записки о Южной Руси» вирізнялися істотними новаціями. Зокрема, автор-укладач подав не тільки етнографічний матеріал (думи, легенди, пісні тощо), а й супровідний текст. Причому останній є не стільки збіркою коментарів і тлумачень, скільки — контекстуальним вступом до цього матеріалу, зокрема щодо його походження, обставин і умов збирання, побутування серед народних «носіїв» і т. ін.

За великим рахунком, етнографічні, фольклорні джерела та авторський текст мали творити єдину стильову цілісність в очах читача!

Така архітектоніка нав'язує певні паралелі між стилізованою поемою «Україна. Од початку України до Батька Хмельницького» та «Записками о Южной Руси», зокрема щодо сполучення первинної основи зі сконструйованим, авторським шаром, який доповнює, розширює та задає контексти її висвітлення.

Приміром, О. Пипін уважав вищеназване видання матеріалів «чудовим за самими прийомами етнографічного дослідження»⁷⁰, хоч у ньому і виявилася «однобічна любов до своєї національності»⁷¹. В. Петров обстоював думку, що ця «книга мала бути етнографічною історією козаччини (розбивка В. Петрова. — О. Я.)»⁷².

Ба більше, за спостереженням Є. Нахліка, в «Записках о Южной Руси» П. Куліш «продемонстрував власний спосіб народовивчення»⁷³.

Тому низка дослідників звертають увагу на особливу роль етнографічної практики у його творчості. Зокрема, І. Теліга обстоює тезу, що «принцип етнографічної точності», порівняння зі зразками народної словесності, є визначальним мірилом в оцінках П. Куліша як критика різних творів⁷⁴.

Зауважимо, що плани письменника й історика щодо цілої серії «Записок о Южной Руси» виявляють універсально-просвітницькі настанови та орієнтири його мислення. Адже укладач-видавець прагнув репрезентувати народне/національне життя в неподільній цілісності, себто створити своєрідну українознавчу енциклопедію⁷⁵.

На думку В. Петрова, цей проект впритул наближав письменника до планів щодо видання часопису⁷⁶.

Взагалі творча натура П. Куліша вирізняється загостреним мистецьким відчуттям як навколишнього світу, так і минувшини. Недаремно в його рукописах знаходять чимало чудових малюнків до описаних історичних сцен або подій⁷⁷. Відтак історія народу сприймалася дослідником як своєрідна морально-естетична система, в межах якої й складалися взаємовідносини між різними етносоціальними спільнотами.

Саме в координатах цієї системи він й намагався досягнути «причини політичної вбогості Малоросії і кожному розуму, що вагається, довести, не дисертацією, а художнім відтворенням забутої та викривленої в наших поняттях старовини моральну необхідність злиття в одну державу південноруського племені з північним»⁷⁸.

Цей відомий вислів П. Куліша з епілогу до «Чорної ради», яка з легкої руки Віктора Петрова вважається першим українським соціальним романом⁷⁹, є показовим щодо ілюстрації його тодішніх творчих зацікавлень.

На думку Л. Окіншевича, концепція цього роману була запозичена автором із літопису Г. Граб'янки⁸⁰. Тому вищезгаданий В. Петров назвав «Чорну раду» романом з багатьма істинами, «причому кожен істину він (П. Куліш. — О. Я.) переказує й подає з холодною тверезістю історика, що хоче бути об'єктивним»⁸¹.

Врешті, художньо-естетична рецепція історичної минувшини в творчості П. Куліша є винятково сильною та гіперболізованою, хоч даються ознаки його соціальні й культурні інтенції. Проте навіть наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. автор «Чорної ради» та «Записок о Южной Руси» ще є поміркованим апологетом козацької героїки і слави.

Наприклад, в одній зі своїх популярних праць він відводить козацтву почесну роль захисника християнства од невірних татар і турків⁸². В іншій студії він подає тлумачення змісту слова «козак» як тогочасне визначення вільної людини, яка підпорядковувалася лише тій владі, яку визнавала добровільно⁸³.

Чільне місце в поглядах і світосприйнятті П. Куліша посідає тема культури та цивілізації, яка є наскрізною в його «хуторянській» візії початку 1860-х років.

Здавалося, що сам автор вагається між спокусами міської цивілізації та вкоріненим потягом до архаїчної, традиційної ідилії хutorянського буття, благами комфортабельного життя і неупорядкованістю поселенського побуту, городянською й селянською філософією.

У «Листах з хutora» (1861) П. Куліш доводить цей конфлікт майже до критичної, екстремальної точки, зокрема подає його як змагання між цивілізаторською брехнею та хutorянською правдою, панською мовою і Словом Божим, урешті-решт між міським просвітницьким розумом і прагматикою селянською обскурантизму!

Зауважимо, що автор навіть протиставляє різні образи української минувшини. Зокрема, він згадує про «завісу», намальовану на сторінках «Истории русов», яка заступила від нас «старосвітщину»⁸⁴, і Т. Шевченка, котрий розірвав її та «явив високий історичний спосіб словесної живописі»⁸⁵.

Водночас у рядках П. Куліша повсякчас відчуються виховні мотиви, ба навіть та чи інша просвітницька максима!

Невипадково в авторській публіцистиці подибуємо цікаві означення й оцінки засадних понять позитивістської хвилі, яка на той час досягла російських теренів, зокрема ідеї поступу. «А що прогресом, городяни, величаєтесь, то ми тому прогресу ціну знаємо», — іронізує «хutorянин» П. Куліш⁸⁶.

Письменник не цурався цієї теми і в історичних розвідках, зокрема в статті «Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию» (1862).

Наприклад, він розмірковував щодо умов, за яких є корисними цивілізаційні, культурницькі впливи та запозичення у взаєминах між донором і реципієнтом. Причому вирішував цю проблему на основі «моральної рівності» народів/націй⁸⁷, себто в романтичному сенсі, хоч і з суттєвим включенням просвітницького компоненту.

Побутувала в його текстах і проблема впливу цивілізації на різні стани суспільства. «Втім, по-перше, цивілізація тільки тоді корисна для народу, коли набувається ним за його власним бажанням, а по-друге, *цивілізація одного стану за рахунок інших станів є свого роду варварством, яке веде громадянське суспільство до деморалізації*», — наголошує П. Куліш⁸⁸.

Та, незважаючи на ці застережні міркування, автор не відкидає ідеї поступу та цивілізації. Зокрема, він іронічно відгукується про негативне ставлення низки тогочасних російських інтелектуалів до західних новацій: «Європейська цивілізація не є для нас чимось ненависним, як для московських слов'янофілів, котрі оголосили Захід гнилим та винайшли якийсь *руський погляд* (курсив П. Куліша. — О. Я.) на науки і мистецтва»⁸⁹.

В іншій праці він висловлює надію на відновлення малоросійської народної творчості в «просвіченому, невеликому прошарку суспільства, яке близьке до народу своєю любов'ю до нього та свідомо продовжує його *духовне життя у нових формах цивілізації*»⁹⁰. Причому основою цього оновлення у візії П. Куліша постає «нова життєва сила», яка мала сполучити старі й нові часи⁹¹.

Загалом в авторському письмі споглядаємо традиційні романтичні опозиції: старе/нове, внутрішнє/зовнішнє, моральна/матеріальна (фізична, механічна) сила і т. ін.

Наприклад, П. Куліш розглядає історичне дійство як сполучення моральних і матеріальних завоювань. «Будь-яка сила прагне посісти належне їй місце, рівновага ж між силами виступає загальним для всього світу законом», — пише історик⁹².

Отже, стара-нова тема цивілізації з просвітницькою, можливо, певною мірою навіть з позитивістською підкладкою (поступ, закон) сполучається з романтичними прагненнями автора вдихнути нове буття в народний дух (внутрішню, моральну силу) та віднайти його модерного репрезентанта.

Такі міркування П. Куліша почасти були реакцією на відому польську тезу про цивілізаційну роль католицизму на східних кресах.

Заразом вони — відголос на тогочасні інтелектуальні новації, передусім на позитивізм з його ідеєю культурного поступу людства, який він сприймав за посередництвом праць низки європейських авторів. Зокрема, на початку 1862 р. П. Куліш перекладав студії англійського історика Томаса-Бейбінгтона Маколея⁹³.

Варто наголосити, що Є. Нахлік формулює зазначену суперечність в іншому контексті, себто не як змагання романтизму з позитивізмом, а як конфлікт руссоїстського типу (за Ж.-Ж. Руссо) між цивілізацією та природним станом⁹⁴.

Проте з огляду на риси інтелектуальної подібності, почасти навіть наступності просвітницького раціоналізму та позитивізму, думка про полістильну природу поглядів П. Куліша є досить вмотивованою.

Зрештою, культурні, цивілізаційні чинники відігравали неабияку роль у світосприйнятті письменника-публіциста і разом історика-аматора впродовж 1850—1860-х років та в його пізніших інтелектуальних і світоглядних зрушеннях.

Приміром, Д. Дорошенко вважав, що культура з часом стала його своєрідним кумиром⁹⁵, а В. Петров характеризував погляди П. Куліша наприкінці 1850-х років як «культурницький радикалізм»⁹⁶.

Він же відзначив двоїстість його ставлення до цивілізації, яке виводив із суперечливого соціокультурного становища П. Куліша, що залежно від обставин почувався і городянином, себто носієм міської культури, і хуторянином, тобто репрезентантом традиційного укладу українського життя.

На думку В. Петрова, «Петербург і Україна, столиця й провінція, місто й хутір були для Куліша з того чи іншого погляду, за предмет найзначніших вагань... *І до самісінької смерти не з'ясував собі Куліш, чи то він столичний журналіст чи дрібний хуторянин*»⁹⁷.

Такі вагання, переміни, особливо добре виявилися в подорожніх враженнях і рефлексіях П. Куліша, зокрема під час відвідування європейських країн 1858 р.⁹⁸

Втім, життя в хутірській глухомані того ж 1858 р. хитнуло маятник настроїв письменника в інший бік. «*Тут я відчуваю себе вповні на своєму місці: тут не потрібно мені підійматися на диби, напружувати свої здібності та, так би мовити, ставити на карту все, чим наділила мене природа. На старість я зроблюсь відлюдкуватим пасічником та скотарем. Це світла риса на обрії мого темного та сумнівного майбуття*», — із захопленням зазначав письменник у листі до П. Плетньова від 30 вересня 1858 р.⁹⁹

Видається, що хуторянство П. Куліша було більше ніж ідеалом його приватного буття — одним із конкурентних способів формації, світосприйняття письменника й історика.

Ганна Шамрай слушно зауважила, що хутірські плани були «ясною зіркою» серед його складних і суперечливих обставин життя навіть у 1870-ті роки¹⁰⁰. Відтак 1879 р. вбілений сивиною

П. Куліш так схарактеризує своє соціокультурне становище: «Все ж таки я не зовсім хуторянин»¹⁰¹.

Зазначимо, що він досить докладно і точно відтворював власні світовідчуття, спричинені контрастністю свого соціального буття. «Я переносуюсь з крайнощі у крайність, і поселяюся після столиці в хуторі, — пише письменник. — Хутірське життя після столичного — найкраще, але в ньому є одна біда: адже людина, яка набралася вищих ідей — іноді, як реп'ях, — залишається на поталу свого безсилля, як звичайно буває безсилою одинока особистість, розлучена з тими, кого вона являє собою»¹⁰².

В. Петров уважав, що хуторянське світосприйняття П. Куліша доцільно розглядати як своєрідне романтичне осягнення теми втечі від цивілізації, пустелі, відмовлення від бажань і природи¹⁰³. Відтак філософські орієнтири стоїцизму просвітника і разом преромантика Г. Сковороди, попри певні критичні настанови щодо деяких площин його творчості, вочевидь, видавалися П. Кулішу своєрідним дороговказом у світоглядних пошуках¹⁰⁴. Проте, на відміну від Г. Сковороди, П. Куліш реалізовував філософсько-містичний ідеал усамітнення не в аскетично-платонічному, а в іншому культурному та соціальному варіанті¹⁰⁵.

Тим-то, хуторянство П. Куліша, вважає В. Петров, є своєрідною рецепцією руссоїзму, зумовленою як його суперечливим соціальним і культурним становищем, так і загальним характером українського громадського життя 1850-х років¹⁰⁶. Більше того, він навіть тлумачить «хуторянсько-народницьку концепцію» письменника в контексті аграрного соціалізму¹⁰⁷.

Інакше інтерпретував хутірську філософію П. Куліша відомий український письменник-неокласик Микола Зеров. На його думку, хутір для «Куліша не так його економічна база, як далекий від людської метушні кабінет»¹⁰⁸.

Властиво, хуторянська тема привносила і своєрідні ракурси у висвітлення масового, колективного героя на авансцені історії, які спостерігаємо в текстах П. Куліша.

Насамперед, це виявляється у самобутньому практицизмі його стилю мислення, яке автор прагне поширити і на побутування народу/нації як головного суб'єкта на історичній сцені, в поданні романтичного історіописання.

Приміром, письменник подає цікаві міркування у розвідці про завдання й призначення української критики. «Народ нічого не створює без практичного, життєвого сенсу, — пише П. Куліш. — Народ, у поетичних творах, свідомо й інстинктивно шукає задоволення своїх нагальних моральних потреб»¹⁰⁹.

В листі до Михайла Юзефовича від 19 січня 1857 р. П. Куліш досить цікаво коментує психологічні риси українського народу/нації, зокрема його схильність терпляче зносити московський гніт та визиски. «Докоряє нам Шевченко “овечою натурою”, отже, як поглянеш на всю історію, то *єсть у того сонму народного якийсь вищий розум*, і не дармо сказано: “терпи, козак, — отаманом будеш”»¹¹⁰.

Наведені зауваги є досить промовистими, позаяк демонструють особливості його романтичного світосприйняття. Якщо М. Костомаров апелює переважно до емоційних почувань, переживань, урешті до самої розбурханої чи навіть ошаленілої стихії народної маси, то П. Куліш прагне відшукати її життєвий, майже прагматичний сенс буття. Відтак він хоче віднайти колективний розум та логіку не тільки у потребах, а і в діях та звершеннях народу/нації і навіть намагається пояснити стан соціальної апатії, спираючись на міркування доцільності!

Варто наголосити, що «хуторянські» мотиви тою чи іншою мірою проступають і в історичних обсерваціях П. Куліша, який досить рельєфно сприймав соціокультурне тло минувшини.

Ця авторська риса виразно виявляється в його статтях, опублікованих в «Основі» (1861—1862) та інших працях, зокрема в «Борьбе шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра» (1863—1864) та «Падении шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра в XVII столетии» (1862—1863).

Саме розмаїтий склад населення колишньої Руської землі (вільний козацький, підневільний мужицький та привілейований шляхетський стани) розглядається автором як вихідна точка майбутніх потрясень¹¹¹.

Зауважимо, що П. Куліш досить специфічно сприймав і романтичну контраверсію про шляхетство поляків/антишляхетство українців. У його рецепції ці засадничі моральні виміри чи навіть риси народного/національного духу розглядаються і тлумачаться в соціокультурному контексті як вияв «панського необмеженого панування» й «козацької дикої свободи»¹¹².

З такої перспективи «козацьке варварство» уявлялося культурникові П. Кулішу не незвичайним виявом «героїчних» чи «молодецьких» віків народу, як його трактував, приміром, М. Костомаров, а реакцією на шляхетську, панську сваволлю.

«Козацьке варварство, про яке з шляхетським обуренням оповідають пани в своїх писаннях, було нав'язано іншим варварством, освяченим сеймовими постановами та єзуїтсько-релігійними поняттями. Якщо пани мали право плекати шляхетсько-католицьку державу за рахунок благоденства мільйонів та за рахунок свободи сповідання іновірців, то й козаки мали право постійно підривати цю державу», — зазначає П. Куліш¹¹³.

На цьому місці слід підкреслити, що, попри романтичну ідеалізацію козацтва, він досить критично і скептично оцінював його історичну природу. *«Республіка козацько-українська це незаконнонароджене чадо республіки шляхетсько-польської, що зберегло риси свого походження»,* — наголошує автор¹¹⁴. Вочевидь, такий скепсис спирався на просвітницько-раціональні компоненти мислення, які відігравали важливу роль у світосприйнятті П. Куліша.

Заразом у його працях побутують і критичні, почасти навіть негативні оцінки козацтва та його історичної ролі. *«Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати. Тим часом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді й колючим будяком серед нашого дикого степу»,* — підкреслює П. Куліш¹¹⁵.

Ба більше, в «Історії України од найдавніших часів» (1861) автор порушив досить дражливу й специфічну проблему про межі висвітлення української минувшини, яка в романтичному історіописанні вирішувалася зазвичай однобічно і вибірково — апологія козацької слави та героїки.

За висловом Д. Багалія, «тут він (П. Куліш. — О. Я.) є новатор, реформатор, бо каже, що в неї (історію. — О. Я.) входило все те, що росло, цвіло й умирало, а не сама тільки козаччина, і влучно виступає проти тодішнього висовування на попереднє місце козаччини»¹¹⁶.

Отож у сприйнятті П. Куліша як історика *«козаки були учнями жовнірів і не поступалися своїм взірцям ані в жорстокості, ані в хижацтві, особливо, коли їхні вчинки виправдовувалися пом-*

стою ворогам української республіки, угодникам її гнобителів та своїм особистим ворогам»¹¹⁷.

Такі констатації свідчили, що П. Куліш значною мірою позбувся романтичного піетету щодо козацтва на зламі 1850—1860-х років. Більше того, ці рефлексії впритул наближали автора до думок про дегероїзацію козацтва та його призначення/місію в українській минувшині і навіть щодо демістифікації всієї національної історії!

Наприклад, у листі до Олександра Кониського від 23 лютого 1863 р. П. Куліш подає досить цікавий коментар щодо історичних студій: «А найбільш дивно мені бачити людей, що працюють над рідною або над московською старовиною, не тямлячи ні польської мови, ні польської історії. *Таже ж наша історія тільки епізод польської і даремне ми з нею носимось, мов той дурень з торбою*»¹¹⁸.

Проте на той час колишній кирило-мефодіївський братчик ще не був готовий до радикального повороту й тотальної переоцінки всієї української минувшини. Відтак у його історичному письмі простежуємо традиційні романтичні розумування про козацьку воллю та братство¹¹⁹, духовний вплив старшини на простонародну масу¹²⁰, моральне виправдання грубої й фізичної сили «козацтва»¹²¹ і т. ін.

Заразом автор усвідомлював суттєву різницю між мотивами провідників повстань (К. Косинського, С. Наливайка та ін.) та звичайними козаками¹²².

Показну рису авторського мислення споглядаємо в його спробах соціокультурної локалізації історичного простору в ту чи іншу добу.

Приміром, П. Куліш уважав, що визнання шляхтичами, за часів польського короля Сигізмунда II, «всіх вільних ратаїв від Любліна до Овруча», не тільки істотно збільшило кількість захисників Корони, а у майбутньому поклало крайню межу поширенню Хмельниччини. Властиво, від тієї межі на Волині, на думку історика, починається Україна¹²³.

Слід наголосити, що соціокультурне ототожнення Русі, Руської землі з територією, на якій панує вічеве право, зустрічаємо і в його публікації 1866 р.¹²⁴

У соціокультурному плані автор часто трактує і відомі історичні діяння. Наприклад, добу І. Виговського чи «Виговщи-

ну» він розглядає як спробу «поставити на ноги старосвітську Україну»¹²⁵ та створити «козацьку шляхетську націю»¹²⁶.

Видається, що соціокультурний вимір відігравав неабияку, можливо, навіть провідну роль у формації поглядів і світосприйняття П. Куліша. Приміром, навіть його авторефлексія щодо потрактування знайомства та взаємин з Т. Шевченком подається в соціокультурному сенсі!

*«Можна сказати, що се зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком – кармазинником. А були, справді, вони представителі двох половин козащини... Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого коліна, що спредкувіку не знало панищини, що стояло колись на узграницчі поруч із лицарями Лянцкоронськими, Претвичами, Вишневецькими, обороняючи Полуденну Русь, Литву і Польщу, а потім волею пішло обороняти Московщину», – пише письменник*¹²⁷.

Окрім того, П. Куліш виявляє неабияке зацікавлення побутуванням різних соціальних верств. Відтак в авторському уявленні світ минувшини постає як досить складний, гетерогенний та розмаїтий у соціокультурному сенсі, а не як поляризований, розламаний на кілька половин, що властиво адептам романтичного історіописання.

Зокрема, в рукописі популярної праці «Коротенька історія нашого народу українського, як він проявивсь проміж іншими народами, що з ним діялось із давніх давен і як він пробув на світі аж до нашого часу», написаному, правдоподібно, на початку 1860-х років, автор порушує питання про очікування різних соціальних верств за доби Хмельниччини, зокрема православного духовенства, міщан¹²⁸.

Загалом в історичному письмі П. Куліша на початку 1860-х років споглядаємо кілька відмінностей щодо загальних стильових канонів українських романтиків: 1) прагнення виявити прагматичний, раціональний струмінь, життєвий сенс у побутуванні колективного, масового героя; 2) відкрите зіставлення різних станів із української минувшини, що вело до критичної, іноді навіть скептичної рецепції козацтва як соціальної спільноти й історичного явища; 3) спроби переглянути романтичні уявлення про змістовну й просторово-хронологічну локаліза-

цію, власне, українського минулого, зокрема розширити його за рахунок побутування різних соціальних верств та інших народів; 4) пошуки соціокультурних, цивілізаційних вимірів людської історії, що виявилися у спробах віднайти рівновагу між архаїчними ідеалами старосвітського життя й культурницькими вимогами поступу цивілізації.

Врешті, світосприйняття і погляди П. Куліша в 50-х — на початку 60-х років XIX ст. були дещо своєрідними, але все ж таки більш-менш вкладалися у межі тогочасної народницько-романтичної парадигми, хоч і з великими вкрапленнями просвітницько-раціональних складових (тотальна моралізація й резонерство, формалізація дійсності та минувшини, преромантичні дихотомії: цивілізація/природний стан, культура/варварство і т. ін.).

Недаремно цей історик та письменник досить точно сформулював лейтмотив тогочасних творчих пошуків, які панували серед петербурзьких українців на початку 1860-х років: *«Головна наша мета — пізнати самих себе, познайомитися один із одним, навчитися всього позитивного, всього життєвого один в одного, ствердитися в основних поняттях про народ та його потреби»*¹²⁹.

На перший погляд, тодішні рефлексії автора, здавалося, репрезентують певну спрямованість інтелектуальних перетворень на ниві сприйняття й подання української історії, зокрема позитивістські та просвітницькі включення, які вповні виявилися в ревізіоністському повороті П. Куліша 1870-х років.

Утім, їх складно назвати конечними чи домінуючими, себто такими, що незаперечно спричинилися до кардинальних стильових метаморфоз. Адже протягом 1860-х років П. Куліш завоював, акумулював та переосмислював різноманітний культурний, інтелектуальний і соціальний досвід з обсягу різноманітних практик — чиновницької, громадської, літературної, перекладацької, редакторської, популяризаторської та інших, що для історика-аматора мали неабияке значення!

Отож питання про інтелектуальні та світоглядні джерела, мотиваційне піддрунтя ревізії поглядів П. Куліша, що сталася в 1870-х роках, і досі залишаються актуальними, позаяк продукують чимало припущень, аналогій та інтерпретацій.

Ревізіоністський поворот 1870–1880-х років. Від романтика-культурника до консерватора-скептика

1860–1880-ті роки в біографії культурника П. Куліша – це доба складних інтелектуальних, світоглядних та життєвих викликів і випробувань своїх сил на ниві багатоманітних соціальних практик, зокрема у досить незвичних ролях: чиновника-русифікатора на імперській службі у Царстві Польському, провідника національно-культурницького руху на Галичині, поборника українсько-польського порозуміння, перекладача й популяризатора Святого Письма тощо.

«Куди його доля кидала, він брався за таку працю, яка була йому спідручна», – так схарактеризував ці повороти своєї долі письменник в одному з автобіографічних творів¹³⁰.

Зростаючий динамізм соціального і політичного життя у добу модернізації Росії й Австро-Угорщини, нові явища на теренах українського національно-визвольного руху, інтелектуальні й культурні новації, які проникали в соціокультурні середовища імперії Романових та Габсбургів спонукали тодішніх інтелектуалів до переосмислення колишніх ідеологічних віх і світоглядних орієнтирів.

Уважають, що 1868 р. П. Куліш остаточно усвідомив потенційні можливості українського національного руху на теренах Галичини, зокрема його майбутні перспективи¹³¹. Заразом руйнівні і криваві революційні рухи, війни, повстання, терористичні акти 1870–1880-х років викликали в українських романтиків, зорієнтованих на досягнення морально-етичних і мистецько-естетичних вимірів народного буття, неприйняття, ба навіть відразу чи заперечення.

Згадаємо, приміром, сатиричну повість М. Костомарова «Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю», написану, імовірно, протягом 1879–1880 рр. Цю повість навіть називають політичною¹³² та розглядають як предтечу відомого твору «Скотоферма» англійського письменника Джорджа Орвелла¹³³.

У негативному сенсі щодо революційного досвіду висловлювався й П. Куліш, хоч і трактував його досить своєрідно. «*Ні в яку*

іншу революцію я не вірую, та й будь-яка інша революція у такому величезному пустиці, як наша Імперія, і немислима. Ні Англія, взірець революційної терплячості, ні Франція, зразок палких переворотів, не є нам прикладом. У цих тісно консолідованих націй покращення відбувалося знизу ввверх; у нас воно поки що можливо тільки у зворотному русі», — підкреслював він у листі до В. Шенрока від 14 жовтня 1889 р.¹³⁴

Водночас варто взяти до уваги й інтелектуальні канони позитивістської хвилі, яка на той час домінувала в науковій та суспільній думці на теренах Російської імперії, зокрема орієнтацію багатьох істориків на відомі культурні взірці.

Видається, що ці соціокультурні імпульси й інтелектуальні новації справили помітний вплив і на загострену, гіперболічну, схильну до крайнощів рецепцію П. Куліша, зокрема стали каталізаторами його ревізійністського повороту 1870-х років.

На російську громадськість докорінна переоцінка колишніх козакофільських поглядів П. Куліша, наявна в його «Истории воссоединения Руси», справила неабияке враження. Вона вважалася незвичайною, принаймні, за оцінками сучасників (М. Коялович, О. Пипін)¹³⁵.

Публікація інших праць П. Куліша та його інтелектуальні й світоглядні пошуки загалом викликали меншу цікавість, хоч і спричинили низку інвектив з боку відомих російських учених. Зокрема, М. Коялович після появи «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року» (Львів, 1882) висловив думку, що такі трансформації поглядів автора свідчать про його божевілья¹³⁶.

Вельми гостро і болісно на ці метаморфози П. Куліша відреагували українські діячі, особливо його недавні соратники та прихильники, зокрема М. Костомаров¹³⁷.

Поява першого та другого томів «Истории воссоединения Руси» викликала й гостру полеміку в київській пресі 1875 р.¹³⁸ Не бракує й академічних та неакадемічних інтерпретацій цих перетворень.

Попервах означені зрушення досить часто пояснювали, передусім, егоцентричною вдачею П. Куліша та його схильністю до масштабних й екстремальних творчих експериментів, зокрема неспроможністю віднайти оптимальну творчу синтезу (С. Єфремов)¹³⁹.

«Безмежна самовпевненість та безмірне самолюбство напрямляло його (П. Куліша. — О. Я.) до широких просторів світу», — зазначає Гнат Житецький¹⁴⁰.

Аналогічну думку висловив і М. Костомаров, давній товариш П. Куліша з часів кирило-мефодіївських братчиків. Зокрема, він наголосив у листі до Феофана Лебединцева від 18 квітня 1882 р., що П. Куліш — «людина з нестримним самолюбством; йому хочеться бути чим-то незвичайним, бути силою, духовною міццю, і його розбирає досада, що ні у своїх малорусів, ані у москалів (великорусів) він не отримував за собою такої влади, якої йому хочеться»¹⁴¹.

Інколи визначальним чинником, який спричинив кардинальну перемену історичних поглядів П. Куліша, визнають надзвичайно загострений і доведений до крайнощів сакральний символізм та романтичний естетизм (В. Шенрок)¹⁴².

Водночас прагнуть віднайти й соціокультурне підґрунтя світоглядного перевороту П. Куліша.

Зокрема, М. Грушевський тримався думки, що вирішальну роль у цих інтелектуальних зрушеннях відіграла його соціальна належність до «городових кармазинників», хутірного міщанства, якому він віддавав свої симпатії та розглядав як творчий чинник в українській історії¹⁴³. Адже про цю соціальну верству П. Куліш відгукувався надзвичайно прихильно. Він визнавав її представників «природними хранителями давніх святилищ», які плекали матеріальні й моральні зацікавлення в «релігійно-торгових корпораціях»¹⁴⁴.

М. Драгоманов навіть відзначав цінний внесок П. Куліша у висвітлення соціальної ролі міщанства на ниві відродження південно-західної Русі XVI—XVII ст.¹⁴⁵

Вважають, що саме з «середньою верствою» пов'язаний і соціальний ідеал цього українського письменника й історика (Є. Нахлік)¹⁴⁶.

Інтелектуальне переродження П. Куліша розглядають і в консервативно-релігійному плані, зокрема трактують його в постромантичному сенсі. Причому визначальним чинником у його консервативній еволюції, вбачають сприйняття ним позитивістської філософії зі збереженням неоплатонізму як світоглядного орієнтиру (М. Скринник)¹⁴⁷.

Зазвичай переломну роль у творчому спадку П. Куліша відводять тритомній «Истории воссоединения Руси» (СПб.,

1874. — Т. 1—2; М., 1877. — Т. 3), яка ознаменувала докорінну метаморфозу його поглядів.

Ця студія високо цінувалася М. Грушевським, який наголошував, що, попри своєрідні інтелектуальні вподобання її автора, це — «все-таки твір *дуже талановитий і дуже цінний* навіть з науково-історичного (курсив М. Грушевського. — О. Я.), дослідницького становища»¹⁴⁸. В «Історії України-Руси» М. Грушевський підкреслив, що «История воссоединения Руси» залишалася «надовго *найвизначнішою працею по історії початків козаччини*»¹⁴⁹.

Схоже оцінював «Историю воссоединения Руси» й Д. Багалій. «Ця праця була задумана широко, і якщо б вона була завершена, і з неї були б вилучені декілька надто різких та суб'єктивних висновків, то вона мала посісти *дуже видатне місце*»¹⁵⁰.

Вважають, що витоки авторських задумів з обсягу цього проекту сягають, щонайменше, початку 1867 р. Зокрема, в листі від 1 лютого того ж року до М. Костомарова П. Куліш повідомив про свій намір написати книжку з історії виникнення та поширення козацтва до часів Б. Хмельницького¹⁵¹.

Крім того, кілька праць П. Куліша з історії козацтва побачили світ ще на початку 1860-х років.

«Відтоді ця історична монографія стає своєрідною ідеєю фікс Куліша протягом решти життя: він оддається їй у 1874—1878 рр., повертається до неї час від часу у 80-х і першій половині 90-х, вважаючи її за одну з найважливіших праць своєї багатогранної літературної та наукової діяльності», — відзначає Є. Нахлік¹⁵². Так чи інакше, цей проект П. Куліша варто розглядати як найбільшу та найголовнішу історичну студію в його творчій спадщині.

Вочевидь, інтелектуальною предтечею чи прототипом «Истории воссоединения Руси», за виразом М. Грушевського¹⁵³, була стаття «Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами», надрукована у львівській «Правді» 1868 р.

Ця розвідка П. Куліша вже тоді вигідно вирізнялася, порівняно з іншими працями, відтворенням ранньої історії козацтва на широкому соціальному та культурному тлі. Приміром, М. Драгоманов уважав зазначену працю однією з найкращих студій із української історії¹⁵⁴.

Більше того, за спостереженням Д. Багалія, в «Первому періоді...» П. Куліш дійшов до «негативного погляду на наслідки

козацької боротьби», що призвела до занепаду Польської Корони¹⁵⁵, себто безпосередньо наблизився до ревізії романтичного козакофільства. У переробленому вигляді зазначена стаття ввійшла до першого тому «Истории воссоединения Руси»¹⁵⁶.

У цій розвідці споглядаємо подальшу трансформацію зацікавлень П. Куліша, зокрема його звернення до соціокультурних вимірів світу минувшини та соціальної поверхні історичного руху. Така тенденція з'явилася в його працях на межі 1850–1860-х років.

На думку В. Шенрока, «История воссоединения Руси» була запланована як великий дев'ятитомний проект, який так і не був завершений¹⁵⁷. Та й сам П. Куліш у листі до Михайла Павлика від 15 грудня 1892 р. повідомляв, що йому *«хотілось би напечатати дев'ять томів, на шану дев'ятох сестер-гречанок, що ласкаві до нас, іще поки що темної темноти»*¹⁵⁸.

Проте, ймовірно, авторські задуми визрівали поступово. Зокрема, в листі П. Куліша до О. Барвінського від 24 серпня 1874 р. йдеться про друкування двотомника під назвою «История украинского козачества до Богдана Хмельницького», хоч автор висловлює намір написати й загальну «Історію України і Галичини»¹⁵⁹.

Проте вже в листі від 3 березня 1876 р. до тієї ж особи П. Куліш згадує про 3 та 4 томи цієї праці, хоч і визнає, що останній том він ще навіть не почав писати¹⁶⁰.

Втім, з часом до первісних задумів П. Куліша було внесено істотні корективи. «“Историю воссоединения Руси” не веду я далій, а перероблюю, скільки моєї моги серед хуторного безлюддя; ба й самий перероб я тільки програмую собі мовчки. Програму перероб неповну ще скомпонував я під назвою “Отпадение Малороссии от Польши”...», — зазначав письменник у листі до О. Барвінського від 28 липня 1889 р.¹⁶¹

Останню працю він спершу розглядав як *«вироблений фундаментально конспект до писання IV-го і дальшого томів “Истории воссоединения Руси”»*, про що згадував у листі до Івана Пулюя 3 серпня 1878 р.¹⁶²

Мабуть, у процесі роботи студія «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» істотно розширилася. Тому автор вирішив видати її як самостійну працю, але на перспективу далі розглядав як частину свого багатотомного проекту.

Заразом давалися взнаки й громадські зацікавлення П. Куліша. Зокрема, висловлюють думку (В. Шенрок), що він хотів виданням цієї роботи перешкодити відкриттю пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві, яке відбулося 1888 р.¹⁶³ Адже в «Хуторской философии и удаленной от света поэзии» автор називає цього гетьмана «українсько-польським Батиєм»¹⁶⁴.

Зауважимо, що студія «Отпадения Малороссии от Польши (1340—1654)» (М., 1888—1889. — Т. 1—3) була важливою інтелектуальною і світоглядною віхою у творчості П. Куліша. Причому її автор значною мірою переорієнтовується на польську аудиторію.

Наприклад, досить прихильно історик відгукується про культурницьку і господарську роль польської аристократії в колонізації українських обширів¹⁶⁵.

Одразу після публікації цієї тритомної студії П. Куліша з'явилися негативні оцінки та закиди Товариству історії та старожитностей російських, яке видало книжку у своїх «Чтениях» (М. Коялович та ін.)¹⁶⁶.

Та найбільше російських критиків непокоїли не стільки антикозацькі інвективи автора, зокрема щодо Б. Хмельницького, скільки полонофільські мотиви та настрої, які простежувалися в монографії. Зокрема, член Товариства, російський історик Г. Карпов був змушений виступити зі спеціальними поясненнями стосовно публікації вищезгаданої праці П. Куліша, хоч і скритикував його погляди щодо постаті Великого гетьмана¹⁶⁷.

П. Куліш навіть почав писати українську версію цієї студії — «Повість про Українську землю, як вона вибилась із-під Польщі і прийшла під Московську державу (1340—1654)», але згодом облишив цей задум¹⁶⁸. Загалом, на думку сучасних дослідників, «Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654)» є значно слабшим в історіософському сенсі, порівняно з опублікованою версією «Истории воссоединения Руси»¹⁶⁹.

Врешті, навіть після видання «Отпадения Малороссии от Польши (1340—1654)» П. Куліш трактував цю працю як «програму майбутньої своєї роботи»¹⁷⁰, себто оновленої версії «Истории воссоединения Руси».

На «чотири томи “Історії воссоединения Руси” і на три томи “Отпадения Малороссии от Польши” дивлюсь я з упованням, що вирвусь таки в Варшаву, Петербург і Москву (а може, й за границю) та й вироблю з цього накиду твориво скрізь повне і в пов-

няві своїй гармонійне», — зазначав він у листі до М. Павлика від 28 листопада 1892 р.¹⁷¹

Однак не так сталося, як гадалося. Невпорядковане хутірське життя й господарські клопоти, новий-старий просвітницький проект з перекладу Біблії українською мовою, на якому повною мірою сконцентрувався інтелектуально й фізично письменник з 1893 р., кінець-кінцем відсунули його наміри з кардинальної переробки другої, розширеної версії «Истории воссоединения Руси» на невизначений термін. Відтак вона залишилася і дійшла до нашого часу у вигляді «накиду» — авторського списку, в якому лише намічено первісне групування матеріалу.

Цей список до другого, доповненого, переробленого та неопублікованого видання «Истории воссоединения Руси» складається з семи томів¹⁷². Причому останні томи складено, головним чином, із матеріалів іншої опублікованої студії «Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654)»¹⁷³.

Під час написання і підготовки «Истории воссоединения Руси» автор вносив і певні корективи до загальної конструкції багатотомника.

У другому томі він повідомив про намір включити до багатотомника зібрання джерел — «Материалы для истории воссоединения Руси» (вийшов тільки один том у 1877 р.) та бібліографічних, рецензійних матеріалів і розвідок, зокрема й інших авторів — «Критико-библиографические работы для истории воссоединения Руси» (не вийшло жодного тому)¹⁷⁴.

Автор також підготував другий том «Материалов» до історії козацтва на початку XVII ст., однак так і не зміг його опублікувати. За свідченням В. Романовського, 1919 р. цей том планувала видати Українська академія наук, але також проект не було реалізовано¹⁷⁵.

На цьому місці слід сказати, що запланована архітектоніка зазначеної багатотомної студії вкотре виявляє стильовий синкретизм П. Куліша, який простежується ще в його працях «Україна...».

Проте конструкція «Истории воссоединения Руси» має і суттєві відмінності, позаяк в цій праці йдеться вже не про стилізоване подання минувшини в сенсі наслідування чи трактування пам'яток народного/національного духу, а практично подано повноцінне інформаційне забезпечення вели-

кого авторського тексту, себто його джерельний та критично-бібліографічний супровід!

В. Іконников з приводу авторських задумів П. Куліша справедливо зауважив, що при «такому розподілі роботи та способі викладу, природно очікувати, що *головна праця автора розтягнеться у нескінченність*»¹⁷⁶.

Так воно і сталося. П. Куліш працював над другою, оновленою версією «Истории воссоединения Руси» майже до кінця життя.

Зазначимо, що після видання перших двох томів «Истории воссоединения Руси» (1874) погляди і світосприйняття П. Куліша зазнали суттєвої еволюції. Про її масштаби можемо судити зі вступної зауваги до першого тому «Материалов», в якій він наголосив, що вважав би «істинним благополуччям дожити до другого видання цих двох томів, щоб багато чого в них переробити, і тим зупинити ту шкоду, яку вони чинять людям, недостатньо обізнаним у предметі моїх студій»¹⁷⁷.

Слід наголосити, що досить гостра передмова була написана П. Кулішем і до третього тому «Истории воссоединения Руси» (1877). Проте автор, зрештою, дослухався до порад російського історика К. Бестужева-Рюміна, котрий скеровував його на академічний підхід, і все ж таки вилучив цю передмову зі свого тексту¹⁷⁸.

Передусім, слід зупинитися на авторських мотиваціях, проголошених П. Кулішем у цьому тритомнику. Вони сформульовані дещо в абстрактному, ідеалістичному вигляді.

Автор наголошує, що пропонує цю працю для ствердження «фабули історії південноруського світу» і навіть поступається своїм «досягненням ідеалу, виношену в думці»¹⁷⁹. Тож спершу видається, що йдеться нібито про практичну, компромісну візію української історії!

Втім, це враження ефемерне. Адже далі П. Куліш із властивою йому категоричністю твердить: «Не жага “суєт славиці”, а жага духовної свободи змусила його представити свою роботу раніше можливої для неї довершеності»¹⁸⁰.

Ця сентенція акцентує увагу на критичному, самоцінному потенціалі студії, на проголошенні інтелектуальних новацій. Бо йдеться про духовну свободу історика й письменника, а, щонайменше, про його звільнення від світоглядних пут!

Це чудово усвідомлював і сам автор багатотомника, котрий у листі від 28 листопада 1874 р. до О. Барвінського протиставив свою працю відомим студіям М. Костомарова з української минавшини. «Ми написали історію про два народи-антиподи», — ре-зюмує П. Куліш свої розлогі розумування¹⁸¹.

«История воссоединения Руси» розпочинається з формулювання установчих положень автора, які демонструють його мірилу вартості стосовно світу історії, її рушіїв тощо.

Власне, квінтесенцію своїх поглядів він проголошує вже на першій сторінці твору: «Є щось виправдувальне у тріумфі навіть і грубої сили над безсиллям її противників, якщо це торжество йде поступово та не змінює своєю характеру протягом цілого ряду сторіч. Видовище природи, в найвеличніших і найменших її розмірах, заспокоює наше почуття, що обурюється супроти цієї думки, яка на кожному кроці відображується нам у живих прикладах. Таке виправдувальне своєю послідовністю торжество становить Русь стосовно Польщі»¹⁸².

В іншому місці праці автор висловлюється ще категоричніше: «Сила — в історії єдине мірило значимості, позаяк вона знаменує життєвість, а життєвість означає право на життя, тобто — незаперечну правду»¹⁸³.

Наведені зауваги дозволяють констатувати натуралістично-позитивістські ознаки в поглядах П. Куліша стосовно змістовного наповнення цього поняття.

Зауважимо, що протягом 50-х — 60-х років XIX ст. «сила» розглядалася П. Кулішем переважно в морально-етичному розумінні, що відображало його романтичне світобачення. Кардинальні зрушення щодо інтерпретації цього поняття спостерігаємо саме в «Истории воссоединения Руси».

З одного боку, цей термін визначається через традиційні морально-етичні прикмети («правда»), зазвичай властиві романтикам.

З другого, явним є натуралістичне тлумачення згаданої дефініції, зокрема наближення її до природничих категорій («життєвість»). Причому і сама «правда», як одна з позачасових цінностей чи мірил вартостей романтиків, визначається через позитивістські «життєвість» і «поступовість».

Більше того, П. Куліш навіть риторично запитує свого читача: «Чому регулятором вимог, які ми висуваємо до історії, не

зробити нам закон явищ біологічних, приступних спостереженню кожного, помітних?»¹⁸⁴. Ця сентенція нагадує відомі пасажі англійського вченого-позитивіста Генрі Томаса Бокля¹⁸⁵, студії котрого були вельми популярними в Росії у 60-х — на початку 70-х років XIX ст.

Досить цікавими є й думки П. Куліша щодо дослідницького інструментарію історика, висловлені в цьому тритомнику: «...минуле наше потребує від нас такого повного у всіх подробицях вивчення, яке засвоєно методом природознавців; і що наше майбуття тільки тоді перестане бути для нашого розуму незрозумілою грою, коли наука історії, мобілізувавши на допомогу повний контингент людських знань, поставить перед нами факти нашого минулого з такою певністю, з якою математика ставить свої теореми»¹⁸⁶.

Отож наведені цитати незаперечно свідчать про своєрідні інтелектуальні впливи на творчість П. Куліша, а за великим рахунком — про суттєві вкраплення позитивізму в його пізньоромантичному світобаченні. Відтепер історія сприймалася ним не тільки як система з морально-естетичними нормами, а й з природничими та соціальними законами.

Такі інтелектуальні перетворення звичайно не були швидкоплинними.

Наприклад, ще в розвідці «Українофілам», написаній 1862 р. і опублікованій Орестом Левицьким лише 1911 р., П. Куліш посилається на вищезгаданого Г. Т. Бокля. Зокрема, він наводить його тезу про роль сили в житті класів¹⁸⁷.

Окрім того, зауважмо руссоїстські впливи на світосприйняття й історичні погляди П. Куліша ще на зорі його творчості, зокрема на загальну креативність його стилю мислення. Його особистість з-поміж інших українських романтиків виявилася, мабуть, найпридатнішою для засвоєння натуралістично-позитивістських канонів.

П. Куліш вивчає твори засновників позитивізму, зокрема в його чернеткових записах знаходимо виписки з праць англійського філософа і соціолога Герберта Спенсера¹⁸⁸. У його записнику середини 1880-х років зустрічаємо нотатки зі студій Г. Т. Бокля, О. Конта, Г. Спенсера та американських позитивістів¹⁸⁹. Проте не полишає він і свої давні просвітницькі влодобання, зокрема захоплення спадщиною Ж.-Ж. Руссо¹⁹⁰.

Наприклад, у руссоїстському сенсі він формулює опозицію між книжною/природною освіченістю на сторінках «Хуторської філософії и удаленной от света поезии» (1879)¹⁹¹.

Та позитивістські впливи, зокрема їхнє переосмислення, у творчості П. Куліша все-таки прориваються на перший план. Зокрема, позитивістські компоненти в «Истории воссоединения Руси» помітили й деякі рецензенти.

Саме на позитивістських тлумаченнях акцентував увагу Данило Мордовець — автор рецензійної замітки, присвяченої першому тому цієї студії. Він уважав, що історію народу в південній Росії П. Куліш подав як стихійний, сповнений інстинктів процес життя «зоологічного світу»¹⁹².

На позитивістські мотиви у творчості П. Куліша вказують і сучасні дослідники¹⁹³. Наразі постає питання: як узгоджуються позитивістські впливи з його пізньоромантичними стилями мислення?

Певний матеріал для тлумачення цієї інтелектуальної взаємодії міститься в його сентенції про «суд історії». «...На цьому суді історія робиться не за іншим почуттям, як за усвідомленням праведності життєвого начала порівняно з началом не таким життєвим, — звичайно в царині духу, а не матерії, в царині ідеї, а не форми», — підкреслює П. Куліш¹⁹⁴.

Така констатація пріоритетності «духу», «ідеї», зрештою метафізичне апелювання до вічності, дають вагомі підстави твердити, що автор «Истории воссоединения Руси» залишається істориком із романтичними ціннісними орієнтаціями, скерованими на морально-етичні канони, хоч останні вже не є такими беззастережними, як раніше. Навпаки природничі закони служать йому для того, щоб означити вироблення нових духовних засад, себто задати вектор новітніх творчих пошуків.

Ця сентенція П. Куліша виявляє і його прагнення подолати козакофільську апологію в історіописанні за рахунок уведення нового позачасового мірила вартості — натуралістичної, матеріальної «сили», яка zarazом є виразом морально-етичних норм, духу.

Такі оціночні критерії, звичайно, є романтичними за суттю, хоч і не позбавлені певних домішок позитивізму.

Це амбівалентне авторське тлумачення «суду історії» та української минувшини досить точно вловив і прокоментував М. Драгоманов: «[...] д. Куліш одступа од строго наукового ме-

тоду, раз через те, що оберта історію в якусь судову палату, в котрій процеси історичні, майже цілком фатальні, розбираються по певному юридично-моральному кодексу, маючому абсолютну вагу на всі віки і народи, — а в друге через те, що д. Куліш (як звичайно історики Русі) судить пригоди нашої країни окремо од всесвітньої історії і без порівняння з історією других народів»¹⁹⁵. Схожі думки М. Драгоманов висловлює і в інших працях¹⁹⁶.

Опонент П. Куліша вказує на обмеженість його дослідницького інструментарію, зокрема на брак компаративістики. Водночас він обстоює думку про інші критерії з обсягу світу історії. «На все треба мати мірку еволюційну, відносну, а не абсолютну!», — наголошує М. Драгоманов¹⁹⁷.

Пізніше ідея «суду історії» П. Куліша трансформується на сторінках «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року» в тезу про «суд культури»¹⁹⁸. Причому в одному з автобіографічних творів письменник навіть відзначив, що в «Англії не право і не декрет, культура знищила кріпацтво»¹⁹⁹.

Зауважимо, що компаративні аспекти посідають важливе місце в історичному письмі П. Куліша, зокрема в «Истории воссоединения Руси». Проте авторські зіставлення обмежуються, зазвичай, історією України (порівняння становища та ролі соціальних спільнот, релігійних конфесій, господарських взаємин і т. ін.), переважно в контексті українсько-польсько-російського трикутника, а не в загальноєвропейському масштабі та з перспективи історичного буття народів світу.

Врешті, незважаючи на перелицювання романтичної підкладки світосприйняття П. Куліша, воно так і не змогло позбутися первісної сутності, попри просвітницькі компоненти й позитивістські складові.

Засадничою рисою «Истории воссоединения Руси» є й авторський розрив з тогочасною романтичною традицією українського історіописання, зумовлений, за висловом Є. Кирилюка, «генеральною переоцінкою» попередніх поглядів²⁰⁰. Студія П. Куліша посідає становище інтелектуальної опозиції до праць колишніх наставників і друзів²⁰¹.

Цю конфронтацію простежуємо в низці вельми образливих авторських інвектив супроти творчості Т. Шевченка, М. Максимовича та М. Костомарова²⁰².

Зазначимо, що негативні, часто кривдні оцінки відомих українських діячів маємо в листуванні П. Куліша ще до його ревізійністського повороту.

Зокрема, в листі до О. Барвінського від 9/21 травня 1869 р. він подає вкрай негативну характеристику М. Максимовичу: «Се такий чоловік, що вештався попід віконню в знаменитостей і сам про себе всюди розмазував, пишучи листи печатні то до Костомарова, то до Погодина, то до знаного на Вкраїні багача (і скупердяки) Галагана, професором був нікчемним, бо не вміє читати жодною мовою, окрім російської...»²⁰³.

Ці оцінки автор майже дослівно повторив у своєму творі «Хуторская философия и удаленная от света поэзия»²⁰⁴.

Гострі випадки супроти Т. Шевченка та інших українських діячів призвели до того, що П. Куліш опинився в своєрідній ізоляції.

«Я був глибоко обурений та засмучений негідним учинком П. О. (Куліша. — О. Я.), котрий наважився назвати Шевченка “п’яною музою”. Я був настільки обурений, що просив передати П. О., щоб він до мене не приїжджав, що я при зустрічі не подам йому руки і що між мною та ним повний розрив», — зазначав давній приятель П. Куліша художник Лев Жемчужников²⁰⁵.

Ці випадки супроти Великого Кобзаря, на думку Є. Нахліка, були пов’язані з «поборюванням Т. Шевченка», витоки якого вбачають у психологічній травмі, що виявилася у своєрідній «конкуренції» зі старшим, померлим братом, котрого батько Кулішів любив сильніше, ніж живого — П. Куліша.

Припускають, що це змагання у приватному житті письменник позасвідомо переніс до сфери громадських взаємин, зокрема на Т. Шевченка. Заразом уважають, що інтелектуальні метаморфози пізнього П. Куліша тісно пов’язані з його комплексами авторитарного батька та молодшого сина²⁰⁶.

Втім, інвективи П. Куліша супроти Т. Шевченка й інших українських діячів досить добре вписуються в стильові перетворення його історичного письма. Раціонально-просвітницький струмінь, помітний ще в текстах П. Куліша 1850—1860-х років, у 1870-ті роки поєднався з першою позитивістською хвилею, що принесла відповідні натуралістичні настрої і вподобання.

Це мусило спричинити і спричинило антиромантичну реакцію з її неодмінними атрибутами — дегероїзацією та де-

міфологізацією історії. Тим більше, що П. Куліш як інтелектуал був схильний до демонстрації світоглядних крайнощів, ба навіть до їхнього декларування в публічному просторі. Власне, до цього підштовхувала прибрана письменником та істориком роль ментора/вчителя, котрий потребував широкого, майже безмежного терену для своїх уявних і реальних громадських практик.

Вочевидь, ані літературна, ані наукова-історична практики не могли задовольнити такі амбітні устремління. Відтак інтелектуальний та світоглядний конфлікт часто-густо переносився у площину персональних поррахунків, що підштовхувало П. Куліша до публічної маніфестації своїх поглядів, іноді у вельми кривдній формі.

В «Истории воссоединения Руси» П. Куліш не оминає й «Истории русов», яку оцінює вкрай негативно. На його думку, вона зробила багато шкоди своїми «правдоподібними сказаннями про небувалі події та обставини, цей витвір темного фанатизму сповільнив розуміння міжнародних стосунків – не тільки Польщі та Південної Русі, але навіть цієї останньої та Русі Північної»²⁰⁷.

У вступному слові П. Куліш фактично вводить читача до предмета своєї студії й окреслює канву викладу матеріалу, зокрема змальовує процес польської колонізації та його основні риси.

Саме з цієї перспективи автор, власне, і визначає об'єкт історіописання – історію південно-західної Русі або, точніше, тієї частини Руського світу в контексті польсько-татарсько-московського пограниччя. Причому він сприймає Руський світ не стільки як певну історико-географічну територію, скільки як соціокультурний простір, на якому панує вічеве право, що уособлює певний громадський ідеал²⁰⁸.

У списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» П. Куліш навіть подає спеціальну главу «Общий взгляд на воссоединение Руси», в якій постулює провідні положення такої концептуалізації минувшини. «Незалежність та велич “нової для Європи та Азії держави” ґрунтувалася на єдиновладді, якого марно прагнули київські, литовські, польські князі та королі і яке довело свою життєву необхідність тріумфом над республіканськими, так званими народоправними русько-

литовсько-польськими системами. Ці охоронно-політичні системи були непридатними тоді, як для нашої руської, так і для литовсько-польської цілості, які б не були наші ідеали відносно руського майбуття — і тому-то політичний розрив того зв'язку, який Русь Південну одвічно з'єднав з Руссю Північною повело їх шляхом життєвої необхідності до *возз'єднання* (курсив П. Куліша. — О. Я.). Ось головна думка історії загально-руського життя. Вона є керівною ниткою в лабіринті протилежних єдиновладдю устремлінь, на які, по-моєму, слід дивитися як на вираз відцентрової сили в творенні Великого Руського Світу під всепереможною дією доцентрової сили», — зазначає автор²⁰⁹.

Таким чином, боротьба Південної Русі з Польщею та подаліше «возз'єднання» з Москвою, в репрезентації П. Куліша, це боротьба не стільки двох «фізичних сил», скільки змагання відмінних морально-етичних ідеалів, що випробовуються на міцність «життєвою необхідністю».

Проте в поданій авторській сентенції вгадуються й відомі романтичні опозиції, хоч і з позитивістськими включеннями: народоправство/єдиновладдя, федерація/єдинодержавність.

На цьому місці слід підкреслити, що навіть пізній П. Куліш сприймав конфлікт в історії як духовну конфронтацію на теренах віри, права, політики, а фізичне, матеріальне протистояння вважав лише відображенням, зворотню стороною ідейних змагань.

Процитований пасаж відображає й авторські уявлення про історичний рух і його суб'єкти — держави, народи, соціальні спільноти, зрештою — ідеї й ідеали. Саме останні перевіряються іспитом на «життєвість» судом історії, що є виразом права природного.

«І справді ж бо, народи живуть по закону Божому, по закону природи, і вся управительська мудрість тільки в тому й єсть, щоб сього закону не ламати, — скажемо лучче: щоб об сей закон не розбитись», — зазначає історик в одному зі своїх автобіографічних творів²¹⁰. Такі розумування зустрічаємо і в його інших працях²¹¹.

Зауважмо, що сучасні дослідники вказують на релігійно-філософські шукання пізнього П. Куліша, котрий під впливом мислителів-позитивістів Дж.-В. Дрейпера Ф.-М. Мюллера

та інших засвоїв концепцію «природної релігії», зрештою ідею релігійної єдності людства²¹².

Заразом П. Куліш досить своєрідно сприймав минувшину, зокрема поділяв її на історію подій та історію думок. «Для історії подій найважливіше достовірність події, — зазначає автор. — Для історії думок, від яких залежить сам хід та характер подій, важливим є не тільки фактичний бік явища, скільки те, як це явище вплинуло на виникнення відомих переконань. Звідси багато з того, що не можна спростувати розумово, робиться незаперечним морально, і впливає на суспільство сильніше, ніж достовірно»²¹³.

Така специфікація вказує на надзвичайну проникливість П. Куліша як історика, який не тільки тонко відчував перетворення на ниві минувшини, а й усвідомлював особливості їхньої рецепції громадськістю.

Отож інтелектуальні та світоглядні основи «Истории воссоединения Руси» є вельми своєрідними і визначаються поєднанням пізньоромантичних засад з раціонально-просвітницькими й позитивістськими вкрапленнями. Недаремно ряд дослідників відносять П. Куліша до пізніх романтиків (Д. Чижевський, Г. Грабович, Є. Нахлік)²¹⁴, у творчості яких побутують різноманітні впливи.

Врешті, Є. Нахлік у великій двотомній монографії висловлює думку про формування релігійно-позитивістського світосприйняття у пізнього П. Куліша²¹⁵ та вважає, що його філософські погляди включали раціоналізм, сцієнтизм та універсалізм²¹⁶.

З цієї перспективи історичні інтерпретації П. Куліша досить часто є несподіваними, оригінальними, а інколи й парадоксальними. Вони свідчать і про складність та суперечливість його ідеалу історіописання, скерованого на полівимірне відтворення фрагментарного та дискретного світу української історії, що спирається як на натуралістично-позитивістські, раціонально-аналітичні, так і морально-етичні, ідеалістичні й ірраціональні канони.

Про те, наскільки впливовими є натуралістичні мотиви в історіописанні П. Куліша, свідчить порівняння історичного значення К. Саковича та М. Смотрицького зі стрічковим агатом, який зазвичай підроблюють для того, щоб зробити привабливим і красивим²¹⁷.

Якими ж є критерії добору фактографічного матеріалу в Пантелеймона Куліша як дослідника?

Насамперед, це — типова орієнтація романтиків на неповторні та унікальні явища в контексті загального руху історичного потоку.

Проте, П. Куліш також виявляє неабиякий інтерес до історії держав, щоправда, у досить специфічному розумінні. Його найбільше хвилюють переломні моменти їхньої історії з погляду зародження, становлення, занепаду та вмирання державних утворень, зокрема зв'язок означених перетворень із духовним побутуванням і, властиво, з долею самих народів/націй.

Утім, у розумінні автора критичні події в потоці минувшини не є швидкоплинними діями, які визначають буття чи небуття певної спільноти, держави або суспільства, що притаманно романтичному історіописанню. Він розглядає засадничі явища і події в контексті минулих століть, зокрема з перспективи духовних, соціальних, політичних та культурних сил, що спричинилися до появи відповідних тенденцій.

Недаремно у викладі П. Куліша постає той контекст минувшини, що найповніше відображає сутнісні риси того чи іншого суспільного стану, динамічні й суперечливі процеси в різних зрізах людського буття: війни, повстання, військовий побут, колонізація земель, релігійні змагання, духовні та культурні перетворення, державна організація суспільства тощо.

Соціальна, економічна та культурна поверхня історичного руху і навіть глибинні процеси в політичній сфері подаються у текстах П. Куліша лише як тло, яке яскравіше відбиває та показує те, що відбувається за присудом історії (суду історії чи культури, цивілізаційного поступу, Божого Провидіння) в царині ідеї, духу. В інтерпретаціях історика поєднуються натуралістичні мотиви, що химерно сполучаються з морально-етичними і релігійними нотками, повчаннями й екскурсами.

Останні часто сприймаються як афористичні вислови. Причому, його думка про історію як науку: «Брехня — неминуха хвороба історії, ледве чи виліковна»²¹⁸.

Зауважимо, що частка фактографічного матеріалу в авторському викладі відносно невелика, хоч П. Куліш і декларує необхідність повного та точного висвітлення минувшини.

Натомість непропорційно значне місце відводиться розумуванню, тлумаченням і коментарям історика. В його оповіді домінує висвітлення певних тенденцій, а не конкретних подій чи фактів. Натомість емпіричний матеріал здебільшого ілюструє певні думки П. Куліша. У такому сенсі історик розглядає і джерела.

Звичайно, П. Куліш був обізнаний із тодішніми вимогами історичної науки до критики джерел. Зокрема, він віддукується про необхідність критики і очищення українських літописів від вимислів²¹⁹, але, зазвичай, не розглядає достовірності окремих джерел чи джерельної бази взагалі.

Приміром, П. Куліш зазначає, що відомості про польську колонізацію південно-західної Русі запозичив із роботи Кароля Шайнохи²²⁰. Очевидно, що на нього помітний вплив справила і відома теза цього історика про «здобич польського плуга» на південно-східних окраїнах Речі Посполитої.

П. Куліш використовує чимало польських джерел, зокрема літописів Й. та М. Бельських, С. Грондського, Я. Длугоша, Б. Папроцького, М. Стрийковського та низки інших, а також свідчень іноземних авторів Г.-Л. Боплана, Е. Лясоги тощо. Взагалі польські джерела складають ліву частку джерельної бази тритомника, особливо перших двох томів.

Студіями російських і українських дослідників П. Куліш послуговується досить обережно. Інколи подає критичні коментарі при покликанні на них, але й посилається, якщо хоче фактографічно обґрунтувати певну думку. Здебільшого автор просто обирає конкретні відомості, які його цікавлять, на підтвердження чергової тези чи висвітлення минувшини з відповідної перспективи тощо.

За власним визнанням, він віддає перевагу *«паперам другої важливості, аніж строго оформленим чи офіційно авторитетним свідченням і урочистим актам»*²²¹, що виказує його романтичні вподобання у доборі джерел. П. Куліш демонструє свою прихильність до свідчень польських літописців, сеймових постанов, актів місцевих судів, мемуарів, подорожніх нотаток, етнографічного матеріалу. Витяги з джерел автор вміщує в додатках до першого та другого томів.

Втім, у третьому томі «Истории воссоединения Руси» істотно збільшується кількість російських джерел, а історик дедалі

частіше покликається на російських учених, зокрема на С. Соловйова²²².

П. Куліш, очевидно, розумів джерельні прогалини своєї роботи і тому розпочав публікацію «Матеріалов для истории воссоединения Руси» (М., 1877). Він також планував їх докладно коментувати²²³. Зокрема, в цьому томі «Матеріалов» історик видав документи і матеріали, що зберігалися в Московському архіві іноземних справ та в бібліотеці Красинських у Варшаві²²⁴.

Мабуть, вимоги сцієнтизму, які привніс позитивізм, позначилися й на науково-довідковому апараті «Истории воссоединения Руси».

Цей апарат є досить репрезентативним, зокрема складається з передмови та додатків до першого та другого томів, численних посилань, які можемо розділити на звичайні бібліографічні покликання, витяги з джерел, критичні та пояснювальні нотатки.

Два останні різновиди посилань домінують і фактично використовуються автором як доповнення до основного тексту. Відтак у багатьох покликаннях він забігає наперед, подає свої інвективи, коментує або тлумачить ті чи інші відомості, показує діахронічний зріз історичного руху тощо.

Врешті, П. Куліш тримається асиметричної техніки викладу матеріалу з переходом від однієї площини світу історії до іншої: від військово-політичної до господарської або культурної. Заразом його історичне письмо вирізняється поляризацією проміжних узагальнень, численними протиставленнями явищ, подій та фактів, ретроспективними екскурсами тощо.

Він упроваджує і низку символічних образів із позачасовим значенням, а інколи і з біблійними мотивами. Наприклад, моголи – символ смерті та слави²²⁵, Україна – земля обітована, що «тече молоком і медом», пограниччя як межа культур, терен протиборства держав і водночас простір, в якому сполучається фантастична плодючість²²⁶ із неймовірною руйнацією, фаталізм із надзвичайною звитягою людського духу.

П. Куліш не прагне рівномірно висвітлювати різні зрізи минулого. Натомість історик акцентує увагу на тих аспектах буття, які вважає важливими для відтворення рушіїв світу минулщини, пояснення історичних перетворень та явищ тощо.

Така авторська манера є не стільки даниною романтичному історизму й естетизму, скільки самотутнім способом виявлення

певних чинників, які сформували те чи інше явище, зумовили перебіг конкретної події тощо.

Саме з означеної перспективи П. Куліш висвітлює появу та побутування українського козацтва. Він пов'язує його виникнення з конфронтацією різних суспільно-політичних систем та ідей громадського буття в пограничному трикутнику між Польщею, Кримським ханством і Росією. Відтак козацтво постає в його конструкції української історії і як соціальна спільнота, і як ідеал, зокрема як «протиборство руського духу татарському»²²⁷.

П. Куліш уважає, що в козаччині втілювався ідеал рівноправності, який у різні часи української минувшини репрезентувало віче, копа (автор називає його «віче без князя»²²⁸), рух православних братств та ін.

Отже, у системі поглядів пізнього П. Куліша козацтво розглядається як багатовимірне явище з різних перспектив і масштабів.

У його рецепції козацтво — це не тільки сила, що протидіяла «азіатському хижацтву»²²⁹, а й своєрідний спосіб життя — козакування. «...козакування було для них (козаків. — О. Я.) не стільки лицарством, у сенсі покликання, не стільки ідеєю соціальної відсічі, а тим менше реакцією політичною, скільки простим, буденним добуванням хліба насущного...», — пише автор²³⁰.

Причому П. Куліш генералізує власні уявлення щодо козацького способу життя в лаконічних, афористичних формулах. «Козак і вбогість, козак та нужда — ці два поняття завжди мали близьку спорідненість», — відзначає історик²³¹.

На його думку, складні умови виживання на прикордонні кількох держав, невідворотність плину буття та трагічно-катастрофічне сприйняття життя, різкий контраст між показною зовнішньою веселістю, розвагами та меланхолійністю внутрішніх відчужень, висока психологічна напруга сформували своєрідне відчуження козацтва від навколишнього світу з його звичними зацікавленнями, втіхами і благами, що найкраще виявилось в суворому й аскетичному запорозькому побуті²³².

Отож П. Куліш обстоює думку, що вічна боротьба козацтва за існування, подібно до тваринного світу, не тільки відокремила цей стан від цивілізованого суспільства, а й зводила його інстинкти до найпростіших, найпримітивніших, розбійницько-грабіжницьких, серед яких майже не залишалося місця морально-етичним чеснотам, передусім, релігії²³³.

Втім, за візією автора козацтво — це не лише спосіб життя, а й «народний ідеал рівноправності в грубій формі»²³⁴, ідеал «вільного життя»²³⁵, відваги та молодечтва.

Проте П. Куліш приділяє значну увагу не тільки психологічним та моральним характеристикам козащини, а й соціально-економічному становищу цієї спільноти, що вказує певні елементи як романтичних, так і позитивістських підходів.

У функціональному плані П. Куліш розглядає козацтво як породження польської культури, наріст у суспільному організмі Речі Посполитої на теренах «східних кресів». Узагалі існування козацтва як стану («військово-промислової корпорації») він співвідносить із побутованням шляхти.

На його переконання, саме змагання «шляхетського духу» з «козацьким духом» значною мірою й визначило перебіг польської та української історії²³⁶.

«Ці дві сили, коронно-шляхетська та розбійницько-козацька, розвивались, падали й знову вставали паралельно, — пише історик. — Вони порівну поділили між собою право розбійничати та область експлуатації, але майже завжди випадало, що там, де перемагала одна, там втрачала інша. Доля держави і майбутнє суспільства вповні залежали від того, яка сила залишиться більш життєвою: та, котра, очевидно, працювала для цивілізації та будувала державу, чи та, яка нібито прагнула повернути державу назад, і готова була вчинити з державою, як сліпий Самсон з філістимською храминою»²³⁷.

Врешті, автор кваліфікує «козацьку силу», як непримиренну стосовно будь-якої державності²³⁸, в т. ч. навіть щодо ідеї власного, «самостійного царства»²³⁹.

Більше того, він дійшов думки про ворожість козацтва щодо самого «староруського духу» часів дотатарської Русі, вільному від чужоплемінних домішок. Відтак погляди П. Куліша поривають із романтичною візією, наприклад М. Костомарова, котрий уважав, що вічові й удільні основи давньоруського суспільства споріднені з козацькою вольницею.

В авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» П. Куліш кваліфікує «козацьке збіговище», що зорганізувалося в республіку, як спільний продукт Азії й Європи²⁴⁰.

Історію козацтва автор, подібно до М. Костомарова, поділяє на кілька періодів. Проте, на відміну від останнього, внутрішніми засадами цього поділу є не залежність екзистенції козацтва від ідеї (ідеалу, стихії, укладу), а від стану взаємин між козаками та шляхтою, себто певний баланс соціальних сил.

«У першому періоді козаки були не чим іншим, як козакуюча супроти татар панська погранична сторожа, котру очолювали ті, чия була земля...», — підкреслює історик²⁴¹. Відтак автор розглядає козацтво цього «молодецького періоду» як інструмент польської колонізації українських пусток²⁴².

Однак наприкінці XVI ст. розпочинається доба роздвоєння польської Русі на шляхетську та козацьку²⁴³. Відтоді він виводить початок другого періоду в історії козащини.

Зауважимо, що цей період у першому виданні «Истории воссоединения Руси» окреслено досить невиразно. П. Куліш, мабуть, планував у наступних томах докладніше опрацювати цю проблематику.

Проте в авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» він фактично випустив цю проблему з поля зору, позаяк останні два томи скомпільовано з його тритомника «Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654)».

Сучасні дослідники творчої спадщини П. Куліша вважають, що він поділяв історію козацтва на три періоди: 1) початковий період — кінець XV ст. — 90-ті роки XVI ст.; 2) період боротьби козацтва зі шляхтою — 90-ті роки XVI — кінець XVII ст.; 3) заключний період — XVIII ст.²⁴⁴

Третій том «Истории воссоединения Руси» (М., 1877), порівняно з двома іншими, в яких роль козацтва тлумачиться ще більш-менш позитивно, вирізняється й найгострішими антикозацькими інвективами.

У цьому томі П. Куліш однозначно характеризує козацтво як «розбійницьку корпорацію», яку фактично прирівнює до ханської орди чи інших степових кочівників²⁴⁵. У такому ж дусі написано і його розвідку «Козаки по отношению к государству и обществу» (1877), в якій він виклав компендіум власних поглядів стосовно козацтва²⁴⁶.

Та найгостріші зауваги історика спрямовано супроти моральних засад існування козацтва як стану, які в романтизмі

традиційно вважалися неодмінним атрибутом його духовного буття, значимості на авансцені минувшини.

«Козак уподібнювався птаху, який клав яйця в чужі гнізда або заривав у пісок. Його моральність визначалась вже одним його побутом. За його бездомності та байдужості до родини, думку світу для нього не існувало... — пише П. Куліш. — Відкидаючи родинне начало, козак відкидав й начало суспільне... Козак жив за рахунок здобичі та для здобичі. *Здобич і слава* (курсив П. Куліша. — О. Я.) в його мові були нерозлучні та оспівані в козацьких піснях як однаково моральні»²⁴⁷.

Отже, автор знову вдається до акцентування, генералізації своїх спостережень про побутування козаччини в одному стилістичному виразі: здобич і слава.

Проте у передмові до твору «Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 г.», написаному Юрієм Крижаничем, П. Куліш обстоює думку як про моральну, так і соціально-політичну конечність буття козацтва, себто спирається як на міркування романтичної апології, так і позитивістської зумовленості.

«Записка Крижанича важлива і щодо того, що правильно визначила політичне становище малоруських козаків між Москвою та Польщею. З одного боку, їм судилося життя, з другого — смерть, *смерть і як представників руської народності, і як морально-людських істот*», — твердить автор²⁴⁸.

Зауважмо, що історик відшукує нові аргументи для дегероїзації образу козацтва, передусім, прагне продемонструвати його архаїчність щодо культурного поступу.

Приміром, він зазначає, що «коли б у Таврійському Херсонесі далі розвивалася грецька культура, замість завмерлої там татаризації, напевно, навіть слово *козак* (курсив П. Куліша. — О. Я.) було б забуто в нинішніх містах і селах»²⁴⁹.

Більше того, автор гостро критикує романтичну героїзацію козаччини в українській історіографії. «Театральний кін, з якого нам показували українських героїв, не приваблює нашої цікавості; за багато розписаними декораціями відтінюється нам артистична вбогість», — зазначає П. Куліш²⁵⁰. Він піддає нищівній критиці народницьке історіописання, яке підтримує і ширить містифіковані уявлення про українську минувшину.

«Сі письменники живуть не в XIX-му, а в XVIII-му столітті. Тим-то й шкода з ними переборюватись. Не врозумляють їх,

як бачимо, навіть і такі доводи, як пофальшовані літописи і повидумуванні універсали. Міцно сидять вони у тому шанці, що спорудила їм безкритична історіографія, і з фанатичною одвагою репетують на весь світ, що українська муза не сплямувала себе прославляючи гайдамаччину з її священними ножами, Золотою Грамотою і великодушними харцизяками», — наголошує автор зі сторінок «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року»²⁵¹.

Отож він не тільки розвінчує апологетичний образ козаччини, а фактично й переглядає її роль на авансцені нашої минувшини.

Ці критичні настанови П. Куліша щодо козацтва бачимо і в його листуванні. *«Шляхом козаччини і гайдамаччини нікуди йти. Усі шляхи перегороджено початками культури. З нею ніхто не боротиметься так, як з лядським безладдям, а коли схоче боротись, то вдариться лобом у стіну»*, — зазначає історик у листі до Івана Пулюя від 1 грудня 1875 р.²⁵²

Врешті, козацтво в авторській візії поставало як «могутня руїницька», але «морально нікчемна» сила стосовно будь-якої суспільності та влади. *«Козак відкидав усі встановлення верховної влади, не міг дорожити нею як чимось священним. Для козаків не була святою навіть і та влада, яку самі вони ставили над собою, як заперечення будь-якої іншої: хоч вони були здатні скоритися найбрутальнішому деспотизму обраного ним ватажка, але за невдалий похід ватажок відповідав у них власною головою»*, — пише історик²⁵³.

В авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» П. Куліш зазначає: *«Козаки не мали не тільки релігійної, але й політичної мети в своєму козацькому проміслі»*²⁵⁴.

Це узагальнення нагадує відомі думки російських істориків-державників про запорозьке козацтво, передусім С. Соловйова²⁵⁵. Ба більше, воно сприймається як застереження автора від «руїницької сили» тодішніх соціальних низів, яке іноді тлумачать у релігійно-консервативному чи аристократичному розумінні.

Загальний висновок П. Куліша — категоричний: держава, яка дозволила на своїй території виникнути «кублу крайньої вольниці», приречена на криваву боротьбу з нею і, врешті-решт на загибель²⁵⁶. Саме це і сталося з Річчю Посполитою.

Втім, незважаючи на таку характеристику козащини, автор відводить цій соціальній спільноті поважну роль у «возз'єднанні» Південної та Північної Русі. Він убачає заслугу козацтва у важливій, хоч і тимчасовій, функції оборони «руського народу матеріально» від турецько-татарської та польської сили²⁵⁷.

Водночас козацтво було фізичним опертям духовенства, яке прагнуло перейти під протекцію московського самодержця²⁵⁸. Це спричинилося до постання протиприродної спілки між названими соціальними спільнотами²⁵⁹.

З такої перспективи П. Куліш розглядає козацтво як «республікоподібне», «зовнішньо дезорганізоване», «напівполітичне тіло», яке неусвідомлено переходило на службу «руського возз'єднання»²⁶⁰.

Таким чином, козацтво в рецепції історика постає як знаряддя, «матеріальна сила», за допомогою якої й відбулося об'єднання Південної та Північної Русі, і не більше.

Показовою в цьому сенсі є його оцінка ролі Б. Хмельницького. «Він не міг не приєднатися (курсив П. Куліша. — О. Я.); його змусила до цього сила речей, що викувала українську націю, і сама українська нація, яка почала вже і тоді проклинати його, як пізніше кляла Мазепу», — зазначає П. Куліш²⁶¹.

Слід відзначити, що сам процес «возз'єднання» автор трактував як «поетичний акт», духовний вибір, який відбувся задовго до фізичного втілення в історії²⁶². Щодо Переяславського вибору козацької верхівки, то в студії «Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654)» П. Куліш розглядає його як «одностайність розбійників, що рятувалися від кари»²⁶³.

Досить цікаву соціокультурну характеристику акту 1654 р. історик та письменник подав в одній зі своїх останніх праць. «Навіяний шар західної цивілізації був знесений геть кривавим потоком запорозького бунту, і сам потік, із руйнуванням перепон, утратив свою лють. Москва не змогла б зладити з суспільством, обробленим антируською культурою. Через тяжіння європейських елементів на захід та азійських на схід збулося, в 1654 році, приєднання Малоросії до Росії», — наголошує П. Куліш²⁶⁴.

Критику романтичних, козакофільських версій української минувшини, передусім дегероїзацію самого «козацького духу», ідеалу його історичного буття спостерігаємо і в інших працях пізнього П. Куліша²⁶⁵.

Зокрема, в одній із популярних праць 1890-х років історик розглядає козацтво як «антидержавну силу» щодо громадянського суспільства²⁶⁶. Причому навіть гетьман П. Конашевич-Сагайдачний дістає вкрай негативну характеристику як «геніальний пірат та наїзник»²⁶⁷, а морські козацькі походи на Чорному морі прирівнюються до грабіжницьких нападів варязьких ватаг²⁶⁸.

Проте ці антикозацькі інвективи П. Куліша вже не справляли такого враження на сучасників, як поява «Истории воссоединения Руси» чи публікація розвідки «Козаки по отношению к государству и обществу».

Приміром, Б. Грінченко в одному з перших життєписів, написаних по смерті П. Куліша, відзначав, що його тритомна студія «Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654)» та кілька статей у російських журналах залишилися практично непоміченими, позаяк значною мірою повторювали попередні авторські думки²⁶⁹.

На думку Ю. Луцького, самотність «на хуторі довела його (П. Куліша. — О. Я.) до деякого звуження світогляду, до певної провінційності, хоч він намагався численною кореспонденцією втримати зв'язки з людьми»²⁷⁰.

Зазначимо, що свої погляди на козацтво пізній П. Куліш досить докладно виклав у листі від 7 липня 1892 р. до Марії Карачевської-Вовківни: «[...] в Тебе козачина — корінь і цвіт нашої національності, а в мене вона допомогла нашому культурному ходу ще менше, ніж у середніх віках нашим західним сусідам допомогли рицарі, — дарма що мало (та й позабувало) свої нібелунги. Елемент ляхо-шляхецький вкупі з елементом татаро-хлопацьким народив козачину нам на погибель, і не погибли ми з нашою старорущиною єдино через те, що братня наша Русь праведна, звана Великою, спромоглась на тверду законодавчу і виконавчу владу, — не так, як республіки шляхецька і її facsimile — республіка козацька. Очуняли ми, отверезились під її протекцією, навіть під її крутим деспотством, і позичили в неї позиченої в німця науки»²⁷¹.

Проте дегероїзація та деміфілогізація козацько-гетьманської минувшини підштовхнула П. Куліша до пошуків нового-старого культурного взірця в українській історії.

Таким культурницьким ідеалом стала давня Русь, яку історик називав Старою Руссю, а Московщину-Росію – Новою Руссю. Відтак киево-руська спадщина в авторському поданні дістала похідну назву – «старорущини», а українська мова – староруської мови²⁷².

Властиво, в цьому поділі, хоч і в знятому вигляді, вгадуються давні відголоски відомої полеміки «південців» та «північан» щодо «руського первородства».

Втім, у розумінні П. Куліша Стара Русь – це не тільки ідеалістичний зразок, а й важливий приклад дієвості культури в просторі української історії.

«У дотатарський період, у нас у Києві розпочиналося дещо грандіозно-поетичне; у нас на незайманому ґрунті відроджувався свого роду гуманізм в той час, коли Західна Європа, з залишками римської культури, лежала прахом під гнітом ісидоровських декреталій», – зазначає автор у своїй «Хуторской философии и удаленной от света поэзии»²⁷³.

В іншій праці він навіть афористично зауважує, що в часи Володимира Великого доля Русі штовхала її до «цивілізаційних подвигів»²⁷⁴.

Однак ця доба, вважає П. Куліш, тривала лише до часів Володимира Мономаха. Саме за його князювання розпочався «тріумф власне руської церкви, церкви милосердя й правди, над отупілою, або ж лукавою візантійщиною, і разом із тим, початок високої, якщо можемо так висловитися, самостійної, за суттю успадкованої культури»²⁷⁵.

Але монголо-татарська навала згубила ці культурні паростки. «Кажучи прозаїчно, – пише П. Куліш, – Русь перетворена татарами в татарщину. З нею сталося лихо, подібне до того, яке трапляється з багатим маєтком, котрий дістається у спадок дикунам-наслідникам»²⁷⁶.

З такої перспективи авторський поділ на Стару/Нову Русь є, вочевидь, спробою пошуку відповідних культурних мірил історичного руху, зокрема його знакових, доленосних перетворень. Врешті, настанови Божого Провидіння чи природничих законів у контексті дослідницьких практик потребували досить точних аксіологічних критеріїв щодо розрізнення складної, дискретної та суперечливої української минувшини.

Зауважимо, що «История воссоединения Руси» виявляє й іншу рису пізнього П. Куліша як дослідника — його тонке розуміння гетерогенності суспільства. Адже на історичній арені, відтвореній автором, виступають не тільки козацтво, шляхта та панство, а й міщанство, селянство, православне й католицьке духовенство та інші соціальні верстви й прошарки, які відіграють самобутні, часто-густо досить складні і суперечливі ролі.

Така замальовка соціальної площини світу історії істотно відрізняється від традиційних взірців романтичного історіописання, в яких різні спільноти подавалися як складова частина масового, колективного героя — народу/нації або в дихотомічному плані: вищі стани/низи, аристократія/чернь і т. ін. Виняток робився тільки для козацтва, яке вважалося загальнонародним репрезентантом, та його антагоніста — шляхти.

Цікавим видається й термінологічний апарат в «Истории воссоединения Руси», в якому одночасно побутують як поняття, властиві романтичному історіописанню — «народ», «козацький дух», «шляхетський дух», «ідеал», «правда», «мораль», «сила», «безсилля», так і їхні позитивістські аналоги — «громадянське суспільство», «корпорація», «клас», «поступовість», «поступ», «життєвість», «асоціація розумової та фізичної праці», «закон» тощо. Вочевидь, вертикальне та горизонтальне структурування соціальної і політичної поверхні історичного руху потребувало від історика певних термінологічних новацій, порівняно з відомими взірцями романтичної історіографії.

Втім, навіть досить поширені на теренах романтичної концептуалізації поняття автор переосмислює і трактує у відмінному сенсі.

Приміром, термін «народ», який П. Куліш у 40-ві — на початку 60-х років XIX ст. зазвичай вживає у розумінні етнічної, колективної й антропоморфної спільноти, в «Истории воссоединения Руси» здебільшого тлумачиться як організм у природному та соціально-історичному середовищі, хоч іноді розглядається і як духовна спільність.

Принагідно зазначимо, що саме П. Куліш в цій студії впровадив термін «возз'єднання» (рос. *воссоединение*), який до того вживався спорадично до широкого обігу.

За радянських часів ця дефініція перетворилася в ідеологічний канон подання української ранньомодерної історії, освяче-

ний сумнозвісними догматами відомих тез ЦК КПРС (1954). Значена ідея стала наріжним каменем концепції П. Куліша про двоєдину Русь – політичну єдність Старої і Нової Русі, України та Росії.

Крім того, «История воссоединения Руси» демонструє амбівалентне ставлення П. Куліша до цивілізації, витoki якого простежуємо ще в його історичному письмі на зламi 1850–1860-х років. Культурні досягнення цивілізації асоціювалися в нього з поступом людства, який приходить до «народу шляхом економічного та розумового розвитку маси»²⁷⁷.

Таке трактування цивілізації, здавалося, наближається до позитивістського тлумачення, принаймні, в абстрактному сенсі.

Водночас цивілізація сприймалася автором з перспективи реципієнта, споживача продуктів культури в українській мінувшині та тодішній сучасності. З цього ракурсу, вона розглядалася як каталізатор деградації суспільної моралі, занепаду віри тощо²⁷⁸.

Отже, зміна історичного масштабу у світосприйнятті П. Куліша істотно підважує, ба навіть зводить нанівець позитивістські уявлення про поступовість, яку він визнає тільки на високому рівні загальності (історії держав, народів/націй) у тривалій історичній перспективі.

«...Якщо серед світу закам'янілого та світу, що розвивається так поривчасто шляхом сумнівного для нас поступу, виник, протягом тисячоліття, світ самобутнього життя, який лише верхівками чи фракціями своїми уподібнюється і західному європеїзму, і східному китаїзму: то історія, яка визнає законність кожного політичного і суспільного явища, не може заперечувати необхідності, а відповідно їй розумності, тієї очевидної недовіри до поступу Західної Європи, який характеризує великий руський світ із часів першого його організатора та характеризує його навіть у наш час», – відзначає історик²⁷⁹.

Ця заувага є вельми промовистою для розуміння амбівалентності авторських поглядів щодо цивілізації та поступу в історії.

Отже, реальна взаємодія цивілізації з реципієнтом у певну добу сприймається П. Кулішем у катастрофічному, руйніщкому сенсі. Причому архаїчність буття («природа руського племені», «старий ідеал християнства») трактується автором як захисна реакція від деструктивних цивілізаційних впливів²⁸⁰.

Ця настанова історика нагадує руссоїстську опозицію: природний стан/цивілізація. Недаремно носій, а точніше ідеал культури в історичному письмі П. Куліша постійно змінюється: польська і ополячена українська шляхта, міське та хутірне міщанство, російська освічена монархія, царі-культурники тощо.

В «Истории воссоединения Руси» простежуємо і переоцінку авторських поглядів щодо значення індивідуального героя — видатної особистості в історії. Адже в романтичному історіописанні постать — визначна та маловідома, незважаючи на домінацію колективного героя та його духу, посідає своєрідне і неповторне місце.

Таке романтичне розуміння персональної ролі тої чи іншої особи відкидається П. Кулішем. «Кожний із нас усвідомлює у власній індивідуальності підпорядкованість незліченим впливам, і тому не варто дивитися на історію, як на збірку біографій, — твердить автор. — За кожною постаттю, що з'явилася на передньому плані, неодмінно приховуються цілі натовпи постатей, котрі зробили справу перш, ніж вона здійснила перед нами представництво своє»²⁸¹.

У робочих нотатках, розмірковуючи про «моральну генеалогію великих людей», історик висловлює думку про їхню спорідненість із попередніми та майбутніми генераціями²⁸².

Отже, П. Куліш дивиться на дії особи в світі історії у контексті магістральних інтелектуальних та соціокультурних впливів певної доби. Це ще не позитивістська детермінованість, але очевидний крок до неї.

Втім, автор не є послідовним і в цьому питанні. Зокрема, він обстоює думку, що визначні особистості (наприклад, коронний гетьман С. Жолкевський) наділені «дивовижним духом життєвості», який визначає їхню виняткову роль в історії всупереч умовам та обставинам²⁸³.

Взагалі автор конструює об'єкт історіописання — Руський світ у суперечливому сенсі як на пізньоромантичних, так і на позитивістських засадах із вкрапленнями раціонально-просвітницьких компонентів.

Первинною основою цієї конструкції є ідеальні складові (вічеве право, руський дух, ідеал і т. ін.), які співіснують з натуралістичними, природничими законами. Відтак рушії історії належать як до духовної, ідеальної сфери, так і до матеріально-фізичного світу, хоч визначальними вважаються перші.

Саме в царині духу відбуваються головні перетворення, які, зрештою, реалізуються в матеріальному просторі.

Приміром, в одній із останніх історичних розвідок «Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого» (1895) П. Куліш наголошує на змаганні «державно-господарського ідеалу» (шляхетського) з «ідеалом гультяйської свободи» (козацького)²⁸⁴.

Показовим у цьому розумінні є поняття «сили», яке репрезентує позитивістські «життєвість» та «поступовість» і одночасно виказує перемогу романтичного «духу» (ідеї, ідеалу). Відповідний баланс між «силою» і «безсиллям» визначають перехід суб'єктів (Річ Посполита, козацтво) з історичної арени в світ інобуття.

Отож, за П. Кулішем, історія «руського світу» — це боротьба різних ідей (основ) буття, а, за великим рахунком — триумф ідеї «воз'єднання» Русі Південної і Русі Північної. Та й цей триумф в авторському розумінні є доволі суперечливим, зокрема виглядає як своєрідна комбінація певних історичних обставин, передумов та дій.

Зауважимо, що в листі до І. Пулюя від 3 серпня 1878 р. П. Куліш досить специфічно окреслив призначення імперії Романових у світлі розвою цивілізації. «Москва далеко гірша була од Польщі, та через одно те, що мала свою національну, а не чужу, політику, вибилась вона на широкий шлях цивілізації і з варварської зробилась навіть гуманною»²⁸⁵.

Врешті, поєднання пізньоромантичних, просвітницько-раціональних та позитивістських підходів у дослідницькому інструментарії П. Куліша виявляється в калейдоскопічному висвітленні то однієї, то іншої площини світу історії, у двоїстому тлумаченні ряду дефініцій («сила», «народ» та ін.), у суперечливому ставленні до ідеї поступу та цивілізаційних впливів в історії, які трактуються в моральному сенсі, в контексті зрушень у царині культури, духу, у наближенні до детерміністського тлумачення подій, але з перспективи ідеалізованої цілі «воз'єднання», у перегляді ролі особистостей тощо.

Загалом стиль мислення П. Куліша складно схарактеризувати якоюсь абстрактною й універсальною формулою, особливо, з перспективи авторської стратегії пояснення минувшини. Схильний до тотальної формалізації історик та письменник,

однак, ніяк не міг окреслити свого ідеалу науковості, зокрема уявити і зафіксувати аксіологічні, ціннісні параметри продукovanого ним епістемологічного взірця.

Передусім, він орієнтувався на конструкцію монументальної, багатотомної праці, яка попервах виглядала як кількатомна монографія, хоч у подальших планах і переробках набувала певних ознак великого тексту — потенційного гранд-нарративу. Позаяк історичне письмо П. Куліша служило моралістичним, виховним цілям, то в його студіях надзвичайно гостро поставало питання про соціальні й культурні зразки для наслідування.

Проте ця проблема порушувалася автором не в утятому чи практично-утилітарному розумінні, властивому просвітницькому історіописанню, а в глобальному масштабі, як своєрідна Надмета! П. Куліш прагнув подати моралістичну інтерпретацію цілих історичних епох, урешті всієї української минувшини. Звідси пошуки абсолютної і тотальної Правди, що побутувала в його працях у вигляді «суду історії», «суду культури», поступу цивілізації, природних і Божих законів і т. ін.

Хоч би як там було, методологічна стратегія П. Куліша спиралася на інтегрування різних стильових елементів — просвітницького раціоналізму, романтизму, позитивізму, природної релігії тощо. Проте автору не вдавалося означити вихідні засади своєї концептуалізації щодо різних шарів фактографічного матеріалу, розгорнутому на суперечливому, дискретному полі української минувшини.

Інакше кажучи, його інструментарій був доволі дієвим для того, щоб успішно вирішувати масштабні дослідницькі завдання з обсягу перегляду тогочасних романтичних стереотипів чи подання нових інтерпретацій процесів, явищ та подій тощо. Пізній романтик П. Куліш, за іронією долі, виконав важливу, але невдячну роль демістифікатора романтичної апології козацтва.

Та історик прагнув більшого! Адже він хотів досягти своєю працею нечуваного, глобального моралістичного і виховного ефекту!

Втім, така Надмета в царині історії повсякчас руйнувала аксіологічні складові його епістемологічного взірця та всієї дослідницької стратегії, а за великим рахунком — весь ідеал науковості. П. Куліш раз у раз опинявся у зачарованому колі інтелектуаль-

них крайнощів, світоглядних екстрем, часом образливих інвектив супроти українських, російських, польських діячів.

Приміром, варто згадати його спробу замирення «двох найгарніших слов'янських народностей»²⁸⁶, репрезентовану на сторінках «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року».

Ще цікавіше виглядає його вражаючий поворот 1883–1884 рр. до морально-етичних і культурних вартостей ісламського світу, який виявився у поемі «Магомет і Хадиза» (1883) та інших творах.

Нарешті, культурно-просвітницький проект із перекладу Біблії, що видавався П. Кулішу найважливішим на схилі життя.

Історик-неоромантик С. Томашівський уклав навіть своєрідний перелік т. зв. культурних гріхів П. Куліша, який йому закидала українська громадськість: а) русофільство; б) полоніфільство; в) абсолютизація руйницької ролі козаччини й гайдамаччини в національній історії; г) докори українським письменникам і вченим у плеканні ідеалізму та «руйницьких нахилів»²⁸⁷.

Але світоглядними поворотами не обмежувалися життєві колізії П. Куліша.

Наприклад, слід згадати вихід письменника з підданства Російської імперії 1883 р. Тоді він прагнув пов'язати своє майбуття з піддавстрійською Галичиною і планував отримати інше громадянство.

Та швидко розчарувався і протягом майже 8 років (з липня 1883 до лютого 1891 р.) залишався поза підданством будь-якій державі, хоч і мешкав у Російській імперії! Цей факт його біографії навіть розглядають як цікавий юридичний казус²⁸⁸.

Саме неспроможність зафіксувати, оформити свій ідеал науковості, який поставав як сполучення різнорідних ціннісних настанов — культури, природи, моралі й релігії, що змагалися в його світогляді між собою, вочевидь, становило головну проблему в стильовій формації П. Куліша як історика.

В. Петров влучно схарактеризував цю проблему як розрив між замислом та його виконанням, який був способом «його літературного й соціального стилю»²⁸⁹.

Імовірно, саме з цим пов'язаний той інтелектуальний стан пізнього П. Куліша, який Є. Нахлік слушно означає як «епістемологічну невпевненість»²⁹⁰.

Властиво, йдеться про спосіб/способи узгодження інтуїтивних, ірраціональних (романтизм), аналітичних (позитивізм, раціоналізм) та прагматичних (культурництво) компонентів мислення в поглядах та світосприйнятті П. Куліша.

Загалом, стиль мислення П. Куліша виявляє не тільки амбівалентні засади конструкції української історії, а і його сильні і слабкі риси як дослідника.

З одного боку, це — багатовимірне, часто-густо поляризоване зображення минулого у різних площинах (соціальной, економічній, політичній, духовній, культурній, церковній) та ракурсах (польському, російському, почасти навіть татарсько-турецькому), порівняльне висвітлення різних соціальних спільнот, дегероїзація козащини, тотальна генералізація провідних ідей у моралістичному сенсі та ін.

З другого боку, гіперболізація руїнницької ролі козацтва і, як наслідок, — обстоювання русофільської чи полонофільської версії української історії.

Приміром, автор фактично усуває з історичної авансцени масового, колективного героя — народ/націю, принаймні, в тому вигляді, в якому він побутує в романтичному історіописанні. Відтак одна з головних ірраціональних складових історичного буття в романтичній історіографії зазнає суттєвих перетворень.

Натомість П. Куліш рельєфно відтворює соціальну гетерогенність суспільства, диференціює ролі окремих станів і прошарків, тобто впроваджує елементи елітарного підходу в історичну реконструкцію. Недаремно Є. Нахлік називає його захисником «елітарних цінностей від руїнницького бунту мас»²⁹¹ та вважає представником українського консерватизму²⁹².

Однак П. Куліш все ж таки зберігає пізньоромантичну орієнтацію, хоч і з позитивістськими включеннями, зокрема прагне компенсувати таке вилучення введенням новітніх позачасових, ідеальних мірил вартості («суд історії», «суд культури») та провідних ідей історичного руху — «возз'єднання», польське «культурництво» і т. ін.

Наразі окреслення П. Куліша як консерватора спонукає до виокремлення тієї традиції, того ціннісного ядра, яке гармонізує світогляд цього типу, себто врівноважує різні стильові шахи.

Втім, видається, що П. Куліш – романтик, культурник-консерватор і zarazом просвітник-учитель перебував у пошуках цього «золотого співвідношення» інтелектуальних, культурних та аксіологічних компонентів свого світосприйняття до кінця життя.

Він щиро вірив у всеильність культури та просвітницьке призначення людського розуму в історичному житті. Відтак у листі до відомого діяча і мецената В. Тарновського-молодшого від 16 грудня 1896 р., себто менш, ніж за два місяці до смерті, письменник та історик просив його придбати кілька праць відомих європейських авторів. Це прохання П. Куліш аргументував такою настановою: «Сі книжки згодяться Вашим наслідникам їх вік буде розумніший од XIX-го, і нам треба дбати про його»²⁹³.

¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – С. 28.

² Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. – Edmonton, 1985. – P. 247.

³ Маркевич А. И. Н. И. Костомаров и его значение. (Речь, читанная в собрании Одесского славянского благотворительного общества св. Кирилла и Мефодия приват-доцентом А. И. Маркевичем). – О., [1885]. – С. 18.

⁴ Багалеї Д. И. Русская историография. – Х., 1911. – С. 447–448.

⁵ Пыпин А. Н., Спасович В. Д. История славянских литератур: В 2 т. – СПб., 1879. – Т. 1. – С. 375.

⁶ Див.: Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. 167–169, 191; Нахлік Є. Позитивізм у реценції Пантелеймона Куліша // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11/12. – С. 121–142; Колесников К. М. Українська козацьчина в історіософських поглядах П. Куліша // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (2–4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя, 1997. – С. 170–175; Ковальчук О. Історіософські пошуки П. Куліша: особливості моделювання історії // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 116–123.

⁷ Шенрок В. П. А. Кулиш: биографический очерк. – К., 1901. – С. 115.

⁸ Куліш П. Предисловие // Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года. – М., 1846. – С. I; Оглоблін О. До питання про автора Літопису Самовидця // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. 7/8. – С. 196.

⁹ Кирилюк Є. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього. – К., 1929. – С. 24, 56–57.

¹⁰ Кониский Г. История Русов или Малой России. – Репр. моск. изд. 1846. – К., 1991. – С. 6.

¹¹ Куліш П. Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького. — К., 1843. — С. 12.

¹² Куліш П. Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького // Кирило-Медодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; гол. ред. П. С. Сохань. — К., 1990. — Т. 2. — С. 69.

¹³ Куліш П. Твори: У 2 т. — К., 1994. — Т. 1 / Упоряд., прим. і вступ. ст. Є. Нахліка. — С. 242.

¹⁴ Оглоблін О. П. Історія України (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф. П. О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 292. — Арк. 35–36.

¹⁵ Там само. — Арк. 36.

¹⁶ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. — К., 2007. — Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. — С. 64.

¹⁷ Куліш П. О. Книга о ділах народу українського... — С. 66.

¹⁸ Куліш П. Твори. — Т. 1. — С. 376.

¹⁹ Грушевський О. З сорокових років: «Повість об украинском народе» Куліша // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — Л., 1908. — Т. 83. — С. 168; Похила Л. Ранні історичні твори Куліша «Україна» і «Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорізького» // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — Л.; Нью-Йорк, 2000. — С. 102.

²⁰ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. — 1885. — Т. 4. — № 13. — С. 62.

²¹ Нейман Б. В. Кулиш и Вальтер Скотт [машиніопис статті 17 жовтня 1925] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. X. — Од. зб. 17806. — Арк. 8.

²² Куліш П. Твори. — С. 378.

²³ Кирилюк Є. П. О. Куліш і його значення в історії української культури (До 125-річчя з дня народження) // Українська література. — 1944. — № 9/10. — С. 153.

²⁴ Щурат В. Філософічна основа творчості Куліша. — Л., 1922. — С. 39.

²⁵ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. — К., 2005. — Т. 1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С. Сковороди. — С. 118–124.

²⁶ Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття: Школи, постаті, проблеми. — К., 2004. — С. 158.

²⁷ Повести П. А. Кулиша: В 4 т. — СПб., 1860. — Т. 3: Воспоминания детства Николая М. — С. 243–244.

²⁸ Куліш П. Твори. — С. 237–238.

²⁹ Федорук О. Сконфісована брошура Пантелеймона Куліша (спостереження над текстом і контекстом) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — С. 185.

³⁰ Кулиш П. А. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. — СПб., 1879. — С. 25.

- ³¹ Нахлік Є. Проблема «Україна—Захід» в інтерпретації П. Куліша // *Сучасність*. — 1997. — № 6. — С. 123, 126.
- ³² Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість — К., 1929. — Т. 1. — С. 73 (прим. 3).
- ³³ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 94.
- ³⁴ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 93.
- ³⁵ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — К., 2005. — Т. I: 1841—1850 / Упоряд., ком. О. Федорук; підготовка текстів О. Федорук, Н. Хохлова. — С. 194, 199, 201, 221, 228.
- ³⁶ Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані* / Ред. Ю. Луцького; передм. Ю. Шевельова. — Нью-Йорк; Торонто, 1984. — С. 24—25.
- ³⁷ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 96.
- ³⁸ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 238.
- ³⁹ Там само. — С. 298.
- ⁴⁰ Там само. — С. 161.
- ⁴¹ Там само. — С. 258.
- ⁴² Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 59, 70.
- ⁴³ Ясь О. Фрагмент як форма мислення: романтичний світ Михайла Максимовича // *Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України*: Наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 482—483.
- ⁴⁴ Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Упор. та вступ. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневич. — 3-є вид., репринт. — К., 1996. — С. 106—107; Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша. (Від губернського секретаря до надвального радника) // *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. — Л., 1930. — Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. — Ч. 2: Праці історичні. — С. 327—377.
- ⁴⁵ Юровська О. 1) Куліш і Грабовський [2 машинописні копії статті 1929] // *ІР НБУВ*. — Ф. X. — Од. зб. 18533. — Арк. 10; 2) Куліш і Грабовський // *Україна*. — 1929. — Кн. 36 (верес.). — С. 77.
- ⁴⁶ Куліш П. Около полустолетия назад. Литературные воспоминания / Публ., упоряд. та прим. Є. Нахліка, О. Федорука // *Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження*. — С. 139; Куліш П. А. Хуторская философия... — С. 85.
- ⁴⁷ Куліш П. Хуторская философия... — С. 90.
- ⁴⁸ Там само. — С. 93.
- ⁴⁹ Перетц Л. Листування П. А. Куліша з П. П. Плетньовим (1843—1861 рр.) [машинопис статті російською та українською мовами з архіву журналу «Україна»] // *ІР НБУВ*. — Ф. X. — Од. зб. 17926/17927. — Арк. 1—49.
- ⁵⁰ Куліш П. Твори. — С. 361.
- ⁵¹ Там само. — С. 250.
- ⁵² Могилянський М. М. Ідеологічна постать Куліша (спроба синтетичної характеристики) [автограф без дати та кінця] // *ІР НБУВ*. — Ф. 131. — Од. зб. 208. — Арк. 4.

- ⁵³ Петров В. Матеріяли до історії співробітництва Куліша в «Современнике» Некрасова 1852–3 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 12. – С. 290.
- ⁵⁴ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. – Т. 1. – С. 15.
- ⁵⁵ Там само. – С. 462.
- ⁵⁶ Там само. – С. 222.
- ⁵⁷ Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук. – Нью-Йорк; К., 2004. – Част. 1, 2. – С. 110.
- ⁵⁸ Куліш П. Твори. – С. 235.
- ⁵⁹ Куліш П. Історія України од найдавніших часів // Основа. – 1861. – № 9. – С. 93.
- ⁶⁰ Куліш П. Україна. – С. 1.
- ⁶¹ Куліш П. А. Хуторская філософія... – С. 87.
- ⁶² Куліш П. Твори. – С. 359.
- ⁶³ Куліш П. Україна. – [с. III (прим.*)].
- ⁶⁴ Ясь О. В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова // Український історичний журнал – 2007. – № 2. – С. 89–106.
- ⁶⁵ Славницький [И. П.]. Воспоминания о П. А. Кулише // ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 28699. – Арк. 3.
- ⁶⁶ Куліш П. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян в XVII веке (Замечания издателя) // Записки о Южной Руси. / Издал П. Кулиш. – СПб., 1857. – Т. 2. – С. 325.
- ⁶⁷ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки... – С. 536; Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). – Л., 1983. – С. 46–47.
- ⁶⁸ Куліш П. Предисловие издателя [к «Записке члена Малороссийской Коллегии, Григория Николаевича Теплова»] // Записки о Южной Руси. – Т. 2. – С. 174.
- ⁶⁹ Там само. – С. 171.
- ⁷⁰ [Пыпин А. Н.]. [Рец. на: Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 1] // Современник. – 1857. – Т. 61. – № 1/2. – Критика. – С. 12.
- ⁷¹ П[ыпи]н А. [Рец. на: Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – СПб., 1856–1857. – Т. 1–2] // Современник. – 1857. – Т. 63. – № 5. – Критика. – С. 4.
- ⁷² Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки... – С. 533.
- ⁷³ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. – Т. 1. – С. 112.
- ⁷⁴ Теліга І. Куліш-критик. (Принцип етнографічної точності) [машинопис статті, Київ, 1920-ті] // ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 18233. – Арк. 6, 8.
- ⁷⁵ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки... – С. 536.
- ⁷⁶ Там само. – С. 545.
- ⁷⁷ Грушевський О. Історичні студії П. О. Куліша // Літературно-науковий вістник. – 1919. – Кн. 7/9. – С. 81.
- ⁷⁸ Куліш П. Твори: У 2 т. / Упоряд. і прим. М. Л. Гончарука. – К., 1989. – Т. 2. – С. 476.

- ⁷⁹ Петров В. «Чорна рада» як роман соціальний // Література / За ред. С. Єфремова, М. Зерова та П. Филиповича. — К., 1928. — 36. 1. — С. 29–37.
- ⁸⁰ Окиншевич Л. Україна 1663 року та «Чорна Рада» П. Куліша // Куліш П. Твори / За ред. Ол. Дорошкевича. — Х.; К., 1931. — Т. 3: Чорна рада: Хроніка 1663 року. — С. 178.
- ⁸¹ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 431.
- ⁸² Куліш П. Хмельнищина. Історичне оповідання. — СПб., 1861. — С. 28.
- ⁸³ Куліш П. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии // Вестник Юго-Западной и Западной России. — 1862. — Т. 1. — № 1. — С. 30.
- ⁸⁴ Хуторянин [Куліш П. О.]. Листи з хутора: III. Чого стоїть Шевченко як поет народний // Основа. — 1861. — № 3. — С. 28.
- ⁸⁵ Там само. — С. 27.
- ⁸⁶ Хуторянин [Куліш П. О.]. Листи з хутора // Основа. — 1861. — № 2. — С. 228.
- ⁸⁷ Куліш П. Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию // Основа. — 1862. — № 6. — С. 12.
- ⁸⁸ Куліш П. Падение шляхетского господства... — С. 40.
- ⁸⁹ Куліш П. Простонародность в украинской словесности // Основа. — 1862. — № 1. — С. 10.
- ⁹⁰ Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 181.
- ⁹¹ Там само. — С. 183.
- ⁹² Куліш П. Полякам об украинцах (ответ на безыменное письмо) // Основа. — 1862. — № 2. — С. 72.
- ⁹³ Куліш П. Твори. — С. 262.
- ⁹⁴ Нахлік Є. Просвітительські ідеї в художньо-історіософській концепції П. Куліша // Радянське літературознавство. — 1989. — № 8. — С. 37.
- ⁹⁵ Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. — К.; Лейпциг, [1923]. — С. 63.
- ⁹⁶ Петров В. Теорія «культурництва» в Кулішовому листуванні р. 1856–7 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1927. — Кн. 15. — С. 153.
- ⁹⁷ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 55.
- ⁹⁸ Петров В. Хуторянство і Європа. (Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го) // Життя й Революція. — 1926. — № 7. — С. 78.
- ⁹⁹ Перетц Л. Листування П. А. Куліша з П. П. Плетньовим... — Арк. 20.
- ¹⁰⁰ Шамрай Г. Хуторні плани Куліша в 1870-х роках [машинопис статті, 1928–29] // ІР НБУВ. — Ф. Х. — Од. зб. 18401. — Арк. 12.
- ¹⁰¹ Куліш П. А. Хуторская философия... — С. 4.
- ¹⁰² Там само. — С. 9.
- ¹⁰³ Петров В. Романи Куліша. — К., 1930. — С. 6.
- ¹⁰⁴ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 2. — С. 26.
- ¹⁰⁵ Петров В. Куліш-хуторянин. (Теорія хуторянства і Баївцанський епізод 1853–1854) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Кн. 9. — С. 164.
- ¹⁰⁶ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 42–43.
- ¹⁰⁷ Там само. — С. 375.

- ¹⁰⁸ Могілянський М. М. Ідеологічна постать Куліша... — Арк. 21.
- ¹⁰⁹ Куліш П. Характер и задача украинской критики // Основа. — 1861. — № 2. — С. 160.
- ¹¹⁰ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 93.
- ¹¹¹ Куліш П. Падение шляхетского господства... — С. 32–33.
- ¹¹² Куліш П. Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра // Библиотека для чтения. — 1863. — № 9. — С. 25.
- ¹¹³ Куліш П. Падение шляхетского господства... — С. 47–48.
- ¹¹⁴ Куліш П. Борьба шляхты с козаками... — С. 1.
- ¹¹⁵ Куліш П. Історія України... — С. 81.
- ¹¹⁶ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. — Х., 2001. — Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. — С. 228.
- ¹¹⁷ Куліш П. Падение шляхетского господства... — 1863. — Т. 3. — № 1. — С. 3.
- ¹¹⁸ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 179.
- ¹¹⁹ Куліш П. Падение шляхетского господства... — 1862. — Т. 1. — № 1. — С. 35.
- ¹²⁰ Там само. — № 3. — С. 138.
- ¹²¹ Там само. — Т. 2. — № 5. — С. 223.
- ¹²² Там само. — Т. 1. — № 2. — С. 50–51.
- ¹²³ Там само. — С. 66–67.
- ¹²⁴ [Куліш П. А.]. Древняя Русь в Царстве Польском / Публ. і ком. Є. Нахліка // Молода нація: Альманах. — 2004. — № 1. — С. 50.
- ¹²⁵ Куліш П. Виговщина // Основа. — 1861. — № 11/12. — С. 10.
- ¹²⁶ Там само. — С. 6.
- ¹²⁷ Куліш П. Твори. — К., 1994. — Т. 1. — С. 249.
- ¹²⁸ Куліш П. Коротенька історія нашого народу українського, як він проявивсь проміж іншими народами, що з ним діялось із давніх давен і як він пробув на світі аж до нашого часу [автограф чернетки поч. 1860-х] // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28476. — Арк. 19.
- ¹²⁹ Куліш П. Полякам об украинцах (ответ на безыменное письмо) // Основа. — 1862. — № 2. — С. 70.
- ¹³⁰ Куліш П. Твори. — С. 240.
- ¹³¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 256.
- ¹³² Багрій О. В. Політична повість М. І. Костомарова // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1927. — Кн. 13/14. — С. 147–151
- ¹³³ Третьяков В. Джордж Оруэлл или Николай Костомаров? (http://www.orgwell.ru/a_life/tretjakov/russian/r_gonk).
- ¹³⁴ Чубський П. П. [Могілянський М.]. Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (рр. 1882–1891): За архівними матеріалами // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1927. — Кн. 13/14. — С. 163–164.
- ¹³⁵ Пыпин А. Н. История русской этнографии: В 4 т. — СПб., 1891. — Т. 3: Этнография малорусская. — С. 189–190; Коялович М. О. 1) История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. — СПб., 1893. — С. 423; 2) Поразительная изменчивость убеждений писателя //

Церковный вестник, издаваемый при С.-Петербургской духовной академии. — 1882. — 1 мая. — № 18. — С. 6–7.

¹³⁶ Коялович М. Прежние взгляды г. Кулиша на Россию и Польшу, на православие, унию и латинство // Церковный вестник, издаваемый при С.-Петербургской духовной академии. — 1882. — 5 июня. — № 23. — С. 6.

¹³⁷ Костомаров Н. 1) О козаках. По поводу статьи Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях Русского Архива (изд. 1877 г.). Историко-критический очерк // Русская старина. — 1878. — Т. 21. — № 3. — С. 385–402; 2) П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. — 1883. — № 2. — С. 221–234; та ін.

¹³⁸ Ива[ще]нко П. Шевченко, Максимович и Костомаров пред историческим (?) судом Кулиша // Киевлянин. — 1875. — 8 марта. — № 29. — С. 1–3; «Киевлянин» за Шевченка // Киевский телеграф. — 1875. — 14 марта. — № 32. — С. 2.

¹³⁹ Єфремов С. Без синтезу. До життєвої драми Куліша // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1924. — Кн. 4. — С. 75.

¹⁴⁰ Житецький І. Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860–70 рр.) // Україна. — 1927. — Кн. 1/2. — С. 40.

¹⁴¹ Данилов В. Матеріали для біографії Н. І. Костомарова // Україна. — 1907. — Т. 4. — Кн. 2/3. — С. 254.

¹⁴² Шенрок В. П. А. Кулиш... — С. 247.

¹⁴³ Грушевський М. В тридцяті роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. — 1927. — Кн. 1/2. — С. 10.

¹⁴⁴ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борейского. — С. 146–147.

¹⁴⁵ [Драгоманов М. П.]. Малорусское литературное движение // Киевский телеграф. — 1875. — 7 февр. — № 17. — С. 2.

¹⁴⁶ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 2. — С. 52.

¹⁴⁷ Скринник М. Пантелеймон Куліш як речник консервативної духовної традиції в Україні // Сучасність. — 2001. — № 5. — С. 89–90.

¹⁴⁸ Грушевський М. В тридцяті роковини Куліша... — С. 30.

¹⁴⁹ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — Репр. — К., 1995. — Т. 7: Козацькі часи — до року 1625. — С. 567.

¹⁵⁰ Багалей Д. И. Русская историография. — Х., 1911. — С. 448.

¹⁵¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 242.

¹⁵² Там само. — С. 343.

¹⁵³ Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 566.

¹⁵⁴ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — Коломия, 1894. — С. 127.

¹⁵⁵ Багалій Д. Історіографічний вступ... — С. 228.

¹⁵⁶ Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 28; Похила Л. Історична праця П. Куліша «Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами» // Молода нація: Альманах. — 2004. — № 1. — С. 91–92.

- ¹⁵⁷ Шенрок В. П. А. Кулиш... — С. 195, 244 (прим.1).
- ¹⁵⁸ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 278.
- ¹⁵⁹ Барвінський О. Спомини з мого життя. — С. 173.
- ¹⁶⁰ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 221.
- ¹⁶¹ Барвінський О. Спомини з мого життя. — С. 208.
- ¹⁶² Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 228.
- ¹⁶³ Шенрок В. П. А. Кулиш... — С. 212.
- ¹⁶⁴ Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 77.
- ¹⁶⁵ Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654). — М., 1888. — Т. 1. — С. 40—42.
- ¹⁶⁶ Карпов Г. Объяснение на сочинение П. А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши» // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1888. — Кн. 4. — С. 1—II; Тодийчук О. В. Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. — К., 1989. — С. 110—111.
- ¹⁶⁷ Карпов Г. В защиту Богдана Хмельницкого. Историко-критическое объяснение по поводу сочинения П. А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши» // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1889. — Кн. 1. — С. 1—104.
- ¹⁶⁸ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 391.
- ¹⁶⁹ Федорук О. Сконфісована брошура Пантелеймона Куліша (спостереження над текстом і контекстом) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — С. 200.
- ¹⁷⁰ Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го вид., випр. і доп.] // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28460. — Арк. VIII.
- ¹⁷¹ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 274.
- ¹⁷² Кулиш П. А. История Воссоединения Руси // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28460. Арк. I—XIV, 1—312; Од. зб. 28467. — Арк. 1—289; Од. зб. 28462. — Арк. 1—294; Од. зб. 28461. — Арк. 1—150; Од. зб. 28463. — Арк. 1—170; Од. зб. 28464. — Арк. 1—111; Од. зб. 28466. — Арк. 1—340. Див. також: Федорук Я. Авторський список другого видання «Истории воссоединения Руси» // Молода нація: Альманах. — 2004. — № 1. — С. 93—98.
- ¹⁷³ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654). — Т. 1. — 281 с.; М., 1888. — Т. 2. — 399 с.; М., 1889. — Т. 3. — 415 с.
- ¹⁷⁴ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т. 2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. — С. VIII.
- ¹⁷⁵ Романовський В. Куліш і його праці по історії України // Книгар. — 1919. — Ч. 27. — Кол. 1802.
- ¹⁷⁶ Иконников В. С. Обзор литературы русской истории за 1874 год // Университетские известия. — К., 1875. — № 8. — С. 235.
- ¹⁷⁷ Кулиш П. А. Материалы для истории Воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1: 1578—1630. — С. XI.
- ¹⁷⁸ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 340—341.

- ¹⁷⁹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т. 1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. — С. 1.
- ¹⁸⁰ Там само. — С. III.
- ¹⁸¹ Барвінський О. Спомини з мого життя. — С. 174.
- ¹⁸² Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 1.
- ¹⁸³ Там само. — Т. 2. — С. 371–372.
- ¹⁸⁴ Там само. — Т. 2. — С. 259
- ¹⁸⁵ Бокль Г. Влияние законов природы на устройство общества и характер отдельных лиц // Отечественные записки. — 1861. — Т. 135. — Кн. 3. — С. 208.
- ¹⁸⁶ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 371.
- ¹⁸⁷ Кулиш П. Українофилам / Публ. О. Левицького // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1911. — Кн. 8. — С. 71.
- ¹⁸⁸ Кулиш П. Записная книжка «Заметки по алфавиту» // ІР НБУВ. — Ф. І, Од. зб. 28500. — Арк. 75, 82, 192 та ін.
- ¹⁸⁹ Кулиш П. Записная книжка [виписки з праць Г. Бокля, О. Бісмарка, О. Конта, Г. Спенсера, американських позитивістів, періодичних видань та ін.] // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28442. — Арк. 12 зв., 51, 67 та ін.
- ¹⁹⁰ Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 13 (прим. 1).
- ¹⁹¹ Там само. — С. 5–6.
- ¹⁹² Д. С...о-М. [Мордовець Д.]. [Рец. на: Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т. 1] // С.-Петербургские ведомости. — 1874. — 14 (26) ноября. — № 314. — С. 1.
- ¹⁹³ Velychenko S. Op. cit. — P. 191; Нахлік Є. Позитивізм у рецепції... — С. 123–126, 133–134; Жулинський М. «Розуміти високе значення людини»: Культурництво Пантелеймона Куліша як відповідь на виклик епохи // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — С. 9–10.
- ¹⁹⁴ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 3.
- ¹⁹⁵ Погляд М. П. Драгоманова на українську історію (його стаття по поводу переписки д. Куліша с Крашевським і Павликом) // Народ. — 1895. — № 17. — С. 264.
- ¹⁹⁶ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 490.
- ¹⁹⁷ Погляд М. П. Драгоманова на українську історію... — С. 265.
- ¹⁹⁸ Куліш П. А. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. — Видана типом другим з додатком посліслов'я. — Л., 1882. — С. 8.
- ¹⁹⁹ Куліш П. Твори. — С. 363.
- ²⁰⁰ Кирилюк Є. Пантелеймон Куліш / За ред. Я. Савченка. — Х.; К., 1929. — С. 32.
- ²⁰¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 331.
- ²⁰² Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 24–25 (прим. 1), С. 74, 149, 155, 172 (прим. 1), 208–210, 273–274 (прим. 2).
- ²⁰³ Барвінський О. Спомини з мого життя. — С. 142.
- ²⁰⁴ Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 111.
- ²⁰⁵ Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого / Вступ. ст. и общ. ред. А. Г. Верещагиной. — Лг., 1971. — С. 405 (прим. 6).

- ²⁰⁶ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 321–323.
- ²⁰⁷ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 149.
- ²⁰⁸ Там само. — Т. 1. — С. 8.
- ²⁰⁹ Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 1 // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28460. — Арк. 10 зв. — 11.
- ²¹⁰ Куліш П. Твори. — С. 380.
- ²¹¹ Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 149.
- ²¹² Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 2. — С. 16, 20–21.
- ²¹³ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 3. — С. 97.
- ²¹⁴ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дня народження. — К., 1989. — С. 27; Грабович Г. До історії української літератури. — К., 1997. — С. 178. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. — К., 2005. — Т. 1. — С. 124.
- ²¹⁵ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 2. — С. 22.
- ²¹⁶ Там само. — С. 27.
- ²¹⁷ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 3. — С. 94–95.
- ²¹⁸ Там само. — Т. 2. — С. 93–94.
- ²¹⁹ Там само. — Т. 1. — С. 83 (прим. 1).
- ²²⁰ Там само. — Т. 1. — С. 21 (прим. 1).
- ²²¹ Там само. — Т. 2. — С. III.
- ²²² Там само. — Т. 3. — С. 199 (прим. 1).
- ²²³ Там само. — Т. 2. — С. III.
- ²²⁴ Кулиш П. А. Материалы для истории Воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1: 1578–1630. — XVIII, 322, 1 с.
- ²²⁵ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 151.
- ²²⁶ Там само. — Т. 1. — С. 22–23; Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западной Руси // Вестник Европы. — 1874. — № 3. — С. 8.
- ²²⁷ Кулиш П. Польская колонизация... — № 4. — С. 486.
- ²²⁸ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 225.
- ²²⁹ Там само. — Т. 1. — С. 44.
- ²³⁰ Там само. — Т. 1. — С. 166.
- ²³¹ Там само. — Т. 1. — С. 132.
- ²³² Там само. — Т. 1. — С. 66.
- ²³³ Там само. — Т. 2. — С. 270.
- ²³⁴ Там само. — Т. 1. — С. 167.
- ²³⁵ Там само. — Т. 2. — С. 158.
- ²³⁶ Кулиш П. А. 1) История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 160; 2) История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 3 // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28462. — Арк. 40.
- ²³⁷ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 178–179.
- ²³⁸ Там само. — Т. 1. — С. 167.
- ²³⁹ Там само. — Т. 2. — С. 214.
- ²⁴⁰ Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 2 // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28467. — Арк. 161 зв.

- ²⁴¹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 168.
- ²⁴² Там само. — С. 31, 177.
- ²⁴³ Там само. — Т. 3. — С. 266.
- ²⁴⁴ Похила Л. С. Историчні погляди П. Куліша: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01 / Одеський державний ун-т ім. І. І. Мечникова. — К., 1998. — С. 13.
- ²⁴⁵ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 3. — 184, 232—233.
- ²⁴⁶ Кулиш П. А. Козаки по отношению к государству и обществу // Русский архив. — 1877. — Кн. 1. — Тетр. 3. — С. 352—368; Кн. 2. — Тетр. 6. — С. 113—135.
- ²⁴⁷ Там само. — Кн. 1. — Тетр. 3. — С. 353—354.
- ²⁴⁸ Кулиш П. А. Предисловие к сочинению Юрия Крижанича «Малорусские козаки между Россией и Польшей в 1659 г.» // ІР НБУВ. — Ф. 338. — Од. зб. 4. — Арк. 5—5 зв.
- ²⁴⁹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 391.
- ²⁵⁰ Там само. — С. 156.
- ²⁵¹ Куліш П. А. Крашанка русинам і полякам... — С. 33—34.
- ²⁵² Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 218.
- ²⁵³ Кулиш П. Козаки по отношению к государству... — Кн. 1. — Тетр. 3. — С. 355.
- ²⁵⁴ Кулиш П. История Воссоединения Руси // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28462. — Арк. 239.
- ²⁵⁵ Соловьев С. Уния, козачество, раскол. [Рец. на]: 1) Коялович М. Литовская церковная уния; 2) Костомаров Н. Богдан Хмельницкий; 3) Щапов А. Русский раскол старообрядства // Атеней. — 1859. — Ч. 2. — С. 393—420.
- ²⁵⁶ Кулиш П. Козаки по отношению к государству... — Кн. 1. — Тетр. 3. — С. 358.
- ²⁵⁷ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 417, 421.
- ²⁵⁸ Кулиш П. История Воссоединения Руси // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28462. — Арк. 268.
- ²⁵⁹ Кулиш П. История воссоединения Руси. — Т. 3. — С. 33.
- ²⁶⁰ Кулиш П. История Воссоединения Руси // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28462. — Арк. 48 зв.
- ²⁶¹ Кулиш П. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 143 (прим. 1).
- ²⁶² Там само. — Т. 2. — С. 326.
- ²⁶³ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654). — Т. 3. — С. 403.
- ²⁶⁴ Кулиш П. А. Судьбы Малороссии и Украины после татарского погрома // Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под ред. П. П. Семенова. — СПб.; М., 1897. — Т. 5: Малороссия, Подолия и Волынь. — Часть 2: Полтавская, Черниговская, Волынская, Подольская, Харьковская и Киевская губерния. — С. 144.
- ²⁶⁵ Кулиш П. Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого // Русское обозрение. — 1895. — № 5. — С. 190.
- ²⁶⁶ Кулиш П. Судьбы Малороссии и Украины... — С. 137.
- ²⁶⁷ Кулиш П. Украинские казаки и паны... — № 1. — С. 303.
- ²⁶⁸ Там само. — С. 319.
- ²⁶⁹ Гринченко Б. П. А. Кулиш: Биографический очерк. — Чернигов, 1899. — С. 42.

- ²⁷⁰ Ю. Л. [Луцький Ю.]. Пантелеймон Куліш // Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 16.
- ²⁷¹ Могилянський М. П. О. Куліш у 90-х роках (листи й документи) // Червоний шлях. — 1925. — № 8. — С. 192.
- ²⁷² Славницький [И. П.]. Воспоминания о П. А. Кулише... — Арк. 6.
- ²⁷³ Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 97.
- ²⁷⁴ Кулиш П. Судьбы Киевского Великого княжества и удельных княжеств Киево-Днепровской Руси до татарского погрома // Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под ред. П. П. Семенова. — СПб.; М., 1897. — Т. 5. — Ч. 2. — С. 97.
- ²⁷⁵ Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 102.
- ²⁷⁶ Там само. — С. 104–105.
- ²⁷⁷ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 165.
- ²⁷⁸ Там само. — Т. 1. — С. 248.
- ²⁷⁹ Там само. — Т. 3. — С. 270–271.
- ²⁸⁰ Там само. — С. 106, 268.
- ²⁸¹ Там само. — Т. 1. — С. 253.
- ²⁸² Кулиш П. А. Задумы [автограф, підготовчі матеріали] // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28494. — Арк. 2.
- ²⁸³ Кулиш П. А. История воссоединения Руси — Т. 3. — С. 315.
- ²⁸⁴ Кулиш П. Украинские казаки и паны... — № 1. — С. 199.
- ²⁸⁵ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 229.
- ²⁸⁶ Куліш П. А. Крашанка русинам і полякам... — С. 20.
- ²⁸⁷ Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В. Липинського з додатками. — Л., 1929. — С. 97–98.
- ²⁸⁸ Шевелів Б. Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії [автограф статті, Чернігів, серпень 1927] // ІР НБУВ. — Ф. X. — Од. зб. 18440. — Арк. 16; Чубський П. П. [Могилянський М.]. Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (рр. 1882–1891): За архівними матеріалами // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1927. — Кн. 13/14. — С. 152–166.
- ²⁸⁹ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 19.
- ²⁹⁰ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 2. — С. 24.
- ²⁹¹ Там само. — С. 78
- ²⁹² Там само. — С. 60.
- ²⁹³ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 310.

ПІСЛЯМОВА

Куліш — знакова постать національної культури. Досить назвати дві причини, чому ми так вважаємо. Перша: Куліш — творець сучасного українського правопису, точніше — фонетичного правопису, який ліг в основу сучасного. Уявімо собі, наприклад, українську націю, яка користується «ярижкою» або «максимовичівкою», максимально наближеними до російської графічної системи. Або ж фонетичний правопис латинськими літерами замість кирилиці — були й такі спроби його реформування, які мали своїх прихильників. Було також чимало інших правописих інновацій, які нині становлять інтерес тільки для історика письменства. Перед Кулішем стояло надскладне завдання: створити правопис, який не тільки давав би оптимальне співвідношення між вимовою та її письмовою фіксацією, а й в перспективі сприяв би об'єднанню нації, тоді ще розділеної кордонами Російської та Австро-Угорської імперій. Нині є очевидним, що дух мови — душа нації, розвивається в межах, унормованих правописом, і будь-які зміни у правописі програмуються на мовленнєвому розвитку, а отже, — відбиваються на психо-емоційному рівні кожного члена великої національної спільноти, змінюючи його рефлексії, його ставлення до світу й бачення себе в цьому світі — серед інших національних родин. Енергійний «гарячий» Куліша, запровадивши власну друкарню, видав у ній своїм правописом цілу низку першорядних книжок, як-от твори Марка Вовчка, Квітки-Основ'яненка, Шевченків «Кобзар», альманах «Хата» і журнал «Основа», а дещо раніше — свої «Записки о Южной Руси», «Чорну раду», «Граматику» та ін. «Завоювавши», мовлячи сучасною мовою, спраглий до друкованого українського слова ринок, він «розрекламував» свій правопис, увів його в надійний ужиток, практично показав усі його переваги над іншими правописами. Цим правописом, уперше запровадженим півтора століття тому, в основних його рисах ми користуємося й донині.

Друге: Куліш — переклав рідною мовою Святе Письмо. Україна як християнська держава мала б завжди це пам'ятати, віддаючи належне творцеві першого повного перекладу Біблії,

який останні роки свого життя день-у-день працював над ним, урешті, так і помер, з пером у руці (переклад, нагадаємо, доопрацьовано й видано стараннями Івана Пулюя та Івана Нечужа-Левицького). 1903-й рік, рік виходу україномовної Біблії у світ, ознаменувався — і це прикметно! — ще одним національним здвигом — відкриттям пам'ятника Івана Котляревського в Полтаві, подією, якою вся патріотична інтелігенція заманіфестувала свою українськість. Біблія з'явилася в переддень революційних зрушень 1905 року, коли підросійська Україна ніби як фенікс із попелу відродилася після багатьох років національного пригнічення, коли перед здивованими очима чорносотенців раптом постала розмаїта українська преса, здатна блискуче реагувати на потреби сьогодення і силою полум'яного публіцистичного слова обстоювати інтереси національного розвитку. Кулішів переклад Біблії з'явився особливо начасі.

Безумовно, не лише цими справами прислужився Куліш національній культурі. Його фольклористична праця лягла у фундамент української фольклористичної науки. Його літературно-критичні статті стали класичними, а візія літературного процесу багато в чому стала визначального для створення історико-літературного канону. Його публіцистичні статті колись були резонансними й досі не втрачають актуальності. Його поезія, проза, драматургія завжди мали вдячного читача, замилуваного в чар Кулішевого дивослова. Його історичні праці, свого часу такі дискусійні, контрверсійні (але ж і досі належним чином не досліджені, бо не видані! — Маємо на увазі той факт, що семитомна [!] «История воссоединения Руси», друге поширене видання відомої праці, яку Куліш готував наприкінці свого життя, досі спочиває у фондосховищах), фахівцями, такими, як Михайло Грушевський, поціновані. І нарешті, від перекладацької праці Куліша над світовою класикою, передусім Шекспіром, веде свій родовід сучасний український переклад в особах титанів Миколи Лукаша і Григорія Кочура.

Перед нами, отже, велет духу, й нині, у рік 190-ліття від дня народження Куліша, ми це відчуваємо, розуміємо і схиляємо перед ним голову... Непростим був його шлях, який багато в чому зумовлювався зовнішніми обставинами, тими негараздами, в яких перебувала українська культура в підросійській Україні. Як і колись, йому можна щось закидати, щось не пробачати, в

чомусь звинувачувати, однак це — анахронізм, відлуння давніх чи то народницьких передзвонів, чи пропольсько-шляхетських, чи проросійських. Куліш може видаватися непослідовним (дивне для дослідника слово!) в якихось часткових питаннях — ставленні до козацтва, до тих чи тих діячів минулого, які для Куліша уособлювали певні символи-ідеї, тощо. Втім, сам він так ніколи не вважав, повторюючи слова апостола Павла: як був молодим — мислив по-молодечому, а як став мужем — не личило вже так мислити. Кажучи словами Євгена Маланюка, «державницькою була вся діяльність Куліша», і в цьому він був послідовний до останнього свого подиху.

За десять років ми матимемо ювілей: 200 років Куліша. Будуть гучні промови, урочисті конференції, відкриття меморіальних таблиць тощо. Усе це, звісно, потрібно для популяризації його постаті, ідей. Але не менш потрібно цей ювілей зустріти ґрунтовними виданнями, які закладуть міцні підвалини кулішезнавства, а отже — української науки, гуманістики. Серед таких видань побажаними є насамперед повна бібліографія праць Куліша й літератури про нього, збірник документів, присвячених Кулішеві, збірник спогадів про Куліша, енциклопедичний довідник «Куліш та його оточення», а в ідеалі — літопис життя й творчості Куліша та енциклопедія Куліша. Слід також подбати, щоб до ювілею в Києві нарешті відкрився музей Куліша, про що вже не раз було говорено. Маємо вже меморіальний комплекс у Мотронівці, де заходами Івана Плюща й очолюваного ним Міжнародного фонду ім. Пантелеймона Куліша відкрито музей і впорядковано могили. Проте вартісних експонатів у музеї, на жаль, немає, а отже, він, по суті, виконує здебільшого декоративну функцію. Маємо також музей Куліша в м. Шостці при Центральній міській бібліотеці ім. Л. Толстого, де шанобливо ставляться до пам'яті письменника й по крихтах прибирають експонати, насамперед прижиттєві видання. А от у Києві музею немає, хоча, знаємо, якби знайшли для нього приміщення, постала б й унікальна експозиція, зокрема зусиллями колекціонерів-меценатів...

Серед першочергових завдань слід назвати й підготовку фундаментального Повного зібрання творів Куліша у 35 томах. Цей проект, який розпочався кілька років тому з видання

першого тому листів Куліша, нині здійснюють Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут Критики та академічні Інститут літератури й Інститут енциклопедичних досліджень. Проект важливий не тільки з огляду на той кричущий факт, що попередні багатотомники творів Куліша створені 100 років тому. Не менш, а то й більш важливо продемонструвати здатність академічної науки вирішувати надскладні едиційні завдання. Особливо тепер, коли ледь не всю українську класику видано в 1960–1980-х рр., і вона нині потребує перевидань за умови їхньої підготовки на вищому, ніж було, рівні. На жаль, видання творів Куліша здійснюється не на державне замовлення та без участі українських меценатів, присутність яких у такому масштабному проекті була б конче потрібною.

І нарешті кілька слів про цей збірник, ювілейний. У ньому ми прагнули подати не так ті праці Куліша, які нині є хрестоматійно відомі, як зацентувати на тих, які друкувалися здебільшого за життя Куліша. Втім, подаючи «Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 року», задля унаявлення контексту ми не могли не вмістити й відомого «Зазивного листа до української інтелігенції». Куліша-людину найкраще репрезентують його спогади, а також спогади про нього. І нарешті блок дослідницьких статей складається з класичних текстів, як, наприклад, Євгена Маланюка та Миколи Глобенка (остання, втім, маловідома навіть фахівцям), де потужно заявлено спробу осмислити феномен Куліша. У публікаціях сучасних дослідників із залученням архівного матеріалу розглядаються різні аспекти взаємин Куліша з оточенням, аналізується його творчість.

Нагадаємо, що «Хроніка-2000» раніше вже зверталася до Кулішевої тематики, вперше опублікувавши (1992, вип. 2; 1993, вип. 1–6) у перекладі українською знищену одразу після виходу книжку Куліша «Хуторская философия и удалённая от света поэзия» (уціліло лише кілька примірників). На шпальтах видання з'явилися також передруки класичних праць Віктора Петрова «Хуторянство і Європа: Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го» (1992, вип. 2) та «Куліш-хуторянин (Теорія хуторянства і байцанський епізод 1853–1854)» (2000, вип. 37/38) і Василя Щурата «Філософська основа творчості П. Куліша» (скорочена версія книжки) (2000, вип. 39/40).

Збірник підготовлено у співпраці з Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України — відділом видань літературно-наукової спадщини, завданням якого є підготовка й публікація класичних текстів українських письменників та літературознавців XIX—XX ст., та Інститутом енциклопедичних досліджень НАН України, де нині ведеться робота над укладанням енциклопедичного словника «Куліш та його оточення». Окрему подяку висловлюємо директору Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського п. Сергію Лавевському та старшому науковому співробітнику п. Ігорю Ситому, доброзичливе сприяння яких уможливило репродукування візуального матеріалу з фондів музею.

Підготовку текстів здійснили Юрій Буряк і В'ячеслав Вишневий.

Олесь Федорук

CONTENTS

CHRONOGRAF

Tolstoukhov A. One of the Ukrainian prophets	3
--	---

WORKS OF KULISH

Literary criticism, drama studies, publicism

«Kochubey, Judge General». Historical narrative of Nicholay Sementovskiy	6
About performance of Mr. Artemovskiy in Small-Russian opera «Moscalsorcerer»	8
Two languages: bookish and folk	12
Krutoyarchenko's «Khokhlak tunes». SPb., 1858	24
Russian's view on Polish magazine «Słowo»	28
The review of Ukrainian literature	
Kotlarevskiy	32
Artemovskiy-Gulak	61
A reply to Moscow gazette «Den'»	97
To Ukrainophiles	102
To Salamon Shchasnyy, after perusal his «Kolomyiki and shumki»	121
An essay on history of Rus'-Ukrainian literature. A view on disdain to folk language	125
Herzen's «Dzvin» (The Bell)	135
Reflections during celebrating eighth anniversary Shevchenko's death	139
An appealing letter to Ukrainian intellectuals	148
A coloured egg to Rusins and Poles at Eastertide 1882	163

Memoirs

Russian man's recollection about Polish archaeologist Konstantyn Svidzin'ski	183
How hot people lose their life in our country. Memoirs about Piotr Yakovlevich S***	188

Recollections about Nicholay Ivanovich Kostomarov	205
A stone thrown by the sly	230

Letters

Lototskiy O. P. O. Kulish and M. P. Dragomanov in their correspondence	231
--	-----

RECOLLECTIONS ABOUT KULISH

Chalyy M. Young years of P. A. Kulish	252
Zhemchuzhnikov L. My reminiscences from the past [<i>Fragments</i>]	261
Nechuy-Levytskiy I. [<i>Memoirs</i>]	278
Storozhenko N. My acquaintance with P. A. Kulish	285
Kononenko M. Panteleimon Kulish	291
Slin'ko A., Polovina A. Recollections from childhood about our uncle P. Kulish	293

RESEARCHES

Levyts'kiy O. «To Ukrainophiles» (Unknown work of P. Kulish)	299
Malaniuk E. At Kulish's anniversary	306
Globenko M. In disharmony	316
Ivashkiv V. Ukrainian folk legends in records and essays of Kulish	329
Yatsiuk V. Shevchenko and Kulish: artist's dialogues	370
Fedoruk O. Kulish and Zabyla: For history of personal relations and literal inter-estimations	411
Dudko V. Kulish and Turgenev	431
Yas' O. Historical writing of Kulish in the light of his intellectual transformations	459
Fedoruk O. Afterword	529

Підписано до друку 01. 08. 2009.
Формат 84x108 ¹/₃₂. Папір офсетний.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 30,52. Ум. друк. арк. 30,24.
Зам. № 9-452. Ціна вільна.

*Рукописи не рецензуються і не повертаються.
Позиція редакції не завжди збігається з думкою авторів.*

Свідоцтво про реєстрацію – серія КВ № 747 від 24. 06. 1994 р.

Для листів: 01001, Київ, а/с В-187. «Хроніка-2000».
Тел./факс.: (044) 239-31-51. E-mail: Propilei2@mail.ru

Віддруковано у друкарні «Видавництво “Фенікс”»:
03680, м. Київ, вул. Шутова, 13 б.
Свідоцтво ДК № 271 від 07. 12. 2000 р.

Обкладинка Сергія Ковики-Алієва.
В оформленні обкладинки використано олійний портрет
Куліша роботи Г. Гольпайна (?) 1842 р.

78

ХРОНІКА
2000

Індекс 74 552

Український
культурологічний
альманах

Видається з 1992 року
Виходить 4 рази на рік

Духовний космос українців

Уроки християнства

Між Сходом і Заходом

Карби світової думки

Українсько-європейський протокол

Український стиль у мистецтві